SARAJEVSKI FILOLOŠKI SUSRETI 4: ZBORNIK RADOVA (knj. 1)

Održavanje međunarodne naučne konferencije “Sarajevski filološki susreti 4” (Sarajevo, od 22. do 24. septembra 2016. godine) i objavljivanje Zbornika radova finansijski su potpomogli:

Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke
JP BH Pošta, d.o.o. Sarajevo
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Izdavač: Bosansko filološko društvo,
Franje Račkog 1, Sarajevo,
www.bfd.ba

Redakcija: Halid Bulić, Munir Drkić, Adnan Kadrić, Sanjin Kodrić, Ksenija Kondali, Munir Mujić, Ismail Palić i Vahidin Preljević

Međunarodna redakcija: Lada Badurina (Rijeka), Tatjana Bečanović (Nikšić), Branimir Belaj (Osijek), Robert Bońkowski (Katowice), Rajka Glušica (Nikšić), Zvonko Kovač (Zagreb), Jasmina Mojsieva-Guševa (Skoplje), Vesna Mojsova-Čepiševska (Skoplje), Aleksandar Stefanović (Pariz), Bogusław Zieliński (Poznanj)

Glavni urednik: Munir Mujić

Sekretari redakcije: Azra Hodžić-Čavkić i Elma Durmišević-Cernica

ISSN 2233-1018

Zbornik izlazi svake druge godine i donosi recenzirane i prihvaćene radove koje su autori na temelju referata izloženih na međunarodnoj naučnoj konferenciji “Sarajevski filološki susreti” pripremili za objavljivanje.

Zbornik je indeksiran u bibliografskim bazama EBSCO i CEEOL.

U elektroničkom obliku Zbornik je dostupan na internetskoj stranici izdavača: www.bfd.ba

ISSN 2233-1018

SARAJEVSKI FILOLOŠKI SUSRETI 4

Zbornik radova
(knjiga 1)

Uredio
Ismail Palić

Bosansko filološko društvo
Sarajevo, 2018.

Sadržaj

Urednička napomena 7

I. SLOŽENA REČENICA

Nikolina PALAŠIĆ
O granicama (i dodirima) koordinacije i subordinacije 11

Lada BADURINA
Asindetske strukture: Koordinacija, subordinacija i tekst 24

Maria CICHOŃSKA
Između haosa i poretka: Prave li veznici u jeziku poredak ili nered? 39

Halid BULIĆ
Junktori na granici koordinacije i subordinacije 53

Ivo PRANJKOVIĆ
Glagolski načini u složenim rečenicama. 82

Ismail PALIĆ
Kondicionalne kopulativne rečenice u bosanskome jeziku 90

Goran TANACKOVIĆ FALETAR
Negacija kao konstitutivno načelo adverzativnih koordiniranih konstrukcija . . . 105

Mirela OMEROVIĆ
Koordinirane asindetske rečenice s uzročno-posljedičnim značenjem
u romanu *Derviš i smrt* 122

Sanela MEŠIĆ
Upotreba njemačkih modalnih partikula *denn*, *doch* i *ja* u zavisnim
rečenicama i njihovi prijevodni ekvivalenti u bosanskom jeziku. 137

II. JEZIK U KULTURNOME KONTEKSTU

Marina KATNIĆ-BAKARŠIĆ
Kulturni kontekst u suvremenoj stilistici 157

Alma SOKOLIJA
Jezik i kulturni kontekst na primjerima iz žargona 166

Edina ŠPAGO-ĆUMURIJA
Kulturološke vrijednosti sevdalinke u engleskim prijevodima 182

Aleksandar STEFANOVIĆ
Upotreba i mesto „franglais" u francuskoj vojnoj terminologiji 198

Ines DUBRAVICA i Josip MILETIĆ
Utjecaj "medijske kulture" na jezično izražavanje učenika viših razreda
osnovne škole 210

Mirjana POPOVIĆ
Instruktivna funkcija termina u evropskom kontekstu 234

III

Silvana VRANIĆ
Neke dijalektne značajke u *Drugom beramskom (ljubljanskom) brevijaru*
(na primjerima prvoga dijela Temporala) 245

Mehmed KARDAŠ i Enisa BAJRAKTAREVIĆ
Krajišnička pisma Arhiva Ruske nacionalne biblioteke u Sankt-Peterburgu. 260

Sanja HOLJEVAC
Izdanja riječke tiskare Karletzky na hrvatskom jeziku kao izvor
za jezikoslovna istraživanja. 271

Ivana GIS
Razlikovanje dativa i lokativa u 19. i 20. stoljeću 290

Emira MEŠANOVIĆ-MEŠA
Funkcioniranje službenih jezika u Bosni i Hercegovini. 305

Podaci o autorima 327

UREDNIČKA NAPOMENA

U Sarajevu je od 22. do 24. septembra 2016. godine održana međunarodna naučna konferencija "Sarajevski filološki susreti IV". Teme konferencije iz oblasti jezika bile su složena rečenica i jezik u kulturnome kontekstu. Knjiga 1 Zbornika donosi recenzirane i prihvaćene radove iz lingvistike (ukupno dvadeset) koje su autori na temelju podnesenih referata na spomenutoj konferenciji pripremili za objavljivanje.

Redakcija Zbornika zahvaljuje se autorima, recenzentima, svim učesnicima, Organizacionom odboru konferencije, sponzorima te svima koji su na različite načine doprinijeli uspješnom održavanju konferencije i objavljivanju ovoga zbornika.

I. SLOŽENA REČENICA

UDK: 811.163.42'367.335
Izvorni naučni rad

Nikolina PALAŠIĆ

O granicama (i dodirima) koordinacije i subordinacije

KLJUČNE RIJEČI: *složena rečenica, koordinacija, subordinacija, kosubordinacija, struktura, funkcija*

Kada je o složenim rečenicama riječ, tradicionalno se govori o dvama strukturno-funkcionalnim tipovima, naime o koordiniranim i subordiniranim rečenicama. Međutim postoje slučajevi u kojima razgraničenje nije tako jednostavno jer rečenice sadrže indikatore i koordinacije i subordinacije. To su primjerice one rečenice u kojima bismo na temelju strukturnih svojstava mogli reći da je riječ o koordinaciji, no ako u obzir uzmemo semantičke kriterije, dakle funkcionalnu razinu, dolazimo do zaključka da je riječ subordinaciji, odnosno da postoji ovisnost jedne rečenice o drugoj (npr. *Magla je, pa ništa ne vidim*). Na sličan ćemo način u koordinacijskim strukturama pronaći primjere iskazivanja određenoga sintaktičkog odnosa koji se prvenstveno pripisuje subordinacijskim rečeničnim strukturama – primjerice dopusnost formalno iskazana nezavisnosloženom suprotnom rečenicom. U ovome ćemo radu na temelju takvih primjera pokušati relativizirati tradicionalno dihotomijsko poimanje koordinacije i subordinacije.

Ukratko o odnosu gramatike i semantike

Složit ćemo se sasvim sigurno s tvrdnjom da velik dio gramatike čini sintaksa, a tradicionalno je shvaćanje da se u gramatiku ne ubraja semantika. No iako će se brojni (tradicionalni) sintaktičari vjerojatno usprotiviti pokušaju da se pri određenju nekih temeljnih sintaktičkih pojmova u razmatranje uključe i semantički kriteriji, ovdje ćemo se ipak usuditi razmotriti pojmove koordinacije i subordinacije s obzirom na semantički sadržaj pojedinih realizacija kao i s obzirom na njihov potencijalni pragmatički karakter.

Na početku ovih razmatranja pozvat ćemo se na Langackerovu tvrdnju da gramatika i leksikon nisu dva odvojena pojma, odnosno da ne predstavljaju

međusobno neovisne jezične razine, već zapravo čine kontinuum. Iz toga proizlazi da su gramatika i semantika povezane na način da gramatičke strukture proizlaze iz semantičkih odnosa. Drugim riječima, Langacker (i kognitivisti općenito) polaze od tvrdnje da gramatika (pa time i sintaksa) ima tzv. slabu autonomiju, tj. da se može u potpunosti opisati nizom simboličkih struktura sastavljenih od dvaju polova: fonološkog i semantičkog (Langacker 2009: 1).

Na sličan način o povezanosti gramatike i semantike, konkretnije o odnosu sintaktičkih i semantičkih kriterija u pokušaju uspostavljanja tipologije subordiniranih struktura govori i Cristofaro (2003: 7) navodeći kako je odnos između jezične strukture i jezične funkcije utemeljen u principu motivacije – dakle funkcija motivira nastanak određene strukture, i to tako da struktura barem do izvjesne mjere odražava funkciju.

Ako za primjer uzmemo pogodbene rečenice, vidjet ćemo da je poredak protaza – apodoza univerzalan u svim jezicima. Taj je poredak motiviran odnosom među događajima – događaj kodiran u protazi uvjet je za događaj kodiran u apodozi. U ovom slučaju postoji dakle izravna poveznica između rečenične i konceptualne strukture.

U novije su vrijeme brojne studije pokazale da pored pravila čisto sintaktičke strukture u koordiniranim površinskim strukturama postoji i niz pravilnosti koje su odraz semantičkih odnosa i koje ovise o njima. U tom smislu pojavila su se i razna razmatranja koja propituju i relativiziraju strogo dihotomijski odnos rečenične koordinacije i subordinacije.

Koordinacija *vs.* subordinacija

Kada dakle govorimo o povezivanju dviju rečenica, obično polazimo od toga da su one povezane koordinacijski ili subordinacijski ukoliko postoji eksplicitan povezivački element, ili pak govorimo o jukstapoziciji ako takva elementa nema. Razlika između subordinacije i koordinacije redovito se nastoji jasno odrediti različitim testovima prema kojima određena tvrdnja može biti točna samo za jedan od dvaju navedenih tipova složene rečenice. Neki od najčešćih kriterija prema kojima se prepoznaju subordinacijski složene rečenice su:

1. Zamjenjivost surečenica bez ikakve logičko-semantičke promjene.
2. Uvrštenost jedne surečenice u drugu.
3. Samostalnost glavne rečenice (i nesamostalnost zavisne rečenice)
4. Moguća je zamjenička katafora (koja je u koreferentnom odnosu s nominalnom frazom u rečenici koja slijedi) (usp. npr. Bril 2010: 3).

Pogledamo li drugi kriterij, naime uvrštenost jedne rečenice u drugu, reći ćemo da on nužno implicira asimetričnost odnosa. Dakle ako je A dio B, ako je on subordiniran, onda B nikako ne može biti subordiniran u odnosu prema A. To bi dakle značilo da B ima „višu“ poziciju u odnosu na A, tj. u odnosu na ostale strukture u subordinacijskoj konstrukciji, pa čak i da sadrži „prominentniju“, komunikacijski važniju informaciju u odnosu na uvrštenu surečenicu (Fabricius-Hansen/Ramm 2008: 2). Uvrštavanjem jedne rečenicu u drugu onemogućuje se emancipacija surečenica, što je povezano s trećim kriterijem, odnosno *koordinacijom povezane rečenice uvijek se mogu emancipirati u samostalne sekvencijalne rečenice, a subordinirane ne mogu* (Vukojević 1993: 421).

Zanimljive prinose raspravi o simetriji povezanoj s koordinacijom i asimetriji tipičnoj za subordinaciju pronalazimo i u njemačkoj literaturi koja se tiče veznika i konektora, pa primjerice Pasch et al. (2003: 7) govori o semantičkim kriterijima prema kojima neki veznik može tvoriti koordinirane ili subordinirane strukture. Tako će primjerice veznik *jer* implicirati subordiniranu strukturu zato što on u svom značenju ima tzv. prazna mjesta za određeni tip relata, naime u ovom slučaju jednog relata s uzročnim i jednog s posljedičnim značenjem, koji imaju fiksnu poziciju u odnosu na veznik.

Kod veznika *i*, koji u njemačkom jeziku može doći samo u koordiniranim, dakle simetričnim strukturama, nema tako semantički uvjetovana prazna mjesta i njegovi relati mogu zamijeniti svoja mjesta, pri čemu za njih vrijede jednaki uvjeti istinitosti (npr. *Cvijeće cvjeta i ptice pjevaju*). U subordiniranom primjeru jedan izraz utječe na uvjete istinitosti drugog izraza, npr. *Nisam došao na posao jer sam bio bolestan*. (Tu međuovisnost uvjeta istinitosti možemo vidjeti kada veznik pribrojimo drugom relatu: *Jer nisam došao na posao, bio sam bolestan* ili *Bio sam bolestan jer nisam došao na posao*). Koliko će relata i kakve strukture koji veznik imati, uvjetuju sintaktički kriteriji, dakle oni nam kažu da postoji sintaktički uvjetovano prazno mjesto koje se mora popuniti kada se ispune hijerarhijsko-sintaktički uporabni uvjeti[1], odnosno kategorijalne karakteristike nositelja praznoga mjesta, a kakvi su ti relati koji ispunjavaju prazna mjesta po svome značenju, određuju semantički kriteriji (primjerice sintaktički kriteriji za njemački veznik *denn* kažu da relat koji slijedi mora biti

1 Kako je pritom riječ o jednostavnim izrazima, da bi se moglo govoriti o njihovu gramatičkom značenju, u obzir se moraju uzeti i sintaktički uvjeti jer takvi izrazi zapravo služe za stvaranje kompleksnijih izraza. Primjer za to mogu biti uporabno uvjeti njemačkih uzročnih veznika *weil* i *denn*, koji se pojavljuju u različitim, međusobno isključivim sintaktičkim strukturama.

rečenica, a ne neka druga struktura). Pa ipak, teško je striktno razgraničiti te dvije vrste kriterija jer pogledamo li veznik *jer*, možemo se pitati otkud znamo da on implicira dva relata. To znamo naime iz njegove semantike.

O uvrštenosti jedne rečenice u drugu posebno se puno govorilo u okviru generativne teorije, a i danas se upravo kriterij uvrštenosti smatra jednim od vodećih pokazatelja subordinacije (Cristofaro 2003: 17). Uvrštena je rečenica ona koja funkcionira kao konstituent druge rečenice. Uvrštenost jedne rečenice u drugu implicira i to da uvrštena rečenica ne može stajati samostalno, a odnos koji se među takvim dvama dijelovima rečenice stvara u nekih se autora opisuje kao odnos dio-cjelina (ibid., 15). Takvo je razmatranje subordinacije (i koordinacije) u svojoj biti morfosintaktičke naravi, no ono ima izvjesna ograničenja, pogotovo u kroslingvističkoj perspektivi, dakle ako se kriteriji tretiraju kao univerzalni te se pokušaju primijeniti na sve prirodne jezike, ali ograničenja postoje i unutar pojedinačnih jezika.

S obzirom na kriterij zavisnosti možemo razmotriti sljedeće rečenice:

(1) Ne idem na izlet jer pada kiša.
(2) Pada kiša i ne idem na izlet.
(3) Pada kiša, ne idem na izlet. ili *Ne idem na izlet, pada kiša*.

U prvom primjeru i prema strukturnim i prema semantičkim kriterijima jasno je da je riječ o asimetričnom odnosu, tj. da je druga rečenica dio prve i ne može stajati samostalno, dakle prema svim kriterijima ovdje je riječ o čistoj subordinaciji. U primjerima 2 i 3 nije riječ o subordinaciji samo ako u obzir uzmemo morfosintaktičke kriterije, dakle u primjeru 2 riječ je o koordinaciji[2], a u primjeru 3 o jukstapoziciji, gdje nema formalnih vezničkih oznaka međurečenične povezanosti (obje sastavnice mogu stajati samostalno, pa o zavisnosti ne može biti riječ). No iz semantičke perspektive teško je tvrditi da postoji razlika u simetriji sastavnica, dakle u zavisnosti, između primjera 1, 2 i 3. Osim toga uvjet koji govori o samostalnosti glavne rečenice nije uvijek primjenjiv ni u neupitno subordiniranim strukturama, npr. *On smatra da sutra neće padati kiša*, gdje ni glavna ni zavisna rečenica ne mogu stajati samostal-

2 Pranjković i Silić u svojoj gramatici govore o implicitnim i eksplicitnim kopulativnim rečenicama, pa u kontekstu svojih promišljanja navode da je *kopulativnim rečenicama eksplicitnoga tipa (...) svojstvena neka vrsta zajedništva, naporednosti ili istosmjernosti među surečenicama*, pri čemu one mogu biti semantički nepovezane, ali mogu biti i u tješnjoj semantičkoj vezi 2005: 322). O implicitnim (i eksplicitnim) složenim rečeničnim strukturama usp. i Pranjković 2002: 138ff.

no.[3] Dakle ovo je slučaj gdje je nezavisnost u konfliktu s drugim kriterijima subordinacije (Cristofaro 2003: 16), pa na temelju toga možemo zaključiti da zavisnost ne može biti distinktivan kriterij za subordinaciju. S druge pak strane promotrimo li neke strukture koje se tradicionalno poimaju kao koordinacija, vidjet ćemo da i one odgovaraju nekim kriterijima koji služe kao pokazatelj subordiniranih struktura, kao što ćemo detaljnije pokazati u nastavku.

Koordinacija kao specifičan sintaktičko-semantički problem

Kada govorimo o specifičnostima koordiniranih struktura, za potrebe ovoga rada uglavnom ćemo se posvetiti strukturama s veznikom *i*, i to iz nekoliko razloga. Prvo, on je elementaran i najmanje specifičan, dakle najopćenitiji je veznik: sintaktički gledano, on je najmanje ograničen kada je riječ o broju, obliku i poziciji sastavnica koje povezuje; semantički gledano, njega je najjednostavnije ispustiti, a da se pritom ne dogodi nikakva ili barem ne drastična promjena u značenju odnosno logičko-semantičkoj strukturi rečenice; treće, veznik *i* može zamijeniti neke veznike užeg značenja bez semantičke promjene, ali obrnuto to ne može biti slučaj (npr. *Ako ne budeš učio, past ćeš na ispitu! > Nemoj učiti i past ćeš na ispitu!* vs. *Sjedim i radim. > *Sjedim ako radim.*) (Lang 1984: 17ff).

Koordinacija – pa onda i veznici koji služe za ostvarivanje takva odnosa – jedan je od načina za proširivanje niza konstituenata unutar jedne rečenice do potencijalno neograničene dužine, pa je stoga ona i jedan od izvora produktivnosti i kreativnosti imanentne prirodnom jeziku. S druge pak strane koordinacija predstavlja i način skraćivanja rečenice jer zahvaljujući simetričnim odnosima omogućuje izbacivanje određenih dijelova koji se pojavljuju u identičnom obliku.

Možemo reći da je najopćenitije gledano funkcija koordinacije povezivanje rečenica ili dijelova rečenica, pa stoga koordinacija može biti predmetom proučavanja različitih jezičnih razina – morfologije, sintakse, semantike, čak i prozodije, no kako je riječ o povezivanju, a ono je *fundamentalno seman-*

3 U navedenom primjeru riječ je o tzv. glagolu govorenja, a za takav je tip glagola karakteristično da *traže dopunu bilo u vidu zavisne (kompletivne ili dopumbene) surečenice bilo u vidu odgovarajuće nominalizirane konstrukcije, odnosno infinitiva* (Badurina 2011: 126). Složene rečenice koje u sebi sadrže takav glagol slijede neku vrstu *izokrenute gramatičke/sintaktičke „logike“*, tj. možemo reći da glavna rečenica ne samo da nije samostalna nego nije ni glavna u smislu *semantičkoga i/ili komunikativnog težišta* (ibid., 127).

tičko-kognitivan proces, može se tvrditi da je semantička perspektiva upravo plauzibilna (ibid.).

Tako ćemo primjerice u rečenicama *Bacila je kamen i pogodila prozor* ili *Ušla je u trgovinu i kupila mlijeko* uočiti dva semantički različita odnosa.

U prvom je slučaju veznikom *i* iskazana prvenstveno kauzalnost, a u drugom slučaju temporalnost (dakako, i kauzalnost anticipira određen redoslijed događaja, a temporalnost ne isključuje uvijek element kauzalnosti). Kako kauzalne i temporalne rečenice zapravo ulaze u subordinacijske odnose,[4] mogli bismo krenuti u tom smjeru i razmisliti bi li se koordinacijskim veznikom *i* ipak možda mogao uspostaviti subordinacijski odnos između dviju surečenica. U tu svrhu valja provjeriti odgovaraju li te rečenice kriterijima koje bi trebale ispunjavati subordinacijski povezane surečenice – već će nam prvi kriterij, dakle onaj koji govori o zamjenjivosti sastavnica, dati negativan odgovor.

Naime ni u prvom ni u drugom primjeru ne možemo zamijeniti redoslijed sastavnica bez logičko-semantičke promjene. Kažemo li *Pogodila je prozor i bacila kamen* ili pak *Kupila je mlijeko i ušla u trgovinu*, u oba ćemo slučaja dobiti rečenice koje se ne protive nužno zakonima logike, ali imaju različit sadržaj u odnosu na sadržaj polazišnih konstrukcija. Takve primjere Bjorkman (2013: 392) naziva asimetrično koordiniranim rečenicama upravo iz razloga što im sastavnice nisu komutabilne, odnosno ne zadržavaju oznaku kauzalnosti i temporalnosti kada im se izmijeni redoslijed.

Za razliku od navedenih primjera rečenice čije sastavnice imaju semantički jednaku funkciju i jednaku semantičku „težinu“ te su spojene veznikom „i“ pokazuju simetričnu strukturu, dakle njihove su sastavnice međusobno zamjenjive. U takvim je slučajevima sintaktička simetrija izravna posljedica semantičkih odnosa koji ne pokazuju hijerarhijske karakteristike.

Kako se semantička interpretacija veznika *i* uvelike oslanja na formalnu logiku, a ondje je riječ o simetričnom vezniku, za shvaćanje asimetrije koja se javlja u rečenicama poput gore navedenih moramo se pomaknuti prema pragmatičkoj (i kognitivnoj) perspektivi.

4 Kauzalnost međutim nije u svim jezicima indikator (samo) subordinacije. Primjerice njemački jezik osim triju semantičkih tipova koordinacije, poznatih kao konjunkcija, disjunkcija i adverzativnost, ima i četvrti tip, kauzalnu koordinaciju, koju uvodi veznikom *denn*. Naime je li neka konstrukcija koordinirana ili subordinirana, odlučuje pozicija glagola (*Verbzweitstellung*), dakle ako glagol može doći na 2. mjesto u rečenici, riječ je o koordinaciji. Veznik *denn* (jer) dopušta (točnije, propisuje) glagol na drugom mjestu u rečenici. Takav veznik ima i engleski (*for*), pa se u gramatikama toga jezika isto pronalazi naziv *causal coordination* (npr. *She died, for the apple was poisoned*).

Tako je primjerice Grice (1989: 27) u svojoj maksimi modaliteta u jednom segmentu ukazao na redoslijed sastavnica, odnosno upravo na činjenicu da veznik *i* ne znači samo simetrično povezivanje dvaju elemenata, već da može značiti *i zatim*, tj. da može ukazivati na to kojim su se redoslijedom odvijale radnje sadržane u pojedinoj složenoj rečenici.

Iz kognitivne perspektive, prema teoriji Ronalda Langackera (1987: 231 ff), u takvih je struktura, bez obzira na to bile one na temelju morfosintaktičkih kriterija označene kao koordinacijske ili subordinacijske, riječ o sastavnicama koje se nazivaju *trajektor* i *orijentir*. Trajektor je sastavnica koja se povezuje, a orijentir je sastavnica na koju se povezuje. U konkretnom slučaju *Ušla je u trgovinu* je orijentir, a *kupila je mlijeko* predstavlja trajektor; te dvije komponente ne mogu zamijeniti svoja mjesta bez narušavanja semantičke strukture rečenice.

Nadalje možemo provjeriti što se događa s istim primjerima ako im uklonimo veznik, dakle kada im oduzmemo tu vrstu sintaktičke povezanosti:

(4) Bacila je kamen; pogodila je prozor.
(5) Ušla je u trgovinu; kupila je mlijeko.

Kako vidimo, i u ovako jukstapozicioniranim rečenicama zadržane su oznake kauzalnosti i temporalnosti, pa iako se spomenuta asimetričnost možda pojavljuje samo prema principu pragmatičke inferencije (gdje mi na temelju općega znanja znamo da je u strukturama poput prvog primjera riječ o kauzalnosti, a u strukturama poput drugog o fiksnom redoslijedu sastavnica), ona ipak postoji. Neki pak autori, primjerice Bjorkman (2013: 393), tvrde da za takva tumačenja ne treba odlaziti u „pragmatičke vode“, već da se asimetrija javlja na sintaktičkoj razini, i to u ovisnosti o formatu, konkretnije o veličini konstituenata koji se povezuju koordinacijskim veznikom *i*.[5]

Za razliku od prethodnih dvaju primjera, gdje se u prvom slučaju gubi kauzalnost, a u drugom se narušava smislenost iskaza remećenjem redoslijeda događanja, u sljedećem se primjeru kauzalnost ne gubi, nego se premješta s jedne sastavnice koordinacijske strukture na drugu.

(6) Naljutila sam se i on je otišao od kuće.

5 Bjorkman (2013) je došao do zaključka da asimetrija ovisi o veličini surečenica, odnosno da se javlja u jednostavnijim strukturama, dok strukture poput *On je rekao da je bacio loptu i razbio prozor* vs. *On je rekao da je bacio loptu i da je razbio prozor* zapravo ukazuju jedino na simetričnost.

(7) On je otišao od kuće i naljutila sam se.

Možemo reći da su koordinirane strukture koje uključuju veznik „i“ zbog svojih semantičkih karakteristika (upravo imanentne kauzalnosti) osjetljive na poredak, pa stoga zamjenjivost sastavnica bez semantičke promjene ne može biti distinktivan kriterij kada je riječ o koordinaciji i subordinaciji.

Problemom koordiniranih struktura koje u sebi imaju neku oznaku zavisnosti dosta su se bavili generativisti[6], pa je tako u njihovoj teoriji primjer rečenica s veznikom *i* koja ima semantičku oznaku pogodbenosti objašnjen kao „lijeva *i*-subordinacija“, čime se želi ukazati na to da je rečenica koja se nalazi s desne strane veznika *i* ovisna o rečenici s lijeve strane. Tako Culicover i Jackendoff (1997: 196) navode primjer:

(8) Popij još jednu čašu piva i ja odlazim!
(9) Još jedna čaša piva i ja odlazim!
(10) Ako popiješ još jednu čašu piva, ja odlazim!

Dakle oni dolaze do zaključka da takve „lijevo subordinirane koordinacijske“ strukture mogu poslužiti kao parafraze subordiniranih struktura, u kojima nema diskrepancije između sintaktičkih i semantičkih kriterija. No tu postoje dodatne restrikcije, jer ako se rečenica stavi u prošlo vrijeme: *Popio si još jedno pivo i ja sam otišla*, ona gubi svoju pogodbenost, dakle mijenja se semantika rečenice, odnosno ona se iz pogodbene pretvara u uzročno-posljedičnu, iz čega proizlazi da ne može biti riječ o parafrazi.

S druge pak strane u strukturama poput (8) ne može biti ni riječ o subordinaciji jer, osim što je veznik koordinacijske prirode, postoji i strog redoslijed prema kojemu se sastavnice takve strukture mogu pojaviti, što nikako nije karakteristika subordiniranih rečenica („zavisni“ se dio može pojaviti samo s lijeve strane veznika *i*). Protiv mogućnosti tumačenja takvih rečenica kao subordinacijskih (u ovom slučaju pogodbenih) govori osim toga i činjenica

6 Koordinacija se tradicionalno definirala u kontekstu zavisnosti, temeljeći se na sintaktičkoj distinkciji rečenične zavisnosti i nezavisnosti. Generativisti su, odmičući se od takva tradicionalnog poimanja odnosa između koordinacije i subordinacije, tvrdili da se radi zapravo o opoziciji između *glave*, tj. *fraze* koja određuje sintaktičku kategoriju cijele konstrukcije i *zavisnoga dijela*, čija gramatička kategorija nema nikakva utjecaja na kategoriju konstrukcije. Neki pak drugi pristupi, uglavnom temeljeni na istraživanjima egzotičnih jezika, odustaju od takve stroge dihotomijske podjele koordinacije i subordinacije jer ona, kako smo već spomenuli, ne funkcionira u kroslingvističkoj perspektivi te ta dva pojma poimaju kao dva pola jednog kontinuuma (npr. Lehmann 1988).

da se u protaznom dijelu pogodbenih rečenica ne može realizirati imperativ. Međutim istovremeno u takvim strukturama vidimo različitu ilokuciju, odnosno različit epistemički modus među konstituentima, što je zapravo tipično za subordinirane strukture.[7]

Ono što je pri definiciji koordinacije, a posebice konjunkcije, tradicionalno ponešto problematično jest činjenica da se prešutno smatra da na taj način povezane strukture ne mijenjaju svoje ishodišno značenje, odnosno semantika se koordinacije u njima svodi na značenje veznika (Lang 1984: 31). Tako primjerice možemo promatrati sljedeće rečenice:

(11) Ivo je sebi kupio fiću.
(12) Ivo je svojoj ženi kupio auto.

Spojimo li te dvije rečenice veznikom *i*, uz nužno reduciranje elemenata koji se ponavljaju, što opet proizlazi iz gore spomenutog zajedništva, dobit ćemo sljedeću strukturu:

(13) Ivo je sebi kupio fiću i svojoj ženi auto.

Vidimo da se u ovako povezanim surečenicama pomalo modificira semantika prve sastavnice, naime moglo bi se zaključiti da fićo nije auto. Ta se semantička oznaka još više pojačava ako prvotne dvije rečenice povežemo adverzativnim veznikom:

(14) Ivo je sebi kupio fiću, a svojoj ženi auto.

Povežemo li pak te dvije surečenice disjunktivnim veznikom, dobit ćemo sljedeće: *Ivo je sebi kupio fiću ili svojoj ženi auto*. U tom bi kontekstu značenje bilo da je kupio jedno vozilo, odnosno da se u objema surečenicama spominje isti referent, s tim da njegova žena to vozilo smatra tek autom, a on zna i detaljnije podatke o vozilu. Kako veznik *ili* može stajati bilo između surečenica koje povezuje, odnosno semantički razdvaja, bilo ispred svake surečenice (Silić–Pranjković 2005: 327), ishodišne bi se surečenice mogle povezati i ovako: *Ili je Ivo sebi kupio fiću ili svojoj ženi auto*, pri čemu se znače-

7 Bril (2010: 5) tvrdi da kod subordinacije zavisna rečenica nije osjetljiva na ilokucijsku snagu glavne rečenice, odnosno da su zavisne rečenice „otoci“, čije karakteristike ne prodiru u razinu glavne rečenice, kao što ni karakteristike glavne rečenice poput vremena i rečeničnog modusa ne prodiru do zavisnih.

nje opet mijenja. Naime tu možemo zaključiti da je Ivo kupio ili *fićU* ili neki drugi auto, pri čemu se *fićo* ne smatra autom.

Kako ne bismo pomislili da su asimetrični odnosi u koordinaciji karakteristični samo za veznik *i*, promotrimo sljedeće primjere:

(15) Maslačak je bio žut, a makovi crveni.
(16) Odlazio je sve dalje, a ja sam bila sve tužnija.

U gore navedenim primjerima strukturno gledano riječ je opet o koordinaciji, i to adverzativnog tipa. Ako ponovno u obzir uzmemo neke od kriterija prema kojima se dokazuju subordinacijski rečenični odnosi, primjerice zamjenjivost sastavnica bez narušavanja logičko-semantičke veze, vidjet ćemo da bi prema tom kriteriju prva rečenica mogla ukazivati na subordinacijski odnos, dakle mogli bismo reći *Makovi su bili crveni, a maslačak žut.* S druge pak strane, iz semantičke perspektive, u drugom primjeru nije riječ o koordinaciji u užem smislu jer među sastavnicama postoji uzročno-posljedična veza, koja uvjetuje njihov redoslijed, pa ih ne možemo zamijeniti bez narušavanja logičko-semantičke veze, odnosno riječ je o asimetričnom odnosu. Lang (1984: 69) kao odlučujući semantički kriterij za određivanje koordinacijske povezanosti, tj. nehijerarhijskog odnosa, navodi tzv. *common integrator* (zajednički integrator), što bi u prvom slučaju bila „boja cvijeća“. Taj zajednički integrator referira dakle na nadređenu konceptualnu kategoriju pod koju se mogu svesti obje sastavnice koordinacijske strukture.

Veznik *pa* povezuje surečenice među kojima postoji odnos susljednosti, ali ne i istodobnosti. U tom bi se kontekstu možda mogle problematizirati rečenice tipa *I ja sam umoran, pa radim*, gdje vidimo da je riječ o dvjema radnjama koje se po pravilu ne bi trebale izvoditi istovremeno, pa stoga možemo zaključiti da u ovakvim strukturama postoji semantički odnos koncesivnosti, dakle da je njihovo značenje zapravo *Iako sam i ja umoran, ipak radim*, odnosno *Za razliku od tebe ja radim iako sam umoran.*

Zaključak

Kako smo vidjeli, koordinacija i subordinacija dva su iz sintaktičke perspektive jasno razgraničena načina povezivanja rečenica, no kako sintaksa nije kakav izoliran „otok“, posve neovisan o drugim jezičnim razinama, ta se jasna granica između koordiniranih i subordiniranih struktura ponešto zamućuje uzimanjem u obzir semantičkih, pa i pragmatičkih aspekata jezika.

Na taj način dolazimo primjera u kojima strukturno neupitno koordinirane rečenice imaju značenje „rezervirano“ za subordinirane strukture. Zanimljivi su rezultati s obzirom na koordinacijsko-subordinacijske interferencije nastali u istraživanjima egzotičnih jezika, pri čemu se pokazalo da upravo dihotomijska razlikovnost koordinacije i subordinacije nije univerzalna, odnosno da se ne može primijeniti na sve jezike te da postoji izvjestan mješovit tip. Tako je Robert Van Valin (1984) u svojim istraživanjima egzotičnih jezika (konkretno, jezika Papue Nove Gvineje) došao do zaključka da pored tradicionalnih koordiniranih i subordiniranih rečenica postoji i treći tip, koji je on nazvao kosubordiniranim rečenicama. Pripada li kakva rečenica jednom ili drugom, odnosno trećem tipu ispitivao je prema dvama kriterijima: zavisnosti i uvrštenosti. Dakle subordinirane rečenice imaju zavisnost (+) i uvrštenost (+), koordinirane rečenice imaju (-) za oba kriterija, a kosubordinirane rečenice su one među čijim sastavnicama postoji odnos zavisnosti, ali ne i uvrštenosti.

Takav odnos isključivo strukturne zavisnosti pri kojem nema uvrštenosti ne možemo potvrditi u hrvatskom jeziku, no ipak možemo reći da je kod kosubordinacije zapravo riječ o zavisnoj koordinaciji, što iz perspektive tradicionalnog poimanja sintaktičkih kriterija i podjela možda zvuči apsurdno, ali nije besmisleno. Naime zavisnost kakva postoji u subordiniranim strukturama između zavisnoga i glavnoga dijela strukturne je prirode, a zavisnost kakvu nalazimo u kosubordiniranim strukturama temelji se na semantici. Pritom nećemo tvrditi da smo ovime došli do kakva revolucionarnog otkrića, ali barem možemo pokušati uvesti terminološko razgraničenje. Dakle kosubordinirane rečenice bile bi, drugim riječima, one čiji morfosintaktički kriteriji ukazuju na koordinaciju, a semantički na subordinaciju, upravo kako smo vidjeli u gore navedenom primjeru: *Pada kiša i ne idem van.* Do sličnog su zaključka došli i generativisti Culicover i Jackendoff (1997: 200), koji su zaključili da se takve zavisne strukture koje se uvode veznikom *i* ne smiju promatrati kao slučajevi subordinacije, već u najboljem slučaju kao nesuglasje između sintaktičkih i semantičkih odrednica.

Literatura

Badurina, Lada (2011), „Glagoli govorenja i tekst“, u: Palić, Ismail, ur., Pismo. Časopis za jezik i književnost, 125–137, Bosansko filološko društvo, Sarajevo.

Bjorkman, Bronwyn Moore (2013), „A Syntctic Answer to a Pragmatic Puzzle. The Case of Assymetric ‘and’“, u: Folli, Rafaela et. al., Syntax and its Limits, University Press, Oxford.

Brill, Isabelle (2010), „The syntax and pragmatics of clause linkage and clause hierarchy“, u: Bril, I., ur., Clause Linking and Clause Hierarchy. Syntax and Pragmatics, 1–27, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia.

Cristofaro, Sonia (2003), Subordination, University Press, Oxford.

Culicover, Peter W., Jackendoff Ray (1997), „Semantic Subordination despite Syntactic Coordination“, u: Linguistic Inquiry, vol. 26, br. 2, 195–217, The MIT Press, Cambridge.

Fabricius-Hansen, Cathrine, Ramm, Wiebke (2008), „Editor's introduction: Subordination and coordination from different perspectives“, u: Fabricus-Hansen, Ramm, ur., 'Subordination' versus 'Coordination' in Sentence and Text, 1–33, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia.

Grice, Paul H. (1989), Studies in the way of words, Harvard University Press, Cambridge, London.

Jürgens, Frank (1999), Auf dem Weg zu einer pragmatischen Syntax. Eine vergleichende Fallstudie zu Präferenzen in gesprochen und geschrieben realisierten Textsorten, Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

Lang, Ewald (1984), The semantics of coordination (prev. John Pheby), John Benjamins B. V., Amsterdam.

Langacker, Ronald W. (1987), Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical prerequisties, Stanford University Press, Stanford.

Langacker, Ronald W. (2009), Investigations in Cognitive Grammar, Mouton de Gruyter, Berlin, New York.

Lehmann, Christian (1988) „Toward a typology of clause linkage“, u: Haiman, John, Thompson, Sandra, ur., Clause combining in grammar and discourse, 181–225, John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.

Pasch, Renate et al. (2003), Handbuch der deutschen Konnektoren. Linguistische Grundlagen der Beschreibung und syntaktische Merkmale der deutschen Satzverknüpfer (Konjunktionen, Satzadverbien und Partikeln, Walter de Gruyter, Berlin, New York.

Pranjković, Ivo (2001), Druga hrvatska skladnja, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Pranjković, Ivo (2002), Hrvatska skladnja. Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Püschel, Ulrich (1975), Semantisch-syntaktische Relationen, Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

Silić, Josip, Pranjković, Ivo, (2005), Gramatika hrvatskoga jezika, Školska knjiga, Zagreb.

Verstraete, Jean-Christophe (2007), Rethinking the Coordinate-Subordinate-Dichotomy, Walter de Gruyter, Berlin.

Van Valin, Robert (1984), „A Typology of Syntactic Relations in Clause Linkage“, u: Proceedings of the Tenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society,

542–558, Berkeley Linguistic Society (online časopis, http://journals.linguisticsociety.org/proceedings/index.php/BLS/article/viewFile/1975/1747, posjet 27. 8. 2016).

Von Polenz, Peter (1988), Deutsche Satzsemantik. Grundbegriffe des Zwischen-den-Zeilen-Lesens, de Gruyter, Berlin, New York.

Vujkojević, Luka (1993), „Korelativne posljedične strukture s veznikom *te*“, u: Rasprave ZHJ, sv. 19, 417–441.

On the Boundaries (and Contacts) between Coordination and Subordination

Abstract

Two structural-functional types are traditionally mentioned when referring to complex sentences – coordinated and subordinated sentences. However, there are cases when it is not easy to draw a line between these two types because some sentences contain indicators of both coordination and subordination. Such cases include sentences which give rise to conclusion that they are coordinated if we focus on their structural properties. But, if we take into account the semantic criteria, that is, the functional level, then we reach the conclusion that they are in fact subordinated, i.e. that one clause is dependent on the other (e.g. *Magla je, pa ništa ne vidim.* ‘It is foggy, so I cannot see a thing.’). Similarly, we can find examples of coordinated sentences which express syntactic relations primarily attributed to subordinated syntactic structures – e.g. permissiveness formally expressed by using an independent contrastive clause. In this paper such examples will serve to analyse the limitations of coordination and subordination and to question their traditional dichotomy.

Key words: *complex sentence, coordination, subordination, co-subordination, structure, function*

UDK: 811.163.42'367.335
Izvorni naučni rad

Lada BADURINA

Asindetske strukture: Koordinacija, subordinacija i tekst

KLJUČNE RIJEČI: *asindetske strukture, jukstapozicija, koordinacija (parataksa), subordinacija (hipotaksa), tekst*

U prilogu je riječ o asindetskim (bezvezničkim) strukturama. U vezi s njima otvara se nekoliko pitanja. Prvo se tiče odnosa među surečenicama (klauzama) u takvim surečeničnim kompleksima: propituje se naime mogućnost njihova tumačenja s obzirom na dihotomiju koordinacija (parataksa) ~ subordinacija (hipotaksa). U tom će se kontekstu načelno razlikovati dva tipa asindetskih struktura. Jedne su one u kojima se odnos među surečenicama može iskazati bilo eksplicitno koordiniranim bilo eksplicitno subordiniranim strukturama (npr. *Pada kiša, izlet je otkazan – Pada kiša, pa je izlet otkazan* odnosno *Zato što pada kiša, izlet je otkazan* ili *Budući da pada kiša, izlet je otkazan*); u drugima međutim ne postoji simetričan odnos među sastavnicama te se ne mogu parafrazirati kao koordinirane strukture (npr. *Molim vas, javite se!* ili *Kažite, jeste li se naspavali*). Drugo se pitanje tiče redoslijeda sastavnica u (asindetskim) surečeničnim kompleksima. (Ne)mogućnost permutacije surečenica u (nekim) parataktičkim strukturama (npr. *Pritisnuo je papučicu gasa, auto je pojurio*, **Auto je pojurio, pritisnuo je papučicu gasa*, pa u neku ruku i *Izlet je otkazan, pada kiša*) navodi na potrebu (re)definiranja koncepta simetričnosti takvih struktura. Ograničenja toga tipa nastojat će se sagledati s obzirom na logičko-semantičke i pragmatičke odnose među sastavnicama surečeničnih kompleksa. Napokon, asidentske se strukture razmatraju s obzirom na tekst te se, napose u slučajevima implicitne koordinacije, aktualizira pitanje odnosa složene rečenice i teksta.

Pitanje određenja koordinacije i subordinacije (paratakse i hipotakse) te razgraničenja među dvama tipovima veza među surečenicama (klauzama) koje čine složenu rečenicu, a potom i pitanje odnosa između (složene) rečenice

i teksta već je prepoznato kao ozbiljan teorijski problem koji se opire plošnim pristupima i odgovorima *bez ostatka* (usp. npr. Pranjković 1984: 21–35; Pranjković 1993: 104–107; Fabricius-Hansen–Ramm 2008; o odnosu složene rečenice i teksta posebno u Badurina 2015). U ovom ćemo tekstu u prvome redu razmatrati kako se s obzirom na navedenu dihotomiju (koordinacija ~ subordinacija) mogu tumačiti asindetske (bezvezničke, jukstaponirane/supostavljene) strukture. Ništa manje zanimljivo bit će – u nastavku – propitati *status* složenih rečenica (i asindetskih, i koordiniranih, i subordiniranih) u većoj jezičnoj strukturi – *tekstu*. Ili, drugim riječima, aktualizirat ćemo pitanje (su)rečeničnih granica u surečeničnom kompleksu[1] i/ili tekstu.

*****

Prvo dakle dugujemo kratak osvrt na problematiku razgraničenja koordinacije i subordinacije.

Odmah valja reći da je ishodište različitih pristupa složenim rečenicama, ali i njihovoj mogućoj klasifikaciji, pribjegavanje različitim kriterijima podjele – od formalnih (strukturnih, gramatičkih) i funkcionalnih do semantičkih, pragmatičkih, intonativnih itd. Ne ulazeći ovdje u podrobnije rasprave o održivosti dvodiobe složenih (rečeničnih) struktura na koordinirane ili nezavisnosložene i subordinirane ili zavisnosložene – jer obazret ćemo se na to pitanje posebice s obzirom na jukstaponirane (supostavljene) rečenice – kao prilog dosadašnjim pregledima i komentarima različitih pogleda na tipologizaciju složenih rečenica (usp. Pranjković 1993) – dodajemo, čini nam se, prihvatljivo tumačenje složenih rečeničnih struktura predstavljeno u funkcionalnoj gramatici M. A. K. Hallidaya. Ondje se naime ističe postojanje dvaju temeljnih sustava koji reguliraju odnose među surečenicama. Prvi je **stupanj međuovisnosti** (Halliday rabi pojam *takse*; engl. *taxis*), pri čemu dvije surečenice mogu imati bilo jednak status (riječ je tada o parataksi) bilo nejednak status (riječ je o hipotaksi). Drugi je pak sustav **logičko-semantičkih odnosa**. Širok raspon mogućih takvih odnosa između prve i druge surečenice u vezi Halliday svodi na manji broj općih tipova koji se temelje na dvama temeljnim – (1) *ekspanziji*, kad sekundarna rečenica proširuje primarnu (a) elaboracijom, (b) ekstenzijom ili (c) povećanjem te (2) *projekciji*, kad je sekundarna sure-

1 Naziv *surečenični kompleks* (engl. *clause complex*) ovdje prigodno preuzimamo iz funkcionalne gramatike M. A. K. Hallidaya. Ne mislimo mu dati prednost pred konkurentnim i u nas uobičajenim nazivom *složena rečenica*, no želimo njime sugerirati moguću bliskost između pojmova surečenični kompleks (dakle složena rečenica) i rečenični kompleks (tj. tekst ili, bolje, koji njegov dio). O tome međutim više u nastavku.

čenica projicirana kroz primarnu surečenicu bilo kao njezina (a) lokucija bilo kao njezina (b) ideja (zamisao). Naravno, ova se dva sustava – sustav međuovisnosti (tj. sustav *taksi*) i sustav logičko-semantičkih odnosa – presijecaju određujući tako temeljni set veza među surečenicama (Usp. Halliday 2004: 373–383 i d.)[2]

Iako uvažavanjem distinkcije između s jedne strane odnosa gramatičke (ne)zavisnosti, a s druge logičko-semantičkih veza među surečenicama ni izdaleka nisu riješene nedoumice u vezi s tumačenjem mnogovrsnih složenih rečeničnih struktura, to će nam polazište biti važno za razmatranje jednog tipa složenih rečenica – onih jukstaponiranih.

*****

Asindetske su strukture nerijetko bile jedan od razloga zbog kojih se sumnjalo u mogućnost, a onda i opravdanost distingviranja paratakse i hipotakse.[3] Najviše je naime nedoumica izazivala činjenica da se neke od njih mogu preoblikovati i u koordinirane i u subordinirane složene rečenice (primjerice, *Kiša pada, trava raste* može se parafrazirati i kao *Kiša pada i/pa trava raste* i kao *Zato što kiša pada, trava raste* ili *Budući da kiša pada, trava raste*). Taj je argument uziman kao jedan od ključnih koji krijepe sumnju u održivost dihotomije koordinacija ~ subordinacija.[4] Drugo je bilo pitanje tzv. *zatvorenih* jukstaponiranih struktura tipa *Vidim, nema koristi od daljnjeg*

2 Spomenimo i to da Hallidayevo tumačenje koordinacije i subordinacije kao tipova gramatičke međuovisnosti rečenica nije usamljeno. Otvarajući temu zbornika o suboordinaciji i koordinaciji, norveške autorice (i urednice zbornika) Cathrine Fabricius-Hansen i Wiebke Ramm polaze od postavke da su koordinacija i subordinacija *dobro uspostavljeni* gramatički *pojmovi*, koji su *poput mnogih drugih jezikoslovnih pojmova duge povijesti ponešto nejasni* jer oba se rabe *u različitim – uzajamno povezanim – smislovima, koji ovise o teorijskim kontekstima*. Ipak, vele, najraširenije je uvjerenje da su to *sintaktički pojmovi* koji označavaju *odnose među dijelovima složenih struktura* (Fabricius-Hansen–Ramm 2008: 8). U nastavku one obrazlažu distinkciju: subordinacija je asimetrična relacija (hipotaksa) i korelira s pojmom hijerarhijske strukture; koordinacija je simetrična, nehijerarhijska relacija (parataksa) itd. Naposljetku gramatička interpretacija dvaju pojmova – i na temelju toga razlikovanje dvaju tipova složenih rečenica: nezavisnosloženih i zavisnosloženih – zastupljena je i u (novijim) gramatikama (usp. Silić–Pranjković 2005: 389; Jahić–Halilović–Palić 2000: 407). Pritom se navode i različite sintaktičke operacije kojima takve rečenice nastaju od ishodišnih surečenica (sklapanje povezivanjem odnosno sklapanje uvrštavanjem). Napokon, takav je – u osnovi generativni – pristup predstavljen još u Katičićevoj *Sintaksi* (usp. Katičić 1986: 150–151 i d.).

3 Tradicija bavljenja asindetskim strukturama u kontekstu razgraničenja koordinacije i subordinacije najjača je u ruskoj (nekadašnjoj sovjetskoj) i češkoj lingvistici. Komentirani pregled nekih gledišta zastupljenih u slavističkoj (uz rusku i češku i u hrvatskoj i srpskoj) literaturi usp. u Pranjković 1984: 21–35 te osobito u Pranjković 1993: 122–137.

4 U vezi je s time pojam kosubordinacije (usp. Palašić 2018).

razgovora! te, posebice vezano uz njih, nastojanje da se utvrdi (pa na neki način i eksplicira) važnost intonacijskih sredstava kao mogućeg supstitutivnog sredstva veznicima u složenim rečenicama. Zanimljiva zapažanja, ali i (ne) održivost pojedinih interpretacija može biti razlogom da se o jukstaponiranim surečenicama razmisli još jednom te da se ponovno pokuša prokomentirati taj tip složenih (su)rečeničnih[5] kompleksa.

Već je zapaženo da među asindetskim rečenicama ima različitih struktura te da se one mogu (ili barem nastoje) tumačiti kao (implicitno) koordinirane i/ili kao (implicitno) subordinirane rečenice ili se, naprotiv, žele smatrati neutralnima na opreku koordinacija ~ subordinacija. Na nekim ćemo primjerima razmotriti o čemu je zapravo riječ.

Uglavnom, što se tiče relacije spram dihotomije koordinacija ~ subordinacija, mogli bismo reći da postoje – ugrubo – tri tipa jukstaponiranih (asindetskih) struktura.

U prvi uvrštavamo rečenice tipa

(1) *Vodite ljubav, ne rat!*

Preoblikom te rečenice u sindetsku dobiva se koordinirana (u ovom slučaju adverzativna/suprotna) složena rečenica, i to je jedini mogući rezultat:

(1a) *Vodite ljubav,* a *ne rat!*

Drugi tip čine rečenice tipa

(2) *Psi laju – karavana prolazi.*

One se mogu preoblikovati bilo u koordiniranu vezničku strukturu:

(2a) *Psi laju,* a *karavana prolazi.*

bilo u subordiniranu složenu rečenicu:

(2b) ***Iako*** *psi laju, karavana prolazi.*
(2c) ***Dok*** *psi laju, karavana prolazi.*

Treći, specifičan tip asindetskih struktura rečenice su koje se mogu preoblikovati isključivo u subordinirane strukture:

5 Sljedeće, već najavljeno pitanje jest pitanje odnosa jukstaponiranih složenih struktura i razine teksta ili, konkretnije, razmatranje mogućnosti emancipiranja sastavnica asindetskih složenih rečenica u tekstu. U tom bi se smislu, smatramo, moglo govoriti o *rečeničnom kompleksu*, koji se, uvjetno, može izjednačiti sa surečeničnim.

(3) *Stara poslovica kaže: Bolje spriječiti nego liječiti.*
(3a) *Stara poslovica kaže* ***da*** *je bolje spriječiti nego liječiti.*

Različiti ishodi preoblika asindetskih rečenica teško se mogu dovesti u vezu s njihovim strukturnim, dakle u užem smislu sintaktičkim obilježjima (izuzetak bi, eventualno, bile rečenice trećeg tipa, o čemu više u nastavku). Nastojanja da se oni obrazlože intonativnim značajkama iskaza[6] ne smatramo naročito uvjerljivima, i to iz najmanje dvaju razloga. Prvo, različite intonacijske mogućnosti (uzlaznost ~ silaznost i dužina stanke) znatno su skromnije od inventara veznih sredstava (kao specijaliziranih, gramatikaliziranih sredstava za markiranje surečeničnih granica, ali i uspostavljanje određenog tipa odnosa među surečenicama) pa stoga i nedostatno diferencirane (usp. i Pranjković 1993: 126). Drugo, čini nam se izglednim, određene intonacijske značajke posljedica su – a ne uzrok – semantičkih odnosa među jukstaponiranim surečenicama. Dakako, može se ovome pridodati i to da iste ili slične intonacijske obrasce nalazimo i u sindetskim strukturama, ali i među rečenicama povezanima u tekstu.

Naprotiv, misao o ključnoj ulozi koju pri preoblikama asindetskih struktura u sindetske imaju logičko-semantički (a ne gramatički/sintaktički!) odnosi među surečenicama čini se sasvim održivom. Pokušamo li naime na naše primjere primijeniti Hallidayev model logičko-semantičkih odnosa među surečenicama, zapazit ćemo da prvi i drugi tip – (1) *Vodite ljubav, ne rat!* i (2) *Psi laju – karavana prolazi.* – pripadaju tipu ekspanzije (točnije, ekstenziji), a treći tip – (3) *Stara poslovica kaže: Bolje spriječiti nego liječiti.* – modelu projekcije. Pritom Halliday za ekspanziju kaže da se odnosi na pojave **iste** iskustvene razine, a projekcija pak stavlja u odnos pojavu jedne razine s **višom** razinom iskustva (usp. Halliday 2004: 377).[7]

6 Misao o (pre)važnoj ulozi intonacije u asindetskim strukturama zastupljena je naročito u ruskoj sintaktičkoj tradiciji (usp. Pranjković 1993: 123–135).
Do zanimljivih su rezultata došla međutim istraživanja složenih struktura u jezicima koji nemaju tradiciju pismenosti. Dok je u takvima asindetska intonacija jedini način upućivanja na to da je riječ o koordiniranim strukturama, jezici s dugom tradicijom pismenosti preferiraju sindetske strukture. Razlog je evidentan: intonacija nije vidljiva u pismu. I dalje: jezici u kojih se pismenost razvila kasnije ne posjeduju vlastiti inventar konjunktora (koordinatora), pa rabe one posuđene iz *prestižnih* jezika poput španjolskoga, engleskoga, arapskoga ili ruskoga (usp. Haspelmath 2000: 7–8). Usp. i Kordić 2008: 189–190.

7 Modelski primjeri za ekspanziju, koje navodi Halliday, glase: parataktički *John said: "I'm running away"* i hipotaktički *John said, he was running away* (ilokucija) odnosno parataktički *John thought to himself: "I'll run away"* i hipotaktički *John thought, he would run away* (ideja/zamisao) (usp. Halliday 2004: 380).
I ovi Hallidayevi primjeri potvrđuju (1) načelnu neovisnost logičko-semantičke ovisnosti među surečenicama o strukturnoj međuovisnosti (parataksi i hipotaksi) te (2) spremnost

Imajući i nadalje na umu misao o načelnoj neovisnosti dvaju sustava koji, Hallidayevim riječima, *reguliraju načine na koji se surečenice odnose jedna prema drugoj* (odnosno s jedne strane sustav *taksi* ili stupanj međuovisnosti, a s druge logičko-semantičke odnose), moći ćemo o odnosu koordinacija ~ subordinacija u jukstaponiranim složenim rečenicama razmišljati načelno, metodološki.

Neovisno dakle o logičko-semantičkim odnosima među sastavnicama jukstaponiranih složenih rečenica (koji mogu utjecati – i utječu! – na njihove preoblike u sindetske strukture) polazište za priključivanje takvih struktura (u kojima nedostaju signali sintaktičkih odnosa među surečenicama) bilo koordiniranim bilo subordiniranim složenim rečenicama moraju biti upravo sintaktički odnosi među njihovim sastavnicama. U tom slučaju za prve ćemo dvije rečenice moći reći da su nastale preoblikom povezivanja od po dviju ishodišnih rečenica (*Vodite ljubav. Nemojte voditi rat.* te *Psi laju. Karavana prolazi.*). Treća je, naprotiv, nastala preoblikom uvrštavanja također od dviju ishodišnih rečenica (*Stara poslovica kaže*. te *Bolje je spriječiti nego liječiti*.). U potonjem slučaju, važno je napomenuti, upravo je glagol govorenja (*kazati*) taj koji signalizira hipotaktički odnos: naime specifičnost je glagola koji znače 'govorenje', 'mišljenje', 'percipiranje', 'osjećanje' i sl. (lat. *verba dicendi, sentiendi afectuum et voluntatis*) ta što traže dopunu – bilo u vidu zavisne (kompletivne ili dopumbene) surečenice bilo u vidu nominalizirane skupine ili infinitiva (npr. *Kazao je da će doći*, *Govorio je gluposti*, *Odlučio je progovoriti* i sl.). Ili, sasvim konkretno, subordiniranu asindetsku strukturu odlikuje sintaktička obvezatnost jedne (u pravilu druge) surečenice. Iz te činjenice proistječe i specifičan sintaktički ustroj takvih rečenica: naime komunikativno i/ili semantičko težište zavisnosloženih rečenica s glagolom govorenja (mišljenja i/ili osjećanja) u glavnoj surečenici ne nalazi se u glavnoj, već, naprotiv, u zavisnoj, što će reći da je takvim, *kompletivnim* rečenicama "svojstvena nepodudarnost, pa i suprotstavljenost strukturnogramatičkoga i komunikativnoga odnosno semantičkoga plana" (Pranjković 2001: 65; usp. i Badurina 2011).

Napokon, s obzirom na zauzeto polazište – koje bi se moglo sažeti ovako: asindetske strukture nisu neutralne na dihotomiju koordinacija ~ subordinacija, ali se tipovi sintaktičke (ne)zavisnosti u njima ostvaruju drukčije negoli u sindetskim surečeničnim spojevima – moguće je u njihovu slučaju govoriti o implicitnoj koordinaciji i implicitnoj subordinaciji (za razliku od eksplicitne, vezničke, diferencirane koordinacije odnosno subordinacije) (usp. Pranjković

da se asindetske strukture (neupravni govor) tumače kao hipotaktičke – što nas naročito zanima s obzirom na daljnji tok ove rasprave.

1993: 139, 147–226; Silić–Pranjković 2005: 320–321, 327–328, 357–358; Jahić–Halilović–Palić 2000: 417–419, 444–445).

*****

No to nije sve! U vezi sa složenim strukturama (bilo implicitno bilo eksplicitno) prepoznato je i pitanje njihove otvorenosti ili zatvorenosti. Nadalje, u vezi s koordiniranim strukturama posebice je zanimljivo istražiti i njihovu (navodnu) simetričnost.

Bez obzira na to što pokušaji pridavanja veće pozornosti kriteriju otvorenosti/zatvorenosti pri tipologizaciji jukstaponiranih rečenica nisu dali većih rezultata, svakako su zaslužni za neka zanimljiva zapažanja (usp. Pranjković 1993: 127–134). Riječ je naime o tome da u nekim asindetskim strukturama (načelno) nema sintaktičkih ograničenja što se tiče broja surečenica koje ulaze u njihov sastav, dok su druge (opet načelno) dvodijelne. Ta se podjela, naravno, ne podudara nužno s podjelom na (implicitnu) koordiniranost i (implicitnu) subordiniranost. Može se međutim dovesti u vezu – opet! – s logičko-semantičkim relacijama među supostavljenim (jukstaponiranim) surečenicama. Drugim riječima, subordinirane su složene rečenice (sindetske, pa onda i asindetske) u pravilu dvodijelne: jer subordinacija uvijek pretpostavlja suodnos između dvoga – glavne i zavisne surečenice.[8] S druge pak strane u koordiniranim je strukturama[9] u pravilu manje ograničenja što se broja surečenica tiče. Ograničenja – kad i ako postoje – uvjetovana su tipom semantičkog odnosa među surečenicama. Recimo, suprotne se rečenice sastoje uvijek od dviju surečenica (suprotnost pretpostavlja dvoje) – kao, uostalom, i u našem primjeru:

(1) *Vodite ljubav, ne rat*. (Usp. i Pranjković 1984: 33–34.)[10]

8 Naravno, ova konstatacija ne dovodi u pitanje postojanje višestruko složenih rečenica u kojima postoji više zavisnih surečenica. One mogu biti raznotipne ili istotipne u međusobno koordiniranom odnosu. U prvom slučaju (npr. *Kada stigneš, dođi da porazgovaramo.* ili *Kaži, što te muči, u čemu je problem?*) svaka se zavisna surečenica zasebno uvrštava u glavnu te je u odnosu na nju subordinirana; u drugome (npr. *Bilo da si sretan, bilo da se dosađuješ, bilo da te nešto muči – nazovi prijatelja!*) međusobno koordinirane zavisne surečenice zajedno uspostavljaju subordiniran odnos s glavnom surečenicom.

9 U koordiniranim se strukturama često kombinira asindetsko i sindetsko povezivanje, npr. *Uživa u putovanjima, rado upoznaje nove ljude, no uvijek se najviše razveseli svome domu.*

10 Drukčije mišljenje zastupa Zang (2010: 10–11): po njezinu uvjerenju koordinirane strukture imaju binarnu gransku strukturu, pri čemu konjunktor ulazi u sastav jednog (upravo drugog) konjunkta/surečenice (o jukstaponiranim sastavnicama u ovom izvoru nema riječi). Takvo će gledište (koje ovdje posebno ne komentiramo) biti glavni argument kojim autorica brani tezu o nesimetričnosti koordiniranih struktura. O (a)simetriji među sastavnicama koordiniranih rečenica više međutim u nastavku.

U ovome kontekstu možemo se vratiti još jednom primjeru:

(2) *Psi laju – karavana prolazi.*

Da je riječ o koordiniranom odnosu među sastavnicama, vidi se i stoga što nema zapreke dodavanju novih surečenica:

(2d) *Vjetar puše, psi laju, karavana prolazi.*

Naravno, u tom slučaju – upravo zbog toga što je riječ o trodijelnoj strukturi – nema mogućnosti njezine preoblike u zavisnosloženu (dopusnu ili vremensku) rečenicu. Jednostavno, riječ je o trima koordiniranim (simultanim) radnjama.[11]

Premda se nerijetko ističe da se koordinirane strukture od subordiniranih razlikuju i po svojstvu *simetričnosti* – koje im se, uz veće ili manje zadrške, uobičajeno pripisuje – utemeljenom nam se čini tvrdnja da među sastavnicama koordiniranih struktura – *konjunktima*[12] – uvijek postoji i stanovita asimetrija (Langacker 2008: 406). Ponajprije, hipoteza o simetričnosti takvih struktura počiva na pretpostavci o njihovu sintaktičkom,[13] ali i semantičkom paralelizmu. I dok se pomisao o apsolutnoj (sintaktičkoj) simetričnosti može dovoditi u pitanje navođenjem koordiniranih struktura sa sastavnicama (konjunktima) koji ne pripadaju istim gramatičkim kategorijama (npr. *Bio je [tužan] i [osjećao samosažaljenje]* ili *Potpisala je dokumente [nevoljko] i [uz podosta oklijevanja]*),[14] nas će ovdje posebno zanimati pitanje suodnosa među surečenicama u koordiniranim strukturama, napose s obzirom na (ne)mogućnost njihove komutacije (tj. obrtanja redoslijeda).

Već prvi uvjet koji dvije surečenice moraju ispuniti da bi uistinu bile pogodne za udruživanje u koordiniranu strukturu – naime taj da *imaju veze*

11 Dakako, moglo bi opet biti riječi o višestruko složenoj rečenici, ali i u takvoj bi odnos zavisna surečenica / zavisne surečenice : glavna rečenica bio binaran: *Dok vjetar puše, psi laju i karavana prolazi*, ili *Dok vjetar puše i psi laju, karavana prolazi*, ili *Iako vjetar puše, psi laju i karavana prolazi*, ili *Iako vjetar puše i psi laju, karavana prolazi.* Drugim riječima, u tom se slučaju trijadni odnos mora svesti na dijadni.

12 Konjunktima (*conjunct*) će se nazivati konstituenti koordiniranih struktura; u slučaju složenih rečeničnih struktura to su surečenice.

13 Sintaktički se paralelizam pritom tumači kao približno jednak status povezanih sastavnica, što će reći da one neovisno i u istom opsegu sudjeluju u istom tipu gramatičkih odnosa.

14 Preuzimamo i prilagođujemo Langackerove primjere. Prihvaćamo i uobičajen način obilježavanja konjunkata u složenim strukturama – uglate zagrade. Spomenimo tek da Langacker upozorava na to da je konceptualni sadržaj u primjerima poput navedenih važniji od određenog gramatičkog oblika, što dokazuje mogućom problematičnošću, pa i neprihvatljivošću primjera u kojima inače postoji gramatički paralelizam među konjunktima (npr. ?*Potpisala je dokumente [s nevoljkošću] i [kemijskom olovkom]*).

jedna s drugom (usp. Langacker 2008: 409[15]) – semantički kriterij ponovno izdvaja kao odlučujući. O tom će kriteriju u konačnici ovisiti i to postoje li ili ne postoje prepreke promjeni poretka međusobno povezanih surečenica.

Bez obzira na to što se slični odnosi mogu zamijetiti i među sastavnicama sindetskih složenih rečenica, mi ćemo se ovdje osvrnuti na jukstaponirane surečenične komplekse.

Doista, u jednom se tipu takvih surečeničnih kompleksa uspostavlja potpuni semantički paralelizam. Simetrični odnosi među surečenicama potvrđivat će se pritom njihovom ničim ometanom fleksibilnošću, odnosno komutabilnošću. Za primjer simetričnosti među sastavnicama asindetske strukture nudimo sljedeći primjer:

(4) *Ivan je drugi slijeva, Nikolina je ona sa psom, Ivana je u ljubičastoj haljini.*

I kao što su na (pretpostavljenoj) fotografiji tri osobe *jukstaponirane* i dijele isti *mentalni prostor*,[16] tako su i u ovoj složenoj rečenici surečenice *su*postavljene i potpuno ravnopravne. Možemo dakle potvrditi istovrijednost rečenica (4), (4a) i (4b):

(4a) *Nikolina je ona sa psom, Ivan je drugi slijeva, Ivana je u ljubičastoj haljini.*
(4b) *Ivana je u ljubičastoj haljini, Ivan je drugi slijeva, Nikolina je ona sa psom.*

Naravno, govornik uvijek u konkretnoj situaciji čini svoj odabir, koji može biti i kontekstom uvjetovan.[17]

Nešto je manji stupanj sigurnosti u apsolutnu simetričnost odnosa među surečenicama u primjerima (5) i (6). Po svemu sudeći, u njima je moguće uspostaviti neki tip uzročno-posljedičnoga odnosa među jukstaponiranim sastavnicama.

15 Naspram prihvatljivoj koordiniranoj rečenici poput *[Danas sam imala tri sata nastave] i [sjednica fakultetskog vijeća bila je napeta]* (i jedno i drugo može biti razlogom govornikova umora na kraju dana) sljedeća se složena rečenica neće moći smatrati koherentnom: *[Mjesec kruži oko Zemlje] i [sjednica fakultetskog vijeća bila je napeta].*

16 U kognitivnoj se gramatici govori o *mentalnoj jukstapoziciji* potpuno jednakih elemenata, koja se tipično ostvaruje u surečenicama povezanima veznikom *i* (*and*) (usp. Langacker 2008: 409–410).

17 Primjerice, redoslijed sastavnica može biti predodređen sugovornikovim pitanjem *Koji je od njih Ivan, ne prepoznajem ga?*; nasuprot tome, pitanje *Tko su ti mladi ljudi na fotografiji?* govorniku u tome ostavlja potpunu slobodu; kad bi pak bila riječ o potpisu ispod fotografije, u našoj bi kulturi bilo uobičajeno navođenje osoba slijeva nadesno i odozdo nagore, pa bi to naposljetku trebalo utjecati i na poredak surečenica.

Konkretno, u primjeru

(5) *Pada kiša, izlet je otkazan.*

kiša koja pada može se tumačiti kao okolnost u kojoj je (ili zbog koje je) izlet otkazan te bi se ta rečenica mogla parafrazirati bilo koordiniranom sindetskom strukturom *Pada kiša, pa je izlet otkazan* (u kojoj konjunktor *pa* ima *dodatno* uzročno-posljedično značenje) bilo subordiniranim surečeničnim sklopom *Zato što pada kiša, ne idemo na izlet* ili *Budući da pada kiša, ne idemo na izlet*. Naravno, ni u primjeru

(5a) ? *Izlet je otkazan, pada kiša.*

uzročnost ne mora nužno biti neutralizirana – *Izlet je otkazan jer pada kiša* – no čini se da je odnos među sastavnicama ovdje prije negoli u primjeru (5) moguće interpretirati kao simetričan (opće značenje sastavnosti) – *Izlet je otkazan i pada kiša (... sve je sivo i dosadno).*

Slično će, zacijelo, biti i s rečenicama (6) i (6a):

(6) *Ultimatumi oko mjenica Agrokoru neće pomoći, postoji daleko veći problem.*
(6a) ?*Postoji daleko veći problem, ultimatumi oko mjenica Agrokoru neće pomoći.*

Prvoj ekvivalentna može biti zavisnosložena *Ultimatumi oko mjenica Agrokoru neće pomoći jer postoji daleko veći problem*,[18] a drugoj nezavisnosložena sindetska rečenica *Postoji daleko veći problem i (te/pa) ultimatumi oko mjenica Agrokoru neće pomoći.*

Napokon, jasnija je situacija, što se (a)simetričnosti struktura tiče, s primjerima (7) i (8). Jukstaponiranim se surečenicama u njima iskazuju uzastopne radnje, pa ta vremenska i/ili prostorna sukcesivnost priječi promjenu njihova redoslijeda (usp. primjere 7a i 8a).[19]

(7) *Pritisnuo je papučicu gasa, auto je pojurio.*
(7a) **Auto je pojurio, pritisnuo je papučicu gasa.*

18 Istina, bilo bi moguće i *Ultimatumi oko mjenica Agrokoru neće pomoći, pa postoji daleko veći problem*, ali u tom slučaju drugom bi se surečenicom iskazivala posljedica (a ne uzrok) sadržaja iskazanoga prvom. Naravno, ni tada se ne bi moglo govoriti o semantički simetričnoj strukturi.

19 O implicitnom iskazivanju vremena u složenim rečenicama (sindetskim i asindetskim) usp. Badurina 2013b: 82–86.

(8) *Na Žabici sjednite na liniju 8 u smjeru Trsata, iskrcajte se kod Kampusa, s desne strane vidjet ćete zgradu Filozofskog fakulteta.*
(8a) **Iskrcajte se kod Kampusa, na Žabici sjednite na liniju 8 u smjeru Trsata, s desne strane vidjet ćete zgradu Filozofskog fakulteta.*

Naravno, ništa se u tom smislu ne bi promijenilo ni da je riječ o sindetskim strukturama: *Pritisnuo je papučicu gasa i auto je pojurio*; *Na Žabici sjednite na liniju 8 u smjeru Trsata, iskrcajte se kod Kampusa i s desne strane vidjet ćete zgradu Filozofskog fakulteta*.[20]

Nema sumnje, mnogovrsni odnosi koji se uspostavljaju među sastavnicama koordiniranih struktura – podjednako onih jukstaponiranih i onih sindetski povezanih – znatno su kompleksniji no što bi se na prvi pogled pomislilo. Ne dovodeći, naravno, u pitanje održivost teorijskih koncepata poput paratakse i hipotakse, otvorenih i zatvorenih te simetričnih i asimetričnih struktura, željeli smo samo podsjetiti na neke stare nedoumice u vezi s asindetski složenim rečenicama. Bez pretenzija da se ponudi konačan odgovor – ako bi takvo što uopće bilo i realno očekivati – na odabranim smo primjerima nastojali tek pokazati nužnost uvažavanja dvaju kriterija: gramatičkog (sintaktičkog) te logičko-semantičkoga i/ili pragmatičkog.

No kao što je najavljeno, predstoji još jedna važna tema – odnos koordiniranih rečenica i teksta.

*****

Nema sumnje, jedno od teorijski najintrigantnijih pitanja pitanje je statusa (su)rečeničnih granica. Drugim riječima, morat ćemo se ovdje suočiti s činjenicom ne samo semantičke podudarnosti nego i funkcionalne (komunikacijske) istovrijednosti s jedne strane složenih (jukstaponiranih) rečenica i s druge emancipiranih rečenica u nizu. Potvrdit će to i primjer

(4c) *Ivan je drugi slijeva. Nikolina je ona sa psom. Ivana je u ljubičastoj haljini.*

u usporedbi s

20 Otvara se time i pitanje specifičnih *značenja* pojedinih veznika, pa tako i veznika (konjunktora) *i* (usp. Badurina–Palašić 2012). Dakako, i naši primjeri to pokazuju, sastavnice povezane sastavnim konjunktorom (kao ni one jukstaponirane) ne moraju biti apsolutno simetrične. Bronwin Moore Bjorkman (2013) u tom kontekstu govori o asimetričnoj koordinaciji te o asimetričnom vezniku *i* (*and*).

(4) *Ivan je drugi slijeva, Nikolina je ona sa psom, Ivana je u ljubičastoj haljini.*

ili pak primjer

(5b) *Pada kiša. Izlet je otkazan.*

u usporedbi s

(5) *Pada kiša, izlet je otkazan.*

– da navedemo tek dva!

I dok se posezanje za ortografskim kriterijem velikog početnog slova i točke (upitnika ili uskličnika) kao konvencionalnih rečeničnih međaša može činiti operativnim, pa možda i jedino razumnim, ne možemo se oteti dojmu da nas taj formalni kriterij ne zadovoljava.[21] Stoga ćemo o (unutar)rečeničnim granicama nastojati razmisliti s novih teorijsko-metodoloških polazišta (usp. i u Badurina 2015).

S jedne strane velikim doprinosom aktualne sintakse (suprasintakse) smatramo zamisao o nezavisnosloženim rečenicama kao činjenicama teksta (usp. Silić 1984: 21–22).[22] S druge strane bez zadrške pristajemo uz tvrdnju o logičko-semantičkoj povezanosti podjednako između surečenica u složenoj rečenici (surečeničnom kompleksu) kao i među rečenicama u tekstu (odnosno kojem njegovu dijelu) ili, jednostavno rečeno, smatramo da "smisaono 'zavisan' odnos može postojati i među dvjema sasvim emancipiranim rečenicama" (Pranjković 1984: 23). U tom kontekstu – a i naši su primjeri to pokazali – jukstaponirane su strukture uistinu najbliže slaganju rečenica u tekst (usp. i Pranjković 1993: 135). Izuzetak bi, naravno, bile samo one u kojima se uspostavlja neka vrsta hipotaktičkog odnosa među surečenicama.[23]

21 Uzgred spomenimo da Halliday razlikuje dva pojma: rečenicu (*sentence*) i surečenični kompleks (*clause complex*). Rečenica je najviša jedinica *interpunkcijskog jezika* (*punctuation language*), razvijena u sustavu pisanja kako bi predstavila surečenični kompleks, najopsežniju domenu gramatičke strukture (Halliday 2004: 371).
Ne treba posebno ni napominjati da se ortografski kriterij kao presudan pri utvrđivanju rečeničnih granica pokazuje neadekvatnim i neodrživim ako imamo posla s govorenim tekstom/diskursom. Na to se, uostalom, posebno upozorava i u funkcionalnoj gramatici (usp. Thompson 2004: 197).

22 Odatle slijedi da su složene rečenice u pravom smislu samo zavisnosložene rečenice, odnosno, kako stoji u nastavku, "složene rečenice sa zavisnim odnosnim dijelom složene [su] rečenice sui generis" (Silić 1984: 22). Usp. i Pranjković 1993: 106.

23 U takve ubrajamo one s glagolima govorenja, mišljenja, percipiranja, osjećanja i sl. – usp. ovdje primjer (3) *Stara poslovica kaže: Bolje spriječiti nego liječiti* ili one s kataforičkom

*****

Ne uvijek do kraja jasno ucrtana granica među (su)rečenicama ne bi nas međutim smjela obeshrabriti. Uostalom, i *rečenica*, i *surečenica*, i *složena rečenica*, i *tekst* teorijski su pojmovi – uz koje pristajemo – koji međutim nemaju presudan utjecaj na govornika u trenutku prenošenja poruke i/ili kreiranja teksta. Hallidayevim riječima, tekst je semantička jedinica jer ljudi komuniciraju tekstovima (ne rečenicama!); tekstovi su kodirani u rečenicama, prije negoli što su od njih sastavljeni (Halliday 1975: 3, 179). Utoliko se i pitanje granica među dijelovima teksta, pa i pitanje tipova veza među njima potvrđuje ponajprije kao stvar govornikova odabira, njegove retoričke strategije, koju razvija u trenutku govorenja ili pisanja.

Izbor iz literature

Badurina, Lada (2011) "Glagoli govorenja i tekst", *Pismo, časopis za jezik i književnost*, IX/1, Sarajevo, str. 125–137.

Badurina, Lada (2013a) "Red sastavnica na razini složene rečenice i teksta", *Rasprave, časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 39/2, Zagreb, str. 299–310.

Badurina, Lada (2013b) "Vremenski odnosi na razini složene rečenice i teksta", *Vrijeme u jeziku – Nulti stupanj pisma, Zbornik radova 41. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Tatjana Pišković i Tvrtko Vuković, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, str. 75–97.

Badurina, Lada (2015) "Složena rečenica i tekst", *Njegoševi dani 5*, zbornik radova, ur. Tatjana Đurišić-Bečanović, Filozofski fakultet Nikšić, Nikšić, str. 285–293.

Badurina, Lada – Palašić, Nikolina (2012) "Pragmatika veznih sredstava", *Sarajevski filološki susreti I* (knjiga I), ur. Ismail Palić, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, str. 252–265.

Bjorkman, Bronwin Moore (2013) "A Syntactic Answer to a Pragmatic Puzzle: The Case of Asymmetric*and*", u: *Syntax and its Limits*, Raffaella Folli, Christina Sevdali, Robert Truswell (ur.), Oxford University Press, str. 391–408.

Fabricius-Hansen, Cathrine – Ramm, Wiebke (2008) "Editor's introduction: Subordination and coordination from different perspectives", u: *'Subordination' versus 'Coordination' in Sentence and Text: A cross-linguistic perspective (Studies in Language Companion Series)*, Cathrine Fabricius-Hansen, Wiebke Ramm (ur.), John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, str. 1–30;

deiksom *Reći ću vam ovo: Bolje spriječiti nego liječiti.* No takve smo jukstaponirane rečenice već izdvojili s obzirom na specifičan način uvrštavanja jedne surečenice u drugu, prema tome i s obzirom na njihovu sintaktičku strukturu. Podatak o *nesamostalnosti* u njima jukstaponiranih sastavnica smatramo stoga samo *dokazom više* da je riječ o drugom (subordiniranom) tipu asindetskih struktura.

dostupno i na adresi http://folk.uio.no/cfhansen/cfhWrSubCoIntro08.pdf (zadnji pristup 10. rujna 2016).

Halliday, M. A. K. (1975) "Language as Social Semiotic: Towards a General Sociolinguistic Theory", u: M. A. K. Halliday, *Language and Society*, edited by Jonathan J. Webster, Volume 10 in Collected Works of M. A. K. Halliday, Continuum, London – New York, 2007, str. 169–201.

Halliday, M. A. K. (2004) *An Introduction to Functional Grammar*, third edition, revised by Christian M. I. M. Matthiessen, Arnold, London.

Haspelmath, Martin (2007) "Coordination", u: *Language typology and syntactic description, vol. II: Complex constructions*. 2nd ed., Timothy Shopen (ur.), Cambridge University Press, Cambridge, str. 1–51.

Jahić, Dževad – Halilović, Senahid – Palić, Ismail (2000) *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.

Katičić, Radoslav (1986) *Sintaksa književnoga jezika: Nacrt za gramatiku*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjestnosti – Globus, Zagreb.

Kordić, Snježana (2008) "Koordinacija i subordinacija u složenim rečenicama slavenskih jezika", *Južnoslovenski filolog*, 64, Beograd, str. 189–197.

Langacker, Ronald W. (2008) *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*, Oxford University Press.

Langacker, Ronald W. (2009) *Investigations in Cognitive Grammar*, Mouton de Gruyter, Berlin – New York.

Palašić, Nikolina (2018) "O granicama (i dodirima) koordinacije i subordinacije", *Sarajevski filološki susreti 4*, (knjiga I), ur. Ismail Palić, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, str. 11–23.

Pranjković, Ivo (1984) *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb.

Pranjković, Ivo (1993) *Hrvatska skladnja: Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Pranjković, Ivo (2001) *Druga hrvatska skladnja: Sintaktičke rasprave*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Silić, Josip (1984) *Od rečenice do teksta: Teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.

Silić, Josip – Pranjković, Ivo (2005) *Gramatika hrvatskoga jezika: za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.

Thompson, Geoff (2004) *Introducing Functional Grammar*, Second edition, Hodder Education, London.

Zhang, Niina Ning (2009) "Explaining the immobility of conjuncts", *Studia Linguistica* 64 (2): 190–238; dostupno i na adresi https://www.academia.edu/2188144/Explaining_the_immobility_of_conjuncts_ (zadnji pristup 10. svibnja 2017).

Zhang, Niina Ning (2010) *Coordination in Syntax*, Cambridge Studies in Linguistics, Cambridge University Press.

Asyndetic Structures: Coordination, Subordination and Text

Abstract

In this paper we focus on asydentic structures, i.e. those structures without conjunctions. Such structures raise several issues. The first is related to the relationship between clauses in such structures: we analyse their possible interpretations with respect to the coordination (parataxis) ~ subordination (hypotaxis) dichotomy. In this context we distinguish in principle two types of asyndetic structures. One type are those in which the relationship between the clauses can be expressed either by explicitly coordinated or explicitly subordinated structures (e.g. *Pada kiša, izlet je otkazan – Pada kiša, pa je izlet otkazan*, i.e. *Zato što pada kiša, izlet je otkazan* or *Budući da pada kiša, izlet je otkazan*); however, in the other type, there is no symmetrical relationship between the constituents and they cannot be paraphrased as coordinated structures (e.g. *Molim vas, javite se!* or *Kažite, jeste li se naspavali*). The second issue concerns the order of the elements in the (asyndetic) clause complex. The (im)possibility of permutating the clauses in (some) paratactic structures (e.g. *Pritisnuo je papučicu gasa, auto je pojurio*, **Auto je pojurio, pritisnuo je papučicu gasa*, and even *Izlet je otkazan, pada kiša*) indicates that it is necessary to (re)define the concept of symmetry of such structures. We will try to analyse the limitations of this type by taking into the account the logic-semantic and pragmatic relations between the clauses. Finally, asyndetic structures are analysed with respect to text, and, especially in the cases where implicit coordination exists, the focus is placed on the issue of the relationship between the complex sentence and the text.

Key words: *asyndetic structures, juxtaposition, coordination (parataxis), subordination (hypotaxis), text*

UDK: 811.16'367.332.8
Izvorni naučni rad

Maria CICHOŃSKA

Između haosa i poretka: Prave li veznici u jeziku poredak ili nered?

KLJUČNE RIJEČI: *veznik, deterministički haos, funkcionalna riječ, poljski jezik, štokavski jezici, bugarski jezik, dijahronija, sinhronija, panhronija*

Veznici, dio velikog heterogenog sistema takozvanih funkcionalnih riječi[1] u koje se ubrajaju i partikule, interjekcije i dio priloga, nisu se često nalazili u centru lingvističkih istraživanja. Literatura pokazuje da su bili istraživani prije svega s obzirom na svoju narav, manje na funkcije, a vrlo malo s obzirom na mjesto koje zauzimaju u cjelovitom jezičkom sistemu. Savremene teorije fenomen funkcionalnih riječi, uključujući veznike, pored ostalih, tumače i teorijom determinističkog haosa koja predstavlja jezičku stvarnost kao haotičnu. U takvoj haotičnoj stvarnosti djeluju različite tendencije čiji su rezultat, najčešće nepredvidljiv za korisnike jezika, novi elementi različitog porijekla. Iako nesavršeni zbog česte polifunkcionalnosti, ipak na određeno vrijeme zauzimaju centralno mjesto u funkciji povezivanja sintaksičkih struktura. U ovom radu razmatraju se problemi evoluiranja veznika i njihovo funkcioniranje u slavenskim jezicima. Polazi se od pretpostavke teorije determinističkog haosa, nastale u egzaktnim naukama i jedne od najvažnijih savremenih teorija u nauci a značajne i u lingvistici. U svjetlu spomenute teorije analiziraju se samo neki veznici u izabranim jezicima i na ograničenom broju primjera.

Cjelovita slika jezika kao vrlo složenog fenomena privlačila je pažnju prije svega filozofa jezika, dok ga sami lingvisti, baveći se u još pretstrukturalističkom periodu uglavnom pojedinim ili srodnim problemima, nisu posmatrali kao cjelinu. Vrlo nesavršenu sliku prirodnog jezika kao uzroka za

1 Iako vlada jedinstveno mišljenje da je termin *funkcionalna riječ* daleko od savršenog s obzirom na to da je svaki jezički element funkcionalan, do sada, međutim, nije pronađen adekvatniji.

nenapredovanje nauke isticali su uglavnom filozofi jezika početkom XX vijeka koji su razvijali logičku i analitičku filozofiju jezika, okupljeni u tzv. Bečkom krugu (WienerKreisod 1922 g.) – Bertrand Russel, Rudolf Carnap, Franz Reichenbachidr.

Videći nesavršenost prirodnog jezika uglavnom zbog njegove nejednoznačnosti, nejasnih granica pojava itd., što uzrokuje nemogućnost objašnjavanja pojava iz oblasti logike, matematike i dr. egzaktnih nauka, smatrali su da je neophodno za potrebe nauke stvoriti idealan jezik, svojevrstan nadjezik, to jest jezik zasnovan na logičkim principima koji bi, lišen manjkavosti prirodnog, bio u stanju interpretirati različite pojave i samog prirodnog jezika.

Prve savremene koncepcije jezika vidjele su u jeziku u prvom planu to što je redovito i predvidljivo. Generacije lingvista kojima je prva moderna lingvistička koncepcija – strukturalistička – uređivala jezik tretirale su malobrojne, kako se onda činilo, izuzetke koji su prema njima bili prisutni na rubovima jezika kao nevažnu marginu obrazlažući takav pristup argumentom "jer je tako uvijek u jeziku". Sličan odnos imala je generativna teorija, koja je već u osnovnim principima metodologije odbacivala sve ono što nije redovito. Pokušaj stvaranja matematičke lingvistike, s kojom je bila povezana teorija i praksa (i nada) automatskog prevođenja, isto tako nije bio perspektivan za istraživanje funkcionalnih jezičkih jedinica.

I tako u okviru tih još uvijek utjecajnih i važnih teorija, ne samo za historiju lingvistike, jezik (prividno) stvara dojam da je sređen jer njime slobodno vladamo koristeći mnogo različitih principa. Ne može se zamisliti jezik bez principa koji uvode redovitost i omogućuju služenje jezikom. Kognitivni pristup, koji tumači kako postaje određena pojava, orijentiran je na stvaranje njihovih prototipova u sinhronijskoj perspektivi. No, pored takvog mišljenja vladalo je (opravdano) također uvjerenje da to nije puna slika jer jezik predstavlja zapravo toliko složen fenomen da u njemu postoji istovremeno velik broj različitih elemenata koji su daleko od redovitosti u svojim funkcijama, predvidljivosti i smjerova svoje evolucije itd. Te dvije suprotne slike jezičkog fenomena znatno zavise od naravi problema kojim se dati istraživač bavi, a ustvari su još prisutne do danas.

Od mladogramatičkih vremena postoje načini interpretacije evolucijskih promjena u krugu lingvista, npr. putem analogije, jezičke ekonomije, njegove samoregulacije itd., što u okviru postojećih teorija i metodologija nije neopravdano. Lingvisti su posljednjih desetak godina objašnjavali narav jezičkih promjena na nekoliko načina. Kako piše npr. Slovak Ján Sabol, istraživač relacija između znakova i jezika:

"Jednou s prirodzených danosti jazykového systému je na jednej strane tendencia k usporiadanosti, pravidelnosti, synergii, poriadku, organizácii, teda vlastne aj k analógii a na druhej strane k neusporiadanosti, nepravidelnosti, entropii, neporiadku, dezorgánizacii, teda vlstne aj k anomálii jeho prvkopv i vzt'ahov medzi nimi". Analýza týchto tendencii (problém poriadku či usporiadanosti verzus neporiadku či výnimočnosti)má v jazykovede dávne korene (pozri Horecký, 1989, tam aj d'alšia lit.), pričom možno hovorit' ozástancoch analógie, o "analogistoch" a zástancoch anomálie, o "anomálistoch" (Sabol 2005: 117).

Ta dva opća i ujedno suprotna principa funkcioniranja jezičkog sistema imala su svoje izvore ne samo u lingvistici već i šire u humanističkim naukama, uglavnom u filozofiji. Novi pristupi interpretacija nastajanja i funkcioniranja lingvističkih pojava koji se na savremenoj etapi proširuju iz psiholingvistike, neurolingvistike i sl. i koji su u velikoj mjeri uzrokovali postanak kognitivne metodologije omogućili su nesumnjiv napredak znanja o jezičkom fenomenu.

Međutim, savremeni napredak znanja u egzaktnim i prirodnim naučnim granama koji je prividno dalek od fenomena jezika baca nesumnjivo svjetlo i na narav drugih pojava. Tako je neizbježna i teorija determinističkog haosa, koja je pored teorije relativiteta i kvantne mehanike treća najvažnija teorija u nauci 20. i početkom 21. vijeka. Sam pojam haosa pod kojim se podrazumijeva inertnost i nered znači s jedne strane haotično ponašanje elemenata i nepredvidljivost, ali i determinističku narav koja uzrokuje da se nakon haotičnog perioda ispoljava nešto novo, neočekivano, što teoretičari zovu "biserima".[2] Kao što se zna, haos postoji u Sunčevom sistemu, jer i on uveliko podliježe tom principu iako ga čovjek nikako ne osjeća u svojoj kratkoj egzistenciji.

Prividno izgleda da je ta teorija daleko od primjene u objašnjavanju fenomena jezika. Izgleda da nam još uvijek nije pošlo za rukom da u jeziku vidimo haos. Ipak ona za sada (bojažljivo) prodire i u lingvistiku. Prateći evoluciju jezika u prošlosti na materijalu etničkih (dijalektnih) oblika, zatim i normirane standardne jezike u situacijama u kojima se čovjek ne ingerira u njihovu narav, vidi se da su smjer i rezultati evolucijskih pojava u njemu često nepredvidljivi.

Međutim, smjerovi evolucije jezičkih jedinica i njihova prisutnost pokazuju da je situacija slična vanjezičkom svijetu. Pojave u okviru punoznačnih riječi koje se vežu s prelaženjem iz jedne vrste riječi u drugu, zatim pojave gramatikalizacije i leksikalizacije teško je objasniti ako se polazi samo od slike jezika kao sistema koji ima svoj poredak s hijerarhijom elemenata. Ti elementi stvarajući takve pojave kao što su polisemičnost, sinonimičnost, ho-

2 Vidi *Standford Enciklopedia of Philosophy* i popis literature: https://pl.wikipedia.org./wiki/chaos; https://plato.stanford.edu./entries/chaos.

monimičnost, antonimičnost, konverzija i dr. čine jezik neosporivo prirodnim, živim, a s druge strane, neosporno svjedoče o haosu. Ako bi jezički sistem bio sređen i predvidljiv kakvim je zamišljan u ranijim teorijama, nemoguće bi bilo da on zbog svoje statičnosti i nekreativnosti zadovoljava sve potrebe ljudi za izražavanjem, razgovorom, opisivanjem, traženjem. Ipak, haotična narav jezika proizlazi iz mnogobrojnih različitih tendencija koje istraživač nije u stanju detaljno razotkriti. Smatra se da je jezik s jedne strane ekonomičan jer "vodi računa" da se čovjek što ekonomičnije njime služi, ali je jezik kao sistem neekonomičan jer ima često nestabilne sisteme, npr. fonološke, velik stepen redundancije koja se ispoljava u sinonimičnosti jezičkih sredstava, stanju leksičkog fonda koji s jedne strane usvaja s nevjerovatnom brzinom nove riječi, a s druge zadržava arhaične, zastarjele, koje se jednoznačno interpretiraju, kao i popunjavanje sintaksičkih struktura (koje bespomoćni gramatičari rado zaobilaze) itd. Usprkos tome svaki je govornik u situaciji da, kako je rekao Ludwig Wittgenstein, sve što pomisli može izraziti pomoću jezika.

Komplicirana slika jezika očita je naročito onda kada se posmatraju dijahronijski i sinhronijski problemi tzv. funkcionalnih riječi. Ako se pogleda odnos riječca i veznika te mnogobrojni procesi njihovih evolucija, vidi se kako su te skupine komplicirane, ponašaju se u uzajamnim odnosima nepredvidljivo, čine nered iz kojega se za neko vrijeme pojavljuje nešto funkcionalno, potrebno. Da su spontani različiti procesi koji čine jezik raspršenim i nepredvidljivim aktivni, uočavalo se u lingvistici odavna (npr. Meillet 1915).

Branioci reda i poretka u jeziku rekli bi da ti elementi koji uvode haos nisu centralni, najbitniji elementi u osnovnim funkcijama jezika. Jesu li oni uvjerljivi u tom pogledu? Bi li jezik bio u stanju ostvariti sve komunikativne potrebe kako to inače radi? Ti elementi koji niču iz nevidljivog haosa jesu svojevrsni biseri koji uzrokuju da čovjek može graditi svoje iskaze s različitim značenjskim i konotativnim nijansama, oni moraju primiti u svoje okvire sintaksičke strukture različitih sadržaja, raznorazne vrste i nijanse modalnosti, emotivnosti, koje imaju različite persuazivne moći itd. Moraju, ustvari, podnijeti veliku težinu odslikavanja svijeta na nivou različitih relacija, često jako kompliciranih i nejednoznačnih, koje žele izraziti ciljeve govornika.

Veznike je *uhodanim brazdama* efektno ali i opravdano nazvala poljska lingvistica Jadwiga Wajszczuk, autorica opširne monografije u kojoj je sa semantičko-logičkog aspekta analizirala u poljskom jedan dio tih elemenata koji se u tradicionalnoj gramatici zovu veznici (polj. spójnik) (Wajszczuk 1997, Wajszczuk 2011). Wajszczuk je s jedne strane pomoću semantičkih analiza razotkrivala jako komplicirane strukture (kontekste) u kojima funkcioniraju

veznici, a s druge, ona veznike smatra *uhodanim brazdama*, to jest prilično stabilnim gramatičkim elementima koji se upotrebljavaju prema određenim principima povezujući bezbroj sintaksičkih struktura i koji stvaraju dojam stabilnosti na sintaksičkom planu.

Te "brazde" različitog su porijekla, a zbog različitih funkcija čine heterogen i prilično stabilan skup u samo jednom vremenskom periodu. Pojedinac ih usvaja automatski, istovremeno s usvajanjem jezika, njegovih stilova i žanrova. One čine taj dio elemenata koji se zbog spomenute složenosti i nejasnih značenjskih granica možda i najteže istražuju. To se vidi u literaturi koja donosi već dosta misterioznih semantičkih analiza pojedinih veznika, svojevrsnih "monografija" o pojedinim jedinicama koje imaju jednu zajedničku funkciju, a to je osobina povezivanja bezbrojnih iznijansiranih struktura.[3]

Problemi koji se povezuju s *jezičkim brazdama* bacaju svjetlo na različite aspekte ne samo funkcioniranja jezika već i njegovih promjena. Dijahronijska i sinhronijska istraživanja jasno pokazuju da usprkos različitim mnogobrojnim principima kojima se koristimo, koje vidimo jasno kod takozvanih "osnovnih" vrsta riječi – imenica, glagola, pridjeva, zamjenica i brojeva kao centralnih elemenata, jezik se sastoji i od mnogobrojnih elemenata koji su nekako udaljeni, nisu u centru skupa jedinica, i koji imaju svoje dalje mjesto u tradicionalnoj podjeli na vrste riječi.

Napokon je došlo "njihovo vrijeme" u intenzivnijim lingvističkim istraživanjima, što se vidi u ostvarivanju lingvističkih projekata.[4] Međutim, pred istraživačima stoje izazovi koji se tiču izbora najadekvatnije metodologije. S obzirom na svoju narav, za sada je bio najčešći najjedostavniji metodološki pristup u okviru etimologije i leksičke semantike.

Deterministički haos vidljiv je, neosporiv i potpuno opravdan jer bez njega ne bi bilo moguće njegovo evoluiranje i ispunjavanje novih funkcija u vanjezičkoj stvarnosti, koja podliježe stalnim promjenama. Neprestana evolucija služi njegovom usavršavanju, odgovara govornikovim potrebama a istovremeno, gledajući cjelokupno, nastavlja haos da bi iz njega postalo nešto novo, potrebno u datom trenutku.[5]

---

3 Dio tih radova u nacionalnim lingvistikama donosi ozbiljna bibliografija u radu Jadvige Wajszczuk (1997), koja obuhvata radove iz anglističke, ruske i poljske lingvistike. Iz južnoslavenske (štokavske) literature treba izdvojiti radove Lade Badurine, Ive Pranjkovića, Ljiljane Šarić, Halida Bulića.

4 Takvi projekti bili su ostvarivani posljednjih godina u Poljskoj, zatim u Slovačkoj i rezultirali su nizom članaka i monografija od kojih se najvažnije navode u Literaturi.

5 Za veznike se upotrebljava i različita terminologija veznih sredstava. Dosta o tome napisano je u slavistici, pa tako i u bosnistici. Usprkos razvijenoj (i opravdanoj novoj) terminologiji

Literatura koja donosi rezultate istraživanja pojedinih veznika na dijahronijskom i sinhronijskom planu u jednim je nacionalnim lingvistikama bogatija, u drugim oskudnija, ali ona naravno još ne iscrpljuje niz pitanja koja izazivaju veznici. „Uhodane brazde" još uvijek zaslužuju da se njima nauka pozabavi jer bi bilo poželjno i dalje praviti semantičke analize pojedinih leksema, pratiti, ukoliko je to moguće, njihovo semantičko, morfološko i funkcionalno evoluiranje, ali i poći dalje, što nije lako kako to i pokazuje literatura.

Analiza nekih primjera pokazuje da postanak i funkcioniranje veznika ima vrlo dinamičan karakter.[6] Evo nekoliko primjera.

Kada se prate stare pojave mijenjanja funkcija, naprimjer polifunkcionalnost parataksičkih najstarijih indoevropskih veznika *a* i *i,* može se pretpostaviti da su novi komunikacijski izazovi bili poticajni za mijenjanje funkcija (Bednarczuk 1967). Oni nisu opstali u svojim početnim funkcijama jer je *a* u jednom dijelu zapadnoslavenskog područja potisnulo veznik *i.* Zapaženo miješanje funkcija obaju veznih elemenata i svojevrsna pobjeda *a* ne da se racionalno objasniti. Jedino se da utvrditi da su najvjerovatnije principi ekonomičnosti bili presudni da se ta dva elementa dobro očuvaju na slavenskom prostoru.

Većina veznika nastala je kasnije promjenom funkcija povezivanja rečenica, što je bilo tijesno povezano s oblikovanjem rečenica u prednormativnom a zatim i normativnom periodu. Vidljivi su intenzivni procesi konverzije koja je prisutna i u najstarijoj etapi razvoja slavenskih dijalekata, dugo prije oblikovanja jezičke norme.[7] Radi primjera navodimo istraživanja Branke Tafre, koja je na materijalu savremenog hrvatskoga jezika analizirajući pojave konverzije napravila spisak tipova konverzije u tom jeziku. Na osnovu toga može se vidjeti da su ti mehanizmi svojstveni ne samo hrvatskom i štokavštini već i znatno šire – drugim slavenskim jezicima (Tafra 2005: 106–108).

Autorica je zapazila sljedeće tipove konverzije:

---

u radu se koristi ipak stari, iako ne najbolji, termin *veznik*, iza kojeg stoji snaga tradicije. Taj je termin i dalje prisutan u modernim gramatikama, koristi se čak i u univerzitetskoj nastavi najčešće nekako "usput" prilikom predstavljanja sintaksičkih struktura studentima. Skoro kompletnu štokavsku literaturu u kojoj se predlažu drugi termini za veznike i njihove vrste predstavlja u svome radu Bulić (2013); također Wajszczuk (1997) predstavlja anglističku, rusku i poljsku literaturu skoro do 90-ih godina.

6 Dokaz toga vidi se u poljskim dijahronijskim radovima, npr. Klemensiewicz (1966), Pisarkowa (1984). Također *Słownik staropolski* predstavlja bogat izvor potvrda evoluiranja veznika.

7 Vidi rad Bednarczuka (1967), u kojem autor predstavlja evoluiranje svih parataksičkih veznika od indoevropskog perioda do kraja staropoljskog jezika, tj. do 1500. godine.

- prijedloške sveze > veznici, npr. *potkraj, namjesto*, polj. *pod koniec, zamiast*
- zamjenice (upitne) > veznici (upitne zamjenice u relativne koje dobivaju snagu povezivanja)
- glagolski oblici > veznici, npr. *bilo... bilo*, *budući (da),* polj. *było... było, było że... było tak*
- prilozi > veznici, npr. *kamo, kada,* polj. *dokąd, kiedy*
- riječce > veznici, npr. *još, neka, tek,* polj. *jeszcze, (i)niech, dopiero.*

U tom procesu samo upitne zamjenice prelazeći u relativne u funkciji povezivanja imaju zajedničke semantičke elemente – seme neodređenosti i očuvane gramatičke kategorije – roda, broja, padeža, dok ostale nastale procesom konverzije nisu redovne, one su u velikoj mjeri jedinstvene, neponovljive i s gledišta evolucije – nepredvidljive. Konverzija koja u procesu gramatikalizacije dovodi do postanka drugih vrsta riječi, uključujući veznike, značajan je izvor stvaranja haosa u jeziku, iako je taj proces slabo predvidljiv.

Tako pored primarnih veznika postoje i oni koji su, kako je već uočio Andre Meillet, često gubili izrazitost i obnavljali su se uglavnom pomoću riječca (Meillet 1915). Takav mehanizam promjena veznika potvrđuju detaljna istraživanja Leszeka Bednarczuka na staropoljskom materijalu (Bednarczuk 1967).

Imajući u vidu to što sam prethodno navela, očigledno je da i veznička sredstva povezuju neizbrojivu količinu rečenica koje se razlikuju po značenjima, njihovim modalnim nijansama. Jedno od pitanja koje do sada nije dovoljno obrađeno jest i pitanje mnogobrojnih primjera polifunkcionalnosti veznika koji povezuju isti tip rečenica. Pitanje je da li postoje rečenice koje se povezuju samo jednim veznikom? U savremenim štokavskim jezicima skoro da nema rečenica koje bi se povezivale jednim veznikom, osim parataksičkih rastavnih s upotrebom *ili* / udvojenim *ili...ili*, dok ostali mogući veznici *ja, jali* funkcioniraju izvan standardnog jezika.

U poljskoj sintaksi nema nijednog takvog slučaja; čak i disjunktivne/rastavne rečenice imaju dva: *albo* i udvojeni: *albo... albo...*, ili *lub* (bez mogućnosti udvajanja), od kojih je prvi više svojstven razgovornom stilu, a drugi tzv. dotjeranom razgovornom i svim pisanim stilovima (naročito administrativnom). Dakle, u poljskom postoji dosta izrazita stilska distribucija tih dvaju veznika. Dok se naprimjer u bugarskom situacija još više razlikuje – disjunktivni veznici u odnosu na štokavske i poljske imaju veći repertoar jer postoji još: *li-ili, dali-ili* a njima su svojstvene i sintaksičke razlike, tako da to nisu sinonimični elementi. Ovi i drugi primjeri jesu dokaz da tip logičke relacije

koji povezuje date rečenice u stvari ne predstavlja nikakvo ograničenje samoj sinonimičnosti tih sredstava, ali može imati stilsku vrijednost jer se podjela često vrši na one: 1. koji postoje samo u razgovornom stilu, 2. koji su mogući i u razgovornom i pisanim stilovima i 3. koji su svojstveni samo pisanim stilovima.[8]

Uočljivo je i to da pored sinonimičnosti jednih veznika koji su potpuno zamjenjivi s obzirom na stil postoji i ograničena sinonimičnost, kada se postiže drugačija stilska vrijednost u jednom stilu (radi se uvijek o razgovornom) ili je povezana sa spomenutim razgraničenjem: razgovorni stil prema pisanim stilovima, što se naravno odslikava i u odgovarajućim žanrovima vezanim za pojedine stilove.

U slavenskim jezicima, kao što se zna, ima vrlo mali broj zajedničkih, najstarijih veznika u istom ili bliskom morfonološkom obliku (uglavnom u parataksičkim rečenicama, zatim hipotaksičkim subjektnim i predikatnim) i znatno veći idiomatskih veznika u okviru hipotaksičkih rečenica koji su postali u prednormativnom periodu i evoluirali u okvirima kasnijih standardnih jezika.

Na stara sredstva s vremenom su se naslojavala i novija, složena od već postojećih elemenata. Pokušaj odgovora na pitanje imaju li porijeklo i hronologija veznog sredstva važnost bio bi: da. Što je sredstvo novije, ono je složenije, potrebno je za nove nijanse komuniciranja, često u funkciji intenzifikacije, up. svojevrstan "historijat" recimo: *tim više što* polj. *s tym, że im bardziej.* Kako pokazuju kasniji sinonimi, s vremenom, kako su se razvijali stilovi i žanrovi, vidljiva je jaka tendencija stvaranja složenih veznika, što je i razlog da se u lingvistici sve češće govori ne o *veznicima* (u tradicionalnom smislu), već o (složenijim) *veznim sredstvima* (Badurina, Palašić 2012).

Polifunkcionalnost veznika utvrđena je na osnovu dijahronijskih istraživanja. Ovdje privlači pažnju semantička bliskost veznika i partikula. Kao što je poznato, prilično je izražena konverzija riječi na relaciji veznik > partikula. U procesu leksikalizacije, ostajući u službi povezivanja, funkcija veznika proširuje se na modalnu riječ. Rezultat takvih procesa stvara probleme koji se ne mogu jednostavno riješiti, a što je bitno za leksikografiju kada je riječ o izdvajanju i određivanju natuknica.

Sigurno je da su u izvorima pojave konverzije bile određene potrebe govornika koje su proistjecale iz razvoja vanjezičke stvarnosti koja stavlja pred njih nove izazove ne samo u okviru nominacije već i šire – oblikovanja novih

8 Poznata je činjenica da ih znatno više ima u dijalektima.

žanrova, razvoja stilova, čak i intenzivnog miješanja stilova, što pratimo već dugo. S druge strane, primjećuje se težnja ka nesumnjivoj jezičkoj ekonomičnosti koja stvara uslove za takve procese kao što su sinonimičnost i konverzija. Izgleda da bi trebalo u istraživanjima funkcija veznika uključiti i pojave koje su vezane s onim što nije izraženo direktno pomoću jezika, tj. implikaturama, ali i velikim mogućnostima manipuliranja jezikom itd.

Kad razmislimo o ulozi stilova u evoluiranju veznika, nameće se zaključak da naš takozvani prvi stil, to jest razgovorni jezik, odlikuju većinom proste rečenice i rečenice parataksičkog tipa, odnosno malo je u njemu rečenica hipotaksičkog tipa. I kao takav ne unosi puno u evoluciju veznika. Od presudnog su značaja tu hipotaksičke rečenice i tzv. dodane rečenice u pisanim stilovima.

Problem preuzimanja funkcije i redukcije jednog veznika pokazat ću na jednom primjeru koji, kako izgleda, nije ograničen na jedan jezik.

U nekim slavenskim jezicima, npr. u štokavskim, vidljiva je pojava u kojoj postoji distribucija *kamo i gdje*, polj. *dokąd*, *gdzie,* gubi se *kamo i dokąd* u korist *gdje* i *gdzie*, u kojima je u značenjskom polju lako zamijeniti semu koja znači pravac kretanja za semu koja donosi lokalizaciju objekta: *Bili smo blizu otoka kamo/gdje nas je vjetar nanio.* Ista tendencija prisutna je i u poljskom jeziku: *Byliśmy blisko wyspy, dokąd /gdzie nas zniósł wiatr.* U poljskom razgovornom jeziku sada se najčešće upotrebljava *gdzie.* Tako se tu uzus suprotstavlja normi i najvjerovatnije će uskoro on pobijediti. Dupli veznici otežavaju jednoznačnu klasifikaciju vrste rečenice. Ta tendencija nije prisutna u svim jezicima, npr. u bugarskom standardnom moguća je upotreba samo s relativnom zamjenicom *където*: *Бяхме близо до острова, където ни завея вятърът,* dok *къде* ima samo upitnu ulogu. Veznici *де* i *дето* prisutni su samo u govornom supstandardu, oni su zastarjeli i stilski obilježeni, a mogući su također u književnoumjetničkom stilu.[9]

I drugi primjer – primjer leksema *dapače* u funkciji vezničkog sredstva nastao je od priloga. To je jedan od primjera takvih elemenata koji stvaraju leksikografske probleme. Dok je u Anićevom rječniku označen kao prilog, u Frančićevom Srpsko-hrvatsko-poljskom rječniku ima jedini kvalifikator – veznik. Prema izvorima, to je dobar slavenski primjer kako prilozi mogu podlijegati procesima gramatikalizacije. I tako je *dapače* u štokavštini nastalo od *da* + *pak* (praslavenskog *pakъ*), a isto je bilo u bugarskom, gdje je već odavno arhaično kao i *nepače.* Njegova upotreba bila je karakteristična i za staropoljski jezik u značenju ‘opet’, ali je ipak puno više primjera zabilježeno

9 Za ovu informaciju zahvaljujem dr. hab. Iliani Genew-Puhalewoj.

s njegovim složenim oblikom: *pakli, pakliby, paknieliby* u funkciji elemenata koji povezuju prije svega pogodbene rečenice, ponekad i umetnute (*Słownik-staropolski*: T.8).

Iz bogatog materijala vidi se da se proširivanje morfološkog oblika i mijenjanje semantičke funkcije, nijansiranje značenja, odvijalo najčešće tako da se dodavao novi element s desne strane, što bi bio dokaz šire, ne samo slavenske pojave o kojoj piše poljski lingvista, helenista i latinista Piotr Sobotka, koji je isti mehanizam uočio kod starogrčkih partikula koje su se razvile u veznike. Izgleda zanimljivo da su dodaci koji se nalaze s lijeve strane osnovnih veznika znatno rjeđi iako ima i takvih slučajeva. Skoro da tu nema regularnosti i predvidljivosti (Sobotka 2014).

Isto tako nema nikakve regularnosti u promjeni funkcija istih jedinica, procesi evoluiranja uglavnom se odvijaju u pravcu povećavanja funkcija, a ne smanjivanja, što dobro pokazuje primjer štokavske lekseme *da*, koja funkcionira ne samo kao veznik povezujući najveći broj zavisnih rečenica – subjekatske, predikatske, objekatske, pogodbene, većinu adverbnih i, što je interesantno, ne samo da je ušla u sastav složenih veznika (*budući da, tako da, da i, mada* itd.) već se razvila i u veliki broj drugih funkcionalnih riječi.[10]

Izražena je pojava da jedne vrste rečenica za razliku od drugih imaju manji broj veznika koji ih povezuju. Naše analize sugeriraju da to može zavisiti od principa na kojima se grade dane složene rečenice. Naime, rečenice koje se zasnivaju na logičkim relacijama npr. pogodbenosti i kauzativnosti često zahtijevaju određene vrste modalnosti. Kada je u pitanju voluntativna modalnost koja služi nadređenoj persuazivnoj funkciji, onda je veći "repertoar" veznih sredstava (npr. kod suprotnih, isključnih, dopusnih), ili gdje one donose često subjektivne informacije, kako to biva sa vremenskim, načinskim, pogodbenim, pomoću kojih se manje ili više manipulira jezikom.

Međutim, rečenice koje imaju takvu strukturu da podređena rečenica dopunjava elemenat koji je odsutan u glavnoj ili je slabo izražen (što je slučaj sa subjekatskim, predikatskim, objekatskim, atributskim) najčešće imaju samo epistemičke "okvire" modalnosti i karakterizira ih manji "repertoar" veznih sredstava.

Kako pokazuju mnogobrojni radovi iz dijahronijske sintakse, veznici i šire – vezna sredstva u prošlosti više ili manje zadovoljavajuće su se „snalazila" u povezivanju dviju rečenica, samim tim postajali su nestabilni hipotaksički modeli, a često nisu bili u stanju razgraničavati parataksičke od hipotaksičkih

10 Na to je skrenuo pažnju Ivo Pranjković u izlaganju na Slavističkoj školi.

struktura, što je nesumnjivo rezultat neprestanih procesa koje lingvisti često smatraju unutarjezičkim procesima, a koji, gledano panhronijski, neprestano učestvuju u haotičnim procesima.[11]

Veznici, predstavljajući praslavenski i staroslavenski kontinuitet čak i onda kada tvore složene veznike (vezna sredstva), mijenjaju svoje morfonološke oblike i imaju ipak znatno bogatiju idiomatsku narav.[12]

Veznici su prilično stabilni tokom životnog vijeka ne samo jedne generacije već duže. Iako prozirni za prosječnog korisnika jezika, ako se ima u vidu život jedne generacije, podsjećaju na uhodane brazde u koje govornik, savladavši ih zajedno s jezikom i jezičkim žanrovima, postavlja sintaksičke strukture. Bez njih ne bi bilo zamislivo stvaranje složenijih struktura niti mogućnosti razvoja komunikacije.

Teza o jezičkom determinističkom haosu zahtijeva dalja jezička istraživanja. Iako je haos neosporno prisutan u fenomenu jezika, on ipak ne dezorganizira jezičku stvarnost i ne otežava (mnogo) korištenje jezika. Na površini jezika dostupnoj svakom govorniku djeluje niz principa koji osiguravaju neometano služenje jezikom. U njegovoj je unutrašnjosti situacija, kako se čini u svjetlu dosadašnjeg znanja, različita, zavisno od prirode elemenata. Neke riječi, naime one koje služe jezičkoj nominaciji, zavisno od vanjezičke zbilje, znaju funkcionirati stoljećima u leksičkom fondu (npr. u poljskom jeziku, kako pokazuju istraživanja, očuvano je oko 20% leksika iz staropoljskog perioda), dok druge sporije ili brže prelaze u pasivni sloj i kao zastarjele i arhaične, a neke pod utjecajem zbilje znaju se vratiti kao takozvane oživljenice. Drukčija je situacija s elementima koji nemaju nominacijsku moć a njihova je uloga da nose različite funkcije (uglavnom modalne) ne samo povezivanja već i pridavanja značenja sintaksičkim strukturama.

Promjene njihovih fonetskih oblika i njihovih funkcija trebalo bi razmatrati ne samo na dijahronijskom planu već i panhronijskom, uzimajući u obzir opširni materijal – ne samo onaj koji pružaju historijski rječnici i jezički korpusi. Potrebna su stoga istraživanja na tekstovima raznih stilova kako bi se moglo pratiti evoluiranje veznih sredstava zajedno sa stilskim promjenama, procesom oblikovanja podstilova, modifikacijama i čak postajanjem novih žanrova.[13]

---

11 Ne samo dijahronijski radovi i gramatike već i sinhronijski pokazuju te probleme.

12 Bilo bi interesantno pokrenuti konfrontativna istraživanja, ali s obzirom na vrlo složenu prirodu građe trebalo bi odrediti strogu metodologiju takvog pristupa.

13 Jedan od novijih žanrova u kojem se vidi upotreba složenih veznika jest intervju i njegove različite vrste.

A kako kaže istaknuti poljski lingvista, dugogodišnji istraživač funkcionalnih riječi Maciej Grochowski:

Główne przyczyny trudności towarzyszących ich badaniu są następujące:

a) nie mają one łatwo rozpoznawalnych cech dystynktywnych pozwalających na odróżnianie od jednostek poziomu przedmiotowego;

b) niemała ich część to ciągi wielosegmentowe, których kształt i granice wymagają dopiero weryfikacji;

c) konieczne jest rozstrzyganie hipotez o homonimii gramatycznej wielu sekwencji reprezentujących m. in. jednostki funkcyjne. (Grochowski 2014: 20).

Nadajmo se da predstavljene poteškoće iz kojih proistječe također nemogućnost stvaranja adekvatne terminologije neće zaustavljati buduće (i sadašnje) istraživače. A deterministički haos i dalje će služiti jeziku i njegovim korisnicima.

Literatura

Badurina, Lada, Palašić, Nikolina (2012), "Pragmatika veznih sredstava, u: *Sarajevski filološki susreti I. Zbornik radova*, knj. 1, ur. Ismail Palić, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 252–265.

Bednarczuk , Leszek (1967), *Polskie spójniki parataktyczne,*Ossolineum, Wrocław.

Bulić, Halid (2013), "Veznici i junktori u bosanskom jeziku – teorijsko i terminološko razgraničenje", *Bosnistika plus,* I/1, 2013, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, Tuzla, 31–47.

Cichońska, Maria (2015), "Još o 'uhodanim brazdama' iliti slavenskim veznicima", *Fluminensia,* 27/2, 175–190.

Grochowski, Maciej (2014), *Pojęcie jednostki funkcyjnej. Z historii metodologii składni polskiej*, u: Kleszczowa, Krystyna, Szczepanek, Anna, ur. (2014), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej,* Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, 25–34.

Hobbs, Jesse (1991), "Chaos and Indeterminism", *Canadian Journal of Philosophy,* 21, 141–161.

Horecký, Ján (1989), *O analógii v jazyku av jazykovede*, u: *Studia Academica Slovaca* 18. *Prednašký XL. letnej školy slovenského jazyka a kultúry*, red. J. Mistrik, ALFA, Bratislava, 185–193.

Hudeček, Lana, Mihaljević Milica (2008), "Veznička sinonimija i antonimi u hrvatskoj leksikografiji", *Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 34, Zagreb, 167–199.

Kałkowska, Anna, Pisarkowa, Krystyna, Twardzikowa, Jadwiga (1972), *Zapomniane konstrukcje składniśredniopolskiej* (XVII wiek), Ossolineum, Wrocław.

Kesselová, Jana i dr. (2013), *Spojki a spájacie prostriedky v slovenčine*, VEDA, Bratislava.

Klemensiewicz, Zenon, Lehr-Spławiński, Tadeusz, Urbańczyk, Stanisław (1965), *Gramatyka historyczna języka polskiego,* Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Klemensiewicz, Zenon, Pisarkowa, Krystyna, Twardzikowa, Jadwiga (1966), *Zapomniane konstrukcje składni staropolskiej: wybór przykładów*, Ossolineum, Wrocław.

Kleszczowa, Krystyna, Szczepanek, Anna, ur. (2014), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej,* Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

Meillet, Antoine (1915), *Le renouvellement des conjonctions*, Paris.

Pastuchowa, Magdalena (2008), *Ukryte dziedzictwo. Ślady dawnej leksyki w słownictwie współczesnej polszczyzny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

Pisarkowa, Krystyna (1984), *Historia składni polskiej*, Ossolineum, Wrocław.

Polański, Kazimierz, ur. (2003), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego,* Ossolineum, Wrocław.

Pranjković, Ivo (2002), *Hrvatska skladnja. Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Sabol, Ján (2005), "Analógia i anomália v jazyku – "analogisti" a "anomalisti" v jazykovede", u: *Západnoslovanské jazyky v 21. století*, Universitas Ostraviensis, Ostrava, 117–120.

Sobotka, Piotr (2014), *Partykuły greckie – pochodzenie i wybrane problemy opisu*, u: Kleszczowa, Krystyna, Szczepanek, Anna, ur. (2014), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej,* Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, 133–168.

Šarić, Liljana (1993), "Veznici u logičko-semantičkom okružju", *Rasprave ZHJ*, sv. 19.

Tafra, Branka (1995), *Jezikoslovna razdvojba*, Matica hrvatska, Zagreb

Tafra, Branka (2005), *Od riječi do rječnika*, Školska knjiga, Zagreb.

Termińska, Kamilla (2014), *Wyrażenia funkcyjne-próba porządku*, u: Kleszczowa, Krystyna, Szczepanek, Anna, ur. (2014), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej,* Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, 25–33.

Urbańczyk, Stanisław, ur. (1978), *Encyklopedia wiedzy o języku polskim,* Ossolineum, Wrocław.

Urbańczyk, Stanisław, ur. (1953–2002), *Słownik staropolski*, T.1–11, Polska Akademia Nauk, Kraków.

Wajszczuk, Jadwiga (1997), *System znaczeń w obszarze spójników polskich:wprowadzenie do opisu*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.

Wajszczuk, Jadwiga (2011), "Co właściwie spójniki łączą? Powrót do pytań zasadniczych", *Prace Filologiczne* 60, Warszawa, 263–285.

Internetski izvori

https://pl.wikipedia.org./wiki/chaos

https://plato.stanford.edu./entries/chaos

Between Chaos and Order: Are Conjunctions Making Order or Disorder?

Abstract

This article deals with the problem of the functional expressions of the Slavic conjunctions, also taking into consideration the process of their development. The analysis of that phenomenon is based upon deterministic theory of the chaos that originated in exact sciences, but it is alsoused in linguistics today. In that theory, this group of language elements is not seen as forming an orderly system but, on the contrary, as forming in the state of chaos. From that state of chaotic functioning of these elements subsequently new elements emerge in unpredictable ways; furthermore, the existing elements get new functions and in that way new polyfunctional elements are created. Due to the wide range of problems connected with this issue, the author decided to present and concentrate on the chosen material taken from three languages; namely Polish, Štokavian (Shtokavian) and Bulgarian.

Key words: *conjunction, order, chaos of determinism, functionalexpressions, Štokavian (Shtokavian) languages, Polish language, Bulgarian language*

UDK: 811.163.4*3'367.332.8
811.163.4*3'367.634
Izvorni naučni rad

Halid BULIĆ

Junktori na granici koordinacije i subordinacije

KLJUČNE RIJEČI: *koordinacija, subordinacija, veznici, junktori, konjunktori, subjunktori*

U radu se govori o nekim junktorima za koje u literaturi postoje naznake da bi mogli biti i koordinacijski (konjunktori) i subordinacijski (subjunktori). Nakon utvrđivanja kriterija na osnovu kojih se konjunktori i subjunktori razlikuju, predstavljaju se svi junktori za koje postoji sumnja da mogu biti i konjunktori i subjunktori i na osnovu odabranih kriterija presuđuje se koji su od njih konjunktori, koji su subjunktori, a koji od njih u jednim kontekstima imaju ulogu konjunktora, a u drugim kontekstima ulogu subjunktora.

Uvod

Razlikovanje koordinacije i subordinacije smatra se jednom od najznačajnijih dihotomija u sintaksi. Priroda ovih dviju pojava veoma je različita i u gramatičkim se opisima one razdvajaju na osnovu različitih kriterija. U tradicionalnoj se gramatici za razgraničavanje koordinacije i subordinacije dominantno koristio logičko-semantički kriterij, ali taj kriterij nije dovoljno dobar da odredi prirodu razlika između koordinacije i subordinacije i da ih jasno razgraniči. Jezički materijal pokazao je da se ista značenja mogu izražavati i pomoću konstrukcija koje su se ubrajale u koordinaciju i pomoću onih koje su se smatrale primjerima subordinacije. Stoga su u opise uključeni formalni i funkcionalni kriteriji.

Osim načelne razlike po kojoj koordinacija obuhvata konstrukcije u kojima su povezani gramatički ravnopravni elementi, a subordinacija one konstrukcije u kojima su jedni elementi drugima podređeni, u literaturi se tvrdi i da u uspostavljanju odnosa koordinacije i subordinacije sudjeluju i različita "vezna sredstva", odnosno *junktori*, kako ćemo ih zvati u ovom radu.

Junktorima smatramo "*riječi ili funkcionalno povezane grupe riječi koje povezuju homofunkcionalne jedinice u prostoj ili složenoj rečenici ili koje*

uvode zavisnu klauzu u sastav složene rečenice" (Bulić 2013: 215, Bulić 2013a: 41, Bulić 2016: 24, Bulić 2016a: 31). *Junktori* se u ranijoj literaturi obično nazivaju *veznim riječima*, *veznim sredstvima*, *vezničkim konstrukcijama* i sl., a najčešće *veznicima*. Većina navedenih naziva nije nigdje precizno definirana, a nazivu *veznik*, koji se najčešće koristi, pripisuju se različita značenja. Njime se označava i jedna *vrsta riječi* i jedna vrsta *dijelova rečenice*. Da bismo uklonili moguće zabune koje takve nepreciznosti i dvoznačnosti mogu izazvati, usvojili smo terminološku razliku između *veznika* i *junktora*. Naziv *junktor* koristimo u skladu s navedenom definicijom i smatramo da su *junktori* činjenica koja je značajna prvenstveno na sintaksičkom nivou analize jezika. S druge strane, veznike smo definirali kao "*nepromjenljive riječi koje u rečenici uvijek vrše ulogu junktora i ne vrše pritom funkciju nijednog od šest temeljnih rečeničnih dijelova (subjekt, predikat, objekt, adverbijal, atribut, apozicija)*" (Bulić 2013a: 42, Bulić 2016: 26, Bulić 2016a: 31). Veznici su činjenica koja je prvenstveno značajna na morfološkom nivou. Veznik je uvijek jedna riječ, a junktori se mogu sastojati od više riječi. Veznici su vrsta *riječi* i svaki je veznik *samo* jedna riječ, a junktori su *funkcija* koju mogu vršiti veznici, ali i zamjenice i prilozi ili spojevi više riječi. "Odnos između veznika i junktora može se kratko predstaviti tvrdnjom da svi veznici mogu biti junktori, a svi junktori nisu veznici" (Bulić 2016a: 31, usp. i Bulić 2013: 215).

U gramatičkoj se literaturi najčešće navode stavovi da su *junktori*[1] koji učestvuju u koordinaciji i oni koji učestvuju u subordinaciji strogo odijeljeni. Sve dosadašnje gramatike uočile su postojanje razlika u sintaksičkom ponašanju junktora te su ih uvijek razdvajale na barem dvije skupine, koristeći različitu terminologiju, koja je, pak, uvijek imala isti smisao. U *Gramatici bosanskoga jezika* iz 1890. godine (str. 127–128) koriste se termini *usporedne* i *podredne sveze*. T. Maretić (1963: 532), koji je veznike dijelio na *tri reda*, koristio je nazive *usporedni* i *zavisni* veznici za veznike *prvog* i *drugog reda*. "Kasnije gramatike (...) većinom preuzimaju ovu osnovnu Maretićevu klasifikaciju, s tim što se povremeno služe drugim nazivima (*nezavisni*, *naporedni*, *parataksički*, *koordinirani* umjesto *usporedni* veznici, ili *hipotaksički*, *subordinirani* umjesto *zavisni* veznici)" (Palić 2012: 247) ili uvode nove parove ter-

1 Treba imati u vidu da su *junktori* relativno nov termin (o njihovim ranijim upotrebama v. u: Bulić 2013a) i da se ono što mi zovemo *junktorima* u literaturi naziva raznim imenima (*vezna sredstva*, *vezničke konstrukcije*, *veznici*...). Stoga ćemo nekad u tekstu morati koristiti i takve nazive za ono što mi nazivamo *junktorima*. Tu prije svega mislimo na citate ili upućivanje na podatke koji se navode u drugim izvorima. Ipak, kad god je moguće, koristit ćemo naziv *junktor* za ono što smatramo junktorima u skladu s definicijom, čak i ako se u izvorima koriste drukčiji nazivi.

mina koji se sastoje od jedne riječi i koji u korijenu nemaju riječ *veznik*. Takvi su, naprimjer, parovi *konjunktor* i *subjunktor* (usp. Mrazović – Vukadinović 1990: 360, 371, Pranjković 2004: 457–462, Silić – Pranjković 2005: 251–252) ili *koordinator* i *subordinator* (Stanojčić – Popović 2004: 301, 353).

Mi ćemo u ovome radu za dvije vrste *junktora* koristiti nazive *konjunktor* i *subjunktor*. Naziv *konjunktor* koristit ćemo za one *junktore* koji *povezuju homofunkcionalne jedinice u prostoj ili složenoj rečenici* (prvi dio naše definicije junktora), a naziv *subjunktor* koristit ćemo za one junktore koji *uvode zavisnu klauzu u sastav složene rečenice* (drugi dio naše definicije junktora).

Subjunktori i konjunktori su po sintaksičkom ponašanju i odnosima koje uspostavljaju među jezičkim jedinicama toliko različiti da ne bi bilo sasvim neopravdano tvrditi da su to *dvije različite vrste funkcija*, odnosno da i ne postoje junktori kao funkcija koja obuhvata i jedne i druge. U skladu s tim, moglo bi se ustvrditi i da postoje dvije vrste veznika, to jest da su koordinacijski i subordinacijski veznici *dvije posebne vrste riječi*.

Takav pristup nije nov i popularan je u nekim savremenim lingvističkim školama. U *Gramatici srpskohrvatskog jezika za strance* (Mrazović – Vukadinović 1990: 360, 371) vrsta riječi koja se u drugim gramatikama zove *veznici* ne obrađuje se kao posebna, već se analizira kao dvije posebne vrste riječi: *konjunktori* i *subjunktori*. Autorice navode da su razdvajanjem konjunktora i subjunktora ukazale na činjenicu da konjunktori "ne povezuju samo rečenice već i reči i grupe reči kao i da se bitno razlikuju od onih 'veznika' koji povezuju zavisne rečenice sa nadređenom rečenicom" (Mrazović – Vukadinović 1990: 371). Podjela junktora na konjunktore i subjunktore "polazi od za sintaksu suštinskog razlikovanja odnosa gramatičke nezavisnosti (koordinacije) i zavisnosti (subordinacije) i pretpostavlja da su tim dvama odnosima svojstveni veznici koji se međusobno ne miješaju jer su po svojoj gramatičkoj prirodi posve različiti" (Palić 2011: 248).

Ipak, postoje i neki primjeri junktora o kojima u literaturi postoje različita mišljenja i za koje se tvrdi da su nekad konjunktori, a nekad subjunktori. Gramatičari su nerijetko svrstavali iste veznike, odnosno junktore, i u nezavisne i u zavisne. Tako je, naprimjer, A. Belić (1998: 571) ustvrdio: "Ima slučajeva kada i parataksička svezica može postati hipotaksička: kada se odnos među rečenicama, koji je prvo dat parataksički, *razume* hipotaksički, napr. *On je skočio u vodu i udavio se*: može se 'i' razumeti u smislu posledičnog 'te', 'tako da' i sl. (...)." Također i M. Stevanović (1974: 819) izričito tvrdi da se "u najviše (...) slučajeva jedni veznici upotrebljavaju za vezivanje zavisnih rečenica, mada imamo i takvih veznika koji se upotrebljavaju i u hipotaksi i

u parataksi". On upućuje na primjere *te*, *dok*, *nego* i *no*. I. Palić (2012: 248) na popis veznika koji se u literaturi spominju i kao zavisni i nezavisni dodaje i veznik *kad*, a zavisnost i nezavisnost pripisuju se još i vezniku *a* (Stevanović 1974: 799, 816–817, 881). Međutim, Stevanovićevi se zaključci, kao i Belićevi u prethodnom navodu, oslanjaju na logičko-semantički kriterij, a "u više posebnih radova (...) pokazano je da spomenuti veznici nisu u opisanom smislu sporni te da su u gramatikama samo loše objašnjeni" (Palić 2012: 248). Mi ćemo u ovome radu pretpostaviti da *veznik ili junktor istog oblika može učestvovati i u koordinaciji i u subordinaciji, a da time ne ugrozi valjanost i opravdanost razlikovanja jedne od druge*. Slično tvrdi i I. Palić (2012: 248), ali ipak ostavlja stvar donekle otvorenom: "Pa i uprkos tome što se o statusu nekih veznika (npr. veznika *da* u rečenicama tipa *Prvi su gol dali u 50. minuti, da bi pitanje pobjednika riješili u 80. minuti*) dade raspravljati, na šta je već i ukazano (Popović 1977), nema razloga da takva sporenja dovode u pitanje jedno bez sumnje fundamentalno razlikovanje u sintaksi."

U ovom ćemo radu analizirati gramatički status junktora za koje u literaturi ili jezičkom materijalu postoje naznake da bi mogli biti i konjunktori i subjunktori, uzimajući u obzir kriterije koji se zasnivaju na njihovim gramatičkim osobinama. U izvorima se uglavnom nudi nekoliko kriterija za razgraničenje koordinacije i subordinacije, ali nisu svi podjednako upotrebljivi. Kriterij smatramo dobrim ako se može primijeniti na izdvojen junktor i ako se na osnovu njega može odrediti je li u pitanju konjunktor ili subjunktor. Ako se kriterij zasniva na osobini koja se može osvijestiti tek u grupi već izdvojenih jedinica ili ako se zasniva na osobini kojom se neka grupa junktora odlikuje "načelno", smatrat ćemo da kriterij nije zadovoljavajući.

U radu Bulić (2013: 223–240) izvršena je opsežna analiza prednosti i nedostataka različitih kriterija za razlikovanje konjunktora i subjunktora koji su predlagani u ranijoj literaturi. Nakon analize izdvojena su dva kriterija za koje se pokazalo da su dovoljno dobri kad se primijene na pojedinačne junktore.

Prvi od tih kriterija jeste *kriterij pripadnosti i nepripadnosti junktora elementima koje vežu*, skraćeno *kriterij pripadnosti*. Po njemu konjunktori ne pripadaju nijednom koordinandu i prilikom eventualne promjene mjesta koordinandâ konjunktori ili njihovi dijelovi ne mijenjaju mjesta, dok subjunktori pripadaju onoj zavisnoj klauzi koju uvode u sastav složene rečenice i prate je u svakom položaju koji ona može zauzeti u sastavu složene rečenice. Drugi je *kriterij raznovrsnosti i neraznovrsnosti elemenata koje junktori mogu povezivati*, skraćeno *kriterij raznovrsnosti*. Po njemu konjunktori mogu povezivati

i riječi i sintakseme i sintagme i klauze, a subjunktori mogu povezivati samo zavisnu klauzu s njenom osnovnom klauzom u sastavu složene rečenice.

Na osnovu tih dvaju kriterija i na osnovu samih definicija konjunktora i subjunktora koje su usvojene, mogu se uglavnom jasno odvojiti konjunktori od subjunktora. U tradicionalnoj su se literaturi često pojedini junktori smještali u pogrešne grupe, a ponekad neopravdano i u koordinacijske i subordinacijske, usljed nedovoljno jasnog razgraničenja koordinacije i subordinacije kao i veznih sredstava koja u njima sudjeluju. Tako su se, naprimjer, u raznim izvorima nekad u nezavisne, a nekad u zavisne "veznike" smještali *a*, *dok*, *te*, *pa*, *nego*, *no*, *kad*, *jer* i *a kamoli*.

U modernijoj lingvističkoj literaturi izrazitije su tvrdnje da se u savremenom jeziku konjunktori i subjunktori ne miješaju. Prema tome, jedne su riječi (ili grupe riječi) samo konjunktori, a druge samo subjunktori, "jer su po svojoj gramatičkoj prirodi posve različiti" (Palić 2012: 248). Ipak, takve se tvrdnje obično ublaže, naprimjer, konstatacijama da se "o statusu nekih veznika (...) dade raspravljati" (Palić 2012: 248) ili se na samom početku napomene da vrijede *načelno* (usp. "Naime, iste riječi /ili skupovi riječi/ ne služe *načelno* /isticanje H. B./ i kao vezna sredstva nezavisnosloženih i kao vezna sredstva zavisnosloženih rečenica" /Pranjković 2004: 458/) ili se, pak, kaže da je "nepobitna činjenica da jedan veznik *u određenom kontekstu* (isticanje H. B.) može biti isključivo ili zavisni ili nezavisni" (Kovačević 1998: 154). M. Kovačević (1998: 157), eksplicitno zastupa tezu da "u srpskom književnom jeziku nema veznika koji mogu biti i nezavisni i zavisni"[2] i navodi da je veznik *a* (o kome ćemo detaljnije govoriti u nastavku teksta) uvijek nezavisni veznik. To objašnjava tvrdnjom da su "svi primjeri upotrebe veznika *a* kao zavisnog vremenskog veznika, kao npr. *A (=čim) dođeš*, javi mi se (...) – u savremenom srpskom jeziku arhaični" (Kovačević 1998: 292). Ta tvrdnja, ako je i tačna, ne može se shvatiti kao dokaz da jedan veznik ne može biti i konjunktor i subjunktor, jer ona ne kaže ništa o prirodi veznika. Ako je riječ *a* nekad u prošlosti mogla biti i konjunktor i subjunktor, a danas može biti samo konjunktor, to upućuje na zaključak da u svakom vremenu mogu postojati veznici ili drugi junktori koji mogu u različitim kontekstima biti i konjunktori i subjunktori. Ako u nekom trenutku razvoja jezika utvrdimo stanje u kome ne postoji nijedan veznik (junktor) koji može biti i konjunktor i subjunktor, to nam i dalje ne

2 Tu tvrdnju Kovačević često ponavlja, ponekad i pojačava: "...u srpskom jeziku nema ni jednog jedinoga veznika koji može biti i koordinacijski i subordinacijski" (Kovačević 1998: 218).

daje pravo da zaključimo da u nekom drugom vremenu takav veznik (junktor) neće postojati.

U ovom ćemo radu razmotriti junktore *ha* (uz njega i *a*), *dok*, *te*, *pa*, *nego*, *no*, *jer*, *kad*, *kamoli* i *nekmoli* i na osnovu usvojenih kriterija odrediti koji se od njih mogu svrstati u konjunktore, a koji u subjunktore. Ako se pokaže da neki junktor može biti uključen i u jednu i u drugu grupu, onda ćemo razgraničiti slučajeve u kojima se taj junktor ostvaruje kao konjunktor od slučajeva u kojima se ostvaruje kao subjunktor, pretpostavljajući da *nijedan junktor nije i konjunktor i subjunktor istovremeno*.

Junktor *HA*

Rješavanje problema koji se tiču statusa junktora koji su "na granici" koordinacije i subordinacije najbolje je započeti od junktora *ha*. Taj junktor pripada veznicima kao vrsti riječi i ima više značenja. Među nekim od tih značenja mogu se dokazati i gramatičke razlike, odnosno može se dokazati da je ovaj junktor u nekim slučajevima konjunktor, a u nekim subjunktor. Značenja i upotrebe ovog veznika, kao i njegov odnos sa junktorom *a*, detaljno su opisani u radu Bulić (2014), u kome se govori o odnosu između veznika i uzvika. Autor se najprije osvrće na opis riječi *ha* u drugom izvoru (u radu Kasumović – Turbić-Hadžagić 2005) i na primjere iz tog izvora: *Udri ga ha po rukama, ha po nogama* i *Ha dođete kući, javite se*, a potom obrazlaže upotrebu te riječi:

> "Riječ *ha* u navedenim je primjerima nesumnjivo veznik. U prvom navedenom primjeru pripisano joj je značenje 'ili'. *Ha* je u tom slučaju zbilja zamjenljivo sa *ili* i služi kao disjunkcijski veznik, odnosno junktor. U drugom su primjeru riječi *ha* pripisana značenja 'čim, tek, kad, pošto'. S tim se konstatacijama ne možemo složiti u potpunosti, budući da veznik *ha* ima značenje kakvo ima veznik *čim*, a ne i kao sve ostale navedene riječi. Ovakav veznik *ha* može biti i vremenski veznik, kao u primjeru ***Ha*** *dođete kući, javite se*, i uzročni veznik (poput *čim*), kao u primjeru ***Ha*** *se ne javljaju, nešto im se desilo*." (Bulić 2014: 222; usp. i Bulić 2016: 45–46)

Kriterij pripadnosti i *kriterij raznovrsnosti* pokazuju da je disjunkcijski veznik *ha* konjunktor, a da je u vremenskim i uzročnim klauzama subjunktor:

(1) a. disjunkcijski:
Ha[3] *mu dao sve,* ***ha*** *mu ne dao ništa, on će biti isti. > Ha mu ne dao ništa,* ***ha*** *mu dao sve, on će biti isti.*
Ha ovako, ***ha*** *onako, završit ćemo ovo.*
b. vremenski: ***Ha*** *se probudiš, nazovi me. > Nazovi me* ***ha*** *se probudiš.*
c. uzročni: ***Ha*** *se ne javljaju, nešto im se desilo. > Nešto im se desilo* ***ha*** *se ne javljaju.*

Dakle, možemo biti sigurni da makar jedan junktor može imati i funkciju konjunktora i funkciju subjunktora, ali treba imati na umu da nikad ne može imati obje te funkcije odjedanput, odnosno *u istom kontekstu*.

Ovdje treba spomenuti i upotrebu navodno adverzativnog (suprotnog) veznika *a* u disjunkcijskim rečenicama, koju spominje M. Stevanović:

> "Ne može se dati objašnjenje i za upotrebu suprotnog veznika *a* u funkciji znaka veze vremenskih rečenica s upravnim, kakav imamo u primerima kao što je: *A pade na uznak, seljaci ga prihvatiše* (...), jer ovde očevidno nikakve nijanse suprotnosti nema. Ali *a* ovde i nije isti znak veze, pa nije ni veznik uopšte, već je još uvek partikula, ili će pre biti – upravo uzvik." (Stevanović 1969: 94)

U radu Bulić (2014: 22–23) obrazloženo je da "sam položaj riječi *a* u navedenom primjeru jasno pokazuje da to ne može biti isti onaj adverzativni koordinacijski veznik *a*, kakav je u primjeru *Veoma je hladno,* a *oni su neobučeni*. Taj veznik *a* ima distribucijsko ograničenje da ne može biti ispred prve klauze: ****A*** *veoma je hladno, oni su neobučeni*. Mora, dakle, u Stevanovićevu primjeru *A pade nauznak...* biti u pitanju nešto drugo. I sam Stevanović (1969: 94) dodaje na istom mjestu da se 'ovo (...) *a* i inače razlikuje od suprotnog veznika, ono je za razliku od ovog uvek naglašeno, pod akcentom je'."

Nakon tog obrazloženja u radu Bulić (2014: 23) dodaje se i da "spomenuti naglašeni veznik *a* može biti i disjunkcijski veznik". Takvim ga smatra Stevanović (1969: 94) u primjerima poput *Vulu je svejedno*: *à nosio džak na meljavu, à kopao kukuruze*, a spominju ga i P. Mrazović i Z. Vukadinović (1990: 368) u obliku *a … a*, kao redupliciran. Bulić (2014: 223) smatra da je u takvim primje-

3 U primjerima s disjunkcijskim junktorom *ha*, oblik *ha* uvijek se pojavljuje ispred svih koordinandâ, čak i ispred prvog. U tim slučajevima riječ *ha* ispred prvog koordinanda ne služi da povezuje prvi koordinand s nečim prije njega, već da ga ističe pa nema funkciju junktora, već intenzifikatora i pripada riječcama kao vrsti riječi. Zato je u navedenom primjeru istaknuto samo drugo *ha*.

rima riječ *a* "sa gledišta sinhronije apsolutno zamjenljiva veznikom *ha*", kojim se adverzativno *a* nikad ne može zamijeniti. Autor zaključuje: "Veznik *a* u slučajevima kad nije adverzativni veznik ima isto značenje i funkciju kao i veznik *ha*, a njihova formalna sličnost upućuje na razmišljanje po kome su oni istog porijekla, ili da su nastali jedan od drugog, a da su različite 'varijante' uvjetovane historijskim razvojem glasa *h* u određenim govorima" (Bulić 2014: 223).

Junktor *DOK*

Veznik *dok* vjerovatno je najzanimljiviji i najčešće komentiran među junktorima koji su "na granici" između koordinacije i subordinacije. On u savremenom bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku može imati različita značenja. Gramatički tekstovi i rječnici obično ih ne opisuju sva. Glavno značenje koje taj veznik ima jeste *vremensko*, a osim njega u literaturi se spominju i *suprotno*, *uzročno*, *pogodbeno* i *posljedično*. U tekstovima je najčešće spomenuto samo vremensko, u nekim tekstovima i suprotno i vremensko, a ostala veoma rijetko. Kad *dok* nije suprotni veznik, redovno se smatra zavisnim veznikom. Kada, pak, povezuje klauze sa značenjem kontrasta, gramatičari se o njemu različito izjašnjavaju. Takav je veznik *dok* u sljedećim primjerima:

> (2) Jedna vrsta turske dolme se pravi s mesom, *dok* se druga pravi bez mesa, samo s rižom. (A, 84) Univerzitet posluje pod nazivom: "Javna ustanova Univerzitet u Tuzli" – "Universitas studiorum Tuzlaensis", *dok* skraćeni naziv glasi "Univerzitet u Tuzli". (SUT, 5) ...ali *dok* se prijatelji biraju, reče neko, susjedi se ne biraju. (AIT, 16) Narod Bosne u ovim dokumentima naziva se "dobri Bošnjani" u pluralnom obliku, *dok* se pojedini pripadnik jednostavno naziva "Bošnjanin". (MRB, 15)

Značenje suprotnosti pripisao mu je i T. Maretić (1963: 535), a poslije njega i Brabec – Hraste – Živković (1966: 201), M. Stevanović (1974: 799), M. Minović (1987: 80), R. Katičić (1986: 166), Mrazović – Vukadinović (1990: 362), I. Čedić (2001: 203) i M. Kovačević (1998: 151–157). Obično je kod navedenih autora *dok* naveden na popisu *nezavisnih veznika*, odnosno konjunktora, a sve se suprotne rečenice ubrajaju u nezavisnosložene rečenice, pa tako i one s veznikom *dok*. Izuzetak je među navedenim autorima M. Kovačević, koji je kontrastnom vezniku *dok* posvetio poseban rad "Složena rečenica s kontrastnom zavisnom klauzom" (1998: 151–157).

M. Stevanović (1974: 819) izričito je *dok* svrstao u veznike koji se mogu koristiti i u parataksi i u hipotaksi. Međutim, ističe da "za razliku od veznika *a*, koji je uvek na početku druge, *dok* može biti i na početku prve rečenice" (Steva-

nović 1974: 807). Ipak, baš ta posebnost veznika *dok* koju ističe Stevanović jedan je od glavnih dokaza da *dok* nije nezavisni veznik. Ako uzmemo u obzir formalne kriterije za razlikovanje koordinacijskih i subordinacijskih veznika, o kojima smo govorili u ovome radu i prihvatili ih kao valjane, kao što čine, naprimjer, Kovačević (1998: 153) i Pranjković (2001: 111), onda tvrdnja o koordiniranim suprotnim rečenicama s veznikom *dok* nikako nije održiva. Pranjković tvrdi:

> "Veznik *dok* naime ne može biti konjunktor, a to se vidi već i po tome što može dolaziti na početku složene rečenice. Ako rečenici *Tvoje su stvari uvijek razbacane,* ***dok*** *ja sve ostavljam u redu* obrnemo red surečenica, dobit ćemo rečenicu ***Dok*** *ja sve ostavljam u redu, tvoje su stvari uvijek razbacane* (...). Takvo što u koordinaciji uopće nije moguće, usp. *Tvoje su stvari uvijek razbacane,* ***a*** *ja sve ostavljam u redu* prema posve agramatičnome ****A*** *ja sve ostavljam u redu, tvoje su stvari uvijek razbacane.* Konjunktor naime uvijek mora biti među surečenicama." (Pranjković 2001: 111)

I drugi autori koji ne uzimaju u obzir te formalne kriterije uz opis veznika *dok* dodaju podatak da on za razliku od drugih konjunktora, odnosno nezavisnih veznika, može stajati i na početku prve rečenice. Ali to je jedna od zabluda koje su nastale kao rezultat primjene logičko-semantičkog kriterija prilikom razvrstavanja veznika, odnosno junktora na konjunktore i subjunktore i uvjerenja da se neki značenjski odnosi mogu uspostaviti samo pomoću jedne vrste izražajnih sredstava – koordinacijskih ili subordinacijskih. Po takvom uvjerenju, suprotnost se mora izražavati koordinacijskim sredstvima, pa tako suprotni veznik *dok* mora biti nezavisni. M. Kovačević (1998: 153) navodi da "od svih serbokroatističkih gramatika jedino gramatika Ž. Stanojčića i Lj. Popovića dovodi u pitanje pripadnost suprotnih *dok*-klauza nezavisnim". Međutim, i stav Stanojčića i Popovića (2004: 353) u njihovoj gramatici više pokazuje koliko oni drže do logičko-semantičkog kriterija nego što doprinosi rasvjetljavanju istine o gramatičkom statusu veznika *dok*. Stanojčić i Popović (2004: 353), naime, nazivaju takve rečenice *pseudozavisnim*, odnosno prividno zavisnim vremenskim, budući da je njihova forma (koja sadrži veznik *dok*) "forma vremenskih rečenica, ali je značenjski odnos (iskazivanje konfrontacije) kao kod suprotnih rečenica".[4] Oni dodaju još da "na suprotni odnos, kao

4 Ako bismo na sličan način posmatrali kontrastne rečenice s veznikom *dok*, ali dali prednost formalnim kriterijima, po kojima su takve rečenice zaista zavisne, onda bi ih bolje bilo nazvati *pseudonezavisnim*, jer je zbog tradicije svrstavanja svih suprotnih rečenica u nezavisne zbilja prividna njihova *nezavisnost*. Ali i to je, naravno, nepotrebno, jer je jedino

stvarnu vrednost ovakvih 'zavisnosloženih' rečenica, ukazuje rečenična intonacija". M. Kovačević smatra da

> "navedeno obrazloženje, na žalost, nimalo ne doprinosi konačnom razrešenju sintaksičkog statusa ovih rečenica, nego ga još više zamagljuje. Naime, dato obrazloženje želi da pomiri 'nepomirljive' činjenice, jer implicira da pri ovakvoj upotrebi veznik *dok* istovremeno ispoljava i elemente zavisnosti i elemente nezavisnosti, nasuprot čemu stoji nepobitna činjenica da jedan veznik u određenom kontekstu može biti isključivo ili zavisni ili nezavisni i da to razgraničenje ne počiva na 'značenjskom odnosu' niti na intonacionom kriterijumu pošto je intonacija jezička pojava sasvim drugačije prirode od veznika pa samim tim i ne može predodređivati gramatički status veznika." (1998: 154)

Dakle, na osnovu činjenice da je u gramatičkoj literaturi davno potvrđena neutemeljenost logičko-semantičkog kriterija, a da su formalni kriteriji koje smo prihvatili u ovom radu nedvosmisleni, o vezniku *dok* ustvrdit ćemo da je on *uvijek subjunktor* pa tako i onda kad ima suprotno značenje.

Junktor *TE*

Veznik *te* jedan je od junktora kojima se u različitim gramatičkim tekstovima pripisuje i konjunktorski i subjunktorski status. Po mišljenju nekih gramatičara za to nema nikakvog osnova. Tako, naprimjer, M. Kovačević smatra da

> "svrstavanje veznika *dok* i *te* u konjunktore i subjunktore posljedica je neraščišćenih kriterija za razgraničenje koordinacije i subordinacije, i to u prvome redu miješanja gramatičkih (sintaksičkih) i semantičkih kriterija. Šira i metodološki konzistentna istraživanja pokazala bi, uvjereni smo, da veznik *dok* s obzirom na svoje gramatičko-sintaksičko ponašanje može biti jedino subjunktor, a veznik *te* isključivo konjunktor, bez obzira na značenjski tip rečenice u kojoj su oni upotrijebljeni jer nema oštre (ako ima ikakve) granice među značenjima koordiniranih i subordiniranih sintaksičkih struktura (pošto se najveći broj značenja može izraziti i jednim i drugim)." (1998: 288)

realno takve rečenice zvati *suprotnim (adverzativnim) zavisnim rečenicama*, kao što čini Kovačević u spomenutom radu.

Ipak, u mnogim gramatičkim tekstovima nagoviještena je ili eksplicitno spomenuta mogućnost da je *te* i konjunktor i subjunktor, tako da problem njegove pripadnosti konjunktorima ili subjunktorima treba dodatno razmotriti.

T. Maretić u svojoj gramatici svrstao ga je u četiri različite grupe veznika: sastavne, "izuzetne", posljedične i uzročne. Pritom se sastavni i izuzetni smatraju *usporednim veznicima* (po našem – konjunktorima), a posljedični i uzročni *zavisnim veznicima* (po našem – subjunktorima). Po Maretiću (1963: 534), "veznik *te* veže glagole, vrlo rijetko druge riječi, i to samo kad se koja poradi veće snage udvaja", kao u primjerima *jedno te jedno*, *moja te moja* i sl. U savremenom jeziku ta se tvrdnja ne pokazuje kao tačna, jer se veznik *te* zbilja može upotrebljavati i kao stilska rezerva veznika *i* u skoro svim pozicijama u kojima se može upotrijebiti i veznik *i*, naprimjer:

(3) Donio je hljeba, mlijeka, voća *te* jednu svijeću. Ona je bila lijepa, pametna, snažna *te* veoma skromna. (Razg.)

Maretić (1963: 534) dalje navodi da "veznik *te* veže i rečenice, ali tako da mu se sastavno značenje približava posljedičnome, tj. niti sastavno značenje gubi niti posljedično sasvim dobiva". Za to navodi primjere koje možemo razvrstati u dva tipa. U jedan bismo tip stavili primjere poput "ako bog da te ovu ranu prebolim" i "poslije nekog vremena dogodi se *te* Kain prinese Gospodu prinos", u kojima se *te* može zamijeniti izričnim *da* i kakvih u savremenom jeziku nema. U drugi bismo tip ubrojali primjere kao što su "I, šta mu je bilo onome zubu *te* je onako pokvaren?" i "bijele mu malaksaše ruke *te* ne može više da siječe", u kojima je veznik *te* zamjenljiv veznikom *pa* i u kojima se ponaša kao pravi sastavni veznik, ali nosi u sebi i posljedično značenje.[5] Poznato je da veznici *pa* i *te* povezuju klauze "čiji su sadržaji raznovremeni ili uzročno-posljedično uslovljeni" i da su oni "specijalizovani za izražavanje tih tipova smisaonih odnosa u nezavisnosloženoj rečenici" (Kovačević 1998: 14). Takvi smisaoni odnosi klauza koje navedeni veznici povezuju "onemogućuju permutaciju klauza" (Kovačević 1998: 14). To znači da se na te veznike ne može primijeniti jedan od dva ključna kriterija za razlikovanje konjunktora i subjunktora koje smo usvojili u ovome radu – *kriterij pripadnosti*. To, međutim, sam kriterij ne dovodi u pitanje, jer je on u potpunosti primjenljiv na

5 Usp. o tome i u *Gramatici bosanskoga jezika* (Jahić – Halilović – Palić 2000: 411), gdje se navodi: "U okviru ovog (tj. sastavnog, napomena H. B.) općenitog odnosa moguće je izlučiti više specifičnih značenjskih odnosa u kojima mogu stajati klauze sastavnih rečenica" i za primjer se navode vremensko, mjesno, načinsko i uzročno-posljedično značenje, kojima se među ostalima "odlikuju i klauze u zavisnosloženim rečenicama".

junktore koji omogućuju permutaciju klauza i daje pouzdane rezultate u vezi s pripadnošću tih junktora konjunktorima ili subjunktorima. A junktora koji onemogućuju permutaciju klauza može biti i među jednima i među drugima. Na sastavni veznik *te* primjenljiv je drugi kriterij. Taj veznik može povezivati i klauze i sintagme i sintakseme i prema tome je nesumnjivo konjunktor.

Nakon spominjanja sastavnog i posljedičnog značenja veznika *te* T. Maretić (1963: 534) kaže: "Mislim da nije dobro uzeti *te* u značenju sasvim posljedičnom, kako je u primjeru: k neprijateljima je bila toliko ljubazna *te* biskup reče." Iz tog navoda može se razabrati da je u navedenom primjeru značenje veznika "sasvim posljedično", pa možemo razumjeti da rečenica više nije sastavna, nego je posljedična, a posljedične su subordinirane. Iako navedeni primjer našem jezičkom osjećaju nije potpuno razgovijetan, očigledno je da se u njemu javlja jedna osobina koja je prisutna u složenim rečenicama sa zavisnom posljedičnom klauzom, a to je kvantifikator (riječ *toliko*) u osnovnoj klauzi. Riječi tipa *toliko* i *tako* prisutne su obično i u zavisnim posljedičnim klauzama uvedenim pomoću subordinacijskog veznika *da*, a spoj riječi *tako* i *da* u literaturi se smatra osnovnim posljedičnim veznikom. Prilikom govora o vezniku *te* kao posljedičnom vezniku, Maretić (1963: 548) jedino upućuje na mjesto gdje se govori o vezniku *te* kao sastavnom vezniku, a to smo ovdje već predstavili. Tako pitanje posljedičnog značenja i konjunktorskog ili subjunktorskog statusa veznika *te* kod Maretića nije dokraja osvijetljeno.

U nastavku ovoga rada mi ćemo se posvetiti rješavanju toga pitanja, ali najprije ćemo isključiti iz analize mogućnost da *te* bude uzročni i "izuzetni" veznik. To su mogućnosti koje su nagoviještene u Maretićevoj *Gramatici*. "Izuzetni" su veznici prema Maretiću (1963: 539) *do*, *nego*, *osim*, *samo*, *samo što*, *te* ("veoma rijetko"), *tek* ("iz turskoga jezika"), *tek što* i *već ako*. Kao što se vidi, među navedenim jedinicama ima i prijedloga i riječcâ i eksceptivnih junktora i veznik *te*, za koji se tvrdi da se s "izuzetnim" značenjem koristi "izuzetno rijetko". Jedini primjer takve upotrebe veznika *te* koji se navodi jeste "kud će šteta *te* na rđava kmeta?" (Maretić 1963: 539), koji je stran jezičkom osjećanju savremenih govornika bosanskog jezika. Što se tiče veznika *te* s navodnim uzročnim značenjem, za njega možemo sa sigurnošću tvrditi da se na Meretićevu popisu uzročnih veznika našao greškom, budući da se o svakom drugom navedenom uzročnom vezniku daje neko objašnjenje ili primjer, a o vezniku *te* nema ni riječi (usp. Maretić 1963: 546–547).

U *Gramatici hrvatskosrpskoga jezika* (Brabec – Hraste – Živković 1966: 200, 205) veznik *te* spominje se kao veznih sastavnih i kao veznik atributskih rečenica. Primjeri koji se navode za *te* kao "atributski" veznik jesu: "*Došao je*

čovjek te (koji) *je bio s nama*" i "*To mi je rekla žena te* (koju) *smo je juče sreli*" (Brabec – Hraste – Živković 1966: 205). I. Pranjković (1993: 81) ukazuje na to da su ti primjeri konstruirani i da nije opravdano opisivati ih kao neutralne u savremenom standardnom jeziku. Činjenicu da se u literaturi veznik *te* ponegdje smatra relativnim veznikom spominje i S. Kordić (1995: 258–259). U obimnom korpusu na kome je zasnovano njeno istraživanje relativnih rečenica pojavljuje se samo jedan primjer u kome bi se veznik *te* mogao smatrati relativizatorom, a i taj primjer "zvuči neprihvatljivo": "Na poziv, *TE* JE ODBOR ZA PUČKU KUHINJU RAZASLAO DUBROVČANIMA U TUGJINI, stigla je ovih dana..." (Kordić 1995: 259). Pozivajući se na Victora Friedmana i Ivu Pranjkovića, autorica zastupa tvrdnju da je "upotreba relativizatora *te* vezana (...) za područje Crne Gore" te da "stoga ne iznenađuje da ovaj jedini primjer s relativizatorom *te*, očito dijalektalno uvjetovan, pronalazi(mo) u dubrovačkim novinama" (Kordić 1995: 259). Na istom mjestu autorica navodi da "ne stoji" tvrdnja R. Katičića da se "kao zamjenička riječ pri odnosnom uvrštavanju javlja (...) i odnosni prilog *gdje* i vezničkі prilog *te* u istoj službi kao odnosna zamjenica *koji*" (Katičić 1986: 198), jer ukoliko se mjesto *koji* stavi *te*, dobija se u savremenom standardnom jeziku neprihvatljiva konstrukcija. Naime, *te* upotrijebljeno mjesto *koji* uvijek je arhaično ili dijalekatski uvjetovano (usp. Kordić 1995: 259).

M. Stevanović (1974: 788) smatra da se "ne može izvesti zaključak da se veznikom *te* vezuju samo naporedne rečenice s odnosom posledice prema uzroku", već da se mogu vezati i odnosne i poredbene rečenice. On navodi nekoliko primjera u kojima se *te* može shvatiti kao zavisni relativni veznik, ali su svi ti primjeri ili iz usmene epike ili iz jezika starijih pisaca (P. P. Njegoš, S. Matavulj) pa ni u kom slučaju ne mogu biti mjerilo za savremeni jezik. Zavisne poredbene klauze koje se za osnovnu klauzu vezuju veznikom *te* koje spominje Stevanović (1974: 887–889) ustvari su "poredbene rečenice za izuzetnu nejednakost". Iz Stevanovićevih se riječi da naslutiti da takve klauze sa *te* i nisu u potpunosti zavisne, što znači da se zavisnost i nezavisnost klauza može gradirati. Kao znake veze *poredbenih klauza za izuzetnu nejednakost* s njihovom osnovnom klauzom, Stevanović (1974: 889) navodi riječi i konstrukcije *kamoli*, *a kamoli*, *nekmoli*, *a nekmoli*, *toli* i *a toli*, zatim *gde*, *gdeli*, *a gdeli*, *te*, *kud* i *otkud*. "Ali rečenice sa svim tim znacima nisu svagda jednake zavisnosti. Nesumnjivo su zavisne, i uvek zavisne, rečenice s tri prva ovde navedena para veznika" (Stevanović 1974: 889). Mi ovdje nećemo prihvatiti kao tačnu nijednu tvrdnju iz prethodnog Stevanovićeva navoda. Prvo, zato što rečenice sa *kamoli*, *a kamoli*, *nekmoli*, *a nekmoli* (*toli* i *a toli* su arhaični

i danas neprihvatljivi) smatramo *nezavisnim gradacijskim rečenicama* (usp. također i Kovačević 1998: 42–57), o čemu će biti riječi u nastavku ovog rada. A drugo, zato što smatramo zavisnost i nezavisnost klauza isključivim veličinama, međusobno razgraničljivim, bez mogućnosti spajanja jednog i drugog u odnosu istih dviju klauza jedne prema drugoj. Dopuštamo, dakle, da jedna klauza može biti i zavisna i nezavisna, ali nikad u odnosu na istu klauzu. Tako je u sljedećem primjeru treća klauza nezavisna u odnosu na drugu, a zavisna u odnosu na prvu:

(4) Vidio sam |[1] *da* dolazite |[2] *i da* vam trebam. |[3]

Ostaje nam, dakle, da osvijetlimo pitanje pripadnosti konjunktorima ili subjunktorima veznika *te* s posljedičnim značenjem. Na osnovu dosad rečenog možemo prihvatiti da veznik *te* može biti sastavni konjunktor koji uspostavlja među nezavisnim klauzama koje povezuje uzročno-posljedični smisaoni odnos. Takav je u sljedećim primjerima:

(5) ...udovice, pa s njima i djevojke, ne ostaju im dužne, odgovore im za mjeru sirovije, kobilom i kobiljim repom, *te* nastane raspusno natpijevanje... (SKE, 12) Naša predstavnica će (...) krajem oktobra napuniti 17 godina, *te* će na taj način ispuniti sve preduvjete da nas predstavlja... (A, 12)

Ipak, u većem broju gramatičkih tekstova eksplicitno je naveden veznik *te* kao veznik zavisnih posljedičnih klauza. U Minovićevoj *Sintaksi* (1987: 102) *te* se smatra posljedičnim (zavisnim) veznikom bez ikakvih ograda. M. Stevanović (1974: 900), doduše, ističe da su "upravo posledične rečenice s veznikom *te* više (...) po smislu takve nego po sintaksičkom odnosu", a za smisao smo već ustvrdili da nije presudan prilikom određivanja je li neki junktor konjunktor ili subjunktor. Autor dalje razmatra dilemu: "Mi smo (...), govoreći o sastavnim naporednim rečenicama s veznikom *te*, rekli da se takve rečenice na one pored kojih stoje najčešće odnose kao posledica prema uzroku. A to znači da se u rečenicama s veznikom *te* vrlo često oseća njihov posledični karakter. I postavlja se pitanje da li su uopšte rečenice s ovim veznikom sintaksički zavisne ili nezavisne." Stevanović analizira primjere poput "*Takav njegov glasić, kao malo zvonce, razgovori je i razgali te opet započne s njima šalu i zabavu*" i ukazuje na mogućnost zamjenjivanja veznika *te* drugim veznicima:

"Iako bi se u funkciji toga znaka mesto *te* u ovakvim rečenicama mogao uzeti veznik *da*, što govori o njihovoj zavisnosti, ove se rečenice celim

> svojim karakterom malo (ili i ni malo) razlikuju od sastavnih rečenica s veznikom *te*. Ni ove očevidno svoju prirodu ne bi mnogo izmenile ako bismo u njima mesto *te* uzeli veznik *i*. Ali će se nesumnjivo u izvesnim situacijama osetiti sintaksička neekvivalentnost između ova dva veznika u funkciji spoljnog znaka veze među prostim, odnosno proširenim rečenicama u složenoj. Tamo gde se oseti ta neekvivalentnost veznika *te* s veznikom *i* imaćemo zavisan odnos rečenica – rečenice s veznikom *te* biće, tj., posledične, i u tome će slučaju mesto *te* moći da se uzme veznik *da*. Takav svakako slučaj imamo u stihu: *Je li u ruži te tako miriše?* (...) – gde je rečenica s veznikom *te* nesumnjivo zavisna posledična rečenica. I uopšte tamo gde je *te* zamenljivo sa *da* imamo takve rečenice, a gde je zamenljivo sa *i* – rečenice će biti u sintaksički nezavisnom odnosu, jer niti u srpskohrvatskom (bar savremenom) jeziku imamo rečenica naporednog odnosa s veznikom *da* između njih, niti se uopšte sintaksički zavisne rečenice u njemu mogu vezati veznikom *i*." (Stevanović 1974: 900–901)

Kriterij mogućnosti zamjene jednog veznika drugim spominje se kao mogućnost i u *Gramatici srpskohrvatskog jezika za strance* (Mrazović – Vukadinović 1990: 390), gdje se, doduše, tvrdi da se *te* u posljedičnoj rečenici može javiti "*samo ako* (isticanje H. B.) se u nadređenoj rečenici jave korelati: *tako* ili *takav*" naprimjer, "*Ona je* ***tako*** *dobra,* ***te*** *je svi vole*". Tada se "ovaj subjunktor (...) uvek može zameniti subjunktorom *da*", a "ako se u nadređenoj rečenici ne javi korelat, onda se može subjunktor (sic!) *te* zameniti konjunktorom *i*, pa se *te* tada može smatrati konjunktorom (sic!) kojim se povezuju dve nezavisne rečenice, pri čemu druga i nadalje iznosi neku posledicu radnje prve rečenice". Ipak, takav kriterij više gramatičara dovodi u sumnju. Tako, naprimjer, L. Vukojević (1993: 426) kaže da "kriterij supstitutivnosti ne može biti kriterijem za utvrđivanje sintaktičkog tipa rečenice jer bi taj kriterij primijenjen na druge posljedične i uopće subordinacijske modele ukinuo razlikovnost dihotomije koordinacija/subordinacija". Isto tvrdi i M. Kovačević (usp. 1998: 284, napomena 181). On u tekstu *Konsekutivne (posljedične) konstrukcije* (1998: 110–122) i ne posvećuje pažnju klauzama koje su povezane veznikom *te* i imaju posljedično značenje, jer, kako kaže, analizi podvrgava samo one kauzalne modele posljedičnog tipa u kojima je jedinica kojom se iskazuje posljedica zavisna (usp. Kovačević 1998: 111). Autor, dakle, ne smatra rečenice s veznikom *te* koje imaju posljedično značenje zavisnim rečenicama i tvrdi da je "da se veznik *te* u savremenom jeziku upotrebljava samo kao nezavisni veznik ubjedljivo (...) dokazao I. Pranjković" (Kovačević 1998: 292). Pritom

se misli na Pranjkovićeve stavove iznesene u radu "Rečenice s veznikom *te*" (usp. Pranjković 1993: 78–83), u kome autor veoma detaljno opisuje strukture s riječju *te* i iznosi kategoričan stav da je veznik *te* "u suvremenome hrvatskom standardnom jeziku kopulativni veznik koji – kao i drugi kopulativni veznici – može imati više značenja, a upotrebljava se i kao prilog (partikula) za isticanje u ustaljenim izrazima", dok su "sve (...) ostale njegove službe manje ili više stilski obilježene i/ili nisu svojstvene suvremenom hrvatskom standardu" (Pranjković 1993: 83). Na drugom mjestu Pranjković (1984: 22), govoreći o razlikama subordinacije i koordinacije, navodi baš rečenice sa *te* i *tako da* kao konkretan dokaz da zamjenljivost jednog "veznika" drugim nije razlog da se rečenica u oba slučaja smatra koordiniranom, odnosno subordiniranom. Primjeri koje navodi Pranjković jesu "*Putić je bio uzak te nismo mogli ići u grupi*" kao primjer koordinirane rečenice i "*Putić je bio uzak tako da nismo mogli ići u grupi*" kao primjer subordinirane rečenice.

L. Vukojević (1993: 427) prihvata sve Pranjkovićeve zaključke u vezi s veznikom *te*, ali u onoj mjeri u kome se oni odnose na konstrukcije s veznikom *te* koje su nekorelativnog tipa, jer primjećuje da se u Pranjkovićevu radu ne spominju posljedične konstrukcije s veznikom *te* koji u prethodnoj klauzi ima korelat tipa *tako* ili *takav*, kakve se u nekim gramatikama smatraju zavisnim (već smo citirali Mrazović – Vukadinović 1990: 390). I Vukojević takve strukture s veznikom *te* smatra zavisnim klauzama. Rečenice u kojima su klauze povezane veznikom *te* koji u klauzi ispred sebe ima korelat tipa *tako* ili *takav* smatraju se zavisnim još i u Stevanovićevu *Savremenom srpskohrvatskom jeziku II* (1974: 901), Katičićevoj *Sintaksi* (1986: 268) i u *Hrvatskoj gramatici* (Barić i dr. 1997: 502). Jedan primjer koji se navodi u sva tri prethodno spomenuta izvora jeste rečenica *On je još samo toliko držao otvorene vjeđe te mu se u zjenice nalijevala tanana vodoravna crta svjetlosti*, koja je iz djela M. Krleže. Ako u rečenici korelativ nije ekspliciran, "dovoljno je", prema Stevanoviću (1974: 901), "da se on i samo podrazumeva u upravnoj rečenici, pa da se od nje zavisne rečenice s veznikom *te* osećaju posledičnim, i da u njima, naravno, ovaj veznik uvek može biti zamenjen veznikom *da*". S druge strane, Katičić (1986: 268–269) smatra da "ako se daljnjom preoblikom u glavnoj rečenici uklone zamjenički prilozi *tako*, *toliko* ili zamjenički pridjevi *takav*, *tolik*, postaju posljedične rečenice s veznikom *te* dvosmislene jer se više ne mogu razlikovati od nezavisno složenih sastavnih rečenica s istim veznikom", što opet status veznika *te* čini nejasnim. L. Vukojević (1993: 430) posmatra navedeni problem sa gledišta generativne gramatike i tvrdi da "nema posljedične rečenice bez nadređenog korelatora. To što on ponekad nije ekspliciran, povr-

šinska je činjenica. Može se pretpostaviti da u dubinskoj strukturi nadređeni korelator postoji, ali je naknadno izbrisan".

Za razliku od I. Pranjkovića, koji sve upotrebe veznika *te* osim upotrebe kao kopulativnog veznika i "priloga za isticanje" smatra arhaičnim, nestandardnim, regionalno ili stilski obilježenim, L. Vukojević (1993: 431) tvrdi da su "korelativne posljedične strukture s veznikom *te* relativno (...) česte, pa, moglo bi se reći, neutralne u suvremenom hrvatskom standardnom jeziku. Njihova prisutnost i u publicističkom stilu svjedoči o tome da one nisu ni arhaične ni stilske". On za takvu pojavu navodi mnoštvo primjera iz djela hrvatskih pisaca i iz štampe. Na kraju svog razmatranja korelativnih posljedičnih struktura s veznikom *te* zaključuje da "sintaktičko profiliranje veznika *te* još uvijek nije završeno. On i dalje funkcionira i kao veznik sastavnih (koordiniranih) i kao veznik korelativnih posljedičnih (subordiniranih) rečenica. Korelativne posljedične rečenice s veznikom *te* po svojim strukturnim i sintaktičkim obilježjima pripadaju subordiniranim rečenicama" (Vukojević 1993: 438). To, međutim, "ne dovodi nužno u pitanje kategorijalnost i distinktivnost dihotomije koordinacija/subordinacija", jer "neobičnost pojavljivanja veznika *te* u takvim strukturama nadoknađena je ukupnošću njihovih strukturnih i sintaktičkih, bitno subordinacijskih, osobina". Zato bi, prema ovom autoru, u gramatičkom opisu hrvatskog jezika trebalo predvidjeti dva veznika *te* – "jedan koordinacijski (sastavni) i jedan subordinacijski (korelativno-posljedični)" (Vukojević 1993: 438). U Silić – Pranjkovićevoj *Gramatici hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta* (2005: 344) veznik *te* spomenut je kao veznik korelativnih posljedičnih rečenica. Naveden je primjer njegove upotrebe "*Bio je* ***tako*** *iscrpljen* ***te*** *se činilo da neće izdržati*" uz napomenu da je "takva poraba veznika *te* u posljedičnim rečenicama u hrvatskome standardnom jeziku obilježena, osobitost je uglavnom književnoumjetničkoga stila" (Silić – Pranjković 2005: 344).

I u našem korpusu pojavljuje se nekoliko primjera posljedičnih rečenica uvedenih veznikom *te*, koje imaju posljedično značenje i korelativne riječi tipa *tako* ili *toliko* u klauzi prije veznika *te*:

(6) Uvijek je negdje trčao, i jednom se *tako* sudario s njom *te* je skoro srušio. ...da je tamo nauka spala na *tako* tanke grane *te* mora već u zabačenu provinciju slat (sic!) na rješenje ovakvih stvari. (*Oslo korpus*, 25. 10. 2012)

Vukojevićev stav nije u suprotnosti s našim kriterijima za razlikovanje konjunktora i subjunktora. Već smo u ovome radu dokazali da isti oblici veznika nekad mogu biti i konjunktori i subjunktori (npr. veznik *ha*). Ustanovili

smo i čvrste kriterije za razlikovanje konjunktora i subjunktora, koje ćemo pokušati primijeniti i na korelativno-posljedično *te*.

Kriterij koji smo nazvali *kriterijem pripadnosti* ne može se primijeniti na strukture s veznikom *te*, jer taj veznik ni u kom slučaju ne dopušta inverziju rečenica. Semantički razlozi ne dopuštaju promjenu rasporeda koordiniranih klauza spojenih veznikom *te*, jer on povezuje klauze "čiji su sadržaji raznovremeni ili uzročno-posljedično uslovljeni" (Kovačević 1998: 14), što pokazuje sljedeći primjer:

(7) Bilo je sasvim malo putnika, *te* je Behćet-beg lahko mogao opaziti Linu... (*Oslo korpus*, 25. 10. 2012) > *Behćet-beg je lahko mogao opaziti Linu, *te* je bilo sasvim malo putnika.

U literaturi se često smatra da posljedična zavisna klauza ne može biti ispred svoje osnovne rečenice, u kojoj se iskazuje uzrok (usp. Minović 1987: 102, Mrazović – Vukadinović 1990: 390). L. Vukojević u radu "Red surečenica" (2009: 398) također smatra da "u posljedičnim rečenicama u načelu zavisna surečenica dolazi iza glavne surečenice. Kod 'pravih' posljedičnih rečenica premetanje surečenica nije moguće". Ipak, izdvaja neke tipove rečenica koje on smatra posljedičnim za koje tvrdi da u njima zavisna klauza može doći prije osnovne. Međutim, čini se da te rečenice više iskazuju neka druga značenja nego posljedično, što pokazuju sami autorovi primjeri: *Da bi dokraja mogao artikulirati svoj izraz, Gecan mora otići na izvore*, *Da bi se procijenila (evaluirala) trombocitopenija, nije dovoljan samo broj trombocita u perifernoj krvi*, *Da spektakl bude veći, dva auta koja su bila parkirana nedaleko od galerije odletjela su u zrak*, koje su po nama namjerne; *Najradije bih sve porazbijao, tako sam bio bijesan*, koja je prije implicitna uzročna; te *Što je najgore, Dino je potpuno u pravu*, koja je raščlanjena relativna rečenica. Ako bi se i dokazalo da se neka klauza koja je zaista zavisna posljedična može ostvariti u antepoziciji, sigurno je da takvu sposobnost ne mogu imati zavisne posljedične klauze s veznikom *te*:

(8) **Te* mora već u zabačenu provinciju slati na rješenje ovakvih stvari, tamo je nauka spala na *tako* tanke grane. **Te* se činilo da neće izdržati, bio je *tako* iscrpljen.

To znači da *kriterij pripadnosti* nije primjenljiv na rečenice s veznikom *te*. *Kriterij raznovrsnosti* primjenljiv je na koordinirane strukture s veznikom *te*, što smo već pokazali, a i na korelativne posljedične klauze s tim veznikom. Korelativne posljedične strukture zahtijevaju da poslije veznika *te* dođe kla-

uza, jer bilo kakav drugi oblik na tom mjestu doveo bi do potpunog gubitka posljedičnog značenja ili čak i negramatičnosti: **Bio je* tako *iscrpljen* te *mlad / pobjednik / daleko / u zaostatku / izdržati* i sl. Zbog toga ne možemo smatrati veznik *te* u ovim slučajevima konjunktorom. Zaključujemo, dakle, da je u takvim slučajevima veznik *te* subjunktor.

Junktor *PA*

U vezi s pripadnošću konjunktorima ili subjunktorima zanimljiv je i veznik *pa*. Taj se veznik redovno smatra konjunktorom, ali u nekim tekstovima ima nagovještaja da bi mogao biti i subjunktor. M. Minović (1987: 102) smatra ga posljedičnim veznikom bez ikakvih ograda i navodi primjer: "Opozicija se konačno našla u istom rovu/, ***pa*** *je kao rezultat toga započela stvaranje jedinstvenog širokog narodnog fronta za borbu protiv režima.*" L. Vukojević (1993: 437) govoreći o korelativnim posljedičnim rečenicama s veznikom *te* dodaje i to da "određivanje sintaktičkog statusa veznika *te* još više komplicira (ili možda pojednostavljuje) činjenica da u isti tip struktura mogu ulaziti i veznici *i* i *pa*, pa ono što vrijedi za veznik *te* vrijedi i za njih". Međutim, autor napominje da "ipak, u suodnosnim rečenicama s veznicima *i* i *pa* kao podređenim korelatorima jače je izražen karakter naknadnosti i proširivanja negoli u onima s veznikom *te*. Većim se dijelom svoga značenja rečenice s veznicima *i* i *pa* odnose i nadovezuju na cijelu prvu rečenicu negoli na nadređeni korelator u njoj" (Vukojević 1993: 437). Po tome možemo zaključiti da autor smatra da su veznici *i* i *pa* u spomenutim slučajevima kopulativni veznici koji spajaju klauze koje su u uzročno-posljedičnom odnosu. Takvim ćemo ih i mi smatrati. Primjeri takve upotrebe veznika *pa*, poput sljedećih primjera, u našem su korpusu veoma rijetki.

(9) Tijelo mu je zgrčeno, a mišići zadnjice i karlice *tako* napeti, *pa* seksualno uzbuđenje ne prodire dovoljno snažno kroz genitalne organe. (*Oslo korpus*, 5. 11. 2012) Noć je *tako* gluha i crna, *pa* joj neobično samoj u kući. (HHG, 38)

Značenje i funkcija riječi *tako* u ovakvim primjerima približava se značenju riječi *veoma*.

Činjenica je i da veznik *pa* ne dopušta promjenu redoslijeda klauza koje povezuje, pa se *kriterij pripadnosti* na njega ne može primijeniti:

(10) Nemaju šta drugo, *pa* čitaju. (NIW, 19) > *Čitaju, pa nemaju šta drugo; **Pa* nemaju šta drugo, čitaju.

Veznik *pa* kao kopulativni veznik može povezivati i klauze i sintagme i sintakseme i prema tome je konjunktor:

(11) Pozdravio je oca, majku *pa* brata. (*Razg.*)

Veznik *pa* može povezivati dvije klauze među kojima uspostavlja uzročno-posljedični odnos, ali tako da klauza koja slijedi poslije njega ima uzročno značenje:

(12) Imate sreće *pa* sam vas ja prvi pronašao. (*Razg.*)

Koliko nam je poznato, to se značenje klauza s veznikom *pa* ne spominje u dosadašnjoj literaturi. Na veznik *pa* u prethodnom primjeru ne može se primijeniti ni *kriterij pripadnosti* ni *kriterij raznovrsnosti*, pa nam ostaje da se prilikom njegova svrstavanja u konjunktore ili subjunktore oslonimo na neki manje pouzdan kriterij. Ovom prilikom pozvat ćemo se na identičnost njegova ponašanja s ponašanjem veznika *jer*: ne dopuštaju inverziju (antepoziciju); povezuju samo klauze, ne i manje jedinice te imaju isto značenje. Zato ćemo ga u takvim slučajevima proglasiti subjunktorom.

Naše istraživanje pokazuje da veznik *pa* može biti i subjunktor atributskih klauza. On se tako ponaša u primjerima poput sljedećeg, gdje zavisna klauza uvedena veznikom *pa* funkcionira kao atribut supstantivne sintakseme u osnovnoj klauzi:

(13) a. Ima ljudi *pa* znaju onako skakati. (*Razg.*)

Veznik *pa* zamjenljiv je u takvim primjerima veznikom *što* ili odnosnom zamjenicom *koji*:

(13) b. Ima ljudi *što* znaju onako skakati.
c. Ima ljudi *koji* znaju onako skakati.

Junktori *NEGO* i *NO*

Riječi *nego* i *no* u nekim su izvorima proglašene i nezavisnim i zavisnim veznicima. M. Stevanović (1974: 811) smatra ih veznicima suprotnih rečenica, ali eksplicitno ukazuje i na njihovu upotrebu "u funkciji vezivanja zavisnih poredbenih rečenica (*kao i pojedinih reči* /isticanje H. B./) s komparativnim korelativom kao upravnim članom". U gramatičkoj je literaturi općeprihvaćena i dokazana tvrdnja da *nego* i *no* mogu biti veznici adverzativnih rečenica i mi ćemo je ovdje prihvatiti bez dodatnog obrazloženja:

(14) Nije želio žvaku, *nego* / *no* kusur. Nije kupio auto, *nego* / *no* ga je prodao.

Veznik *nego* može se pojaviti kao veza među suprotnim klauzama samo ako je predikat prve klauze u odričnom obliku. Kontrastni veznik *no* može imati dvije različite službe. Ako je sinoniman vezniku *nego*, predikat prve klauze mora biti u odričnom obliku, a ako je sinoniman vezniku *ali*, onda predikat prve klauze može biti i u potvrdnom obliku (usp. Jahić – Halilović – Palić 2000: 415), kao u sljedećem primjeru:

(15) Bahri-bey je hodao po sobi, kao da još nešto razmišlja, *no* uistinu nije ništa mislio. (*Oslo korpus*, 5. 12. 2012)

Možemo se složiti i s tvrdnjama da je veznik *no* "u savremenom bosanskom jeziku gotovo potpuno izgubio ulogu gramatičkog, a poprimio ulogu tekstualnog veznika (...), izjednačujući se tako s konektorom *međutim*" (Jahić – Halilović – Palić 2000: 415, usp. i Silić – Pranjković 2005: 326).

Međutim, razloge da Stevanovićevu konstataciju da *nego* i *no* mogu biti i zavisni veznici (subjunktori) stavimo pod sumnju daje nam i sama ta konstatacija. Stevanović, naime, navodi da "zavisni" veznici *nego* i *no* mogu vezati i *pojedine riječi*, što je u suprotnosti s *kriterijem raznovrsnosti*: *subjunktori mogu povezivati samo klauze*. Uz to, ako pogledamo primjere poredbenih konstrukcija s *nego* i *no*, uočit ćemo također i da te riječi ne povezuju nužno homofunkcionalne jedinice, kao što je u primjeru *Ona je bolja* nego *ja*, gdje se odsječak *nego ja* osjeća kao dopuna komparativa *bolja*. Zato se ne mogu smatrati ni konjunktorima. Odsječak *nego ja* zamjenljiv je prijedložno-padežnom konstrukcijom *od mene*, ali za razliku od prijedloga *od*, riječ *nego* ne zahtijeva strogo određeni oblik u kome će se pojaviti riječ koja je prati. Pošto riječi *nego* i *no* u takvim okolinama ne mogu zadovoljiti ni definiciju prijedloga ni definiciju veznika, smatrat ćemo ih riječcama.

Ipak, riječi *nego* i *no* mogu u nekim slučajevima uvoditi poredbenu zavisnu klauzu u sastav složene rečenice. To pokazuju i sljedeći primjeri s riječju *nego*:

(16a) I tako je Minka stekla više od Line *nego* je tetka Rehanićka i mislila. U životu je sve drugačije *nego* zamišljamo. Nadi-beg je morao ostati u Bosni više *nego* je mislio. Ta liječnikova naredba joj je rekla više *nego* je i sama znala. Bijaše nešto ranije *nego* je obično odlazio. Mada sam spoznala da je sobom odnio dobar dio mene, da ga volim mnogo više *nego* sam i bila svjesna, ostala sam pri

svom. Popili smo kafu, upoznali se mnogo bolje *nego* sam i sanjala da se može za tako kratko vrijeme... Prošao sam sretnije *nego* sam i sanjati mogao. (*Oslo korpus*, 20. 1. 2013)

Riječ *no* u takvoj je upotrebi stilski obilježena, ali se ipak može upotrijebiti u svakom primjeru umjesto *nego*:

(16b) I tako je Minka stekla više od Line *no* je tetka Rehanićka i mislila. U životu je sve drugačije *no* zamišljamo. Nadi-beg je morao ostati u Bosni više *no* je mislio. Ta liječnikova naredba joj je rekla više *no* je i sama znala. Bijaše nešto ranije *no* je obično odlazio. Mada sam spoznala da je sobom odnio dobar dio mene, da ga volim mnogo više *no* sam i bila svjesna, ostala sam pri svom. Popili smo kafu, upoznali se mnogo bolje *no* sam i sanjala da se može za tako kratko vrijeme... Prošao sam sretnije *no* sam i sanjati mogao.

Moguće je umjesto riječi *nego* i *no* upotrijebiti riječ *negoli*:

(16c) I tako je Minka stekla više od Line *negoli* je tetka Rehanićka i mislila. U životu je sve drugačije *negoli* zamišljamo. Nadi-beg je morao ostati u Bosni više *negoli* je mislio. Ta liječnikova naredba joj je rekla više *negoli* je i sama znala. Bijaše nešto ranije *negoli* je obično odlazio. Mada sam spoznala da je sobom odnio dobar dio mene, da ga volim mnogo više *negoli* sam i bila svjesna, ostala sam pri svom. Popili smo kafu, upoznali se mnogo bolje *negoli* sam i sanjala da se može za tako kratko vrijeme... Prošao sam sretnije *negoli* sam i sanjati mogao.

Junktor *JER*

Veznik *jer* u funkciji konjunktora spominje se u *Sintaksi hrvatskoga književnog jezika* R. Katičića (1986: 171) a na tragu te knjige i u (*Hrvatskoj gramatici* Barić i dr. 1997: 465). Tu se *jer* spominje kao veznik *objasnidbenih nezavisnih rečenica*. Primjeri takve upotrebe veznika *jer* jesu: "*Jer Šilo je ugledan seljak, čovjek koga svako poštuje i pomalo mrzi, iz zavisti, jer on hoće da je najučeniji u selu*", "*I ničim ih ne možeš nahraniti: jer hraniš bezdana usta*" (Barić i dr. 1997: 465), "*Jer je spomen na mene slađi od meda / i baština moja od medenoga saća* (...) *– Jer ko lav ću biti Efrajimu, / kao lavić domu Judinu*" (Katičić 1986: 171).

Shvatanje da je *jer* nezavisni veznik (konjunktor) svakako je neprihvatljivo i bilo je više puta izloženo kritici u gramatičkoj literaturi. I. Pranjković (1993a: 124) smatra da bi se uvođenje objasnidbenih rečenica u gramatički opis načelno moglo opravdati, ali da je očigledno da veznik *jer* i drugi "veznici" koji se pojavljuju u Katičićevim primjerima "objasnidbenih" rečenica "služe kao vezna sredstva u odnosu na prethodnu rečenicu u tekstu", odnosno da su to "tekstni konektori". Objasnidbene bi "prije bile rečenice s *to jest* ili, eventualno, s *naime*" (Pranjković 1993a: 124). M. Kovačević (1998: 59), koji je objasnidbenim rečenicama posvetio poseban rad, prikazuje Katičićevo viđenje objasnidbenih rečenica i kritizira njegovo obrazloženje na osnovu koga ih izdvaja kao posebnu vrstu. Naime, Kovačević s pravom tvrdi da se "iz Katičićeva obrazloženja ne vidi (...) ni koji su veznici, ni kakva je semantika ovih rečenica; šta zaista znači da takvo značenje imaju veznici 'ako se upotrijebe tako da se odnose na odnos jednoga rečeničnoga sadržaja prema drugom', što je jedini nazoviargument za izdvajanje objasnidbenih rečenica u posebnu vrstu. A da i ne pominjemo *nedileme* (isticanje H. B.) po kom to kriteriju *jer* može biti koordinirani veznik..." (Kovačević 1998: 59). Sintaksičko ponašanje veznika *jer* zaista pokazuje da on ne povezuje homofunkcionalne jezičke jedinice pa ćemo i mi u ovome radu smatrati da *jer* nikada nije konjunktor.

Junktor *KAD*

T. Maretić (1963: 535) u suprotne je veznike ubrojao i veznik *kad*, kao i oblik *kadli* i konstrukciju *kad ali*. Po tome bi se moglo zaključiti da te oblike smatra konjunktorima. Međutim, na drugom mjestu (Maretić 1963: 537), ipak navodi da "veznik vremena *kada* (*kad*) ima i suprotno značenje", po čemu bi se moglo zaključiti da mu autor pripisuje i pripadnost subjunktorima. Misli se na one upotrebe riječi *kad* kada se njom "izriče što nenadano", kao u primjerima "onako ih opravi Roksanda ko vladike i ko kaluđere, *kad* eto ti đakona Jovana", "iziđe iz sela i podobro se udalji, *kad* najedanput jedno devojče iziđe preda nj", "bježeći obazru se, *kadli* njezina mater za njima trči", "legne u sanduk, pa još jedanput obazre se oko sebe, *kad ali* onaj matori pas došao do stoke" (Maretić 1963: 537) i sl. Riječ *kadli* veoma je neobična, stilski obilježena u savremenom jeziku, čak se može reći da je na granici prihvatljivosti, dok je konstrukcija *kad ali* već sasvim arhaična i neprihvatljiva.

U Katičićevoj *Sintaksi* (1986: 170) navodi se konstrukcija *kad ali* kao suprotni prilog i suprotni veznik, ali se za njenu upotrebu ne navodi primjer. Riječi *kad* i *kadli* navode se kao "suprotni prilozi" u *Hrvatskoj gramatici* (Barić i dr. 1997: 461, 463). Za takvu njihovu upotrebu navedeni su primjeri "*Uči-*

ni im se da su sami na svijetu, kad iz mećave izroni velik sivi vuk", "*Što ste se raskokodakali kad su vam svima pune gaće*" te "*Stao tonuti u san, kadli ga trže šuškaranje*" (Barić i dr. 1997: 463). U knjizi *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika* (Babić i dr. 1991: 732) u nezavisne veznike ubrojane su između ostalih i konstrukcije *kad li*, *kad ono* i *kad to*, a za njihovu upotrebu nisu navedeni primjeri.

Upotrebu veznika *kad* sa značenjem "iznenađenja" bilježe i savremeni rječnici. U *Rečniku srpskohrvatskoga književnog jezika* (knj. II, str. 621) izričito se kaže da veznik *kad* "*stoji na početku zavisnih rečenica*" i između ostalog služi da "ističe neočekivanost i iznenadnost (često u vezi sa rečima: *ali*, *eto*, *ono*, *tamo*)", kao u primjerima koji se navode u *Rečniku*:

(17) a. Nije stigla skinuti ... bluzu, *kad* se vrata otvore.
b. Ne potraje mnogo, *kad* eto ti kmeta.
c. Vi ste mi donijeli nadu ... da ću se s njim upoznati – a *kad* tamo, ništa od toga.

U *Velikom rječniku hrvatskoga jezika* V. Anića (2006: 536) navodi se da se veznik *kad* koristi "u kombinaciji s *ono*, *tamo* u zn. neočekivane posljedice ili čega drugog što iznenađuje [*mi smo mislili sve u redu, ~ (ono)/~ (tamo) ni govora o tome*]", kao i "u kombinaciji s poštapalicama ili drugim jedinicama teksta u zn. neočekivane posljedice ili drugog što iznenađuje", kao u primjeru "[*čovjek mislio da je zdrav, ~ (moj prijatelju/moj gospodine) tumor kao dječja glava*]".

U *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović 2010: 478) navodi se da je *kad* veznik u zavisnosloženim rečenicama i da "služi za povezivanje zavisnih klauza (surečenica) s osnovnima". Zavisnim klauzama uvedenim pomoću veznika *kad* mogu se izricati vrijeme, pogodba, uzrok te kontrast. Autori navode samo jedan primjer za upotrebu veznika *kad* u značenju kontrasta: "*mi došli, ~ njih nema!*" (Halilović – Palić – Šehović 2010: 478).

Kao što se vidi, mišljenja o prirodi i značenju riječi *kad* u navedenim primjerima su različita. Pripisuje joj se pripadnost i konjunktorima i subjunktorima te različita značenja: vremensko, kontrastno, posljedično i skoro jednoglasno ističe se da takve konstrukcije s riječju *kad* znače i *iznenađenje*. Po našem mišljenju, nijedan od primjera koji su navedeni u gramatikama i rječnicima ne potvrđuje da je riječ *kad* ikada konjunktor. Ona ne zadovoljava *kriterij raznovrsnosti*, povezuje, dakle, samo klauze, a značenje klauza koje povezuje ne dopušta da se na nju primijeni *kriterij pripadnosti*. Značenje iznenadnosti koje se može osjetiti u primjerima koje smo prenijeli iz izvora, po našem mišljenju, ne potječe iz same riječi *kad*, pa čak ne uvijek ni iz samog odnosa kla-

uza koje ona povezuje. U Maretićevim primjerima "onako ih opravi Roksanda ko vladike i ko kaluđere, *kad* eto ti đakona Jovana", "iziđe iz sela i podobro se udalji, *kad* najedanput jedno devojče iziđe preda nj" (Maretić 1963: 537) neočekivanost ili iznenadnost koja se može osjetiti potječu u velikoj mjeri od riječi *eto ti* i *najedanput*, a primjer "bježeći obazru se, *kadli* njezina mater za njima trči" može se tumačiti kao iskaz iz koga je izostavljena cijela jedna klauza, odnosno dijelovi dviju klauza: *bježeći obazru se, kadli* ugledaju da *njezina mater za njima trči*. Primjeri iz *Hrvatske gramatike* koje smo prenijeli uopće i nemaju značenje kontrasta – "*Učini im se da su sami na svijetu, kad iz mećave izroni velik sivi vuk*", "*Stao tonuti u san, kadli ga trže šuškaranje*" vremenske su rečenice, dok je zavisna klauza u primjeru "*Što ste se raskokodakali kad su vam svima pune gaće*" po našem mišljenju dopusna. Maločas navedene zavisne klauze (17a) i (17b) u primjerima iz *Rečnika srpskohrvatskog jezika* također su vremenske, a primjer (17c) može se analizirati kao iskaz u kome su izostavljeni određeni dijelovi, odnosno može se smatrati da je polazni oblik tog iskaza glasio: *Vi ste mi donijeli nadu ... da ću se s njim upoznati* – a *ništa* nije bilo *od toga kad* smo došli *tamo*. U primjeru (c) *Vi ste mi donijeli nadu ... da ću se s njim upoznati* – ***a kad*** *tamo, ništa od toga* i sama upotreba koordinacijskog suprotnog veznika *a* ispred riječi *kad* siguran je dokaz da *kad* tu nije nezavisni veznik, odnosno konjunktor, jer dva konjunktora ne mogu doći u rečenici jedan do drugog. Kao reducirane strukture treba posmatrati i navedene primjere iz Anićeva rječnika, kao i očigledno skraćeni primjer iz *Rječnika bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović 2010). Zaključit ćemo na kraju da riječ *kad* ne može ni u kom slučaju biti konjunktor.

Junktori *Kamoli* i *Nekmoli*

Kako smo ranije spomenuli, veznike *kamoli* i *nekmoli* smatramo junktorima gradacijskih rečenica. U literaturi postoje različiti stavovi o gradacijskim rečenicama. Osim njihova tretmana kao zavisnih poredbenih rečenica ili kao posebne vrste nezavisnih rečenica, u nekim se gramatičkim tekstovima gradacijske rečenice smatraju samo podvrstom adverzativnih nezavisnih rečenica. Takvo mišljenje u svojim radovima dosljedno zastupa I. Pranjković (usp. 2001: 53–58, Silić – Pranjković 2005: 326). Kriteriji za razgraničenje konjunktora i subjunktora koje smo usvojili u ovome radu pokazuju da su gradacijski junktori sigurno konjunktori. Dovoljan dokaz za to jeste činjenica da mogu vezati i rečenice i sintagme i sintakseme unutar proste rečenice ili klauze, naprimjer, *Ne bi vidjela ni* slona*, a kamoli* mrava. Usp. o tome i Stanojčić – Popović (2004: 357).

Zaključak

U ovom radu analizirano je sintaksičko ponašanje nekih junktora u bosanskom jeziku za koje u literaturi ili jezičkom materijalu postoje naznake da mogu biti i koordinacijski i subordinacijski, odnosno i konjunktori i subjunktori. To su sljedeći junktori: *ha*, *dok*, *te*, *pa*, *nego*, *no*, *jer*, *kad*, *kamoli* i *nekmoli*. Uzimajući u obzir *kriterij pripadnosti* i *kriterij raznovrsnosti*, pokazali smo da je junktor *ha* u nekim kontekstima konjunktor (kad povezuje disjunkcijske rečenice), a u drugima subjunktor (kad ima vremensko ili uzročno značenje). Riječ *dok* uvijek je subjunktor. Veznik *te* je konjunktor, osim u slučaju korelativnih posljedičnih rečenica, koje u osnovnoj klauzi imaju neki intenzifikator (*tako*, *toliko*, *takav* i sl.). U radu se navodi i novo mišljenje da veznik *pa* može biti subjunktor, i to u nekim primjerima kad uvodi atributsku i uzročnu klauzu. U drugim je slučajevima konjunktor. Riječi *nego* i *no* nekad su riječce, ali su nekad i veznici. U nekim kontekstima imaju ulogu konjunktora (kad su adverzativni), a u nekim subjunktora (kad uvode poredbenu klauzu). Riječi *kad* i *jer* uvijek su subjunktori, a *kamoli* i *nekmoli* uvijek su konjunktori. U radu smo pokazali da se koordinacija i subordinacija, a također i junktori koji u njima sudjeluju, mogu jasno razgraničiti kad se uzmu u obzir formalno-gramatički kriteriji, a ne značenjski. Također smo potvrdili da riječi istog oblika mogu biti i konjunktori i subjunktori, ali da ne postoje junktori koji su i konjunktori i subjunktori *u istom kontekstu*.

Izvori

A	*Azra*, godina XIII, broj 708, 22. septembar 2010.
AIT	Alija Isaković, *Taj čovjek*, Civitas, Sarajevo, 2004.
HHG	Hamza Humo, *Grozdanin kikot*, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, BZK IP Preporod, Sarajevo, 1991.
MRB	Muhsin Rizvić, *Bosna i Bošnjaci jezik i pismo*, Preporod, Sarajevo, 1999.
SKE	Skender Kulenović, *Eseji*, Bosanska riječ, Tuzla; Međunarodni centar za mir, Sarajevo; Narodna i univerzitetska biblioteka, Sarajevo; Sarajevo Publishing, Sarajevo; Rabic, Sarajevo, 2010.
SUT	*Statut Univerziteta u Tuzli*, 2009, http://www.untz.ba/akti/STATUT_oktobar2009.pdf (preuzet 25. 10. 2010)
UIZ	*Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, 1997, http://www.rijaset.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1997.pdf (preuzet 4. 11. 2010)
Oslo korpus	http://www.tekstlab.uio.no/Bosnian/Korpus.html

Literatura

Anić, Vladimir (2006), *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb

Babić, Stjepan, Dalibor Brozović, Milan Moguš, Slavko Pavešić, Ivo Škarić, Stjepko Težak (1991), *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Globus, Nakladni zavod, Zagreb

Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika (1997), *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb

Belić, Aleksandar (1998), *Opšta lingvistika*, "Izabrana dela Aleksandra Belića I", Budućnost, Novi Sad

Brabec, Ivan, Mate Hraste, Sreten Živković (1966), *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb

Bulić, Halid (2013), *Veznici u savremenom bosanskom jeziku*, doktorska disertacija u rukopisu, Filozofski fakultet, Sarajevo

Bulić, Halid (2013a), "Veznici i junktori u bosanskom jeziku – teorijsko i terminološko razgraničenje", *Bosnistika plus* I/1, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, Tuzla, 2013, 31–47.

Bulić, Halid (2014), "Odnos veznika i uzvika u bosanskom jeziku", *Radovi* XVII, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 219–225.

Bulić, Halid (2016), *Teme iz lingvističke bosnistike*, Institut za bosanski jezik i književnost, Tuzla

Bulić, Halid (2016a), "Odnos prijedloga prema veznicima i junktorima u bosanskom jeziku", *Sarajevski filološki susreti II: Zbornik radova* (knjiga I), Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 30–50.

Čedić, Ibrahim (2001), *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo

Gramatika bosanskoga jezika (1890), Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo

Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica

Kasumović, Ahmet, Amira Turbić-Hadžagić (2005), "Uzvik HA", *Bosanski jezik* 4, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Odsjek za bosanski jezik i književnost, Tuzla, 63–71.

Katičić, Radoslav (1986), *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, ČGP Delo, OOUR Globus, Izdavačka djelatnost, Zagreb

Kordić, Snježana (1995), *Relativna rečenica*, Matica hrvatska, Zagreb

Kovačević, Miloš (1998), *Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku*, Raška škola, Beograd; Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta, Srbinje

Maretić, Tomo (1963), *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, treće, nepromijenjeno izdanje, Matica hrvatska, Zagreb

Minović, Milivoje (1987), *Sintaksa srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole. Rečenica, padeži, glagoli*, Svjetlost, OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo

Mrazović, Pavica, Zora Vukadinović (1990), *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci; Dobra vest, Novi Sad

Palić, Ismail (2012), "Opis veznika u gramatikama bosanskoga jezika", *Sarajevski filološki susreti I: Zbornik radova (knjiga I)*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 241–251.

Popović, Ljubomir (1977), "Namerne rečenice u funkciji naporednih", *Književnost i jezik* XXIV/1, Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, Beograd, 154–163.

Pranjković, Ivo (1984), *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb

Pranjković, Ivo (1993), *Hrvatska skladnja. Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb

Pranjković, Ivo (1993a), *Kronika hrvatskoga jezikoslovlja*, Matica hrvatska, Zagreb

Pranjković, Ivo (2001), *Druga hrvatska skladnja. Sintaksičke rasprave*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb

Pranjković, Ivo (2004), "Konjunktori, subjunktori i konektori u hrvatskome standardnom jeziku", *Riječki filološki dani. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani održanog u Rijeci od 14. do 16. studenoga 2002*, Filozofski fakultet Rijeka, Rijeka, 457–462.

Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika I–IV (1990), drugo fototipsko izdanje, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb

Silić, Josip, Ivo Pranjković (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb

Stanojčić, Živojin, Ljubomir Popović (2004), *Gramatika srpskoga jezika. Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

Stevanović, Mihailo (1969), "Karakter značenja veznika kao spoljnih znaka unutarnje veze među rečenicama", *Južnoslovenski filolog* XXVIII/1–2, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 75–105.

Stevanović, Mihailo (1974), *Savremeni srpskohrvatski jezik II*, Drugo izdanje, Naučna knjiga, Beograd

Vukojević, Luka (1993), "Korelativne posljedične strukture s veznikom *te*", *Rasprave ZHJ* 19, 417–441.

Vukojević, Luka (2009), "Red surečenica", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 35, Zagreb, 397–409.

Junctors on the Border between Coordination and Subordination

Abstract

This paper analyzes the syntactic behavior of some junctors in Bosnian language for which there are indications in literature that they may be both conjunctors and subjunctors. These are the following junctors: *ha*, *dok*, *te*, *pa*, *nego*, *no*, *jer*, *kad*, *kamoli* and *nekmoli*. Taking into account the *criterion of belonging junctor to the elements conjoined by it* and the *criterion of diversity of elements conjoined by junctor*, it has been shown that junctor *ha* in some contexts is a conjunctor (when it connects disjunctive clauses), and in the other contexts it is a subjunctor (when it has a temporal or causal meaning). While the word *dok* is always a subjunctor, the junctor *te* is a conjunctor, except in cases when it is used in correlative consecutive clauses with some intensifier (*tako*, *toliko*, *takav* and so on) in the main clause. This paper also suggests that the junctor *pa* can be a subjunctor, i.e. in some examples when it introduces an attributive and causative clause. In other cases, it is a conjunctor. Words *nego* and *no* are sometimes particles, but may also function as conjunctions. In some contexts, they have a function of conjunctor (when they are adversative), and in the other ones they are subjunctors (when introduce a comparative clause). The words *kad* and *jer* are always subjunctors. On the other hand, *kamoli* and *nekmoli* are always conjunctors. In this paper it has been demonstrated that coordination and subordination, and the junctors involved in them, can be clearly divided regarding formal and grammatical criteria, not semantic ones. It is also established that words with the same form can be both conjunctors and subjunctors, but there are no junctors which are both conjunctors and subjunctors *in the same context*.

Key words: *coordination, subordination, conjunctions, junctors, conjunctors, subjunctors*

UDK: 811.163.42'367.33:811.146.42'366.59
Izvorni naučni rad

Ivo PRANJKOVIĆ

Glagolski načini u složenim rečenicama

KLJUČNE RIJEČI: *glagolski načini, složena rečenica, imperativ, optativ, kondicional*

U prilogu se analizira poraba glagolskih načina u složenim rečenicama, koordiniranim i subordiniranim.Tako se npr. analizira poraba imperativa u sastavnim rečenicama tipa *Zatim sjednu na konje pa **bježi*** ili u asindetskim rečenicama tipa ***Skini** s drveta koru, ono će se osušiti*. Poraba optativa analizira se u rečenicama tipa ***Radio** ne **radio**, isto ti se piše*, u vremenskim rečenicama tipa *Oj djevojko, ti se ne **udala** dok na mome krilu ne **zaspala***, u dopusnim rečenicama tipa *Reći ću ti makar se **naljutio*** te u (ko)relativnim rečenicama tipa *Kud **puklo**, da **puklo*** ili *Kud god **hodila**, sretna **bila***. Kad je riječ o kondicionalu, analizira se njegova poraba u namjernim rečenicama tipa *Približio se ne **bi** li bolje **čuo*** ili *Kako **bi** se to **razumjelo**, treba uzeti u obzir sve argumente*. Dakako, analizirat će se i poraba kondicionala u uvjetnim rečenicama te u (ko) relativnim rečenicama tipa *Što **bi** danju **zaradili**, noću **bi potrošili***.

U ovom je prilogu riječ o porabi glagolskih načina, tj. imperativa, optativa i kondicionala (prvoga i drugoga) u složenim rečenicama, i koordiniranim i subordiniranim. U prvom su planu neke specifičnosti i/ili ograničenja u porabi tih oblika te status pojedinih poraba takvih oblika u hrvatskome standardnom jeziku. Zajedničko je porabi svih načina u složenim rečenicama to da oni imaju modalna odnosno hipotetična značenja te da ta značenja rezultiraju i strukturno i semantički specifičnim složenim rečenicama, bilo da je riječ o koordinaciji bilo da je riječ o subordinaciji. To posebno vrijedi za one složene rečenice u kojima nema simetričnosti, odnosno u onima u kojima se neki modus nalazi u jednoj, a neko od vremena u drugoj surečenici.

Imperativ

U vezi s porabom imperativa u složenim rečenicama može se ponajprije spomenuti tzv. historijski imperativ, tj. imperativ kojim se označuju prošle radnje, u sastavnim rečenicama, npr. *Mi ih stignemo pa **udri** po njima* (usp. Silić i Pranjković 1995: 195). Primjeri takvih poraba navode se praktično u svim gramatikama, npr. kod Maretića: *Filistimci poplaše se, pa **bježi!*** ili *Neko **otiđi** te to **dokaži** Remu* (Maretić 1931: 537), kod Florschütza: *Uzmem nož, pa sve dlaku po dlaku **odrezuj** i **navezuj*** (Florschütz 1916: 254), kod Brabeca, Hraste i Živkovića: *Te ja **skupi** pedeset momčadi i **zapadni** s njima u Štitare* (BHŽ 1970: 256) ili kod Težaka i Babića: *Ono zimus dok se nije radilo, pa mu ja ne **otiđi** po desetak-petnaest dana* (Težak i Babić 1996: 268).

Znatno se rjeđe historijski imperativ rabi i u suprotnim rečenicama, npr. *duvne se uzvrpolje, što im nije dopušteno, da same biraju sebi glavaricu*; *bolje između njih pokore se, ali druge **psuj**, **grdi**, **viči**, da je strahota* (Maretić 1931: nav. mj.).

Posve se rijetko takav imperativ rabi i u subordiniranim rečenicama, npr. *Kad ja tamo **dođi**, imao sam što vidjeti* ili sl.

U vezi sa statusom historijskoga imperativa u složenim rečenicama, pa i takva imperativa uopće, već Maretić primjećuje: „Historički imperativ je veoma običan u govoru južnih krajeva, ali to je dijalektizam. Izvan tih krajeva ne govori se i ne piše historički imperativ u zavisnim rečenicama [..] a nije ni malo običan s negacijom (na pr. on me pozva, a ja ne dođi)[1] (Maretić 1931, nav. mj.). Takva je poraba imperativa pogotovo obilježena (kao arhaična odnosno izrazito dijalektalna) u suvremenom hrvatskom jeziku. Mislim da se u nešto manjoj mjeri to može reći i za suvremeni srpski, crnogorski odnosno bosanski (bošnjački) jezik.

Tipična je poraba imperativa i u asindetskim strukturama s uvjetnim značenjem, kakve spominje već i Maretić i navodi primjer ***Pusti** koku na policu, ona će i na stolicu* (usp. Maretić 1931: nav. mj.). U takvim strukturama oblici imperativa dolaze u prvom dijelu, a u drugom dijelu dolaze oblici futura prvoga. Usp. i primjere *Ništa se ne **boj**, ja ću te izvući iz neprilike* ili *Ne **gubi** sreću za sobom, doći će sreća za tobom* (usp. Pranjković 2002: 155). Kao što se iz navedenih primjera vidi, takve su strukture posebno karakteristične za poslovične (sentencijske) iskaze, što ujedno znači da pripadaju izrazito tipizira-

1 Navedeni primjer iz gramatike Težaka i Babića kao da to bar donekle demantira unatoč tome što bez sumnje potječe iz beletrističkoga djela?!

nima[2] ne samo zato što im je svojstveno uvjetno značenje među surečenicama nego još više zato što je u njima obvezatna poraba baš tih glagolskih oblika, tj. imperativa u prvom, a futura prvoga u drugom. Unatoč tome takve strukture treba pribrajati koordiniranima, što se vidi i po tome što se među surečenice takvih struktura može uvrstiti i izrazito kopulativni veznik *i*, usp. *Kucajte **i** otvorit će vam se*.

Istina, ima struktura sličnoga tipa u kojima u drugom dijelu ne dolazi futur prvi, nego prezent, npr. *Grdi bože, **imaš** i koga* ili *Zatvorite vrata, hladno **je*** (usp. Pranjković 2002: 150–151). Međutim među dijelovima takvih struktura ne uspostavlja se uvjetni, nego uzročno-posljedični odnos. Dakako, i takve je strukture opravdano pribrajati koordinaciji već i zato što ih je, doduše uz zamjenu mjesta surečenicama, moguće preoblikovati i sastavne, usp. *Hladno je pa zatvorite vrata*.

Optativ

Optativ je bez ikakve sumnje poseban glagolski oblik (način), a nije nikakav radni glagolski pridjev, a pogotovo nije tzv. krnji perfekt kako se u literaturi često navodi. Uostalom ne može se upotrijebiti atributno niti može dolaziti u sastavu složenih glagolskih oblika. Taj se oblik u gramatikama mora tako opisivati, pogotovo u sintaktičkim odjeljcima gramatika (u morfološkim odjeljcima to se eventualno može tolerirati jer je čisto formalno optativ doista jednak radnom glagolskim pridjevu, iako je i tamo bolje govoriti o optativu jer je to ipak poseban glagolski oblik i značenjski i funkcionalno). Zato nisu nikako opravdani opisi u kojima se uopće ne govori o optativu, nego samo o radnom pridjevu radnom. Takav je npr. slučaj u Težak-Babićevoj gramatici u kojoj se pod naslovom *Glagolski pridjev radni* kaže da se taj oblik upotrebljava za izricanje želje, npr. *Dobro **došli**!*, atributa, npr. *To je bilo **omiljelo** piće Asiraca*, predikatnog proširka, npr. ***Potekao** iz čistog milosrđa, moj bi nasrtaj bio tim žešći što je milosrđe bilo veće*, te dopuštanja, npr. ***Htjeli** ne **htjeli**, vi ćete to učiniti* (usp. Težak i Babić 1996: 270). Još manje je opravdano optativ opisivati kao krnji perfekt, kako je uobičajeno osobito u srpskim gramatikama. Tako npr. Stevanović govori o nekakvom modalnom perfektu koji dolazi u impera-

2 Tipiziranim asindetskim strukturama (složenim rečenicama) ruska sintaktičarka V. A. Belošapkova naziva one strukture koje se odlikuju kakvom specifičnom i konstantnom formalnom organizacijom. Opširnije o tome usp. Pranjković 2002: 120–121).

tivnoj ili optativnoj službi i navodi primjere tipa *Živeo*! ili *U kući mu puške ne* ***visilo*** (usp. Stevanović 1974: 624).[3]

Da je optativ doista poseban glagolski oblik, utvrdio je i prilično ga dobro opisao već Maretić koji izrijekom govori o optativu ili željnom načinu i navodi primjere tipa ***Živjela*** *domovina!* ili *Dobro* ***došli****!* Za našu temu važno je da on navodi i komentira porabu optativa i u složenim rečenicama, posebice u dopusnim rečenicama s veznikom *makar* (usp. Maretić 1931: 570), npr. *Reći ću im* ***makar se pokajao****.*[4] U takvim rečenicama zamjena optativa nekim drugim glagolskim oblikom ili uopće ne dolazi u obzir ili ima za posljedicu bitno promijenjeno značenje, usp. *Reći ću im makar se kajem*, *Reći ću im makar ću se kajati*, *Reći ću im makar se budem pokajao*, *Reći ću im makar sam se pokajao* ili sl.

Vrlo je karakteristična i poraba optativa u specifičnim (također izrazito tipiziranim) strukturama tipa ***Radio*** *(ili) ne* ***radio*** *– isto ti se piše* (opširnije o takvim strukturama usp. Pranjković 2002: 155). U takvim strukturama rastavna konstrukcija ima ulogu zavisne surečenice. U gramatikama se, opet počevši od Maretićeve,[5] takve zavisne surečenice smatraju dopusnima (usp. i primjer i Težak-Babićeve gramatika ***Htjeli*** *ne* ***htjeli****, vi ćete to učiniti*).[6]Meni se međutim čini da tu nije riječ o dopusnosti, nego o uvjetnosti. Da je tako, vidi se po tome što je takve strukture moguće parafrazirati kao uvjetne, usp. *I ako radiš i ako ne radiš, isto ti se piše*, a nije ih moguće parafrazirati kakvom tipičnom dopusnom rečenicom, usp. **Premda radiš ili ne radiš, isto ti se piše.*

Optativ, i to u objema surečenicama, susrećemo i u vremenskim odnosno uvjetnim rečenicama, također izrazito tipiziranim i danas obilježenim arhaičnošću odnosno regionalnošću. Maretić za takve rečenice navodi zanimljiv primjer u kojem susrećemo i vremensku i uvjetnu rečenicu: *Oj djevojko, ti se ne* ***udala****, dok na mome krilu ne* ***zaspala****! ako li se mlada i* ***udala****, a ti muška čeda ne* ***rodila****!* (usp. Maretić 1931: 571).

---

3 Krnji perfekt dakako postoji i često se upotrebljava, npr. ***Stigla*** *plaća* i sl. Zato i Stevanović ima dakako pravo kad govori o krnjem perfektu u primjerima tipa ***Došao*** *Miloš* i sl. (usp. Stevanović 1974: 623).

4 Osim s veznikom *makar* takav optativ dolazi i s proizvedenim veznicima koji se sastoje od pojačajnih čestica *ma* ili *god* i zamjeničkih priloga odnosno pridjeva: *ma kako*, *ma koliko*, *ma što*, *ma kakav*, *kakav god*, *koliko god*, *što god*, npr. ***Ma kako postupio****, uvijek je netko nezadovoljan* i sl. (usp. Silić i Pranjković 2005: 351).

5 Usp. „optativ stoji s veznikom *makar* (*ma*) te ima dopusno značenje; ali i sam optativ bez toga veznika često ima dopusno značenje kao i s njim; na pr. bogme, gospodaru, ti se *šalio* ili ne *šalio*, ja sam za istinu primio“ (Maretić 1931: 570).

6 Slično je i BHŽ: „Dopusno značenje ima ovaj pridjev (tj. glagolski pridjev radni, op. I.P.) i onda kada je udvojen i vezan negacijom. Ispred negacije može stajati i veznik ili: Lagao – ne lagao, laž nećeš sakriti“ (usp. BHŽ 1970: 261).

U objema surečenicama susrećemo optativ i u nekim (ko)relativnim rečenicama tipa *Kud **puklo**, da **puklo**, Kud god **hodila**, sretna **bila*** ili *Koliko vode **popila**, toliko suza **prolila**!* (usp. Maretić 1931: 571). Eventualna zamjena optativa drugim glagolskim oblicima ili posve mijenja smisao, usp. *Kud god si hodila, sretna si bila*, ili uopće ne dolazi u obzir, usp. **Kud je puklo, da je puklo*.

Kondicional

Od svih načina kondicional je u najvećoj mjeri vezan za složene rečenice[7] ponajprije zato što se njegovo temeljno značenje (tj. značenje uvjetovanosti, kondicionalnosti) izražava samo zavisnosloženim rečenicama. To je zato što značenje kondicionalnosti pretpostavlja dvije radnje: onu koja označuje uvjet i onu koja označuje (eventualnu) posljedicu, a to znači da pretpostavlja i dva predikatna čvorišta odnosno dvije rečenice. Zato nije nimalo čudno što je kondicional najtipičniji u uvjetnim rečenicama,[8] posebno potencijalnim i irealnim. U potencijalnim rečenicama kondicional najčešće dolazi u objema surečenicama, npr. *Ako **bi** nas **pitali**, **rekli bismo** im*. Rjeđe u osnovnoj surečenici dolaze drugi glagolski oblici, npr. prezent, npr. *Ako **bismo imali** vremena, **dolazimo*** (usp. Silić i Pranjković 2005: 348), imperativ, npr. *Ako **bi** te **pitao**, **reci** mu istinu* (usp. BHŽ 1970: 255) ili futur prvi, npr. *Ako **bi** te **pitali**, **reći ćeš** im*. U irealnim uvjetnim rečenicama kondicional dolazi obvezatno, ali samo u osnovnoj surečenici, *Da su nas pitali, **rekli bismo** im*. Sasvim je slično i u uvjetnodopusnim rečenicama, npr. *Ako **bismo** i **imali** vremena, ne **bismo došli***.[9]

Znatno se rjeđe događa da se kondicional nađe u vremenskim, npr. *Kad **bi dolazio** k nama, nije puno pričao*, odnosno u relativnim rečenicama, npr. *Građani koji **bi prekršili** zapovijed **bili bi** strogo kažnjeni*. U takvim je rečenicama kondicional u pravilu vezan za prošlost, odnosno ima vremensko zna-

7 U BHŽ nalazimo i posebno poglavlje pod naslovom *Kondicional u zavisnim rečenicama* (usp. BHŽ 1970: 255).

8 Analizirajući kondicional prvi s kognitivističkoga stajališta Belaj i Tanacković Faletar naglašavaju da taj oblik „implicira kakav nužan uvjet, tj. prethodno ostvarenu mogućnost za konkretizaciju glagolske radnje“. Tome dodaju da je taj oblik „implicitno ili eksplicitno, relacijska kategorija koja je moguća tek u vremenski sukcesivnom odnosu s konkretnim uvjetima vlastite realizacije, tj. u korelaciji s određenim stanjem stvari koje joj prethodi na vremenskoj osi i čija konkretizacija omogućuje i ostvarivanje glagolskog procesa kodirana kondicionalom 1“ (Belaj i Tanacković Faletar 2017: 72).

9 O uvjetnodopusnim rečenicama (za razliku od uzročnodopusnih) usp. Silić i Pranjković 2005: 350–351.

čenje.Isto vrijedi i za neke tipove (ko)relativnih rečenica, u kojima kondicional dolazi u objema surečenicama, npr. *Što **bi** danju **zaradili**, noću **bi potrošili*** ili *Što **bi** danju **zaradili**, to **bi** noću **potrošili***.

Međutim najzanimljivija je poraba kondicionala u namjernim rečenicama. Naime u zavisnim surečenicama takvih rečenica s veznikom *da* kondicional može alternirati s prezentom, npr. *Otputovali su kući da **posjete** bolesnu majku* odnosno *Otputovali su kući da **bi posjetili** bolesnu majku*. Međutim u namjernim rečenicama s veznikom *kako* dolazi u obzir samo kondicional, npr. *Otputovali su kući **kako bi posjetili** bolesnu majku* (ne dolazi u obzir: **Otputovali su kući **kako posjete** bolesnu majku*). Slično je i sa zastarjelim veznikom *eda*, npr. *Otputovali su kući **eda bi posjetili** bolesnu majku*. Budući da u takvim složenim rečenicama dolazi u obzir samo kondicional, u vezi s njima možda bi se čak moglo govoriti i o svojevrsnom *consecutio temporum*. To u još većoj mjeri vrijedi za (izrazito tipizirane) namjerne rečenice u kojima kao vezno sredstvo funkcionira čestica *li*. Naime u takvim rečenicama ne samo da je obvezatan kondicional nego taj kondicional uz to mora biti i zanijekan, npr. *Otputovali su kući **ne bi** li **posjetili** bolesnu majku* (ne dolazi u obzir **Otputovali su kući **posjete li** bolesnu majku* niti **Otputovali su kući **bi li posjetili** bolesnu majku*). Nasuprot tomu ako kao vezno sredstvo u namjernim rečenicama služi čestica *neka*, stvari stoje posve obrnuto. Tada naime kondicional uopće ne dolazi u obzir, usp. **Pošalji ga na tržnicu **neka bi kupio** trešanja*, nego isključivo prezent, usp. *Pošalji ga na tržnicu **neka kupi** trešanja*.

Budući da su glagolski načini (modusi), kako im i ime kaže, obilježeni izrazitom modalnošću odnosno hipotetičnošću, kondicionali tzv. objektivnom, optativ tzv. subjektivnom modalnošću,[10] a imperativ specifičnim tipom modalnosti koja primarno služi za obrtanje komunikativne perspektive, za to da govornik i sugovornik zamijene mjesta u komunikaciji,[11] posve je očekivano da oni i u koordinirane, a pogotovo u subordinirane složene strukture u pravilu unose izrazito kompleksna značenja koja se tiču suodnosa među sastavnicama

10 Objektivna se modalnost u hrvatskom jeziku izražava kondicionalima, a subjektivna optativom. Objektivna modalnost tiče se odnosa između iskaza i stvarnosti (u slučaju kondicionala taj odnos nije realan, nego je potencijalan odnosno uvjetan), a subjektivna se tiče odnosa između iskaza i sudionika govornoga čina (u slučaju optativa riječ je o odnosu između iskaza i govornika. tj. o želji govornika da se /iz/vrši kakva radnja). O objektivnoj i subjektivnoj modalnosti opširnije usp. Pranjković 2013: 14–15.

11 Belaj i Tanacković Faletar ističu da je „imperativ povezan s konkretnom komunikacijskom situacijom, tj. funkcijom primatelja poruke i interakcijom s njime“ (Belaj i Tanacković Faletar 2017: 90). O tim specifičnostima imperativa opširnije usp. Pranjković 2013: 15, a o raznolikim načinima izražavanja imperativnosti usp. Pranjković i Badurina 2011: 169–172 te Pranjković 2016: 31–46.

takvih složenih rečenica. Iz toga proizlaze i strukturne osebujnosti pojedinih surečenica te nerijetko i neočekivana sintaktička ograničenja. O nekim tipičnim pojavnostima toga tipa bilo je riječi u ovome prilogu.

Literatura

Belaj, Branimir i Goran Tanacković Faletar (2017) *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika. Knjiga druga. Sintaksa jednostavne rečenice*, Disput, Zagreb.

Belošapkova, Vera Arsen'evna (1967) *Složnoepredloženie v suvremennomrusskomjazyke*, Moskva.

Brabec, Ivan, Mate Hraste i Sreten Živković ([9]1970) *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb (BHŽ).

Florschütz, Josip ([3]1916) *Gramatika hrvatskoga jezika za ženski licej, preparandije i više pučke škole*, Zagreb [pretisak: Ex libris, Zagreb, 2002]

Maretić, Tomo ([2]1931) *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, „Obnova", Zagreb.

Pranjković, Ivo ([2]2002) *Hrvatska skladnja. Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Pranjković, Ivo (2013) *Gramatička značenja*, Matica hrvatska, Zagreb.

Pranjković, Ivo (2016) *Gramatika u riječima i riječi u gramatici*, Matica hrvatska, Zagreb.

Pranjković, Ivo i Lada Badurina (2012) „Načini izražavanja imperativnosti". *Bosanskohercegovački slavistički kongres. Zbornik radova (knjiga I)*, Sarajevo, str. 619–628.

Silić, Josip i Ivo Pranjković (2005) *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.

Stevanović, Mihailo ([2]1974) *Savremeni srpskohrvatski jezik (gramatički sistemi i književnojezička norma). II Sintaksa*, Naučna knjiga, Beograd.

Težak, Stjepko i Stjepan Babić ([11]1996) *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb.

Mood in Complex Sentences

Abstract

In this paper, we analyse the use of verb mood in complex sentences, both coordinated and subordinated. For example, we analyse the use of the imperative in compound sentences of the type *Zatim sjednu na konje pa bježi*, or in asyndetic sentences of the type *Skini s drveta koru, ono će se osušiti*. The use of the optative mood is analysed in sentences of the type *Radio ne radio, isto ti se piše*, in temporal clauses of the type *Oj djevojko, ti se ne udala dok na mome krilu ne zaspala*, in concession clauses of the type *Reći ću ti makar se naljutio* and in (co)relative clauses of the type *Kud puklo, da puklo* or *Kud god hodila, sretna bila*. With respect to the conditional, we analyse its use in clauses of intent *Približio se ne bi li bolje čuo* or *Kako bi se to razumjelo, treba uzeti u obzir sve argumente*. Consequently, we will also analyse the use of the conditional in clauses of condition and in (co)relative clauses of the type *Što bi danju zaradili, noću bi potrošili*.

Key words: *mood, complex sentence, imperative, optative, conditional*

UDK: 811.163.4*3'367.5:811.163.4*3'366.596 81'37
Izvorni naučni rad

Ismail PALIĆ

Kondicionalne kopulativne rečenice u bosanskome jeziku

KLJUČNE RIJEČI: *kopulativne rečenice, kondicionalnost, kondicionalni imperativ, neimperativne kondicionalne konstrukcije, metaforičko preslikavanje, restriktivnost, gotovost/neizbježnost*

U radu se razmatraju kondicionalne kopulativne rečenice u bosanskome jeziku. Opisuju se njihova semantička i strukturna obilježja. U središtu je pažnje pitanje suodnosa kopulativnosti i kondicionalnosti, tj. kako je došlo do toga da se kondicionalnost gramatički obilježava kopulativnom rečeničnom konstrukcijom. Pretpostavlja se preslikavanje iz domene prostora u domenu vremena te konačno iz domene vremena u domenu uvjetovanja. Prvi dio donosi uvodne napomene, u drugome se definiraju osnovni pojmovi, treći je posvećen gramatičkim tipovima kondicionalnih kopulativnih konstrukcija i, konačno, četvrti dio donosi glavne zaključke.

1. Kopulativne rečenice čije klauze stoje u semantičkom odnosu kondicionalnosti (uvjetovanja, pogodbenosti) u južnoslavenskoj lingvistici nisu dosad bile predmetom posebnog zanimanja. Ni u svjetskoj lingvistici, koliko znam, kondicionalne kopulativne rečenice kao takve nisu temeljitije razmatrane niti opisane. Najviše se pažnje posvetilo kondicionalnom imperativu (Fortuin – Boogaart 2009; Takahashi 2012; Jary – Kissine 2014 i dr.), ali je tu uglavnom riječ o jednom (iako naravno vrlo značajnom) tipu ovakvih rečenica. Kondicionalnost se na razini složene rečenice „kanonski“ izražava hipotaksički, tj. složenom rečenicom sa zavisnom kondicionalnom klauzom (npr.: *Ako se trudiš, uspjet ćeš*; *Kad bi se trudio, uspio bi*; *Da si se trudio, uspio bi*). Poznato je da semantička relacija između klauza ne stoji u nužnoj vezi s gramatičkom konstrukcijom složene rečenice, zbog čega teorijski nije neočekivana pretpostavka da se kondicionalnost izriče i nezavisnosloženom rečenicom, tj. parataksički. Takav je primjer rečenica (1):

(1) *Trudi se, i uspjet ćeš.*

2. No prije samog razmatranja mogućnosti izražavanja kondicionalnosti koordiniranim rečenicama ukratko ću definirati temeljne pojmove kojima operiram u ovom radu. To je, čini mi se, potrebno zato što se njihova određenja (posebno određenje kondicionalnosti) pokazuju donekle problematičnim. *Kopulativne rečenice* razumijevam kako je to uobičajeno u lingvističkoj literaturi: 1) kao poseban gramatički tip složenih rečenica kojima je svojstvena koordinacija klauza koja se može signalizirati eksplicitno veznicima *i, pa, te, niti, ni*, ili implicitno (bez veznika, s mogućnošću umetanja nekog od navedenih veznika[1]); i 2) kao poseban semantički podtip nezavisnosloženih rečenica koje se, u najširem smislu, odlikuju naporednošću i/ili istosmjernošću sadržaja klauza.[2] *Kondicionalnost* (uvjetovanje, pogodbenost) razumijevam kao vrstu logičkog odnosa implikacije koja se može iskazati formulom *ako **p**, onda **q**,* gdje je ***p*** antecedent ili uzrok, a ***q*** njegov konsekvent ili posljedica. Pitanje je, međutim, je li ovakva definicija kondicionalnosti doista operativna i upotrebljiva, tj. omogućuje li ona razgraničenje kondicionalnosti od drugih srodnih tipova semantičkih relacija, prije svih temporalnosti (vremenske relacije) i kauzalnosti (uzročno-posljedične relacije). Sukcesivnu temporalnost možemo formulirati na sljedeći način: *kad/nakon što **p**, onda/potom **q**,* a kauzalnost na sljedeći: *zato što **p**, onda/zato **q***. No iako su formule kondicionalnosti, na jednoj strani, i sukcesivne temporalnosti te kauzalnosti, na drugoj, različite, one ne omogućuju da se uvijek jednoznačno identificira označena semantička relacija. Tako, npr., u rečenicama (2) i (3) postoje po dvije ravnopravne semantičke interpretacije: kondicionalnost (2a) i sukcesivna temporalnost (2b), odnosno kondicionalnost (3a) i kauzalost (3b), tako da te rečenice ostaju dvosmislene:

(2) *Uz tvoju malu pomoć uspjet ćemo.*
(2a) Ako nam ti malo pomogneš, uspjet ćemo.
(2b) Kad/nakon što nam ti malo pomogneš, uspjet ćemo.

(3) *Uz tvoju malu pomoć uspijevamo.*
(3a) Ako nam ti malo pomogneš, uspjet ćemo sigurno.
(3b) Zato što nam ti malo pomažeš, uspijevamo.

1 Ovdje prihvaćam kriterije identifikacije implicitnih složenih rečenica kao koordiniranih ili subordiniranih koje je predložio Pranjković (1993: 137–140).
2 Usp. npr. Jahić – Halilović – Palić (2000: 411), Silić – Pranjković (2005: 322).

Kondicionalnost očito nije jednostavno precizno odrediti.[3] Uzimanje hipotetičnosti (neostvarenosti ili neostvarivosti) te "uvjetujućega" (protaze) i "uvjetovanoga" (apodoze) kao obilježja kondicionalnosti ne rješava problem jer se i vremenski odnos može postaviti hipotetično (usp. npr. rečenicu 2b). Zato u nedostatku bolje definicije ostajem kod gore ponuđene.

Jednoznačno gramatičko kodiranje semantičke relacije kondicionalnosti jedino je moguće zavisnosloženom rečenicom s kondicionalnom klauzom jer interakcija veznika i oblika predikata u glavnoj i zavisnoj klauzi dokida moguću višesmislenost. Takva je konstukcija s gledišta semantičke relacije kontekstualno neuvjetovana i najpoželjnija za obilježavanje kondicionalnosti.

Kondicionalnost kao uža (specifična) semantička relacija može se podvesti pod kopulativnost kao širu (nespecificiranu) semantičku relaciju jer su protaza kao uvjetujući uzrok i apodoza kao uvjetovana posljedica normalno u odnosu istosmjernosti. Prema tome, kondicionalnost i kopulativnost potpuno su kompatibilne, pa pitanje može biti jedino da li i koliko bosanski jezik koristi ovu mogućnost, tj. obilježava li se kondicionalnost kopulativnim rečenicama. Ako da, jesu li te konstrukcije jednovrsne ili raznovrsne, te koja su ključna gramatička, semantička i pragmatička obilježja kondicionalnih koordiniranih konstrukcija? To su pitanja kojima ću se baviti u nastavku.

3. Bosanski jezik koristi pet različitih tipova kondicionalnih kopulativnih rečenica. Oni su ovdje izdvojeni i određeni prema ključnim strukturno-semantičkim obilježjima prve od dviju koordiniranih klauza. To su (1) rečenice s kondicionalnim imperativom, (2) rečenice s kondicionalnim infinitivom, (3) rečenice s kondicionalnim prezentom, (4) rečenice s modalnim glagolima ili modalnim konstrukcijama sa značenjem dovoljnosti/dostatnosti i (5) rečenice s neglagolskim riječima ili konstrukcijama (sintagmama).

3.1. Od svih tipova kondicionalnih kopulativnih rečenica najčešće su u upotrebi rečenice s kondicionalnim imperativom. One su također i semantički te pragmatički najsloženije. Osim već navedene rečenice (1), rečenice s kondicionalnim imperativom potvrđuju i sljedeći primjeri:

(4) *Daj mu vode, i brzo će doći sebi!*
(5) *Ostavi ih samo pet minuta, i sve će upropastiti.*

3 Dancygier – Sweetser (2005: 9), npr., vjeruju da u lingvistici ne postoji korisna definicija kondicionalnosti.

Da je semantička relacija između klauza u navedenim rečenicama kondicionalna, može se potvrditi bliskim parafrazama u kojima je prva klauza zamijenjena *ako*-klauzom:

(4a) *Ako mu daš vode, brzo će doći sebi!*
(5a) *Ako ih ostaviš samo pet minuta, sve će upropastiti.*

Sa stajališta dosadašnjih saznanja o značenju i upotrebi imperativa u bosanskome jeziku (pa i šire u srodnim jezicima) može se razložno postaviti pitanje otkud imperativ u ovakvim konstrukcijama i kako se kondicionalno značenje koje on ovdje izriče može dovesti u vezu i uskladiti s njegovim jezgrenim (shematskim) značenjem, a to je direktivnost – navođenje adresata na angažman u nekoj akciji. Upotreba imperativa u kondicionalnim konstrukcijama već je u lingvistici zapažena i posvećena joj je relativno velika pažnja. Zaključci uglavnom sugeriraju kako je riječ o imperativu maksimalno niske direktivnosti (Takahashi 2012: 137), ili imperativu često bez direktivnosti (Jary – Kissine 2014: 110), ili pak imperativu lišenom tipične direktivnosti (Fortuin – Boogaart 2009: 644). Ja međutim zastupam stajalište da je imperativ u bosanskome apsolutno obilježen svojim direktivnim potencijalom, te da je on u svakoj svojoj upotrebi direktivan, a narav i stupanj njegove direktivnosti mjerljivi su specifičnim semantičkim i pragmatičkim parametrima (Palić 2018). Iz te perspektive, mislim, moguće je sagledati i dostatno opisati i kondicionalni imperativ.

U razjašnjenju prirode kondicionalnog imperativa najbolje je možda početi od analize datih primjera. Naveo sam rečenice (4a) i (5a) kako bih parafrazama pokazao da se imperativnim klauzama u rečenicama (4) i (5) izriče uvjet za ostvarenje sadržaja glavne klauze. Time je dokazano da su te klauze kondicionalne. No ako pažljivije usporedimo ova dva niza rečenica, vidjet ćemo da tu nije riječ samo o formalnosintaksičkim razlikama, nego također i o semantičkim (sadržajnim) razlikama. Naime, rečenicama (4a) i (5a) adresat se samo obavještava o tome da je semantička relacija između datih klauza kondicionalna, tj. da se prvom klauzom (protazom) postavlja uvjet za ostvarenje sadržaja druge klauze (apodoze). S druge strane, rečenicama (4) i (5), uz obavijest o kondicionalnoj semantičkoj relaciji, koja je očita, adresat se poziva da obrati posebnu pažnju na označenu situaciju jer je ona iz nekog razloga za njega posebno bitna. Iako upotrebljava imperativ, govornik ovdje ne želi da adresat izvede imperativnu akciju niti ga na to obavezuje, pa se on i ne koristi prototipnim doslovnim imperativom. Govornik želi angažman adresata, ali u akciji obraćanja pažnje na označenu situaciju, pa poseže za imperativom

kao dokazano direktivnim sredstvom. Kondicionalnim imperativom govornik poziva adresata da zamisli i "uprizori" označeni scenarij, tj. da sebe zamisli u ulozi agensa i onda sagleda odgovarajuće posljedice. Prema tome, riječ je o iskorištenju čistoga direktivnog potencijala imperativa koji je izrazito usmjeren na sagovornika i koji počiva prije na njegovu pragmatičkom znanju nego na leksičkoj semantici upotrijebljenoga glagola (Palić 2018).

Fortuin – Boogaart (2009: 644) odlično su primijetili naglašenu tendenciju kondicionalnog imperativa ka generičkim subjektima, što znači da kondicionalna situacija uključuje bilo koga, kao u sljedećim primjerima:

(6) *Daj budali štap u ruke, i sve će porazbijati.*
(7) *Slaži jednom, i više ti niko ne vjeruje.*
(8) *Nemoj ponijeti kišobran, i odmah će kiša.*

Oni naglašavaju značaj „iterativne interpretacije" ovakvih imperativa, koja podrazumijeva regularno ponavljanje označenih kondicionalnih scenarija, čime se stvaraju obrasci ili matrice ponašanja ili događanja. Tako se aktualizira značenje koje se može formulirati kao: „ako uradiš X, budi siguran u to da će se desiti Y". Takav imperativ uvijek označava unutarnju, gotovo automatsku vezu između antecedenta i postcedenta. On čini kondicionalnu situaciju ne samo nužnom već unosi i ekspresivnu snagu uvjeravanja u najvećoj mogućoj mjeri. Ja bih opisano značenje nazvao značenjem *gotovosti* i/ili *neizbježnosti* i smatram da je ono prisutno u svakoj upotrebi kondicionalnog imperativa, a prototipna je konstrukcija s generičkim subjektom.

Jasno je da značenje *gotovosti/neizbježnosti* dopušta jedino realnu kondicionalnu situaciju, čime postaje jasnija poznata činjenica da se rečenicama s kondicionalnim imperativom ne može izricati potencijalna (10) niti kontrafaktivna kondicionalnost (11) kao ni pseudokondicionalnost (12). Zato je u sljedećim primjerima jedina prihvatljiva bliska parafraza rečenica (9a), dok ostale (10a, 11a i 12a) nisu prihvatljive:

(9) *Ako budeš radio samo sat duže, završit ćeš posao.*
(9a) ≈ Radi samo sat duže, i završit ćeš posao.

(10) *Da radiš samo sat duže, završio bi posao.*
(10a) *Radi samo sat duže, i završio bi posao.

(11) *Da si radio samo sat duže, završio bi posao.*
(11a) *Radi samo sat duže, i završio bi posao.

(12) *Ako poželiš piće, bife je u podrumu.*
(12a) *Poželi piće, i bife je u podrumu.

Osim generičkog subjekta te subjekta individualiziranoga ili kolektivnog adresata u 2. licu, koji su i inače prototipni za imperativ, subjekt kondicionalnog imperativa može biti i u 1. licu množine, ali takve rečenice nisu posve obične niti česte i uglavnom uključuju generičku interpretaciju subjekta. Naprimjer, rečenicama (13 i 14) tipično bi odgovarao kontekst u kojem govornik objašnjava kako šta treba činiti:

(13) *Dodajmo malo više vode, i riješili smo problem.*
(14) *Pritisnimo ovo dugme, i mašina će prestati raditi.*

Subjekt se imperativa normalno ne navodi, i to vrijedi i za kondicionalni imperativ, a može biti naveden isključivo iz pragmatičkih razloga: uvijek kad postoji govornikovo saznanje ili pretpostavka da adresat iskazuje ponašanje koje je suprotno od željenoga/očekivanoga, npr.:

(15) *Ti uradi svoj dio posla, i niko ti neće prigovarati.*
(16) *Dođite vi kad treba, i imat ćete dovoljno vremena.*

Subjekti su obiju klauza u prototipnoj kondicionalnoj kopulativnoj rečenici i semantički i gramatički isti. No moguće je da oni u neprototipnoj konstrukciji budu gramatički (formalno) različiti, ali je tada nužna njihova generička interpretacija, što znači da su semantički jednaki, kao u sljedećim primjerima:

(17) *Kupuj sve i svašta, i nikad ništa nećemo uštedjeti.*
(18) *Kupuj sve i svašta, i nikad ništa neće uštedjeti.*

Generička interpretacija onemogućena je ili je barem jako otežana ako je subjekt druge klauze u jednini, te stoga drastično opada stupanj prihvatljivosti takvih rečenica, kao npr.:

(19) ?*Propusti taj voz, i (on) neće stići na vrijeme.*

Napokon, vrlo zanimljivo pitanje u vezi s kopulativnim rečenicama s kondicionalnim imperativom jeste i pitanje veznika. Naime, je li u takvim složenim konstrukcijama veznik obavezan (tj. jesu li one nužno sindetske) i je li to veznik *i*, kako sugeriraju svi dosad ovdje navedeni primjeri? Pogledajmo

kako izgledaju već ranije navedeni primjeri prototipnih kopulativnih rečenica s kondicionalnim imperativom (6–8), samo bez veznika:

(6a) *Daj budali štap u ruke, sve će porazbijati.*
(7a) *Slaži jednom, više ti niko ne vjeruje.*
(8a) *Nemoj ponijeti kišobran, odmah će kiša.*

Može se jasno zapaziti da je u navedenim rečenicama (6a–8a) otežana kondicionalna semantička interpretacija jer dolazi do interferencije kondicionalnosti i kauzalnosti prema sljedećem modelu: *uradi X, i budi siguran u Y / uradi X, jer ako ne uradiš X, desit će se Y*, što potencijalno vodi različitim značenjima. Tako bi, npr., rečenica (8) mogla biti dvosmislena:

(8ab) *Ako ne poneseš kišobran, budi siguran da će odmah početi padati kiša.*
(8ac) *Nemoj ponijeti kišobran, jer ako ne poneseš kišobran, odmah će početi padati kiša.*

Doduše, semantička relacija klauza (npr. kao u rečenici 6) može biti takva da vjerovatno ne podržava kauzalnu interpretaciju zato što bi ona mogla zvučati apsurdno, kao npr.:

(6ac) *Daj budali štap u ruke, jer ako joj ne daš štap u ruke, sve će porazbijati.*

Ipak, principijelno nikada ne treba isključivati nijedan kontekst ako je on ikada moguć i zamisliv, pa prema tome načelno ne ni kauzalnu semantičku interpretaciju ovakvih konstrukcija. Stoga je razumljivo što je veznik u kopulativnim rečenicama s kondicionalnim imperativom gotovo uvijek prisutan, a i kad nije, uvijek ga je moguće upotrijebiti, što znači da nema isključivo asindetskih struktura ove vrste. Asindetske kopulativne rečenice s kondicionalnim imperativom još su manje prihvatljive ako se ne ostvaruju s generičkim, nego individualiziranim subjektom, zato što se u tom slučaju gubi unutarnja, automatska veza protaze i apodoze, kao u primjeru:

(20) ?*Odgovori još na ovo pitanje, možeš ići.*

Drugi dio postavljenog pitanja o veznicima kopulativnih rečenica s kondicionalnim imperativom tiče se mogućnosti upotrebe drugih veznika umjesto veznika *i*. Zapaža se naime da se u takvim konstrukcijama može upotrijebiti i veznik *pa*, npr.:

(6b) *Daj budali štap u ruke, pa će sve porazbijati.*
(7b) *Slaži jednom, pa ti više niko ne vjeruje.*
(8b) *Nemoj ponijeti kišobran, pa će odmah kiša.*

No i ovdje je, kao i u slučaju izostavljanja veznika *i*, otežana kondicionalna semantička interpretacija jer dolazi do interferencije kondicionalnosti i temporalne sukcesivnosti, prema modelu: *uradi X, i budi siguran u Y / nakon što uradiš X, desit će se Y.* Naime, za razliku od veznika *i*, veznik *pa* obilježeni je veznik vremenskoga slijeda, te je svakako manje poželjan u ovakvim konstrukcijama. Ipak, sigurno je da su kopulativne rečenice s kondicionalnim imperativom čije su klauze povezane veznikom *pa* mnogo bliže prototipu nego asindetske rečenice te vrste jednostavno zato što je kondicionalnost mnogo bolje kompatibilna s temporalnom sukcesivnošću nego s kauzalnošću.

3.2. Kako je ranije već rečeno, osim kopulativnih rečenica s kondicionalnim imperativom kondicionalnost se u bosanskome parataksički može izraziti i kopulativnim rečenicama s kondicionalnim infinitivom (21–22), kondicionalnim prezentom (23–26), modalnim glagolima ili modalnim konstrukcijama sa značenjem dovoljnosti/dostatnosti (27–30) te rečenicama s neglagolskim riječima ili konstrukcijama s kondicionalnim značenjem (31–33):

(21) *Samo se dokopati vrata, i spašen sam.*
(22) *Zatvoriti oči, i sve nestaje.*

(23) *Razgovaraš s njima, i odmah te smatraju izdajnikom.*
(24) *Dobro se odijevaš, i bit ćeš vrlo zapažen.*
(25) *Samo kucneš, i neko se odmah pojavi.*
(26) *Progovoriš riječ, i sve ćeš pokvariti.*

(27) *Trebate samo nazvati, i vaš je problem riješen.*
(28) *Potrebno je samo pozvoniti, i neko će doći.*
(29) *Dovoljno je reći samo prvo slovo, i svi već znaju.*
(30) *Dosta ga je spomenuti, i svi odmah plješću.*

(31) *Još jedna greška, i gotovo je!*
(32) *Samo malo odmora, i odmah je sve bolje.*
(33) *Još malo prema centru grada, i upast ćete u neopisivu gužvu.*

Kondicionalni infinitiv dosta je rijedak u upotrebi. Može se analizirati kao eliptična klauza nastala od ishodišne klauze s modalnim glagolima ili mo-

dalnim konstrukcijama sa značenjem dovoljnosti/dostatnosti (kao u primjerima 27–30); usp.:

[*Treba*] *samo se dokopati vrata, i spašen sam.*
[*Dovoljno je*] *zatvoriti oči, i sve nestaje.*

Kondicionalni prezent ostvaruje se s nesvršenim glagolima (23–24) kao i svršenima (25–26). Nema drugih razlika vezanih za izbor glagolskoga vida osim što je u konstrukciji sa svršenim glagolom naglašenija automatska veza protaze i apodoze. Do toga dolazi zato što svršeni glagoli u ovakvim konstrukcijama radikalno sužavaju vremenski okvir, pa je tako i najkraća radnja dovoljna da izazove odgovarajuću posljedicu. Zbog toga su rečenice sa svršenim kondicionalnim prezentom, s gledišta veze protaze s apodozom, praktično podudarne s rečenicama s modalnim glagolima ili modalnim konstrukcijama sa značenjem dovoljnosti/dostatnosti, koje također profiliraju restriktivnost uzroka (usp.: *treba samo...; potrebno je samo...; dovoljno je...; dosta je...*).

Na koncu, u kopulativnim rečenicama s neglagolskim riječima ili konstrukcijama s kondicionalnim značenjem sasvim je jasna preoblika elipse u prvoj klauzi bilo od ishodišne konstrukcije s modalnim glagolom ili modalnom konstrukcijom (usp. 31a–32a), bilo od ishodišne konstrukcije s imperativom (usp. 33a) ili sl.:

(31a) [*Dovoljna je*] *još jedna greška, i gotovo je!*
(32a) [*Treba*] *samo malo odmora, i odmah je sve bolje.*
(33a) [*Idite*] *još malo prema centru grada, i upast ćete u neopisivu gužvu.*

Sve neimperativne kondicionalne klauze u kopulativnim rečenicama odlikuju se zajedničkim svojstvom kojim se jasno razlikuju od kondicionalnog imperativa. Najprije, neke od njih uopće nisu direktivne, njima se ne traži angažman adresata u bilo kakvoj akciji. Zbog toga je iz takvih rečenica odsutna intersubjektivnost, a time je onda također odsutna i retorička te ekspresivna snaga uvjeravanja i argumentiranja. S druge strane, i kad je moguća direktivna interpretacija (npr. u rečenici 33), uvijek je riječ o neizravnoj direktivnosti, tj. o govornom činu s ilokucijskom snagom indirektnih direktiva. Za takve je direktive, poznato je, potrebna prethodna interpretacija govornog čina druge vrste (deklarativa), čime je intersubjektivnost posredovana i, jasno, bitno oslabljena. Međutim, i u neimperativnim jednako kao i u imperativnim kondicionalnim konstrukcijama prisutna je unutarnja, automatska veza protaze i

apodoze. To je tako zbog toga što su i jedne i druge konstrukcije obilježene restriktivnošću, o čemu će u nastavku biti više riječi.

No postoji barem jedan tip neimperativnih kondicionalnih konstrukcija koji se jasno razlikuje od kondicionalnog imperativa time što nije vezan isključivo za realnu kondicionalnu situaciju, nego može označavati i potencijalnu (34a) ili kontrafaktivnu kondicionalnost (34b), kao u sljedećem primjeru (34):

(34) *Malo veći, i ne bi odgovarao.*

(34a) *Da je malo veći / Kad bi bio malo veći, ne bi odgovarao.*
(34b) *Da je bio malo veći, ne bi odgovarao.*

3.3. Ipak, mnogo je više svojstava koja su zajednička svim kondicionalnim kopulativnim rečenicima, bez obzira na to obrazuju li se one s kondicionalnim imperativom ili s kojom od neimperativnih kondicionalnih konstrukcija.

Prije svega (i najvažnije), svim se kondicionalnim kopulativnim rečenicama može utvrditi zajedničko porijeklo, što znači da su sve one nastale istim postupkom metaforičkoga preslikavanja. Naime, koordinacija s veznikom *i* koristi se u osnovi da kodira statični scenarij prostorne postavljenosti dvaju predmeta jedan do drugoga (npr. *Na stolu su sveska i olovka; Unutra su ljudi i životinje*). Takva relacija predmeta najprije se metaforički preslikava na vremensku osu gdje prostorna supostavljenost, odnosno minimalna prostorna odvojenost postaje vremenski slijed (temporalna sukcesivnost). Motivacija je čisto ikonička: *X i odmah do njega Y > X i odmah nakon njega Y.* Time atemporalna relacija predmeta postaje temporalna relacija složenih sadržaja (propozicija). Od temporalne sukcesivnosti do kauzalnosti i kondicionalnosti nije dug put. Kauzalnost se automatski aktivira kad se prvi sadržaj u vremenskome slijedu konceptualizira kao „realni generirajući antecedent“, a kondicionalnost kad se prvi sadržaj konceptualizira kao „hipotetični generirajući antecedent“. Prvome je svojstven semantički model *zato što X, onda odmah Y*, a drugome *ako X, onda odmah Y.* Dakle, događa se metaforičko preslikavanje iz izvorne domene prostora u domenu vremena, a zatim u domenu uvjetovanja (kondicionalnosti); usp.:

Ti i on sjedite.	(statična lokalnost)
Otišao si, i on je odmah otišao.	(temporalna sukcesivnost)
Otiđi, i on će odmah otići.	(kondicionalnost)

Prema tome, sasvim je jasno gramatičko kodiranje kondicionalnosti kopulativnom koordiniranom rečenicom s veznikom *i*.

U svim kondicionalnim kopulativnim rečenicama klauza koja sadrži protazu ("uvjetujuće") po redoslijedu je prva, a ona koja sadrži apodozu ("uvjetovano") po redoslijedu je druga. To je pravilo apsolutno zato što kondicionalna interpretacija, zbog nepostojanja kondicionalnog (hipotaksičkog) veznika, tj. eksplicitnoga semantičko-gramatičkog indikatora kondicionalnosti, zahtijeva da se protaza i apodoza predstave redom jedinica, tj. ikonički (usp. *Otiđi, i on će odmah otići* prema **On će odmah otići, i otiđi.*)

Drugo, protazna klauza uvijek nosi obilježje restriktivnosti, što znači da i najmanji dio situacije u protazi vodi situaciji u apodozi, prema modelu: *potreban je samo X, pa da bude Y.*[4] Na tome počiva automatska povezanost protaze s apodozom, o kojoj je već bilo riječi. Inherentnu vezu značenja restriktivnosti i kondicionalnosti potvrđuje obavezni modalni karakter predikata protazne klauze, što je vidljivo iz navedenog semantičkog modela (*potreban je...*).

Ipak, restriktivnost se ne očituje uvijek u jednakoj mjeri, ona je kontekstualno zavisna, njena interpretacija zavisi od tipa kondicionalne strukture u prvoj klauzi. Tako je restriktivnost uvijek povezana sa shematičnim značenjem imperativa, tj. njegovim direktivnim potencijalom, pa nema potrebe da se dodatno obilježava. Naime značenje imperativa može se modelirati kao: *uradi X*, a to je predočivo i kao: *uradi samo X,* tj. *uradi X, a ne Y, Z...* Usporedi naprimjer rečenice:

(35) *Posudi mu novac* (i ne čini ništa drugo), *i nećeš ga više nikad vidjeti*.
(36) *Traži* (i ne čini ništa drugo), *i dat će ti se*.

Kondicionalne modalne konstrukcije također su inherentno restriktivne. Zanimljivo je ipak da uz njih relativno često dolaze semantički markeri restriktivnosti, kakvi su: *samo, malo, još (samo), još (malo), tek, jedan, još jedan, (još) samo jedan...* (usp. rečenice 27–30), što znači da govornici očigledno ne osjećaju uvijek tu „unutarnju" restriktivnost dovoljno profiliranom, pa je ekspliciraju.

Kondicionalni prezent svršenih glagola inherentno je restriktivan, što je već istaknuto, dok se restriktivnost kondicionalnog prezenta obrazovanog od nesvršenih glagola obično obilježava nekim markerom; pa i kad taj marker nije naveden, njegovo je značenje uvijek implicirano (usp. ranije navedene rečenice 23 i 24):

4 Više o tome v. Fortuin – Boogaart (2009).

(Malo) *Razgovaraš s njima, i odmah te smatraju izdajnikom.*
(Samo) *Dobro se odijevaš, i bit ćeš vrlo zapažen.*

Uz neverbalne kondicionalne forme markeri su načelno najviše obavezni jer takve forme nose potencijalno najmanje kontekstualno obilježene restriktivnosti (usp. ranije navedene rečenice 31–33 iz kojih su izostavljeni markeri restriktivnosti):

?*Greška, i gotovo je!*
?*Prema centru grada, i upast ćete u neopisivu gužvu.*

Napokon, subjekt je u svim kondicionalnim kopulativnim rečenicama prototipno generički. Predikat je protazne klauze prototipno semantički impersonalan, a, kad je to moguće, i gramatički. Predikat apodozne klauze uvijek je modalnoga tipa, i to s oblicima futura I, modalnog prezenta, modalnog perfekta, modalnih glagola i sl. To je sasvim u skladu s načelnim pravilom da se kopulativnim rečenicima izriče samo realna kondicionalnost, a za takvu su kondicionalnost i u zavisnosloženim rečenicama karakteristični upravo ti oblici predikata.

4. Kondicionalnost kao uža semantička relacija može se podvesti pod kopulativnost kao širu semantičku relaciju jer su protaza i apodoza uvijek u odnosu istosmjernosti. Bosanski jezik raspolaže s pet različitih tipova kondicionalnih kopulativnih rečenica (KR): KR s kondicionalnim imperativom, KR s kondicionalnim infinitivom, KR s kondicionalnim prezentom, KR s kondicionalnim modalnim glagolima ili modalnim konstrukcijama sa značenjem dovoljnosti i KR s kondicionalnim neglagolskim riječima ili konstrukcijama.

Najčešće se upotrebljavaju kopulativne rečenice s kondicionalnim imperativom. Upotreba kondicionalnog imperativa može se objasniti polazeći od direktivnog potencijala kao shematičnog (jezgrenog) značenja tog oblika. Kondicionalnim imperativom govornik ne poziva adresata da izvede imperativnu akciju, nego da obrati posebnu pažnju na označenu situaciju jer je ona iz nekog razloga za njega posebno bitna. Takva konstrukcija uvijek je naglašeno intersubjektivna. Kondicionalnim imperativom tipično se obilježava iterativnost scenarija s generičkim subjektima, čime se aktivira značenje gotovosti i/ili neizbježnosti.

U kopulativnim rečenicama s kondicionalnim infinitivom te kondicionalnim neglagolskim riječima ili konstrukcijama protazne su klauze eliptične i nastale su od ishodišne klauze s modalnim glagolima ili konstrukcijama sa

značenjem dovoljnosti/dostatnosti. Kondicionalni prezent ostvaruje se s nesvršenim i svršenim glagolima.

Sve neimperativne kondicionalne klauze u kopulativnim rečenicama dijele svojstvo odsustva (izravne) direktivnosti, a time i intersubjektivnosti. Međutim, i dalje je prisutno značenje gotovosti i neizbježnosti, tj. automatska veza protaze i apodoze.

Sve kondicionalne kopulativne rečenice dijele sljedeća zajednička svojstva:

1. Imaju isto porijeklo: nastale su metaforičkim preslikavanjem iz domene prostora u domenu vremena (vremenskog slijeda), a zatim u domenu uvjetovanja prema modelu: *X i odmah do njega Y > X i odmah nakon njega Y > ako X, onda odmah Y.* Zbog toga je obavezan redoslijed u rečenici protaza + apodoza, tj. kondicionalnost se predstavlja ikonički.

2. Protazna je klauza uvijek restriktivna, što znači da i najmanji dio situacije u protazi vodi situaciji u apodozi, prema modelu: *potreban je samo X, pa da bude Y.* Otuda automatska veza protaze i apodoze. Ekspliciranje/impliciranje restriktivnosti ovisi o gramatičkom tipu konstrukcije.

3. Subjekt je prototipno generički, predikat je protazne klauze semantički (često i gramatički) impersonalan, a predikat apodozne klauze modalnog je tipa.

Literatura

Dancygier, Barbara i Eve Sweetser (1997), "*Then* in conditional constructions", *Cognitive linguistics* 8–2, 109–136

Dancygier, Barbara i Eve Sweetser (2005), *Mental spaces in grammar: Conditional constructions*, Cambridge: Cambridge University Press

Fortuin, Egbert i Ronny Boogaart (2009), „Imperative as conditional: From constructional to compositional semantics", *Cognitive Linguistics* 20–4, 641–673

Jahić, Dževad, Senahid Halilović i Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica: Dom štampe

Jary, Mark i Mikhail Kissine (2014), *Imperatives*, Cambridge: Cambridge University Press

Palić, Ismail (2018), „O semantičkom i pragmatičkom aspektu imperativa u bosanskome jeziku", *Riječki filološki dani 11: Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani održanoga u Rijeci od 24. do 26. studenoga 2016,* Rijeka: Filozofski fakultet (u pripremi za štampu)

Pranjković, Ivo (1993), *Hrvatska skladnja: Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada

Silić, Josip i Ivo Pranjković (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga

Takahashi, Hidemitsu (2012), *A Cognitive Linguistic Analysis of the English Imperative: With special reference to Japanese imperatives,* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company

Conditional Copulative Sentences in the Bosnian Language

Abstract

Conditionality as a narrower semantic relation can be viewed as a type of a broader copulative semantic relation because the protasis and the apodosis are always same-directional. There are five grammatical types of conditional copulative sentences (CS) in Bosnian: CS with conditional imperative, CS with conditional infinitive, CS with conditional present, CS with conditional modal verbs or modal constructions meaning sufficiency, and CS with conditional non-verbal phrases. The most frequent are copulative sentences with conditional imperative. The usage of conditional imperative is based on 'directive potential' as a schematic (core) meaning of that grammatical form. By using conditional imperative, the speaker doesn't put the addressee under the obligation of carrying out the imperative action, but to pay attention to the denoted situation because there is something important about it. Such a construction is always clearly intersubjective. Conditional imperative is typically used to refer to a scenario that is iterative in its nature, with a generic subject, which gives the basis for activation of meaning of readiness and/or inevitability. The protasis clauses in copulative sentences with conditional infinitive and conditional non-verbal phrases are clear instances of the ellipsis that was carried out by omitting modal verbs or modal constructions meaning sufficiency. Conditional present can be made either from the imperfect as well as the perfect verb aspect. All non-imperative conditional clauses in copulative sentences share the feature of absence of (direct) directionality as well as intersubjectivity. However, the meaning of readiness and inevitability (i.e. an automatic relation between the protasis and the apodosis) is still present in

those constructions. On the other hand, all conditional copulative sentences share the following features:

1. They have the same origin: they are formed by metaphorical mapping from the local domain into the temporal domain (the domain of temporal successiveness) and finally into the domain of conditionality, according to this model: *X and next to it Y > X and right after it Y > if X, then automatically Y.* That explains the obligatory order of clauses (protasis + apodosis) in conditional copulative sentences because the conditional relation must be denoted iconically.

2. The protasis clause is always restrictive, which means that even the least part of the situation in the protasis is enough to lead to the situation in the apodosis, according to the model: *only X (no more than X) is necessary for Y to occur.* The intrinsic relation between the protasis and the apodosis results from this instance. Explication/implication of the meaning of restriction depends on the grammatical type of a given conditional construction.

3. The subject is prototypically generic. The predicate of the protasis clause is semantically (and often grammatically) impersonal, and the predicate of the apodosis clause is modal.

Key words: *copulative sentences, conditionality, conditional imperative, non-imperative conditional constructions, metaphorical mapping, restriction, readiness/inevitability*

UDK: 811.163.42'367.5
Izvorni naučni rad

Goran TANACKOVIĆ FALETAR

Negacija kao konstitutivno načelo adverzativnih koordiniranih konstrukcija

KLJUČNE RIJEČI: *konjunktori, koordinacija, adverzativne konstrukcije, negacija, redoslijed klauza*

Usprkos činjenici da konjunktori u strukturnom smislu ne predstavljaju klauzalne sastavnice, njihovi odnosi prema klauzalnoj strukturi ipak često pokazuju obilježja sustavne predodređenosti. Tako je, kada su u pitanju adverzativne koordinirane konstrukcije, u nekim slučajevima načelno moguće klauzama zamijeniti mjesta bez većih značenjskih pomaka (npr. *Ivan pjeva, a Marko svira* > *Marko svira, a Ivan pjeva*), što je jasan znak njihove strukturne nepovezanosti s konjunktorima. No nasuprot tomu, u velikom je broju adverzativnih konstrukcija položaj klauza u odnosu na veznike fiksiran, sustavan i načelno predvidiv, odnosno nearbitraran (npr. *Ivan ne pjeva, nego/već svira* > **Ivan svira, nego/već ne pjeva*; *Marko je jutros zaspao, ali je stigao na vlak / no stigao je na vlak* > **Marko je stigao na vlak, ali je jutros zaspao / no jutros je zaspao* itd.). Slijedom navedenoga, opravdano je zapitati se na čemu se temelji uočena sustavnost uspostave odnosa među klauzama i adverzativnim konjunktorima koji im u strukturnom smislu ne pripadaju. Ovim se radom činjenice navedenoga tipa pokušavaju prikazati kao jasan odraz sustavnosti koja vlada u odnosu između adverzativnih konstrukcija i kategorije negacije. Pokazuje se naime kako je i samo uvrštavanje različitih adverzativnih konjunktora u slučajevima eksplicitnoga izražavanja negacije vrlo izravno uvjetovano položajem negacijske klauze u koordiniranoj strukturi (usp. *Ivan **ne** govori engleski, **nego/već** njemački jezik* / Ivan govori njemački, **a** **ne** engleski jezik). No za ovaj rad još su zanimljiviji odnosi između konjunktora i klauza unutar adverzativnih konstrukcija u kojima se odnos prema negaciji ne ostvaruje na eksplicitan način. Stoga je njegov cilj testirati hipotezu prema kojoj je formalni odnos konjunktora i klauza i u tim slučajevima uvjetovan kategorijom negacije, odnosno, preciznije, njezinom implikacijom i eliptičnom kondenzacijom kao bitnim funkcionalnim obilježjima pojedinih adverzativnih konjunktora,

> što postaje očito kada se adverzativnim konstrukcijama bez eksplicitne negacije suprotstave primjeri s razriješenim elipsama (usp. ***Ivan pjeva, a Marko*** *[ne pjeva, nego/već]* ***svira***; ***Marko je jutros zaspao, ali/no*** *[nije zakasnio, nego]* ***je stigao / stigao je na vlak***; ***Ivan je dobar učenik, ali/no*** *[Marko nije, nego]* ***se pitam / pitam se što ćemo s Markom*** itd). Slijedom navedenoga, u radu se uspostavlja načelna podjela na *postnegacijske* i *prednegacijske adverzativne konjunktore*, a potom se kroz iscrpnu analizu korpusnih podataka ispituju teorijska utemeljenost i korisnost prihvaćanja navedene opreke, kao i mogućnosti njezine daljnje razrade te njezina eventualna deskriptivna ograničenja.

1. Uvod

Iako su strukturno neovisni o jedinicama koje povezuju, odnosno ne uvrštavaju se ni u jedno klauzalno ustrojstvo u okvirima koordinirane konstrukcije, konjunktori bez dvojbe funkcioniraju kao njihova strukturna i smisaona nadgradnja. Stoga, iako se u razlikovanju koordiniranih i subordiniranih rečeničnih ustrojstava kao bitan razlikovni kriterij često navodi smisaona nezavisnost koordiniranih surečenica, ipak treba biti oprezan kada su u pitanju moguće implikacije takva stava. U tom smislu i Pranjković (1984: 29) primjećuje kako je navedeni kriterij razlikovanja koordiniranih i subordiniranih struktura često dovodio do nesporazuma među lingvistima koji su se bavili tim problemom.

> Jedan od krivaca za takve nesporazume bila je svakako i škola u kojoj se učilo (i još se uvijek uči) da nezavisne rečenice "mogu same stajati". Iako je ta formulacija u biti točna (točno je naime to da se u koordiniranim rečenicama lako može provesti preoblika kojom se klauze transformiraju u samostalne rečenice), ona je ipak tako neodređena i "nestručna" da unosi više zabune nego što pomaže da se distinkcija koordinacija/subordinacija pravilno shvati.

S obzirom na navedeno, uistinu nećemo reći ništa novo kada ustvrdimo da surečenice u okviru koordinirane konstrukcije nisu po smislu ni približno nezavisne, odnosno da sami konjunktori, kao strukturno nezavisni dijelovi koordiniranih struktura, zapravo uspostavljaju širi interpretacijski okvir unutar kojega koordinirane surečenice jedne drugima predstavljaju smisaoni kontrapunkt i omogućuju interpretacijsku nadgradnju.[1] Navedeno se može jednostavno argumentirati kratkom usporednom analizom primjera (1–4).

1 U ovome kontekstu još valja istaknuti kako je u literaturi moguće naići i na stavove prema kojima je beskoristan i nepotreban svaki pokušaj uspostavljanja razlike između koordinaci-

1) Marko je ateist. On je pažljivo pročitao Bibliju.
2) Marko je ateist i pažljivo je pročitao Bibliju.
3) Marko je ateist, ali je pažljivo pročitao Bibliju.
4) Marko je ateist ili je pažljivo pročitao Bibliju.

Kao što je vidljivo, dvije samostalne rečenice, odnosno "nezavisne smisaone cjeline" iz primjera (1) uvrštene su u primjeru (2) u kopulativnu (sastavnu), u primjeru (3) u adverzativnu (suprotnu), a u primjeru (4) u disjunktivnu (rastavnu) rečenicu.[2] No već i površna usporedba navedenih primjera ukazuje na činjenicu da se smisao koordiniranih konstrukcija ni približno ne da svesti na puki "zbroj smislova" njihovih nezavisnih sastavnica. Tako se kopulativnim konjunktorom *i* uspostavlja širi smisaoni okvir u kojem ne postoji nikakva proturječnost u činjenici da Bibliju čita osoba koja ne vjeruje u Boga, a kakav lako možemo zamisliti u kontekstu saznanja da je Marko ustvari filolog zainteresiran za starije prijevode biblijskih tekstova, pasionirani istraživač židovske usmene predaje i kulture ili komparativni istraživač religijskih simbola. S druge strane, adverzativni konjunktor *ali* uspostavlja širi interpretacijski okvir u kojem se, upravo suprotno, naglašava smisaona proturječnost između dviju nezavisnih sastavnica s obzirom na raširenu pretpostavku da je za sam čin čitanja Biblije nužan preduvjet vjerovanje u Boga. Za razliku od toga, disjunktivnim konjunktorom *ili* uspostavlja se interpretacijski okvir unutar kojeg upravo navedeno "proturječno" čitanje ostaje razotkriveno u svojoj površnoj isključivosti, tj. u kojem se vjera i nevjera kao prividno suprotstavljene pojave svode na zajedničke nazivnike u vidu univerzalnih ljudskih vrijednosti. U tom smislu primjer (4) možemo zamisliti i kao odgovor na pitanje u sljedećem kontekstu:

(5) – Zašto Marko tako uporno kritizira djelovanje Crkve u današnjem društvu?
– Dva su moguća odgovora na to pitanje: **Marko je ateist ili je pažljivo pročitao Bibliju**.

je i subordinacije s obzirom na sam sastav i funkciju konjunktora i subjunktora. Argumentaciju takvih stavova u prilično zaoštrenu obliku vidi u Guberina (1952: 267–309), a njihovu oštru i metodološki čvrsto utemeljenu kritiku u Pranjković (1984: 23–25).

2 O tipologijama koordiniranih rečeničnih struktura kod Babukića (1854), koji ih dijeli na usporedne, protustavne (suprotne) i osnovne, pridružujući svakoj od navedenih vrsta po tri pripadajuće podvrste, ali i kod Webera (1859), Maretića (1899) i Florshütza (1916), koji pitanjima koordinacije posvećuju znatno manje pažnje, vidi više u Pranjković (1984: 39–48). Pritom valja dodati da je sličan odnos prema pokušaju temeljitije i sustavnije analize i opisa koordiniranih struktura u hrvatskome jeziku karakterističan i za neke kasnije gramatičke priručnike (usp. npr. Brabec–Hraste–Živković 1954 ili Težak–Babić 1973).

Ako stoga funkciju klauza u okviru složenoga ustrojstva postavimo u korelaciju s temeljnim sastavnicama svakoga konceptualnog ustrojstva – trajektorom i orijentirom – tada konceptualni odnos dviju klauza u zavisnosloženom rečeničnom ustrojstvu možemo ilustrirati u vidu odnosa trajektora – glavne surečenice – kao istaknute, tj. profilirane sastavnice u okviru složene konceptualne strukture prema orijentiru – zavisnoj surečenici – kao referentnoj točki u odnosu na koju se uočava i vrednuje kretanje, veličina, trenutni položaj ili kakvo drugo svojstvo samog trajektora.[3] Analogno tomu, u okviru nezavisnosloženih rečeničnih ustrojstava može se reći da dvije nezavisne surečenice na konceptualnoj razini naizmjenično funkcioniraju i kao trajektor i kao orijentir, tj. da se njihov nezavisni smisao kao relativno istaknuta sastavnica unutar složene konceptualne strukture vrednuje u odnosu prema smislu druge sastavnice te iste konceptualne strukture kao orijentiru, ali i kako je proces konceptualizacije toga odnosa dvosmjeran, pa trajektor i orijentir mogu u različitim fazama interpretacije zamijeniti svoje uloge. Stoga nezavisna surečenica koja je u jednom trenutku predstavljala referentni okvir za interpretaciju smisla druge nezavisne surečenice već u sljedećem trenutku može sama postati istaknuti element konceptualne strukture koji će biti podvrgnut vrednovanju o odnosu na drugu nezavisnu surečenicu kao interpretacijski i smisaoni kontrapunkt, odnosno orijentir. A ako pak opisani odnos dviju surečenica u okviru koordinirane strukture dovedemo u analogiju sa zakonitostima percepcije i interpretacije vizualnih podataka, možemo reći kako je odnos klauzalnih sastavnica u okviru nezavisnosložene rečenice sličan primjeru tzv. "Rubinova vrča", u kojem promatrač na temelju zamjene odnosa na relaciji lik-pozadina različito interpretira isti vizualni podatak – jednom kao crni vrč na bijeloj pozadini, a drugi put kao dva suprotstavljena crna ljudska profila na pozadini bijele boje.

Slijedom svega navedenoga, cilj je ovoga rada sustavno opisati smisaone odnose koji se među klauzama uspostavljaju adverzativnim (suprotnim) veznicima *a*, *ali*, *nego*, *no* i *već*, pružajući njihovim načelno nezavisnim smislovima šire interpretacijske okvire unutar kojih same klauze jedna drugoj omogućuju karakterističnu smisaonu nadgradnju, tj. kojima se uspostavlja svojevrstan "metasmisao" karakterističan za samu koordinaciju. Osim toga, ovaj rad ujedno ima za cilj pokušati opisati one konstitutivne činjenice koje su zajedničke različitim tipovima adverzativnih konstrukcija, tj. izlučiti one

3 O pojmovima trajektora i orijentira i njihovoj funkciji u kognitivnoj gramatici vidi više u Belaj i Tanacković Faletar (2014: 42–43).

smisaone odnose na kojima se temelji sama adverzativnost kao koherentna sintaktička kategorija.

2. Razrada

Nakon uvodnih razmatranja, u nastavku rada iscrpno će se analizirati funkcija adverzativnih konjunktora *a*, *ali*, *nego*, *no* i *već* s obzirom na uspostavu različitih smisaonih odnosa između dviju nezavisnih surečenica koje se njima povezuju, ali će se i svim tim smisaonim odnosima na planu značenja pokušati pronaći "zajednički nazivnik" zahvaljujući kojem oni, usprkos razlikama, ipak tvore koherentnu kategoriju.

2.1 Veznici *nego* i *već*

Kad se govori o odnosu adverzativnih konjunktora i negacije, veznici *nego* i *već* najočitiji su primjer njegove sustavnosti. U funkcionalnom smislu ta dva veznika međusobno su zamjenjiva, s tim što *nego* predstavlja stilski neutralan, a *već* manje ili više obilježen izbor. No ono što je bez iznimke karakteristično za oba veznika jest njihov obvezan postnegacijski položaj, odnosno činjenica da u hrvatskome jeziku predikatno ustrojstvo lijeve surečenice mora sadržavati negaciju kako bi desna surečenica mogla biti uvrštena u koordiniranu strukturu veznikom *nego* ili *već*. Stoga možemo reći da se veznicima *nego* i *već* označava suprotnost u "najčistijem" obliku, tj. smisaona suprotstavljenost dviju surečenica prema načelu "negacija-afirmacija".[4] Takav, eksplicitno izražen, odnos navedenih veznika i negacije stoga predstavlja primjer beziznimne pravilnosti i sustavnosti te se, generički prikazan u vidu obrasca u kojem simbol NEG predstavlja položaj negacijske čestice, a simboli PU1 i PU2

4 U tom smislu i Silić i Pranjković (2007: 326) navode kako se tip kontrasta izražena veznicima *nego* i *već* u biti zasniva "na suprotnosti između niječne i jesne surečenice i na paralelizmu (ili antiparalelizmu) sintaktičkoga ustrojstva surečenica, npr. *Nije došao Ivan, nego Petar* ili *Nismo išli u kazalište, već u kino*" te da pritom "niječna rečenica mora biti na prvome mjestu", odnosno da "[o]brnuti redoslijed uopće ne dolazi u obzir, usp. npr. **Došao je Ivan, nego nije Petar* ili **Išli smo u kazalište, već nismo u kino*." Pored toga, Pranjković (2001: 103) navodi i kako je veznik *već* "običan na mjestu veznika *nego* u suprotnim rečenicama nereducirana ustrojstva, npr. *Nismo se ljutili, već smo čekali što će se dogoditi*, ali je obilježen kao arhaičan i/ili regionalan u rečenicama u kojima se ustrojstvo druge surečenice reducira na jedan član, a pogotovo onda ako je taj član subjekt, npr. *Nije došla ona, već on*; *Nisu dali nama, već njima* i sl." Smisaonu suprotstavljenost kao bit relacije izražene veznicima *nego* i *već* ističu i Katičić (2002: 182–183) i Barić i dr. (2005: 462–463), dok Raguž (1997: 323) napominje da ta dva veznika nisu samo stilski nego i funkcionalno raslojena, pa tako "**[v]ećnema** tako široku upotrebu kao **nego**, a ne može ni stajati npr. u samostalnim rečenicama, npr. u vezanu razgovoru na mjestu **nego**: ***Nego** što si ti mislio? – **Nego** kako/tko?"*.

predikatna ustrojstva koordiniranih surečenica, može smatrati prototipnim za adverzativne rečenice:

[NEG PU1 nego/već PU2].

Kao konkretne ostvaraje takva generičkoga obrasca možemo analizirati i primjere (6–12):

(6) Marko **ne** kupuje kuću, **nego/već** stan.
(7) **Neću** doći automobilom, **nego/već** pješice.
(8) Ti **nisi** bolestan, **nego/već** premoren.
(9) Ivan **nije** neraspoložen, **nego/već** se nije naspavao.
(10) Ona **nije** nekompetentna, **nego/već** ne vjeruje u sebe.
(11) **Ne** samo da je površan(,) **nego/već** je i samouvjeren.
(12) **Ne** traži samo ispriku(,) **nego/već** i novčanu odštetu.

Kao što pokazuju primjeri, odnos negacije i veznika *nego/već* u hrvatskome jeziku mora biti eksplicitno izražen, i to na način da negacija prethodi vezniku. To, naravno, kao što se vidi i iz primjera (9) i (10), ne isključuje mogućnost pojavljivanja negacije i u desnoj klauzi, ali odnos te negacije i veznika ne pokazuje obilježja sustavnosti, odnosno ne mora se, za razliku od odnosa veznika *nego/već* i negacije u lijevoj klauzi, nužno ostvariti da bi suprotna rečenica bila gramatična. Što se pak hrvatskoga jezika tiče, posebno su zanimljivi primjeri (11) i (12), koji se u literaturi, a posebice u pravopisnim priručnicima, često ne smatraju suprotnima, već sastavnima, a navedeno se potkrepljuje činjenicom da je moguće parafrazirati ih pomoću prototipnog kopulativnog konjunktora *i* te pritom zadržati isti smisao:

(13) On je **i** površan **i** samouvjeren.
(14) On traži **i** ispriku **i** novčanu odštetu.

No nasuprot takvu objašnjenju, stav je autora ovoga rada kako se smisao primjera (11) i (12) ni u kojem slučaju ne može svesti na smisao primjera (13) i (14), tj. kako oni tek prenose istu temeljnu informaciju, ali smisaona nadgradnja koju toj informaciji pružaju konjunktori pritom ih čini bitno različitima. Naime dok se predikatna ustrojstva u okviru kopulativnih konstrukcija jednostavno združuju u kontinuitetu svojih realizacija, predikatna ustrojstva prototipnih adverzativnih rečenica izravno se, prema već navedenom obrascu [NEG PU1 nego/već PU2], suprotstavljaju jedno drugomu kroz negacijsko-afirmacijsku relaciju, pa se u tom smislu i adverzativne konstrukcije u

primjerima (11) i (12), umjesto na generički obrazac [i PU1 i PU2], mogu svesti samo na obrazac [ne samo PU1 nego [i PU1] i PU2], s time da se prvo predikatno ustrojstvo elipsom izostavlja iz desne klauze, tj. ne ponavlja se u njoj radi veće ekonomičnosti iskaza. S obzirom na to, smisao primjera (11) i (12) ne može biti sveden na generički obrazac tipa "i prvo i drugo", već se, nasuprot tomu, može apstrahirati samo kao "ne jedno, već oboje", pa su stoga oni – ne samo strukturno, nego i po smisaonim odnosima – sasvim jednaki primjerima (6–10) u kojima se ostvaruje već opisani, prototipni, adverzativni postnegacijski obrazac.

Slijedom svega navedenoga, suprotne veznike *nego* i *već* možemo s obzirom na njihov položaj u koordiniranoj konstrukciji označiti kao **postnegacijske**, a s obzirom na obaveznost uvrštavanja negacijske čestice u lijevu klauzu kao **eksplicitnonegacijske**. Nasuprot tomu, odnos preostalih triju suprotnih veznika prema kategoriji negacije znatno je drukčiji, tj. nije tako jednoznačan i izravan, ali zbog toga, kao što će u nastavku rada biti pokazano, nije ništa manje sustavan.

2.2 Veznici *ali* i *no*

Veznici *ali* i *no* u funkcionalnom smislu također predstavljaju stilske parnjake za uspostavu istoga smisaonog okvira unutar kojeg se kontrapunktiraju predikatna ustrojstva PU1 i PU2.[5] No nasuprot postnegacijskom obrascu uvrštavanja veznika *nego* i *već*, veznici *ali* i *no* sustavno se pozicioniraju prema prednegacijskom obrascu koji se može generički prikazati na sljedeći način:

[PU1 ali/no NEG PU2].

Najjasniji su ostvaraji takva prednegacijskoga obrasca primjeri poput (15–18):

5 Pranjković (2001: 102-103), doduše, napominje i to da postoji mogućnost uvrštavanja veznika *no* na mjesto veznika *nego*, no takve suprotne rečenice "izrazito su obilježene kao zastarjele ili regionalne, npr. *Nismo čitali, no smo pisali* ili *Nije jutro, no večer*." S druge strane, taj je veznik "posve običan u suprotnim rečenicama u kojima se javlja na mjestu na kojem je zamjenjiv veznikom *ali*, npr. *Mnogi su ovuda prošli, no nitko nije ništa zamijetio*." Također, Silić i Pranjković (2007: 325) napominju i kako je u suprotnim rečenicama s veznikom *ali* "također prisutan kontrast, ali surečenice takvih rečenica nemaju paralelno ustrojstvo i uglavnom se ne mogu međusobno zamjenjivati, a da se značenje ne promijeni (usp. *Ne nosi sat, ali ga ima*)", o čemu će u ovome poglavlju još biti riječi.

(15) Marko je jučer ostao u uredu do ponoći, **ali/no nije** završio s poslom.
(16) Postoje ljudi koji su nezamislivo bogati, **ali/no** nikad u životu **nisu** osjetili sreću.
(17) Pažljivo sam ga slušao, **ali/no** ništa **nisam** shvatio.
(18) Ana je jučer željela pomoći kćeri u pisanju zadaće, **ali/no nije** imala vremena za to.

No i takvim se primjerima mogu izravno suprotstaviti primjeri (19–22), u kojima je eksplicitni odnos veznika i negacije sasvim suprotan, tj. u kojima se veznici *ali* i *no* naoko pozicioniraju prema postnegacijskom obrascu [NEG PU1 ali/no PU2]:

(19) Marko se jučer **nije** dugo zadržao u uredu, **ali/no** završio je s poslom.
(20) Postoje ljudi koji nikada **nisu** bili bogati, **ali/no** cijeli život osjećaju vrlo intenzivnu sreću.
(21) **Nisam** ga slušao pretjerano pažljivo, **ali/no** ipak sam shvatio što mi želi reći.
(22) Ana jučer **nije** imala previše slobodnog vremena, **ali/no** ipak je pomogla kćeri u pisanju zadaće.

Stoga se, kada primjere (19–22) suprotstavimo primjerima (15–18), nameće pitanje na temelju kojih to argumenata možemo tvrditi da se u slučaju veznika *ali* i *no* ostvarivanju prednegacijskoga obrasca [PU1 ali/no NEG PU2] može pripisati obilježje sustavnosti, dok s postnegacijskim obrascem tipa [NEG PU1 ali/no PU2] to nikako nije slučaj.

Kada tvrdimo da je uvrštavanje adverzativnih konjunktora *ali* i *no* prema postnegacijskom obrascu [NEG PU1 ali/no PU2] u hrvatskome jeziku arbitrarno, to je najlakše dokazati adverzativnim parafrazama primjera (19–22) koje zadržavaju isti smisao, ali ne sadrže negaciju u okviru prvoga predikatnog ustrojstva:

(23) Marko se jučer kratko zadržao u uredu, ali/no završio je s poslom.
(24) Postoje ljudi koji su siromašni od rođenja, **ali/no** cijeli život osjećaju vrlo intenzivnu sreću.
(25) Slušao sam ga vrlo površno, **ali/no** ipak sam shvatio što mi želi reći.
(26) Ana je jučer imala malo slobodnog vremena, **ali/no** ipak je pomogla kćeri u pisanju zadaće.

No ako sličnim pokušajem parafraziranja primjera (15–18) pokušamo eliminirati negaciju u okviru drugoga predikatnoga ustrojstva, tj. izbjeći uvrštavanje adverzativnih konjunktora *ali* i *no* prema prednegacijskom obrascu [PU1 ali/no NEG PU2] uz zadržavanje istoga smisla na razini koordinirane rečenične strukture, naići ćemo na probleme:

(27) Marko je jučer ostao u uredu do ponoći, **ali/no** posao mu je ostao **ne**završen.
(28) Postoje ljudi koji su nezamislivo bogati, **ali/no** cijeli život su **ne**sretni.
(29) Pažljivo sam ga slušao, **ali/no** moje **ne**shvaćanje nije se smanjilo.
(30) Ana je jučer željela pomoći kćeri u pisanju zadaće, **ali/no ne**dostajalo joj je vremena.

Naime čak i ako parafrazom eliminiramo negacijsku česticu na razini desne surečenice, ona će opet "isplivati na površinu" na tvorbenoj razini u vidu negacije pridjevskoga značenja (*nezavršen*, *nesretni*), negacije značenja odglagolne imenice (*neshvaćanje*) ili negacije glagolskoga značenja (*nedostajati*). Navedene činjenice idu u prilog tvrdnji da uvrštavanje veznika *ali* i *no* prema prednegacijskom obrascu, za razliku od postnegacijskoga, u hrvatskome jeziku nije arbitrarno, već pokazuje obilježja sustavnosti. Ipak, tvrdnju o sustavnosti njihova prednegacijskoga uvrštavanja naoko osporavaju primjeri adverzativnih konstrukcija s veznicima *ali* i *no* koji ne sadrže negaciju ni u lijevoj ni u desnoj surečenici:

(31) Marko sam bira s kime će surađivati, **ali/no** ipak se neprestano žali na poteze svojih poslovnih partnera.
(32) Postoje ljudi koji su nezamislivo bogati, **ali/no** svejedno žele zarađivati još više.
(33) Pažljivo sam ga slušao, **ali/no** i dalje pokušavam shvatiti što mi je to htio reći.
(34) Ana je jučer željela pomoći kćeri u pisanju zadaće, **ali/no** na kraju je cijelu večer provela uz kavu i televizor.

Kada dakle tvrdimo da uvrštavanje veznika *ali* i *no* prema prednegacijskom obrascu u hrvatskome jeziku pokazuje obilježje sustavnosti, to ne znači da je pojavljivanje negacije u okviru desnoga (drugoga) predikatnog ustrojstva obvezno, već samo da je njezino uvrštavanje **sustavom omogućeno**. Naime čak i u slučaju primjera (31–34) moguće je jednostavnom parafrazom koja

uključuje dodatno uvrštavanje prototipne adverzativne konstrukcije tipa [NEG PU1 nego/već PU2] u već navedene primjere eksplicirati, tj. "izvući na površinu", njihov negacijski smisao:

(35) Marko sam bira s kime će surađivati, **ali/no** ipak [**nije** zadovoljan, nego/već] se neprestano žali na poteze svojih poslovnih partnera.
(36) Postoje ljudi koji su nezamislivo bogati, **ali/no** svejedno [**nemaju** mira, nego/već] žele zarađivati još više.
(37) Pažljivo sam ga slušao, **ali/no** [**nisam ga** razumio, nego/već] i dalje pokušavam shvatiti što mi je to htio reći.
(38) Ana je jučer željela pomoći kćeri u pisanju zadaće, **ali/no** na kraju [**nije** to učinila, nego/već] je cijelu večer provela uz kavu i televizor.

Da zaključimo, kad su u pitanju suprotni veznici *ali* i *no* (a slično, kao što će se pokazati u nastavku, važi i za veznik *a*), njihova realizacija u okviru prednegacijskoga obrasca posjeduje obilježje sustavnosti upravo stoga što uvrštavanje negacijske čestice s njihove desne strane nije obvezno, ali je sustavom omogućeno, tj. ako nije eksplicitno, uvijek ostaje implicitno. Ako naime pažljivo promotrimo sve dosad navedene primjere s ta dva veznika, primijetit ćemo da je smisaoni odnos u kojem stoje predikatna ustrojstva s njihove lijeve i desne strane uvijek istoga tipa: sadržajem lijeve surečenice uspostavlja se kod interpretatora kakav jasno određen obzor očekivanja, a desna ga surečenica potom iznevjerava, tj. njezin se sadržaj ostvaruje izvan njegovih granica.[6] Stoga možemo reći kako veznici *ali* i *no* posjeduju sustavan negacijski potencijal koji se, čak i kada nije eksplicitno ostvaren, uvijek lako može aktualizirati fakultativnim uvrštavanjem prototipne adverzativne konstrukcije s postnegacijskim veznikom *nego*, pa se smisaoni odnosi koji se izražavaju uvrštavanjem veznika *ali* i *no* mogu shematski prikazati na sljedeći način:

6 U tom smislu i Silić i Pranjković (2007: 325), navodeći primjere kao što su "*Bilo je jako oblačno, ali nije padala kiša* ili *Ima sat, ali ga ne nosi*", objašnjavaju kako je sam kontrast u takvim surečenicama "zasnovan na logičkoj suprotnosti ili na značenju dopusnosti (koncesivnosti). Naime kad je jako oblačno, logično je da pada kiša ili kad tko ima sat, logično je da ga nosi, a u surečenicama navedenih suprotnih rečenica biva upravo suprotno od toga. Riječ je dakle o istome onom tipu odnosa kakav susrećemo i u dopusnim (zavisnosloženim) rečenicama (. . .), samo se taj odnos u suprotnim rečenicama s veznikom *ali* izražava koordinacijski, a u zavisnosloženim rečenicama (s veznicima *iako*, *mada*, *premda*) subordinacijski." Raguž (1997: 299) pak napominje kako veznik *ali*, "kad je zamjenjiv veznikom **a** (kad suprotstavljaju rečenice i njihove sadržaje), samo pojačava suprotnost, koja je s veznikom **a** blaža ili bliža sastavnome odnosu", no o tipu suprotnosti izraženu veznikom *a* bit će više govora u poglavlju 2.3.

situacija nameće određena očekivanja, **ALI/NO** njezin rezultat [**NIJE** u skladu s tim očekivanjima, **NEGO/VEĆ**] je suprotan.

Ponovimo još jednom, realizacija dijela sheme koji sadrži eksplicitnu negaciju i nalazi se unutar uglatih zagrada nije obvezna, ali je u konstrukcijama s veznicima *ali* i *no* njezino uvrštavanje u pravilu moguće, pa u tom smislu i koordinirane konstrukcije s prednegacijskim veznicima *ali* i *no* možemo načelno podijeliti na eksplicitnonegacijske **[PU1 ali NEG PU2]** i implicitnonegacijske **[PU1 ali [NEG PU2 nego] PU3]**.

2.3 Veznik *a*

Kad su u pitanju suprotne rečenice s veznikom *a*, za njih u formalnom smislu važi veći dio onoga što je već navedeno u poglavlju o veznicima *ali* i *već.* Naime i za njih je karakteristično uvrštavanje ispred negacijske surečenice, kao što pokazuju sljedeći primjeri:

(39) Neki su se pripremili za ispit, **a** neki **nisu**.
(40) Prozor je razbio Ivan, **a ne** Marko.
(41) Za rođendan je željela putovanje**, a ne** cvijeće i bombonijeru.
(42) Petar studira pravo, **a ne** medicinu.

Ipak, smisao rečenice u primjeru (39) može se zadržati i ako afirmacijskoj i negacijskoj surečenici zamijenimo mjesta, što naoko opovrgava tezu o sustavnosti prednegacijskoga uvrštavanja veznika *a*:

(43) ?Neki se **nisu** pripremili za ispit, **a** neki jesu.

No zanimljivo je u tom kontekstu primijetiti kako će rečenicu u primjeru (43) govornici hrvatskoga jezika intuitivno doživjeti kao obilježenu, dok će onu u primjeru (39), s negacijom nakon veznika *a*, smatrati potpuno ovjerenom. A da je zaista tako, još bolje svjedoče sljedeći primjeri, u kojima je desno predikatno ustrojstvo u prvom slučaju elipsom svedeno na negacijsku, a u drugom na afirmacijsku česticu:

(44a) Ivan shvaća gradivo, a Marko ne.
(44b) ??Marko ne shvaća gradivo, a Ivan da.

(45a) Pesimisti žale zbog propuštenih prilika, a optimisti ne.
(45b) ??Optimisti ne žale zbog propuštenih prilika, a pesimisti da.

No pored sličnosti vezanih uz odnos prema negacijskoj čestici, između veznika *a* s jedne strane te veznika *ali* i *no* s druge strane važno je istaknuti i neke bitne značenjske razlike kojima je uvjetovana njihova uporaba. Naime sama suprotnost izražena veznikom *a* po svojoj je prirodi manje kompleksna od suprotnosti izražene veznicima *ali* i *no*. Kada to tvrdimo, tada imamo u vidu činjenicu da se uvrštavanjem veznika *a* sadržaj desne surečenice izravno suprotstavlja sadržaju lijeve surečenice na način da ga implicitno ili eksplicitno niječe. S druge strane, uvrštavanjem veznika *ali* i *no* desna surečenica ne suprotstavlja se izravno lijevoj surečenici, odnosno ne negira njezin sadržaj, već samo njegove očekivane posljedice.[7] U tom je smislu i položaj surečenica s lijeve i desne strane veznika *a*, a s obzirom na izravno suprotstavljanje njihovih sadržaja, načelno podložan promjenama, tj. dvije surečenice u takvoj adverzativnoj konstrukciji mogu zamijeniti svoja mjesta:

(46) Stariji mu se sin zove Ivan, a mlađi Josip. > Mlađi mu se sin zove Josip, a stariji Ivan.
(47) Otac mu je liječnik, a majka odvjetnica. > Majka mu je odvjetnica, a otac liječnik.

Dakako, to ne važi za slučajeve u kojima je raspored surečenica ikonički motiviran kronološkim slijedom i(li) uzročno-posljedičnim odnosom realizacije njihovih sadržaja, no to nije slučaj samo kod adverzativnih nego i kod kopulativnih rečenica:

(48) Prvo je kupio stan, a zatim automobil. > *Zatim je kupio stan, a prvo automobil.
(49) Viknuo je i uplašio dijete. > *Uplašio je dijete i viknuo.

No kada su u pitanju veznici *ali* i *no*, pomoću kojih se, kao što je već rečeno, sadržaj desne surečenice ne suprotstavlja izravno sadržaju lijeve sure-

7 U tome smislu Silić i Pranjković (2007: 325) napominju da "[v]eznik *a* ima značenje kontrasta u najširem smislu. On povezuje dvije surečenice koje imaju istu sintaktičku vrijednost, koje su istoga ranga, pa zato imaju paralelno sintaktičko ustrojstvo. To je razlog što se u suprotnim rečenicama s tim veznikom može u pravilu zamjenjivati red surečenica, npr. *Brat je pravnik, a sestra liječnica* prema *Sestra je liječnica, a brat pravnik*", a "[d]a su takve surečenice u odnosu kontrasta, vidi se i po tome što obično sadržavaju i leksičke jedinice koje su u izravnom kontrastu." Barić i dr. (2005: 462) i Katičić (2002: 179) pak ističu kako *a* "ima značenje srodno značenju priloga *međutim*, *ipak*", ali i kako se njime u rečenični niz najčešće ne uvrštava više od dviju rečenica, dok Raguž (1997: 296) ističe kako se odnos suprotnosti koja se izražava veznikom *a* u neku ruku intenzivira uvrštavanjem veznika *ali* na onim mjestima gdje su oni načelno zamjenjivi.

čenice, nego tek vjerojatnim i očekivanim posljedicama njegove realizacije, sama uzročno-posljedična povezanost, a samim time i implicitna temporalna sukcesivnost realizacije dvaju sadržaja, čini surečenice u tim adverzativnim konstrukcijama čvrsto fiksiranima, tj. po ikoničkom principu onemogućuje zamjenu njihovih mjesta s lijeve i desne strane dvaju navedenih veznika:

(50) Zaspao je, ali/no stigao je na vlak. > *Stigao je na vlak, ali/no zaspao je.
(51) Dobio sam plaću, ali/no ne mogu platiti račune. > *Ne mogu platiti račune, ali/no dobio sam plaću.

Kada se pak govori o visokoj vjerojatnosti realizacije konkretnih posljedica koje očekivano proizlaze iz samog sadržaja lijeve surečenice te povezanosti te vjerojatnosti s distribucijom veznika *a* i *ali*/*no*, vrlo je znakovita i razlika u interpretaciji sljedećih primjera:

(52a) Orkestar je utihnuo, a bubnjar je nastavio svirati.
(52b) Orkestar je utihnuo, ali/no bubnjar je nastavio svirati.

(53a) Kiša je uporno padala, a Ivan je putovao prema moru.
(53b) Kiša je uporno padala, ali/no Ivan je putovao prema moru.

Naime u rečenicama (52a) i (53a) ničime se ne implicira da je sadržaj desne surečenice suprotan očekivanjima koja proizlaze iz sadržaja lijeve surečenice, tj. možemo pretpostaviti kako je u (52a) orkestar namjerno utihnuo upravo zato da bubnjar nesmetano izvede svoju solodionicu, dok se u (53a) radilo o Ivanovu službenom putovanju na more, za čiju realizaciju vremenske prilike nisu bile nimalo važne. S druge strane, primjer (52b) implicira upravo to da se između bubnjara i ostatka orkestra tijekom nastupa dogodio nesporazum zbog kojega, suprotno očekivanju, nisu prestali svirati u isto vrijeme (usp. *Orkestar je utihnuo, ali/no bubnjar je* ***ipak*** / ***svejedno*** / ***usprkos tomu*** *nastavio svirati*), dok ćemo iz primjera (53b) najvjerojatnije shvatiti da je Ivan putovao na godišnji odmor unatoč lošim vremenskim prilikama (usp. *Kiša je uporno padala, ali/no Ivan je* ***ipak*** / ***svejedno*** / ***usprkos tomu*** *putovao prema moru*). Ponovimo, izravna sadržajna suprotstavljenost desne i lijeve surečenice u slučaju uvrštavanja veznika *a* načelno (barem u slučajevima kada njihov položaj ne odražava temporalnu sukcesivnost pripadajućih sadržaja) omogućuje i zamjenu njihovih mjesta uz zadržavanje približno istoga smisla na razini koordinirane strukture (usp. *Bubnjar je nastavio svirati, a orkestar je utihnuo* / *Ivan je putovao prema moru, a kiša je uporno padala*), dok takva zamjena uz

veznike *ali* i *no* nije moguća jer se njima desna surečenica svojim sadržajem ne suprotstavlja izravno sadržaju lijeve, već samo njegovim očekivanim posljedicama, čime se u njihov odnos jasno uvodi dimenzija temporalne sukcesivnosti slijedom koje kasniji događaji ostaju fiksirani zdesna vezniku.

Također, nasuprot tezi o sustavnosti prednegacijskoga uvrštavanja veznika *a*, adverzativne konstrukcije s tim veznikom vrlo se često ostvaruju i bez negacije u obje surečenice:

(54) Marko studira pravo, a Ana medicinu.
(55) Psi su naivni, a mačke lukave.
(56) Petar je dovoljno učio, a Ivana se boji ispita.
(57) Orkestar je prestao svirati, a pjevačica je nastavila pjevati.

No kao i u slučaju veznika *ali* i *no*, i ovdje važi činjenica da se negacija u suprotnim rečenicama ostvaruje ne samo na eksplicitan nego i na implicitan način, što znači da je i u koordinirane konstrukcije toga tipa, i to vezniku zdesna, u pravilu moguće uvrstiti prototipnu negacijsku konstrukciju s veznikom *nego* kojom se izravno i eksplicitno niječe sadržaj lijeve surečenice, a što pokazuju i sljedeći primjeri:

(58) Marko studira pravo, a Ana [ne studira pravo, nego] medicinu.
(59) Psi su naivni, a mačke [nisu naivne, nego] lukave.
(60) Petar je dovoljno učio, a Ivana [nije dovoljno učila, nego] se boji ispita.
(61) Orkestar je prestao svirati, a pjevačica [nije prestala, nego] je nastavila pjevati.

U tom se smislu i koordiniranim konstrukcijama s veznikom *a*, i to na još izravniji način, s obzirom na izravnu negaciju sadržaja prve klauze, uz eksplicitnonegacijsku ostvarajnu shemu **[PU1 a NEG PU2]** (usp. primjere 39–42 te 44a i 45a) može pridružiti i implicitnonegacijska shema kakva je već predstavljena u poglavlju o konstrukcijama s veznicima *ali* i *no*, a koja glasi **[PU1 a [NEG PU2 nego] PU3]** (npr. *Ivan voli kolače, a Petra* [*ne voli kolače, nego*] *sladoled*).

3. Zaključak

Suprotne rečenice u hrvatskom se jeziku prepoznaju prema karakterističnim vezničkim sredstvima – konjunktorima *a*, *ali*, *nego*, *no* i *već*. Ipak, tim se veznicima suprotnost ne ostvaruje uvijek na jednak način, već je njihova

distribucija uvjetovana dvama bitnim semantičkim kriterijima. Prvo, veznici *nego* i *već* uvrštavaju se isključivo u suprotne rečenice čija lijeva strana (u odnosu na mjesto uvrštavanja veznika) sadrži negacijsku česticu. U tom je smislu njihov odnos prema kategoriji negacije najjednoznačniji, odnosno veznike *nego* i *već* možemo definirati kao stilske parnjake u funkciji povezivanja dviju nezavisnih surečenica suprotstavljena sadržaja s eksplicitno izraženom negacijom u prvoj surečenici. Nasuprot tomu, odnos triju preostalih suprotnih veznika prema kategoriji negacije nije ni približno jednoznačan, već oni, osim eksplicitne, mogu stajati i u odnosu prema implicitnoj negaciji, a s obzirom na položaj njezina sustavnoga uvrštavanja možemo ih označiti kao prednegacijske konjunktore. Naime u rečenice s veznicima *a*, *ali* i *no* u pravilu je moguće, i to uvijek vezniku zdesna, uvrstiti prototipnu negacijsku konstrukciju s veznikom *nego* kojom se u slučaju veznika *a* izravno negira sadržaj lijeve surečenice, dok se u slučaju veznika *ali* i *no* negiraju njezine očekivane posljedice. U tom smislu samim surečenicama povezanim veznikom *a* načelno možemo zamijeniti mjesta, barem u slučajevima kada njihova izravna sadržajna suprotstavljenost ne uključuje i temporalnu sukcesivnost, dok u rečenicama s veznicima *ali* i *no* to nije moguće jer negacija očekivanih posljedica realizacije sadržaja lijeve surečenice nužno uključuje i uspostavu odnosa temporalne sukcesivnosti između sadržaja lijeve i desne klauze, zbog čega njihova komutacija ostaje "ikonički blokirana".

Literatura

Babukić, Vjekoslav. 1854. *Ilirska slovnica.* Zagreb: Nar. Tiskarnica dra Ljudevita Gaja.

Barić, Eugenija i dr. 2005. *Hrvatska gramatika* (4. izdanje). Zagreb: Školska knjiga.

Belaj, Branimir, Goran Tanacković Faletar. 2014. *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika, Knjiga prva, Imenska sintagma i sintaksa padeža*. Zagreb: Disput.

Brabec, Ivan, Mate Hraste, Sreten Živković. 1954. *Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika (2. izdanje).* Zagreb: Školska knjiga.

Florschütz, Josip. 1916. *Gramatika hrvatskoga jezika (3. izdanje).* Zagreb: Kr. Zemaljska tiskara u Zagrebu.

Guberina, Petar. 1952. *Povezanost jezičnih elemenata.* Zagreb: Matica hrvatska.

Katičić, Radoslav. 2002. *Sintaksa hrvatskoga književnoga jezika* (treće, poboljšano izdanje). Zagreb: HAZU/Globus.

Maretić, Tomo. 1899. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika.* Zagreb: Štampa i naklada knjižare L. Hartmana.

Pranjković, Ivo. 1984. *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku.* Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

Pranjković, Ivo. 2001. *Druga hrvatska skladnja, Sintaktičke rasprave.* Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Raguž, Dragutin. 1997. *Praktična hrvatska gramatika.* Zagreb: Medicinska naklada.

Silić, Josip, Ivo Pranjković. 2007. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.

Težak, Stjepko, Stjepan Babić. 1973. *Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika.* Zagreb: Školska knjiga.

Weber (Tkalčević), Adolfo. 1859. *Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije.* Beč: C. K. naklada školskih knjigah.

Negation as Constitutive Principle behind Adversative Coordinated Constructions

Abstract

Despite the fact that conjunctions are not structural components of clauses, how they interact with clausal structure is often systematically determined. For instance, with adversative coordinated constructions it is sometimes possible in principle to change the relative order of the clauses without inducing major semantic shifts (e.g. *Ivan pjeva, a Marko svira* > *Marko svira, a Ivan pjeva*). This is a clear indication of the clauses' structural independence of the conjunctions. However, in a large number of adversative constructions, the position of the clauses relative to the conjunctions is fixed, systematic and, as a rule, predictable/nonarbitrary (e.g. *Ivan ne pjeva, nego/već svira* > **Ivan svira, nego/već ne pjeva*; *Marko je jutros zaspao, ali je stigao na vlak / no stigao je na vlak* > **Marko je stigao na vlak, ali je jutros zaspao / no jutros je zaspao* etc.). Therefore, it is legitimate to wonder about the underlying basis for the observed regularities in the interaction between clauses and their structurally independent adversative conjunctions. In this paper we shall interpret these facts as a clear reflection of the regularities that characterize the relationship between adversative constructions and the category of negation.

Namely, it will be shown that in cases where negation is explicitly expressed, the insertion of specific adversative conjunctions is directly conditioned by the position of the negative clause in the coordinated structure (cf. *Ivan **ne** govori engleski, **nego/već** njemački jezik* / Ivan govori njemački, **a ne** engleski jezik). Even more interesting for our present purposes are the relationships between conjunctions and clauses in adversative constructions where negation is conveyed without explicit means. The goal of this paper is to test the hypothesis that even in such cases the formal relationship between the conjunction and the clauses is governed by negation; more specifically, by the negation implied and elliptically condensed in specific adversative conjunctions. The fact that implicit negation is a crucial functional feature of those conjunctions is easily appreciated once adversative constructions without explicit negation are juxtaposed with their counterparts with the ellipsis resolved (cf. ***Ivan pjeva, a Marko** [ne pjeva, nego/već] **svira***; ***Marko je jutros zaspao, ali/no** [nije zakasnio, nego] **je stigao / stigao je na vlak***; ***Ivan je dobar učenik, ali/no** [Marko nije, nego] **se pitam / pitam se što ćemo s Markom*** etc). In view of these facts, in this paper we will establish a principled distinction between *postnegational* and *prenegational adversative conjunctions*, and then analyze corpus data to assess the theoretical feasibility and usefulness of the established distinction, the possibility of its elaboration and its potential descriptive limitations.

Key words: *conjunctions, coordination, adversative constructions, negation, order of clauses*

UDK: 811.163.4*3'367 Selimović, M.
Izvorni naučni rad

Mirela OMEROVIĆ

Koordinirane asindetske rečenice s uzročno-posljedičnim značenjem u romanu *Derviš i smrt*

KLJUČNE RIJEČI: *koordinacija, asindetizam, uzročno-posljedično značenje, složena rečenica, roman* Derviš i smrt *Meše Selimovića*

U članku će se govoriti o koordiniranim asindetskim (implicitnim, bezvezničkim) rečenicama obilježenim uzročno-posljedičnim značenjem. Temeljni cilj rada je ukazati na strukturne i semantičke specifičnosti ove vrste rečenica budući da pripadaju koordiniranim strukturama, a iskazuju značenje uzroka, koje se najprije, na razini složene rečenice, vezuje za odnos subordinacije. Također se želi ukazati na frekventnost koordiniranih bezvezničkih struktura obilježenih semantičkom kategorijom uzroka u romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića. To može upućivati na mogućnost izdvajanja određenih sintaksičkih crta kao specifičnosti u jeziku i stilu ovoga pisca.

1. O asindetski ustrojenim rečenicama u sintaksičkoj literaturi na našim prostorima opširnije je govorio I. Pranjković baveći se teorijsko-metodološkim pitanjima jukstapozicije. U tom kontekstu istakao je da se jukstaponiranim smatraju sve složene strukture (na razini višoj od jednorečenične) kod kojih se odnos među dijelovima ne materijalizira gramatičkim, odnosno gramatikaliziranim sredstvima veze.[1] U teorijskim postavkama o tome autor polazi od ruskih sintaksičara, koji su se među prvima u slavistici počeli pobliže baviti jukstapozicijom, kao što su Peškovskij (1928), Pospelov (1950), Belošapkova (1977), a kasnije i drugi slavenski sintaksičari – ruski, češki, slovački, bugarski, makedonski i sl., koji slijede uglavnom već ranije postavljene tipologizacije navedenih struktura. Neke od tih postavki ističu intonativne vrijednosti kao sredstvo spajanja u bezvezničkim strukturama, druge su utemeljene na reče-

1 V. Pranjković, I. (1989), "Jukstapozicija", *Radovi XIV*, Institut za jezik, Sarajevo, str. 191; Pranjković, I. (2002), *Hrvatska skladnja: Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

ničnom suprotstavljanju u najširem smislu riječi i na semantičkim kriterijima, te se osnovne podjele svode na otvorenost i zatvorenost rečenične strukture, te na tipiziranost i netipiziranost. Pojedini sintaksičari ističu kako kod jukstapozicije nije moguće uspostavljati dihotomiju koordinacija/subordinacija, dok drugi smatraju da je to moguće i potrebno. Ono što I. Pranjković zaključuje iz svega navedenog jeste da su jukstaponirane strukture doista specifične po mnogo čemu, najprije po svojim formalnosintaksičkim osobinama, jer su im svojstvena drukčija sredstva veze nego vezničkim strukturama, potom što na njih nije jednostavno primijeniti tradicionalnu dihotomiju koordinacija/subordinacija budući da neke jukstaponirane strukture nije moguće preoblikovati ni u koordinirane ni u subordinirane sindetske zbog toga što ponekad takvu vezu uopće nije moguće materijalizirati. U tom smjeru ističe da jukstaponirane strukture valja promatrati kao "strukture više razine" u odnosu na ranije iznesene tipologizacije, odnosno kao strukture koje prethode procesu diferencijacije na eksplicitnu koordinaciju ili subordinaciju, te se one tretiraju kao neka vrsta ishodišnih struktura (Pranjković 1989: 205–206). S obzirom na to izdvaja se implicitna koordinacija ili nediferencirana nezavisnost i implicitna subordinacija ili nediferencirana zavisnost, a za jukstapoziciju se načelno smatra da je treba promatrati i opisivati na tekstualnoj, a ne na rečeničnoj razini. Također se iznose tvrdnje da uloga intonativnih sredstava nije zanemariva u analizi asindetskih struktura, ali da ona pripadaju komunikativnoj razini i da su sredstva aktualizacije, te samim time ne mogu imati isti sintaksički status kao veznici u vezničkim strukturama, jer se njima ne materijaliziraju odnosi među sintaksičkim jedinicama. Veznici su ipak specijalizirana, gramatikalizirana sredstva veze.

Kad je riječ o implicitnoj koordinaciji, treba istaći da ona podrazumijeva jukstapozicijski složene strukture kod kojih među dijelovima nema odnosa sintaksičke obaveznosti, odnosno kod kojih leksičko-sintaksička obilježja jednog dijela ne zahtijevaju nužno prisustvo drugoga dijela (Pranjković 2002: 138). Implicitne koordinirane strukture s obzirom na strukturno-semantička obilježja dijele se na sastavne, suprotne i rastavne, što je analogno podjeli eksplicitnih koordiniranih struktura, a podjela unutar navedenih vrsta utemeljena je na smisaonim odnosima među dijelovima (Pranjković 1984: 37–39; Pranjković 2002: 139). Sastavne asindetske strukture karakterizira odnos kopulativnosti u najširem smislu riječi, odnosno dijelovi takvih struktura imaju odnos istosmjernosti i strukturnog sklada, koji se "može očitovati na različite načine: tako da dijelovi strukture budu istotipni i istovrijedni, tako da budu u uzročno-posljedičnom odnosu, da se drugi odnosi prema prvome kao rezultat,

zaključak i sl., da dijelovi budu u odnosu uvjetovanosti (pogodbenosti), da drugi dio sadrži kakvu dodatnu obavijest koja nije u neskladu s obaviješću sadržanom u prvom dijelu, da drugi dio bude u kakvoj tješnjoj vremenskoj, mjesnoj ili sl. relaciji s prvim itd." (Pranjković 2002: 145) Tako se sastavna implicitna koordinacija može podijeliti na nekoliko vrsta sastavnih jukstaponiranih struktura: sastavne u užem smislu, uzročne, posljedične, pogodbene, zaključne, priključne, vremenske i mjesne (Pranjković 2002: 146).

2. Kauzativnost kao semantička kategorija složene je naravi i spada u tzv. nedimenzionalne značenjske kategorije, zasnovane na relacijskim odnosima. Specifičnost kauzativnih značenja ogleda se u odnosu dviju situacija od kojih jedna utječe na drugu stvarajući je, mijenjajući je ili ukidajući, te je takav odnos jednostrane prirode (Piper i dr. 2005: 788). U takvom odnosu prisutna su najmanje tri elementa: uzrok (koji je polazni i ishodišni), posljedica (krajnja) i jednosmjerna agentivna relacija, tj. uzročno-posljedični odnos. Takvi su odnosi nerazlučivi, te ih valja uvijek promatrati u međusobnoj sprezi.

Asindetske koordinirane strukture s uzročno-posljedičnim odnosima specifične su po tome što se jedan dio strukture odnosi prema drugome kao uzrok prema posljedici, te su stoga one u načelu dvodijelne i zatvorene strukture. Zatvorene strukture mogu biti tipizirane i netipizirane s obzirom na to da li ih odlikuje prisustvo ili odsustvo kakvog anaforičkog elementa, čija je funkcija uspostavljanje odnosa među dijelovima struktura. Zapravo su to signali kontekstualne uključenosti dijelova strukture ispred kojih stoje, ali se ne smatraju gramatikaliziranim sredstvima veze, jer im to nije primarna funkcija.

3. Predmet ovoga rada jesu jukstaponirane strukture s uzročno-posljedičnim značenjem u romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića, a primarni cilj je analiza strukturnih i semantičkih specifičnosti ove vrste rečenica. One, naime, pripadaju koordinaciji, a iskazuju uzročno-posljedične odnose, svojstvene primarno subordiniranim strukturama. Uz to se želi ukazati i na specifičnosti nekih sintaksičkih crta u jeziku i stilu ovoga pisca, naročito kad je riječ o asindetu kao figuri dokidanja veznika.

Kad je riječ o uzročno-posljedičnom značenju u okviru sastavnih koordiniranih rečenica, rečeno je da one u načelu mogu biti uzročne i posljedične. Takva se podjela temelji na tome da li se drugi dio strukture odnosi prema prvome kao uzrok prema posljedici (uzročne) ili kao posljedica prema uzroku (posljedične).

3.1. Uzročne strukture ovoga tipa načelno su netipizirane, budući da ih ne odlikuje prisustvo navedenih anaforičkih elemenata, ili je to sasvim rijetka pojava. Odnosi među njihovim dijelovima zapravo se izriču drukčijim sredstvima veze, koja su u ovim slučajevima u prvom planu, te funkcioniraju "kao svojevrsni 'kompenzatori' u odnosu na eksplikacijska i tipizirajuća sredstva. Među njima posebno treba spomenuti vidsko-vremenske odnose, leksičke elemente i intonativna sredstva" (Pranjković 2002: 144).

U svojoj analizi uzročnih sintaksičkih jedinica Miloš Kovačević (1988) ponajmanje je prostora posvetio jukstaponiranim složenim strukturama, iako ima zanimljivih primjera, a smatra ih veoma značajnim za strukturu samog uzročnog polja zbog specifične strukturne organizacije, jer im je uzročna semantika iskazana leksičkosemantički, a ne gramatički (Kovačević 1988:71). U tom smislu njima su slične i strukture s predikatskim apozitivima i glagolskim prilozima, za koje se smatra, kad je riječ o književnoumjetničkom stilu, da su uvijek stilski markirana sredstva u odnosu na moguće semantički ekvivalentne konstrukcije.[2] Stoga je promišljanje asindetskih koordiniranih struktura općenito poticajno u istraživanju stilski markiranih jezičkih sredstava, no analiza je ovdje najprije utemeljena na strukturnim, sintaksičkim i semantičkim obilježjima takvih rečenica. Jukstaponirane složene strukture s kauzalnim značenjem razmatrala je i K. Milošević (1986),[3] govoreći o jezičkim i vanjezičkim signalima kauzalne zavisnosti između prostih rečenica u složenoj. Istakla je njihove osnovne zakonomjernosti: da anteponirana klauza sadrži "*neku ocjenu* ili *opisuje neki događaj*" te da postponirana klauza "*objašnjava u nekom smislu pojavu prezentiranu u prethodnoj klauzi* ili *u nizu klauza*" i da nosi kauzalno značenje (Milošević 1986: 284).

Navedene specifičnosti jukstaponiranih uzročnih struktura naročito su prepoznatljive u romanu *Derviš i smrt*, djelu koje predstavlja jednu psihološku analizu i sintezu historijskog razvoja bosanskohercegovačkog čovjeka, na udarima najsuprotnijih ideologija i smjena političkih i ekonomskih sistema. *Derviš i smrt* predstavlja realnu sliku psihološkog i moralnog stanja generacija i čovjeka kao pojedinca, sliku odnosa društva prema čovjeku i čovjeka prema društvu, stalna čovjekova propitivanja i dileme o odnosima života i smrti, koji

2 Usp. Vuković (1971: 25), "Povezivanje leksičkih i sintagmatskih celina u rečenici*", Radovi ANUBiH XLI*, knj. 14, Sarajevo (prema Kovačević 1988: 90).

3 K. Milošević (1986), "Jezički i vanjezički signali kauzalne zavisnosti između prostih rečenica u složenoj", *Književni jezik XV/3–4*, 280–296, Sarajevo. U navedenome radu nisu izdvojeni primjeri jukstaponiranih kauzalnih struktura kod M. Selimovića, premda je roman *Derviš i smrt* naveden u izvorima. Smatram da je bilo vrlo efektnih i reprezentativnih primjera ovih struktura i njihovih specifičnosti u spomenutom romanu.

upućuju na trajnu relaciju što se odražava kroz čovjekovu spoznajnu prirodu. Ta relacija zasnovana je na međusobnoj zavisnosti predmeta i pojava svijeta, a kauzalnost se kao relaciona kategorija temelji upravo na elementima koji se međusobno dovode u određenu vrstu relacije. Tako se kauzalna veza može posmatrati i kao veza stvari i pojava, i kao misaona veza, i kao veza jezičkih jedinica kojima se izražava realna logika i logika saznanja (Kovačević 1988: 19). Sama tematika ovoga romana čvrsto je ispletena mreža uzročno-posljedičnih odnosa na različitim razinama, te je stoga pogodna i za analizu uzročnih jezičkih jedinica, kako onih specijaliziranih sredstava za obilježavanje kauzalnosti kao što su prijedlozi i veznici, tako i onih kontekstualno uvjetovanih. U ovome slučaju analizi su podvrgnute jukstaponirane složene strukture, a posebno su zanimljive s obzirom na to da se elementi kauzalne veze dovode u relaciju koja nije eksplicirana gramatičkim sredstvima, nego se uspostavlja na leksičko-semantičkoj razini. Asindetski ustrojenim tekstom takva nematerijalizirana relacija vrlo često je potencijalno dvosmislena, implicitna, obogaćena kumuliranim sadržajem te je tako i stilogenija i ekspresivnija u odnosu na eksplicirану, pa je njena figurativnost, koja se inače "proizvodi dokidanjem veznika i realizacijom jukstapozicije u jednom segmentu teksta", naglašenija.[4] Slijedeći navedeno, prilikom ekscerpiranja građe uočen je impozantan broj asindetskih koordiniranih složenih struktura s uzročnom semantikom, koje, po mom sudu, mogu biti u velikoj mjeri reprezentanti uzročnih jedinica ove vrste.

3.1.1. Uzročna semantika u navedenim strukturama iskazuje se uglavnom leksičkosemantički, te se mogu uočiti nekoliki tipovi takvih složenih struktura. Najprije se mogu izdvojiti one u kojima je drugim dijelom iskazan **uzrok razlog** koji kao posljedicu ima različita psihološka ili psihofiziološka stanja i raspoloženja čovjeka, u jeziku iskazana leksemama tipa *čuditi se*, *plašiti se*, *bojati se*, *zbuniti se*, *žaliti* i sl., a takav je tip uzroka indirektan, jer se navedena stanja kao posljedice javljaju spontano, nisu neposredni efekt djelovanja navedenog uzroka (Kovačević 1988: 164). Npr.:

4 M. Katnić-Bakaršić (2001: 317) ističe da **asindet** na razini sintaksičkih figura spada u figure oduzimanja, iako je "ispravnije (...) reći da se u asindetu (ali i u polisindetu) po pravilu radi i o kumulaciji, odnosno distribuciji ili sinatrezmu, što su sve figure dodavanja; međutim, primarnu stilogenost u ovom slučaju donosi dosljedno izostavljanje veznika (odnosno dodavanje veznika u polisindetu), tako da je asindet najčešće kombinacija izostavljanja veznika i opetovanja sintaksičke pozicije", a stilogenost proizlazi i iz ubrzanog, "rastrzanog" ritma asindeta.

Zbunilo me, *nisam bio spreman na ovaj razgovor.* (61) – Bili smo zbunjeni obojica, *nismo znali kako da se držimo i šta da kažemo jedan drugome...* (84) – Tada se, međutim, nisam stidio, bio sam ljut, *činilo mi se da sam se upustio u besmislenu stvar...* (64) – Još pred tvrđavskom kapijom bojao sam se sutrašnjeg bola i kajanja, *mogla bi da me sprži vatra, uguši tuga, zauvijek onijemi nekazani bijes i žalost.* (222) – Hasan se čudi, *mislio je da sam kukavac.* (228) – Sa sjetom sam mislio da će se možda pomiriti s ocem. I sa trunkom zavisti: *zaboraviće me.* (231) – Plašio sam se da mi zavežljaj ne ispadne, *ruke su mi šuplje*, *ruke su mi radosne*, *ruke su mi lude i nemoćne...* (248) – Vaše derviško zanimanje je čudno, *vi prodajete riječi, koje svijet kupuje, iz straha, ili iz navike.* (281) – Nisam to rekao, ali sam i sam osjećao kako suviše žalim tu nesreću: *udvajao sam se, govoreći i o sebi.* (282) – Bio je potišten kad je sve rekao, *kajao se.* (295) – Začudo, to prelaženje preko mene, kao da sam drvo, žbun ili dijete, pogodilo je moju sujetu, *nekako me obezličavalo i umanjivalo*, *oduzimalo mi vrijednost ne samo u njegovim već i u mojim vlastitim očima.* (62–63)[5]

Strukturno su vrlo često organizirane tako što u prvom dijelu dolazi imenski predikat čije leksičko jezgro popunjava pridjev ili modalni prilog koji se odnose na različite okolnosti što utječu na emocionalna stanja ili raspoloženja čovjeka koja su posljedica uzroka razloga iskazanog drugim dijelom strukture. U ovakvim slučajevima načelno je iskazan i dativni referent kao iskusilac tih stanja ili procesa[6] ili su takve konstrukcije u tzv. bezličnom obliku, gdje iskusilac nije poznat. Npr.:

Lakša mi je sad, *podijelio sam je s vama.* (224) – Drago mi je što je otišao, *teško je gledati u njegovo lice*, koje je tražilo utjehu... (110) – Dragocjeno mi je to saznanje, *vidim da nije jači od mene.* (372) – Smiješno je možda, *bio sam čovjek s onim od juče, i hoću da budem čovjek s ovim od danas*, *drukčijim, možda i suprotnim...* (11) – ... i to je bilo najbolje, *izgledalo je prisno a nije pretjerano.* (85) – A i nezgodno je u hanu, *han je svačije svratište*, dobro za čovjeka koji nema nikoga svoga... (87) – Tako bi bilo ljepše, *mogao bih da budem ponosan na svoju plemenitu misao*, ali nisam uspijevao da odstranim brigu o sebi. (91) – Teško ih je zadržati, *neprestano podsjećaju na ono što bih htio da ne znaju.* (91) –

5 Oprimjerenja u članku odnose se na roman *Derviš i smrt*, a u zagradama je naveden broj stranice.

6 V. Palić (2010: 198–239).

Sreća što je baš on naišao, *pred njim ću biti hrabar.* (233) – Ne, dragi prijatelju, mnogo stihova najedanput, to nije dobro, *moglo bi da postane otužno.* (367) – Pa dobro, postoji, izgleda da postoji, i pored svega, ali je prilično smiješno, *liči na djetinju misao.* (373) – ... žao mi je što je potpuno izgubio vjeru u ljude, *biće nesrećan i pust u sebi.* (74)

Njima su bliske i strukture sa složenim predikatima u prvome dijelu koji sadrže različite modalne glagole ili druge riječi s modalnom komponentom, što se njima označavaju emocionalna stanja agensa kao posljedica djelovanja onoga što je iskazano drugim dijelom strukture. Npr.:

Morao sam da je riješim, *od toga je sve zavisilo*, i mučio sam se grozničavo... (288) – Ne možeš jahati na glavi, *nekome bi moglo izgledati čudno.* (313) – Nisam volio s njim da se susretnem, *obično je neugodan*, krije se tobožnjom ludošću... (317) – Nisam mogao, nisam smio da se pokrenem, *bojao sam se da ću klonuti na kaldrmu*, nisam znao kako sam stajao, jer noge nisam osjećao pod sobom. (233) – A morao sam, zbog sebe, *brat sam mu*, zbog njega, *brat mi je*, i ne bih tražio drugi ni bolji razlog izvan tog uobičajenog... (90)[7] – Zato sam želio da bude ubica, *sve bi tada bilo lakše.* (84) – Neću da te pitam ko si i šta si učinio, *to je tvoja stvar.* (65) – Te noći nisam mogao da ostanem u bašči, *potrebno mi je bilo da se odvojim*, *da zaboravim*, a ovdje se sve nametalo kao izazov. (41) – Nisam mogao tada, u tom času zaprepaštenja, da sudim sebi, ni da se kajem, ni da se molim, *suviše je još sve bilo vrelo.* (46) – Nije trebalo da jurim vještice te noći po sokacima, *nije mi bilo stalo do tuđeg grijeha...* (41) – ... ne znam kad, ne znam gdje, ali bilo, nemam potrebe da ga oživljavam, *živo je, jako i drago kao nekad...* (104) – Mislio sam[8] da ostanem duže s Alijagom, *bio je uznemiren kćerkinom viješću*, u koju ja nisam vjerovao... (378)

Modalna komponenta naglašena je i u onim slučajevima gdje se u antepoziciji (koja sadrži posljedicu) javljaju strukture s glagolom *ticati se*, često u negiranom obliku, npr.:

Počeli su da me se tiču, *nametnuli su se jezom*. (52) – Nisam mislio ko je kriv a ko prav, čak me se nije ni ticalo, *ljudi raščišćavaju svoje raču-*

7 U ovoj rečenici kauzalnost je eksplicirana i leksemom *razlog* u drugom dijelu koji je sindetski iskazan, što dodatno potvrđuje prisustvo uzročne semantike.

8 Glagol *misliti* u ovom kontekstu je značenjski nepotpun i obilježen modalnošću. Bliskoznačan je glagolima *htjeti*, *željeti*, *namjeravati*, *planirati* i sl.

ne i krivica se lako nađe... (55) – Nije me se ticao, *nisam znao o njemu ništa*, *nikad ga više vidjeti neću*... (63) – Ne tiče me se taj čovjek, *ništa ne dugujemo jedan drugome*, ne može mi učiniti ni zlo ni dobro... (74)

3.1.2. Sljedeću skupinu jukstaponiranih struktura čine one koje svojim drugim dijelom iskazuju **uzrok kriterij**, na različite načine obilježen leksičkosemantičkim sadržajem pojedinih jezičkih jedinica u okruženju. U okviru ovog značenjskog tipa prvi dio strukture čini posljedicu koja se navodi kao zaključak izveden na osnovu onoga što je obilježeno drugim dijelom strukture. Posljedica je u načelu izrečena glagolima zaključivanja i opažanja, koji i predodređuju značenje kriterija drugom dijelu strukture.[9] Kovačević (1988: 133–134) ističe da se takvim sintaksičkim jedinicama izražava subjektivni kriterij asocijativno-frekvencijskog tipa, te da se odnos zaključka i kriterija temelji na zdravorazumskom, vizuelnom mišljenju. To potvrđuju i sljedeći primjeri:

Opazio sam ga kad se pomaknuo, i njegove noge su u mjesečini, *sjena ga je sjekla iznad koljena*. (58) – Znao sam da je promijenio položaj, *vidio sam kako mu se tijelo opustilo*, kao da mu je odjednom polomljen cijeli splet kostiju... (57) – ... znam ćilimsku šaru gdje staje moja stopa, *istrvena je i izblijedjela*, trag svoj sam ostavio na onome što traje duže od nas... (103) – Nešto u meni je znalo, *uho je zapazilo neobičnost* o kojoj nisam razmišljao, i zapamtilo je:... (52) – I oči ga izdaju, *svjetle su i nemirne*. (43) – Nejasno mislim da je mjera surova, *poznajem tog mladića*, nesposoban je za zločin. (107) – Ako nisam kriv, onda su pogriješili, *zatvorili su nedužna čovjeka*. (255)

3.1.3. Da se uzročno značenje ostvaruje na tekstualnoj, a ne na rečeničnoj razini, najbolje svjedoče brojni primjeri jukstaponiranih struktura ovoga tipa koji su s formalnosintaksičkog i strukturnog aspekta emancipirani u tekstu tzv. nultom preoblikom[10], te su formalno odvojeni u posebne rečenice tačkom kao interpunkcijskim znakom, ali se među njima realizira uzročno značenje kao što je to slučaj i kad nisu emancipirane. Takvom se preoblikom, naime, mijenja priroda strukture, "ali kako ta promjena nije (formalno)sintaktički relevantna, tj. njome se ne mijenja sintaktičko ustrojstvo dijelova, nego 'način' realizacije, aktualizacije", pa se ne mijenja ni semantičko ustrojstvo. Takva strukturna preoblika može uključivati i važnost intonativnih sredstava, no to može biti relevantno samo na aktualnoj, komunikativnoj razini. Njihova

9 V. Kovačević (1988: 125).
10 O tome više v. Pranjković (2002: 131–132).

emancipacija zapravo je parcelacija na razini složene rečenice, gdje je bazna komponenta prva klauza koja sadrži posljedicu ili zaključak izveden iz sadržaja druge klauze kojom je obilježen uzrok, a ona je u ovome slučaju parcelat koji je također gramatički i strukturno samostalan. "Parcelacija ima za funkciju naglašavanje važnosti svakog elementa, isticanje sadržaja svakog pojedinog parcelata, čime se pojačava emocionalnost i retoričnost teksta" (Katnić-Bakaršić 2001: 263), a tome svakako doprinosi i figurativnost asindeta. Roman *Derviš i smrt* obiluje takvim strukturama, npr.:

> Volio sam je i volim je. *Tiha je, čista, moja, miriše na kaloper ljeti, na ljut snijeg i vjetar zimi*, volim je i zato što je postala poznata zbog mene (...) *Topla je, mirna, golubovi guču na krovu u rano jutro...* (14) – Molio me da dođem mjesto njega. *Bolestan je.* (20) – Nisam rekao, naravno. *Uvrijedila bi se zbog moje otvorenosti*, ne vole je kod drugih. (31) – Izgledala je bliža, i opasnija. *Nisam znao šta sprema*. (21) – To nije njen drhtaj, ali ga primam kao njen. *Malo sam zlurad*. (32) – Odustala je, međutim, od otpora odmah. *Žurilo joj se*. (33) – Treba pronaći dobre i pametne razloge koji ga neće ni naljutiti ni uvrijediti. *S njim je teško na prkos*. (33) – ... pa i kad sam dolazio sebi, nisam trpio suviše. *I za trpljenje treba imati snage*. (246–247) – Čekao sam neki sudnji dan i bio siguran da će doći. *Najavili su mi ga njih dvojica*. (249) – Ne bih zaboravila učinjenu uslugu. *Stalo mi je da se ne diže buka oko naše porodice*. (35)

3.1.4. Kad je riječ o ostalim strukturnim i sintaksičkim obilježjima uzročnih jukstaponiranih struktura, zabilježena građa potvrđuje konstatacije I. Pranjkovića (2002: 148–151). Naime, takve su strukture načelno dvodijelne, te su im smisaono i često i strukturno dijelovi raznotipni, pa se u njima tako javljaju glagolski oblici različitih vremena, npr.:

> Otvorio sam prozor, *zagušljivo je u sobi*. (66) – A opet bih sve prodao, *ništa mi ne treba*. (88) – Bezuspješno nastojiš da ostaneš čist i slobodan, *neko tvoj će ti zagorčati život.* (91)

Vrlo su česti elementi strukturnog paralelizma, najčešće vidsko-vremenskoga[11], npr.:

11 Koordinaciji je inače svojstven paralelizam, najčešće vremena i načina, što predstavlja "jedno od sredstava kojima se spomenuta istorodnost i ravnopravnost posebno ističu", a vrlo značajne razlike između koordinacije i subordinacije su "u upotrebi i funkcijama glagolskih oblika" (Pranjković 1984: 31–32).

> Ne volim nasilje, *mislim da je to znak slabosti i nerazumnog rasuđivanja*, to je i način da se ljudi otjeraju u zlo. (107) – Ne želi ničiju pomoć, ne dopušta da mu se iko približi, *ne vjeruje nikome*. (282) – Predaću joj njenog lakovjernog brata, *nasješće na savjete prijatelja*. (34)

Kao karakteristične mogu se izdvojiti uzročne asindetske strukture s imperativom u prvom dijelu, dok u drugom uglavnom dolaze oblici prezenta i nekog od preteritalnih vremena.[12] Strukture s takvim modalno-vremenskim ustrojstvom imaju veći stepen uzajamnosti i međuzavisnosti. Npr.:

> ... pogledaj mu u oči, samo te plaši svojim kumirskim licem, ućutkaj bezrazložni strah, *nemaš čega da se bojiš*, ne sramoti se jadikovkama i pred njim i pred sobom, reci ono što moraš. (99) – Idi u džamiju, *ljudi čekaju*. (233) – Nemoj da se grčiš, nemoj da se zatvaraš, *neću reći ništa što bi te zaboljelo*, volio sam i nju i tebe. (291) – Pitaj Asafa, *on zna*. (44) – I neka mi ne zamjeri, *govorim mu kao bratu što bih govorio*, kome moji savjeti više ne mogu pomoći. (302)

Strukturno su nerijetko organizirane tako da među dijelovima dolazi dvotačka, što također povećava stepen njihove uzajamnosti i međuzavisnosti. To je očigledno naročito na ritmičko-melodijskom planu, npr.:

> Ali je došao Mula-Jusuf i pozvao me u tekiju: *čeka me miralaj Osman-beg*, na prolazu je s vojskom, i hoće da prenoći u tekiji. (378) – A nadam se da ni njemu neće biti teško: *biću strpljiv*, *čekaću da ponovo oživi prijateljstvo* koje je, znam to dobro, osjećao prema meni. (300)

3.2. Posljedične strukture u implicitnoj koordinaciji jesu one kod kojih se drugi dio prema prvome odnosi kao posljedica prema uzroku. Također mogu biti tipizirane i netipizirane s obzirom na prisustvo ili odsustvo anaforičkih elemenata kojima se uspostavlja neposredan posljedični odnos među dijelovima (Pranjković 2002: 151–154).

Netipiziranima se uglavnom u prvom dijelu opisuje kakav stvarni događaj, iznosi kakva konstatacija, tvrdnja, pretpostavka i sl., dok se u drugom dijelu označava posljedica, rezultat događaja, konkretizacija, potvrda ili argument tvrdnji, konstataciji, pretpostavci itd. Drugi dio najčešće ima glagolski oblik kojim se označava da radnja drugoga dijela slijedi poslije radnje prvoga dijela. Npr.:

12 V. Pranjković (2002: 150–151).

Sišao sam u bašču, mjesec je svijetlio na kraju neba, *uskoro će zaći*... (60) – Padao je sumrak, proljetni, *sokaci su plavičasti, uznemireno tihi*. (221) – Vlažno je ovdje. *Svi ćemo oboljeti*. (244)

Često je u drugome dijelu iskazana kakva potencijalna radnja, kao moguća posljedica prethodne, ili može sadržavati kakvo pitanje (obično retoričko). Npr.:

Stajao je u spletu šiblja, *ne bih ga našao da nisam znao gdje je...* (60) – Ruke su ti zlatne, *bila bi šteta da ne naučiš sve što se može*. (77) – Potajno sam se nadao da neću naći muselima, vatra je u gradu, i drugih poslova ima svakakvih, *čudo bi bilo da je baš ovdje kad ga ja tražim...* (95) – Dugo je nije bilo u meni, *odakle sad da se javi*. (28)

No, kako je za koordinaciju općenito svojstven paralelizam izražen glagolskim oblicima, i u posljedičnim strukturama je to uobičajeno, pri čemu su dijelovi takvih struktura u odnosu istovremenosti, npr.:

Bila je mjesečina, krhka i svilena, *nišani na mezarlucima bjelasali su se toplo*, između kuća ćućorila je razbijena noć... (38) – Prišao je tiho, *čuo sam ga tek kad je zaškripao pijesak pod njegovim opreznim nogama, i kad me oprljio njegov stišani dah*. (43) – ... ali ovo je pred mojim očima, *ne mogu da ga otisnem u neznano i neviđeno, kao sve ostalo...* (59) – Baka mu je umrla, *bio je sam na svijetu*. (278) – Vrata su bila otvorena, *šišmiši i golubovi su tu stanovali*. (64)

U tipiziranim posljedičnim jukstaponiranim strukturama javljaju se anaforički elementi tipa *zato*, *stoga*, *zbog toga* i sl., kojima se eksplicitno označava posljedični odnos među dijelovima, tako da i ne mora biti uže značenjske povezanosti među dijelovima, kao što je to kod netipiziranih struktura. No, one su karakteristične ponajviše za tekstove koji pripadaju naučnom stilu.[13] Mogu se ovdje izdvojiti neke:

Svako je znao, *zato i ne krijem*, drukčije bi ovo pisanje bilo laž koju znam... (12) – Upao je u moj život u času slabosti, i bio uzrok i svjedok izdaje, kratkotrajne ali stvarne. *Zato sam želio da bude ubica*, sve bi tada bilo lakše. (84) – ...sve se iščašilo u meni, *zato sam htio da kaznim i sebe i njega, jutros, i sad, maloprije...* (86)

13 Usp. Pranjković (2002: 153).

4. Na temelju navedenoga, može se kazati da su jukstaponirane koordinirane strukture s uzročno-posljedičnim značenjem specifične po svojim strukturnim, sintaksičkim i leksičkosemantičkim svojstvima. U načelu, one su zatvorene netipizirane strukture u kojima je drugim dijelom iskazan uzrok onoga što je označeno kao posljedica u prvome dijelu, ili je pak drugim dijelom iskazana posljedica onoga što je označeno prvim dijelom. Stoga se u načelu dijele na uzročne i posljedične. Karakteristične su po tome što su asindetski ustrojene, odnosno što uzročno-posljedično značenje nije eksplicirano vezničkim sredstvima, nego najčešće leksičkosemantičkim sadržajem pojedinih jezičkih jedinica. Također su specifične po tome što ih karakterizira odnos kopulativnosti u najširem smislu riječi, tj. odnos u kojem su dijelovi na bilo koji način u smisaonom i strukturnom pogledu u odnosu sklada. U ovome slučaju riječ je o uzročno-posljedičnom odnosu, koji je relacijske naravi. Roman *Derviš i smrt* obiluje takvim jukstaponiranim strukturama, što je zasigurno povezano s tematikom i filozofijom ovoga proznog djela. Najtipičniji primjeri odnose se najčešće na uzrok razlog koji kao posljedicu ima različita psihološka, psihofiziološka, odnosno emocionalna stanja čovjeka, nastala spontano. Takva se emocionalna stanja u velikom broju slučajeva izriču i različitim modalnim riječima – modalnim glagolima, modalnim prilozima i sl., što upućuje na snažnu ekspresivnost navedenih jezičkih jedinica. Pritom su predikati prvog dijela strukture često imenski ili složeni glagolski. Pored uzroka razloga u jukstaponiranim strukturama ovoga tipa zabilježen je i uzrok kriterij na osnovu kojeg se izvodi zaključak označen kao posljedica iskazana prvim dijelom strukture. Za razliku od njih, posljedične strukture drugim dijelom označavaju posljedicu, rezultat kakvog događaja iskazanog prvim dijelom, konkretizaciju ili argument tvrdnji ili pretpostavci iz prvoga dijela.

U bosanskome jeziku, kao i u većini indoevropskih jezika, prijedlozi i veznici su specijalna sredstva za nominaciju kauzalne relacije i stoga su najuobičajenija i najfrekventnija. U ovom slučaju neizricanje vezničkih sredstava ili asindetizam, odnosno nematerijalizacija uzročnog i posljedičnog značenja putem veznika doprinosi oneobičavanju teksta, čini ga markiranim, stilogenim, a uzročno-posljedično značenje profilira se na leksičko-semantičkoj razini na različite načine, putem leksičkih jedinica s uzročnom semantikom, ili pak putem specifičnih vidsko-vremenskih suodnosa, rjeđe putem anaforičkih sredstava. Koordinirano jukstaponiranje klauza u složenoj rečenici, koje su u ovome slučaju dijelovi dvodijelne i zatvorene strukture, zapravo korespondira s ključnim semantičko-stilskim dominantama ovoga djela koje ističe M. Katnić-Bakaršić (2010: 74–75) govoreći o njegovim prostornim opozicijama

i metaforama: "...upravo putem čitanja znakova prostora i njihovih suodnosa pokazuje se da je drama Ahmeda Nurudina započeta, da je njegova sudbina zapečaćena nemogućnošću prelaska iz jednog prostora u kojem je formiran (prostora duha, sakralnog, samoće, zatvorenosti) u drugi prostor (prostor tijela, ljudske zajednice, otvorenosti), odnosno nemogućnošću da pomiri oba prostora u sebi uz realno prihvatanje kompleksnosti života. Njegovi prostorni, a otuda i etički koncepti što su metaforički proizašli iz njih, uvijek su binarni i strogo podijeljeni, (...) on ostaje između dva svijeta, dva prostora, dva pola, te kao trajna slika u čitateljskoj svijesti i metafora njegove drame ostaje Nurudinova slika dok stoji 'razapet na bijeloj površini džamijskog zida'". Dalje se navodi: "...upravo prostorni odnosi i binarne opozicije u tekstnom prostoru romana, te njihovi konceptualni metaforički ekvivalenti svojom zastupljenošću u romanu i razgranatošću u različitim segmentima, od realnih do imaginarnih, od tematskih do idejnih, do te mjere su stilski markirani da postaju stilska dominanta romana i svojevrsni ključ za njegovu interpretaciju."

Slijedeći navedeno, može se zaključiti da je asindetizam na sintaksičko-stilističkom planu u ovome romanu upotrijebljen kao vrlo efektan postupak pojačavanja figurativnosti i ekspresivnosti teksta, a nezavisni odnos među dvama dijelovima složene strukture upućuje upravo na opisane binarne opozicije, dva svijeta, dva prostora, dva pola, koji su uzročno-posljedično povezani, istovremeno su i istosmjerni i suprotni, nepomirljivi, paradoksalni. Takav se odnos najbolje očituje na neprestanom preispitavanju relacije *život – smrt*.

Izvor

Selimović, Meša (1983), *Derviš i smrt*, Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod

Literatura

Batler, Tomas J. (1975), "Književni stil i poetska funkcija u romanu 'Derviš i smrt'", *Savremenik*, XXI, knj. XLI, sv. 5, (prev. J. Selimović), 429–439.

Belaj, Branimir (2009), "Prostorna značenja na razini složene rečenice", *Prostor u jeziku / Književnost i kultura šezdesetih. Zbornik radova 37. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. K. Mićanović, Zagreb, Zebra komunikacije, 43–67.

Jahić, Dževad, Halilović, Senahid, Palić, Ismail (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica, Dom štampe

Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika*, NUK, Sarajevo, Ljiljan

Katnić-Bakaršić, Marina (2006), *Stilističke skice*, Sarajevo, Connectum

Katnić-Bakaršić, Marina (2010), "Od stvarnih do imaginarnih prostora u romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića", u: *Zbornik radova sa Međunarodnog nauč-*

nog skupa "Književno djelo Meše Selimovića", ur. Z. Lešić i J. Martinović, ANUBiH, Odjeljenje humanističkih nauka ANUBiH, knj. 38, Sarajevo, 63–75.

Kovačević, Miloš (1988), *Uzročno semantičko polje*, Sarajevo, Svjetlost

Kovačević, Miloš (1998), *Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku*, Beograd, Raška škola

Lagumdžija, Razija (1991), *Mešina vječita uznemirenost (sjećanja, svjedočenja, kazivanja)*, Sarajevo, Izdavačko preduzeće "Oslobođenje public"

Milošević, Ksenija (1986), "Jezički i vanjezički signali kauzalne zavisnosti između prostih rečenica u složenoj", *Književni jezik* 15/3–4, Sarajevo, Institut za jezik, str. 280–296.

Palić, Ismail (2010), *Dativ u bosanskome jeziku*, Sarajevo, Bookline

Palić, Ismail (2015), *Rasprave iz sintakse i semantike*, Sarajevo, Bosansko filološko društvo

Peti, Mirko (1979), "Pristup sintaksi višestruko složene rečenice", *Rasprave Zavoda za jezik*, 4–5, br. 1, Zagreb, 31–41.

Piper i dr. (2005) – Piper, P., Antonić, I. Ružić, V., Tanasić, S., Popović, Lj., Tošović, B., *Sintaksa savremenoga srpskog jezika: Prosta rečenica*, ur. M. Ivić, Beograd, Institut za srpski jezik, Beogradska knjiga, Matica srpska

Pranjković, Ivo (1984), *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb, HFD

Pranjković, Ivo (1989), "Jukstapozicija", *Radovi Instituta za jezik i književnost*, 14, Sarajevo, 191–216.

Pranjković, Ivo (2001), *Druga hrvatska skladnja: Sintaktičke rasprave*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada

Pranjković, Ivo (2002), *Hrvatska skladnja: Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada

Silić, Josip (1984), *Od rečenice do teksta (teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva)*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber

Silić, Josip, Pranjković, Ivo (2007), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb, Školska knjiga

Šarić, Ljiljana (2008), *Spatial Concepts in Slavic, A Cognitive Linguistic Study of Prepositions and Cases*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag

Štrkalj Despot, Kristina (2004), "Asindetske složene strukture u Tundalovu viđenju", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 30, 181–202.

Tanasić, Sreto (2012), *Iz sintakse srpske rečenice*, Beograd, Beogradska knjiga, Institut za srpski jezik, SANU

Coordinated Asyndetic Structures with Causal-Consecutive Meaning in the Novel *Death and the Dervish*

Abstract

This paper focuses on the coordinated asyndetic sentences, i.e. implicit ones, without conjunctions, having causal-consecutive meaning. The basic aim of this paper is to point out the structural and semantic specifics of this type of sentences because they are coordinated structures, but they are marked by causal-consecutive meaning, which, at the level of complex sentences, is primarily referred to as subordination. They are specific in their structural, syntactic and lexical-semantic properties. In fact, they are confined untyped structures in which the second part expresses a cause, and the first part expresses a consequence, or the second part expresses a consequence, and the first part expresses a cause. Their most prominent characteristic is that they are formed without conjunctions. The article also aims to explore the frequency of coordinated asyndetic (implicit) sentences with causal-consecutive meaning in the novel *Death and the Dervish* by Meša Selimović. It could refer to the possibility of defining certain syntactical features as the characteristics of this writer's language and style.

Key words: *coordination, connection without conjunctions, causal-consecutive meaning, complex sentence, the novel* Death and the Dervish *by Meša Selimović*

UDK: 811.112.2'367.635:811.163.4*3'367.635
81'25
Izvorni naučni rad

Sanela MEŠIĆ

Upotreba njemačkih modalnih partikula *denn*, *doch* i *ja* u zavisnim rečenicama i njihovi prijevodni ekvivalenti u bosanskom jeziku

KLJUČNE RIJEČI: *denn, doch, ja, modalne partikule, zavisne rečenice, ekvivalenti, rečenični modus*

U ovom radu riječ je o upotrebi modalnih partikula *denn, doch* i *ja* u zavisnim rečenicama. Prvo se definira pojam modalna partikula u njemačkom i bosanskom jeziku. Zatim se daje kratak prikaz dosadašnjih istraživanja germanista o modalnim partikulama u zavisnim rečenicama i predstavljaju rezultati analize korpusa kada je riječ o upotrebi navedenih njemačkih modalnih partikula u zavisnim rečenicama, nakon čega se prikazuju i prijevodni ekvivalenti u bosanskom jeziku. Na kraju slijedi rasprava o odnosu između zavisnih rečenica i rečeničnog modusa.

1. Uvod

Modalne partikule u njemačkom jeziku bile su od 1969. godine pa nadalje predmet brojnih istraživanja. Do danas je sprovedeno i nekoliko kontrastivnih istraživanja, kao npr. Ličen (1989), Dahl (1988), Uvanović (1997), Džanko (2010), Mešić (2012, 2015, 2017), u kojima je upotreba ovih partikula analizirana i u jezicima država nastalih na području bivše Jugoslavije. U fokusu su istraživanja značenja modalnih partikula, odnosno njihove pragmatičke funkcije. Modalne partikule se s jedne strane vezuju za određene vrste rečenica, a s druge strane postoje i istraživanja o vezanosti svake modalne partikule za određeni rečenični modus ili više njih (up. Kwon 2005). Upotreba modalnih partikula u zavisnim rečenicama u dosadašnjim istraživanjima skoro je potpuno zanemariva budući da je sva pažnja posvećivana upotrebi ove vrste partikula u glavnim rečenicama. Zavisne rečenice u ovom su kontekstu interesantne

iz više razloga: zbog pozicije njemačkih modalnih partikula, koje su inače vezane za *Mittelfeld* (srednje polje); zbog (ne)prevodivosti modalnih partikula u zavisnim rečenicama pomoću bosanskih modalnih partikula; zbog pozicije modalnih partikula u bosanskim prijevodima; zbog određivanja rečeničnog modusa tih rečenica. Cilj ovog istraživanja jeste pokazati na osnovu analize korpusa baziranog prvenstveno na književnim, ali i nekim drugim tekstnim vrstama u kojim se vrstama zavisnih rečenica modalne partikule pojavljuju u njemačkom jeziku i analizirati njihov prijevod na bosanski jezik.

2. Definicija modalnih partikula u njemačkom jeziku

Modalne partikule kao i u ranijim radovima definiram kao

> *unchangeable words which are unacctended, except in some special cases. They can-not occupy the initial position in a sentence, they can-not be negated, they alone can-not be an answer to a question, they can-not be transformed into a sentence, they can-not be intensified, even graduated nor coordinated. They can-not all be used in all types of sentences and they are syntactically optional. Modal particles can be combined* (Mešić 2012: 494).

One se nalaze u srednjem polju, i to uglavnom ispred reme (up. Dahl 1988: 1, Krivonosov 1966: 139, Hentschel 1983: 48) i razdvajaju tematski i rematski dio iskaza (up. Eroms 2000: 486). Modalne se partikule odnose na čitavu rečenicu i ne utječu na istinitost sadržaja rečenice, tj. na propozicijski sadržaj rečenice (up. i Autenrieth 2002: 6). One obilježavaju stav govornika prema onome što je izrečeno i imaju homonime u drugim vrstama riječi. Ove partikule na razini teksta imaju sposobnost da povezuju sadržaje, da rečenicu u kojoj se nalaze povežu sa sadržajima čulne spoznaje, te se ponekad odnose i na zamišljene sadržaje, a njihova upotreba često navodi slušaoca da zauzme određeni stav (up. i Mešić 2017: 48). Modalne partikule mogu doprinijeti postizanju konsenzusa, ali mogu ga i spriječiti (Kemme 1979: 16).

3. Definicija modalnih partikula u bosanskom jeziku

I modalne partikule u bosanskom jeziku definiram kao u svojim ranijim radovima na sljedeći način:

> *Modal particles in the Bosnian language can-not have exactly the same definition as in the German language. Under modal particles in the*

> *Bosnian language I mean the unchangeable words, which unlike those in the German language, can occupy the first position in a sentence. Most of them can actually occupy just the first position in the sentence. They cannot be negated, they alone can-not answer a question, they can-not be transformed into a sentence, they can-not be intensified, and they can-not be graduated nor coordinated. They are optional* […] (Mešić 2012: 496)

Da su vezane za određene govorne činove, ističu i Mrazović – Vukadinović (1990: 422), pri čemu je bitno napomenuti da one ovu vrstu riječi nazivaju konverzacijskim partikulama. Za razliku od njemačkih modalnih partikula ove partikule ne razdvajaju temu od reme. Modalne partikule u bosanskom jeziku odnose se na čitavu rečenicu. One modificiraju namjeru govornika, tj. ilokutivnu komponentu govornih činova (ebd.). Kao i njemačke modalne partikule i bosanske modalne partikule imaju homonime u drugim vrstama riječi.

4. Opis korpusa

Empirijsko istraživanje bazira se na analizi korpusa sastavljenog od primjera s modalnim partikulama *denn*, *doch* i *ja* iz pet njemačkih literarnih djela (Böll: *Ansichten eines Clowns*; Frischmuth: *Das Verschwinden des Schattens in der Sonne;* Jelinek: *Die Liebhaberinnen*; Remarque: *Im Westen nichts Neues;* Wolf: *Medea. Stimmen.*) i njihovih prijevoda. U korpusu s ukupno 600 primjera s navedenim modalnim partikulama svega je 57 puta upotrijebljena jedna od tri partikule u zavisnim rečenicama. Ti su primjeri korišteni za kontrastivnu analizu, s obzirom na to da postoje njihovi prijevodi koji nisu pod utjecajem autorice ovog teksta. Za dio vezan za analizu upotrebe navedenih modalnih partikula u njemačkom jeziku dodatno je korišten COSMAS, korpus Instituta za njemački jezik u Mannheimu, koji je dostupan putem interneta. U navedenom korpusu ciljano su tražene zavisne rečenice s navedenim modalnim partikulama u određenim vrstama zavisnih rečenica kako bi se potvrdili rezultati analize vlastitog korpusa ukoliko je pronađen mali broj primjera i ukoliko se takvi primjeri ne javljaju kod drugih autora koji su istraživali njemačke modalne partikule.

5. Modalne partikule u zavisnim rečenicama

U dosadašnjim istraživanjima vezanim za modalne partikule i rečenični modus zavisne rečenice ostale su nekako po strani i jedva da ih autori spo-

menu fokusirajući se samo na glavne rečenice i ne obraćajući pažnju na zavisne. Zavisne rečenice u kontekstu modalnih partikula pojavljuju se kod autora Thurmair (1989) i Coniglio (2009). Coniglio (2009: 192) tvrdi da se modalne partikule javljaju samo u zavisnim rečenicama koje imaju ilokucijski karakter. Ovaj autor (Coniglio 2009: 197) također tvrdi da su periferne zavisne rečenice samostalni govorni činovi. Periferne zavisne rečenice dozvoljavaju kao i glavne rečenice vezanost za govornika (ebd.). Coniglio (2009: 198) polazi od toga da se modalne partikule javljaju u indirektnim pitanjima. Coniglio (2009: 199) svojim primjerima pokazuje da se modalne partikule ne javljaju isključivo u rečenicama koje zavise od *verba dicendi.* Ovaj autor smatra da se javljaju samo u zavisnim rečenicama kojima se ne iznosi neka činjenica te da su od adverbijalnih rečenica potvrđene u adverzativnim, finalnim, kauzalnim, kondicionalnim, konsekutivnim, koncesivnim, modalnim, temporalnim te u rečenicama koje se u njemačkoj gramatici nazivaju *weiterführende Nebensätze* (slobodne rečenice). Za finalne rečenice Thurmair (1989: 79) navodi da se modalne partikule javljaju samo u onima koje su tipične za imperative. Jedna od tih modalnih partikula karakterističnih za ovu vrstu rečenica jeste naglašeno *ja.* Modalne partikule moguće su samo u perifernim kondicionalnim rečenicama i u takvim rečenicama moguća je upotreba *denn*, koje ima značenje *uopće.* Coniglio (2009: 205) navodi da u tom slučaju nije riječ o pravom uvjetu, jer i sam govornik smatra da je taj uvjet teško ispuniti. Thurmair (1989: 77) navodi da se modalne partikule javljaju u svim modalnim rečenicama osim u proporcionalnim. U temporalnim rečenicama po pravilu se ne javljaju modalne partikule (up. Coniglio 2009: 209). S obzirom na to da restriktivne relativne rečenice nemaju vlastitu ilokucijsku snagu, za njih autor (Coniglio 2009: 212) tvrdi da ne mogu sadržavati modalne partikule. Nasuprot njima stoje proširene (nerestriktivne) relativne rečenice koje su što se tiče ilokucije samostalne (up. ebd.). Rečenice koje se u njemačkoj gramatici nazivaju *weiterführende Nebensätze* (slobodne rečenice) kao i apozitivne relativne rečenice neovisne su kada je riječ o ilokuciji, te dozvoljavaju upotrebu modalnih partikula (up. Coniglio 2009: 213). Distribuciju modalnih partikula u određenim zavisnim rečenicama analizirala je djelimično Thurmair (1989), a detaljnije su je analizirali Kwon (2005) i Coniglio (2009), kako to Thurmair (2013: 644) i sama navodi. Thurmair (2013: 645) rezimira rezultate do kojih je došao Kwon (2005) u svom istraživanju te navodi da se modalne partikule javljaju u dopunskim rečenicama (često u indirektnom govoru), u mnogo vrsta adverbijalnih rečenica i u atributskim rečenicama i da se u adverbijalnim rečenicama koriste modalne partikule koje su tipične za izjave (u takve modalne partikule spadaju

i *ja* i *doch*). Međutim, na istom mjestu naglašava i da se u finalnim rečenicama koriste modalne partikule tipične za imperative (u takve modalne partikule spada i naglašeno *JA*).

Analiza korpusa sastavljenog od primjera iz literarnih dijela pokazala je da se modalna partikula *denn* javlja u objekatskim kao u primjerima (1) i (2) i u kondicionalnim rečenicama kao u primjeru (3):

(1) Nicht mit einer Silbe sprachen wir davon, welches **denn** dieses gewünschte Ergebnis sein soll. (MS: 80)
(2) Als er uns fragte, ob **denn** Medea wirklich ihren Bruder umgebracht habe, antworteten wir verabredungsgemäß, dieses Gerücht, das damals in Kolchis umlief, sei jedenfalls niemals widerlegt worden, ... (MS: 83)
(3) Das würde Akamas die Handhabe geben, gegen sie vorzugehen, wenn er es **denn** wollte, ... (MS: 83)

Isto je već utvrdio i Kwon Kwon (2005: 118/119) u svojoj analizi. Kada se *denn* koristi u objekatskoj rečenici, u glavnoj rečenici su sadržani *verba dicendi*. Tačnije rečeno, korišteni su sljedeći glagoli: *fragen, wissen* i *sprechen* i sve su objekatske zavisne rečenice indirektna pitanja. Kwon (2015: 118) također navodi da se u takvim primjerima najčešće radi o indirektnom govoru za pitanja, ali nije isključena ni upotreba u indirektnim pitanjima koja nisu dio indirektnog govora i u atributskim rečenicama koje se uvode pomoću *ob* ili *w*-riječi. Osim toga i ovaj autor (Kwon 2005: 119) potvrđuje da se *denn* javlja u kondicionalnim rečenicama i to onima uvedenim pomoću *wenn*, *falls* i *sofern*. U mom korpusu potvrđeni su samo primjeri sa *wenn*. Navodim i Kwonove (ebd.) primjere, koje je on preuzeo iz novina "Tageszeitung", a za koje ja nemam potvrdu u svom korpusu:

(4) Auch jetzt bleibt die Frage, wer **denn** nun Liberia offiziell regiert, ungeklärt.
(5) Es kommt doch der Zweifel, ob das **denn** alles so richtig ist.
(6) Herr Meisner und Frau Bergmann hatten fünf Jahre Gelegenheit, dieses Programm, falls es **denn** überhaupt finanzierbar ist, in die Tat umzusetzen.
(7) Und irgendwann kriegt jeder Topf eins auf den Deckel, sofern er **denn** einen hat!

Kada je riječ o modalnoj partikuli *doch*, analiza je pokazala da se koristi u adverzativnim (8), koncesivnim (9), kauzalnim (10), subjekatskim (11), objekatskim (12) i atributskim rečenicama (13).

(8) ..., ihr Vater zum Beispiel habe öffentlich und bitterlich geweint, als ihr Bruder verunglückt war, geheult und geschrien habe er, während man **doch** in Korinth bei einer Beerdigung keinen Mann weinen sehe. (MS: 29)

(9) Sie hielt es für angebracht, mich mitten auf der Straße zu stellen, obwohl sie **doch** die Urheber des Gerüchtes gar nicht kennen konnte. (MS: 85)

(10) Ich war überzeugt, ... – um Iphinoes Verschwinden würden Unruhen ausbrechen, da **doch** die Täuschung, mit der man das Volk abgespeist hatte, derart plump war. (MS: 120)

(11) ..., Medea sagt, ob mir auch schon aufgefallen sei, daß in jedem Übel **doch** auch ein Körnchen Gutes stecke. (MS: 157)

(12) ..., und als sie mich wieder fragte, ob ich sie denn liebe und schön fände, sagte ich, daß sei **doch** selbstverständlich, … (AEC: 61)

(13) …, warum redete er da am Fernsehschirm von gesellschaftlichen Verpflichtungen, von Staatsbewußtsein, von Deutschland, sogar von Christentum, an das er **doch** nach eigenem Geständnis gar nicht glaubte, ... (AEC: 209)

Kwon (2005: 93) navodi da se modalna partikula *doch*, kada je riječ o funkcijama rečenica, koristi u dopunskim rečenicama sa *dass*, u kauzalnim i koncesivnim rečenicama. Moji se rezultati razlikuju utoliko od Kwonovih što se u mom korpusu pojavljuju i adverzativne rečenice sa *doch*. U COSMAS-u nalazim potvrdu za upotrebu modalne partikule *doch* u adverzativnim rečenicama:

(14) ...; das wiederum dürfte eine Pro-Saddam-Stimmung hervorrufen, während **doch** das genaue Gegenteil beabsichtigt ist.

(15) Im Gegensatz zu anderen Verkehrsministern war es gestern nicht möglich, vor dieser Sitzung mit ihm einen direkten Kontakt zu bewerkstelligen, während mit anderen Verkehrsministern auf die Sitzung von gestern hin **doch** sehr häufig telefoniert und zum Teil auch persönlich in Kontakt getreten werden konnte.

Modalna partikula *ja* u korpusu zavisnih rečenica javlja se u atributskim (16), kauzalnim (17), rečenicama zvanim *weiterführende Nebensätze* (18), u subjekatskim (19) i objekatskim rečenicama (20).

(16) Unsympathisch waren sie unseren Kolchern nicht, Jason mit dem Pantherfell und seine etwas verwilderte Schar von Argonauten, die **ja** nicht roh waren, eher ein wenig täppisch, aber hilfsbereit, wenn es sich ergab, und neugierig. (MS: 32)

(17) Das würde Akamas die Handhabe geben, gegen sie vorzugehen, wenn er es denn wollte, da er **ja** nun mal ihr wirkliches Vergehen, in ein innerstes Geheimnis von Korinth eingedrugen zu sein, nicht verwerten konnte. (MS: 83)

(18) ..., daß nun auch meine Arme und Beine ihre trügerische Geschicklichkeit wieder verloren haben und kein noch so dummer Küchenjunge auf die Idee käme, mir nachzupfeifen, was **ja** auch höchst ungehörig wäre gegenüber der Tochter des Königs, ... (MS: 130)

(19) Mir fiel ein, dass ich **ja** Süheylas Bild bei mir hatte. (DVDSIDS: 35)

(20) Marie wußte noch viel besser Bescheid und klärte Karl und Sabine darüber auf, daß die in Rom in dieser Frage **ja** gar nicht anders können. (AEC: 254)

Kwon (2005: 40ff) prilikom analize svoga korpusa dolazi do zaključka da se modalna partikula *ja* javlja u dopunskim rečenicama s veznikom *dass* te da je ova modalna partikula spojiva s adverzativnim (21), kauzalnim i finalnim rečenicama (22) te s konsekutivnim rečenicama (23), ali ne u kombinaciji sa *zu ... als dass, nicht genug/genügend ... als dass*; zatim je spojiva s koncesivnim rečenicama, osim s onima sa *wenn/was ... auch, auch/selbst/und wenn* i na koncu s poredbenim rečenicama (24), ali ne s onima sa *als, als ob/wenn, wie wenn*. Osim toga se *ja* prema ovom autoru od atributskih rečenica javlja u relativnim apozitivnim rečenicama, u rečenicama koje naziva *Satzrelativsätze*, u atributskim rečenicama sa *dass* i s temporalnim veznicima kao što su *als, nachdem* i u atributskim upitnim rečenicama s upitnim prilozima na *w*, ali samo u onima s lokalnim značenjem (*wo, wohin* i *woher*) (up. Kwon 2005: 51). U korpusu koji je predmet analize ovog rada nije pronađena potvrda za sve ove vrste rečenica, te za te slučajeve preuzimam primjere koje navodi Kwon (2005: 48–51):

(21) Kölsch ist wie alle anderen Dialekte eine gewachsene, gelebte Sprache, während Hochdeutsch **ja** Konvention ist.

(22) In der Regel läuft die Ferienplanung ein Jahr vorher, damit (nur) **ja** nichts schief gehen kann.
(23) Mit den Kindern im Kindergarten wird ja überhaupt gelernt, gesungen, gespielt, so daß die Kinder auch im Kindergarten **ja** schon eine gewisse Bildung erhalten.
(24) Du hattest, wie du das **ja** gern machst, plötzlich Beckenbauer gespielt.

6. Prijevodni ekvivalenti u zavisnim rečenicama

Analiza prijevoda pokazala je da u 42% slučajeva modalna partikula u zavisnim rečenicama nije prevedena. Od tri modalne partikule u najmanjem broju primjera prevedena je modalna partikula *ja* (38%), koja se, kao što je prikazano u prethodnom poglavlju, koristi u najvećem broju različitih zavisnih rečenica. Modalne partikule *denn* i *doch* prevedene su u 44% slučajeva. Ovi rezultati pokazuju da najveću poteškoću u prevođenju predstavlja modalna partikula *ja*. Da se ova modalna partikula u velikom broju primjera ne prevodi, pokazuju i rezultati koje navodi Mešić (2012: 497). Naime u korpusu od 250 primjera modalna partikula *ja* u svim mogućim vrstama zavisnih i nezavisnih rečenica nije prevedena u 56% slučajeva. Nasuprot tome za modalnu partikulu *denn* Mešić (2015: 315) navodi da u korpusu od 125 primjera u zavisnim i nezavisnim rečenicama ova partikula nije prevedena u svega 36,8% slučajeva.

Dok Dahl (1988: 212) navodi da se modalna partikula *denn* u (tada) srpskohrvatskom jeziku u indirektnim pitanjima ne prevodi i kao eventualni prijevod samo navodi *uopće* (25) kao leksički opis, analiza moga korpusa pokazala je da modalna partikula *denn* u zavisnim rečenicama, dakle, ili nije prevedena (26), ili je u prijevodu upotrijebljen kondicional (27), ili je prevedena pomoću *već* (28)*, to* (29)*, pa* (30) ili *zar* (31).

(25) Ich fragte ihn, was er denn wolle.
Pitao sam ga šta uopće hoće.

(26) Das würde Akamas die Handhabe geben, gegen sie vorzugehen, wenn er es **denn** wollte, ... (MS: 83)
To će Akamasu dati povod da poduzme mjere protiv nje, ako želi, ... (MG: 80)

(27) Nicht mit einer Silbe sprachen wir davon, welches **denn** dieses gewünschte Ergebnis sein soll. (MS: 80)

Nijednom riječju nismo spomenuli šta **bi trebao** biti željeni rezultat. (MG: 77)

(28) Ich sagte mir, ich bin Medea, die Zauberin, wenn ihr es **denn** so wollt. (MS: 178/179)
Rekla sam sebi, ja sam Medeja, čarobnica, ako me **već** tako želite zvati. (MG: 172/173)

(29) als erich nach hause kam, fragte er gleich paula, wohin sie **denn** gehen wolle, ... (DL: 144)
kad erich dođe kući, odmah paulu pita kuda **to** ona želi ići, ... (LJ: 138)

(30) Wie Süheyla **denn** noch heiße, wollte es wissen, ... (DVDIDS: 35)
Pa kako se Süheyla još zove, htjela je da zna, … (ISNS: 27)

(31) Leyla fragte mich, ob ich **denn** nicht wisse, wo Süheyla wohnt. (DVDIDS: 36)
Leyla me upita **zar** ne znam gdje Süheyla stanuje. (ISNS: 27)

Specifično je za modalnu partikulu *denn* u odnosu na druge dvije partikule u ovom istraživanju to što je u svim primjerima u kojima je prevedena kao ekvivalent korištena neka modalna partikula u bosanskom jeziku ili je pak korišten kondicional, i jedno i drugo sredstva za izražavanje modalnosti. U primjeru (30) modalnu partikulu *denn* bilo je moguće prevesti zato što se radi o inverziji i prijevod možemo smatrati direktnim govorom, jer da se rečenica sa *denn* našla iza glavne rečenice, ne bi se mogla upotrijebiti modalna partikula *pa*:

*Htjela je da zna **pa** kako se Süheyla još zove…

Prijevod u primjeru (31) predstavlja mješavinu direktnog i indirektnog govora. Koristi se upitna partikula *zar* karakteristična za direktna pitanja, a s druge strane koristi se prvo lice koje se u navedenom primjeru uklapa u indirektni govor. Silić – Pranjković (2007: 333) u poglavlju u kojem se govori o zavisnoupitnim rečenicama ne navode niti jedan primjer s partikulom *zar*, što također potvrđuje da ova partikula ne uvodi indirektna pitanja.

U najvećem broju primjera modalna partikula *denn* prevedena je pomoću modalne partikule *to*. Ova modalna partikula čini se jako pogodnom za prijevod modalne partikule *denn* u indirektnim pitanjima i ustanovljeno je da

se u svakom primjeru za indirektna pitanja u kojem je prijevod partikule izostao zapravo mogla upotrijebiti modalna partikula *to*. Jedan je takav primjer sljedeći:

(32) Wenn Marie am Wochenende zu unserer Wirtin ging, um Aufschub für die Mietzahlung zu erlangen, fing die Wirtin jedesmal an und fragte, warum ich **denn** nicht arbeiten ginge.

U prijevodu je partikula izostala, a prijevod je mogao glasiti ovako:

… i pitala zašto **to** ja ne idem raditi.

Što se tiče modalne partikule doch, ona u korpusu ili nije prevedena (33) ili je prevedena pomoću *zbilja* (34), *pa* (35) ili *zapravo* (36).

(33) ..., ihr Vater zum Beispiel habe öffentlich und bitterlich geweint, als ihr Bruder verunglückt war, geheult und geschrien habe er, während man **doch** in Korinth bei einer Beerdigung keinen Mann weinen sehe. (MS: 29)
..., njen otac je, naprimjer, javno i gorko plakao kad je nastradao njen brat, cmizdrio je i vrištao, a na Korintu ne možeš vidjeti nijednog muškarca da plače na pogrebu. (MG: 28)

(34) Ich war überzeugt, ... – um Iphinoes Verschwinden würden Unruhen ausbrechen, da **doch** die Täuschung, mit der man das Volk abgespeist hatte, derart plump war. (MS: 120)
Bio sam uvjeren... – elem, da će zbog Ifinojinog nestanka nastati nemiri, jer, **zbilja**, varka koja je ponuđena narodu bila je tako neukusna. (MG: 116)

(35) ..., und als sie mich wieder fragte, ob ich sie denn liebe und schön fände, sagte ich, das sei **doch** selbstverständlich, ... (AEC: 61)
..., a kad me ponovo pitala da li je volim i da li mi je lijepa, rekao sam, **pa** to je samo po sebi razumljivo, … (GJK: 48)

(36) …; da ich diese Nummer meistens im Zug noch einmal durchgehe (sie besteht aus mehr als sechshundert Abläufen, deren Choreographie ich natürlich im Kopf haben muß), liegt es nahe, daß ich hin und wieder meiner eigenen Phantasie erliege: in ein Hotel stürze, nach der Abfahrtstafel ausschaue, diese auch entdecke, eine Treppe hinauf- und hinunterrenne, um meinen Zug nicht zu versäumen,

während ich **doch** nur auf mein Zimmer zu gehen und mich auf die Vorstellung vorzubereiten brauche. (AEC: 12)
...; kako ja cijelu tu točku običavam još jedanput proći u vlaku (a sastoji se više od šest stotina pokreta čiju koreografiju naravno moram znati napamet), jasno je da tu i tamo podliježem vlastitoj mašti: upadam u neki hotel, osvrćem se za pločom s podacima o odlascima vlakova, pronalazim je, trčim uz ili niz neke stepenice da ne zakasnim na svoj vlak, premda bih **zapravo** samo trebao otići u svoju sobu i pripremiti se za nastup. (GJK: 8)

Kada je riječ o ekvivalentima, bitno je naglasiti da ne dominira nijedan od navedenih. U primjeru (35), gdje je modalna partikula *doch* prevedena pomoću modalne partikule *pa,* u prijevodu je upotrijebljen direktni govor bez navodnika, dok rečenica na njemačkom jeziku predstavlja indirektni govor. Da je prevodilac koristio indirektni govor s veznikom *da***,** ne bi bilo moguće upotrijebiti modalnu partikulu *pa*:

..., a kad me ponovo pitala da li je volim i da li mi je lijepa, rekao sam, da je to samo po sebi razumljivo, …

Dahl (1988: 216) navodi da modalna partikula *doch* u zavisnim rečenicama često nije prevedena, ali je moguća eksplikacija pomoću *kao što znaš*, što pokazuje na sljedećem primjeru:

(37) Peter, der doch seit langem krank ist, sagte seine Teilnahme an der Konferenz ab.
Petar, koji je kao što znaš već odavno bolestan, otkazao je svoje učešće na konferenciji.

Kao što je već navedeno, modalna partikula *ja* u najvećem broju zavisnih rečenica nije prevedena (38), što potvrđuje i Dahl (1988: 233), koji čak ne navodi nikakve ekvivalente. Ukoliko je prevedena, u mom su korpusu korišteni sljedeći ekvivalenti: *a* (39)*, uostalom* (40)*, ustvari i* (41)*, čak i* (42)*, i* (43).

(38) Unsympathisch waren sie unseren Kolchern nicht, Jason mit dem Pantherfell und seine etwas verwilderte Schar von Argonauten, die **ja** nicht roh waren, eher ein wenig täppisch, aber hilfsbereit, wenn es sich ergab, und neugierig. (MS: 32)
Našim Kolhiđanima oni nisu bili nesimpatični, Jason sa svojim panterskim krznom i njegova ponešto podivljala četa Argonauta,

koji nisu bili grubi, nego prije pomalo nezgrapni, ali za to spremni na pomoć, kad je bilo potrebno, a i radoznali. (MG: 31)

(39) ..., und Akamas, der oberste Astronom und erste Berater des Königs, dem ich einmal mein Erstaunen über die Vielzahl dieser unnützen, aber arroganten Schreiber und Rechner offenbarte, belehrte mich über ihren eminenten Nutzen für die Einteilung der Korinther in verschiedene Schichten, die **ja** ein Land erst regierbar mache. (MS: 36)
..., pa me je Akanas, vrhovni astronom i prvi savjetnik kralja, kome sam jednom izrazila svoje čuđenje zbog velikog broja ovih beskorisnih a arogantnih pisara i račundžija, poučio o njihovoj eminentnoj zasluzi za podjelu Korinćana u razne slojeve, **a** koja omogućava vladanje bilo kojom zemljom. (MG: 34/35)

(40) ..., daß nun auch meine Arme und Beine ihre trügerische Geschicklichkeit wieder verloren haben und kein noch so dummer Küchenjunge auf die Idee käme, mir nachzupfeifen, was **ja** auch höchst ungehörig wäre gegenüber der Tochter des Königs, ... (MS: 130)
..., da su sada moje ruke i noge opet izgubile onu svoju lažljivu spretnost i da nijedan dečko iz kuhinje, makar bio ne znam kako glup, više nije u iskušenju da zviždi za mnom, što **uostalom** i ne priliči spram kraljeve kćerke, ... (MG: 125/126)

(41) Wortlos sind wir darin übereingekommen, unsere Verbindung, die **ja** keine ist, geheimzuhalten, … (MS: 152)
Bez riječi smo se sporazumjeli da našu vezu, koja to **ustvari i** nije, držimo u tajnosti, … (MG: 147/148)

(42) ..., man muß auch rechnen wegen dem späteren leben, das **ja** manchmal noch nachkommt. (DL: 31)
... moraš se preračunati zbog kasnijeg života, koji nekad **čak i** dođe. (LJ: 28)

(43) Marie wußte noch viel besser Bescheid und klärte Karl und Sabine darüber auf, daß die in Rom in dieser Frage **ja** gar nicht anders können. (AEC: 254)
Marija je bila daleko bolje upućena i razjasnila bi Karlu i Sabini da oni u Rimu **i** nisu mogli drugačije u tom pogledu. (GJK: 208)

Svi ekvivalenti korišteni su samo u po jednom primjeru osim *i*, koje Mrazović – Vukadinović (1990: 431) smatraju konverzacijskom partikulom, koja "može da izrazi brigu ili saučestvovanje".

7. Definicija rečeničnog modusa i podjela na vrste

Pod rečeničnim se modusom u ovome radu podrazumijeva ono što Jahić – Halilović – Palić (2000: 360) nazivaju "ciljnom usmjerenošću", a Silić – Pranjković (2007: 281) "priopćajnom svrhom". S obzirom na to da se radi o sredstvu pomoću kojeg se izražava modalnost, naziv račenični modus smatram podobnijim (up. i Mešić 2017: 24).

Altmann (1987: 25) razlikuje pet rečeničnih modusa:

- izjavni:

(44) Die Bayern spielen (doch/eben/einfach/halt/ja) schlecht. (Altmann 1987: 47)

- upitni:

(45) Spielen die Bayern (auch/denn/eigentlich/etwa/mal/wohl) schlecht? (ebd.)

- imperativni:

(46) Spielt (bloß/doch/eben/einfach/halt/ja/mal/nur/ruhig/schon) schlecht, ihr Bayern! Jetzt spielt (...) schlecht, ihr Bayern! (ebd.)

- optativni:

(47) Ach würden die Bayern (bloß/doch/nur) schlecht spielen! (ebd.)

- eksklamativni:

(48) Spielen die Bayern (aber/vielleicht/aber auch) schlecht! (Altmann 1987: 48)

Altmann – Hahnemann (2010: 157) definiraju rečenični modus kao "kompleksan jezički znak koji se sastoji od tipova rečenica s jedne strane i tipova funkcija s druge strane". Tipovi su rečenica prema ovim autorima (ebd.) karakterizirani sintaksičkim sredstvima, dok se "pod tipovima funkcija podrazumijeva strukturalno značenje", odnosno propozicijski osnovni stav.

8. Rečenični modus i zavisne rečenice

Postavlja se pitanje je li potrebno pretpostaviti rečenični modus kada je riječ o zavisnim rečenicama. U ovom radu polazim od toga da zavisne rečenice, samim time što sadržavaju modalne partikule, posjeduju određenu ilokucijsku samostalnost, a i rečenični modus. Njihov modus je modus njihovih ekvivalenata s glagolom na prvom ili drugom mjestu, pri čemu prvenstveno mislim na zavisne rečenice koje predstavljaju indirektni govor.

Pasch (1990: 105) npr. navodi da ukoliko pođemo od toga da se pomoću rečeničnog modusa treba izraziti stav govornika bez leksičkih izraza, onda zavisne rečenice nemaju rečenični modus, te to argumentira samo time da nije potrebno pretpostavljanje rečeničnog modusa za zavisne rečenice. Ovakvo opravdanje za tvrdnju da zavisne rečenice nemaju rečenični modus dovodi u pitanje Rosengren (1990: 112), te s pravom postavlja pitanje zašto zavisne rečenice ne bi imale isti rečenični modus kao njihovi ekvivalenti, tj. rečenice s glagolom na prvom ili drugom mjestu. Autorice Brandt – Rosengren – Zimmermann (1990: 122) prave razliku između izjavnih (-*w*) i upitnih rečenica (+*w*). Autorice (1990: 139) zaključuju da, kada je riječ o obilježju ± *w*, ne trebamo razlikovati rečenice s glagolom na posljednjem mjestu od rečenica s glagolom na prvom ili drugom mjestu, a to bi važilo ne samo za subjekatske i objekatske rečenice nego i za sve zavisne rečenice. Kao važan argument za ovakvu tvrdnju autorice (ebd.) navode to što se modalne partikule javljaju i u ovakvim rečenicama. Relativne rečenice imaju obilježje -*w*, te ih stoga Brandt – Rosengren – Zimmermann (1990: 139) ubrajaju u izjavne rečenice. Slabost je ove tvrdnje u tome što u njemačkom jeziku postoje i relativne rečenice s obilježjem +*w*. Većina adverbijalnih rečenica također spada u izjavne rečenice. Kondicionalnim i kauzalnim rečenicama sa *wer auch, wenn auch* pripisuju obilježje +*w*, te smatraju da su po svojoj strukturi srodne upitnim rečenicama, a od upitnih *w*-riječi razlikuju se utoliko što nisu ni samostalne ni zavisne, nego stoje nepovezano pored glavne rečenice (up. Brandt – Rosengren – Zimmermann 1990: 141f.). Zaefferer (1987: 262) navodi da njemački kondicionalni veznik *wenn* nije etimološki ništa drugo do upitna riječ *wann*. Ono što je zajedničko kondicionalnim rečenicama i pitanjima jest to što i indirektna pitanja i kondicionalne rečenice mogu početi sa *ob*, za šta autor (ebd.) navodi sljedeći primjer:

(49) Ob du mitkommst oder nicht, ich gehe jetzt spazieren.

U prilog tome da kondicionalne rečenice predstavljaju upitni rečenični modus govori i činjenica što se modalna partikula *denn*, inače specifična za upitni rečenični modus, koristi u kondicionalnim rečenicama. Ova se modalna partikula javlja u indirektnim pitanjima, pa možemo reći da i indirektna pitanja predstavljaju upitni rečenični modus (up. i Mešić 2017: 105). Sve ostale analizirane vrste rečenica predstavljaju izjavni rečenični modus (ebd.), jer ukoliko izostavimo veznik i transformiramo zavisnu rečenicu u samostalnu rečenicu, dobijemo izjavni rečenični modus.

9. Zaključak

Analiza upotrebe modalnih partikula *denn, doch* i *ja* u zavisnim rečenicama pokazala je da se *doch* pored upotrebe u zavisnim rečenicama, koju su potvrdila i ranija istraživanja drugih autora, koristi i u adverzativnim rečenicama. Analiza je nadalje pokazala da je modalne partikule u zavisnim rečenicama teže prevesti nego u nezavisnim rečenicama, a to je uvjetovano redoslijedom riječi, jer neke modalne partikule kao npr. *pa* mogu zauzeti samo prvu poziciju u rečenici. U prijevodima je stoga dolazilo do upotrebe direktnog umjesto indirektnog govora. Ustanovljeno je također da se modalna partikula često mogla prevesti, ali da to prevodilac nije učinio. Najbolji je primjer za to upotreba modalne partikule *to* u prijevodu modalne partikule *denn* u indirektnim pitanjima. Na kraju se da zaključiti da je u dosadašnjim istraživanjima malo pažnje posvećeno modalnim partikulama u zavisnim rečenicama kao i odnosu između zavisnih rečenica i rečeničnog modusa. Kada je riječ o ovom posljednjem, germanisti imaju različita shvatanja, te neki smatraju da zavisne rečenice imaju rečenični modus, a drugi da nemaju.

Izvori

Böll, Heinrich (1963), *Ansichten eines Clowns*, Kieperheuer & Witsch, Köln/Berlin (= AEC).

Böll, Heinrich (1989), *Gledišta jednog klauna*, prevela Sonja Đerasimović, August Cesarec, Zagreb (= GJK).

Frischmuth, Barbara (1973), *Das Verschwinden des Schattens in der Sonne*, Suhrkamp, Frankfurt am Main (= DVDSIDS).

Frischmuth, Barbara (2009), *Iščezavanje sjenke na suncu*, preveo Naser Šečerović, Connectum, Sarajevo (= ISNS).

Jelinek, Elfriede (1975), *Die Liebhaberinnen*, Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg (= DL).

Jelinek, Elfriede (2005), *Ljubavnice*, prevela Hana Stojić, IK Vrijeme, Zenica (= LJ).

Remarque, Erich Maria (1966), *Na Zapadu ništa novo*, preveo Miodrag Petrović, Otokar Keršovani, Beograd (= NZNN).

Remarque, Erich Maria (1999), *Im Westen nichts Neues*, Kieperheuer & Witsch, Köln (= IWNN).

Wolf, Christa (2001), *Medeja: Glasovi*, preveo Vahidin Preljević, Svjetlost, Sarajevo (= MG).

Wolf, Christa (2006), *Medea. Stimmen*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München (= MS).

Literatura

Altmann, Hans (1987), "Zur Problematik der Konstitution von Satzmodi als Formtypen", u: Jörg Meibauer, ur., *Satzmodus zwischen Grammatik und Pragmatik*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 22–56.

Altmann, Hans, Suzan Hahnemann (2010), *Prüfungswissen Syntax. Arbeitstechniken – Klausurfragen – Lösungen,* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Autenrieth, Tanja (2002), *Heterosemie und Grammatikalisierung bei Modalpartikeln. Eine synchrone und diachrone Studie anhand von "eben", "halt", "e(cher)t", "einfach", "schlicht" und "glatt"*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

Brandt, Margareta, Inger Rosengren, Ilse Zimmermann (1990), "Satzmodus, Modalität und Performativität", u: *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung,* Akademie-Verlag, Berlin, 120–149.

Coniglio, Marco (2009), "Deutsche Modalpartikeln in Haupt- und Nebensätzen", u: Abraham, Werner, Elisabeth Leiss, ur., *Modalität. Epistemik und Evidentialität bei Modalverb, Adverb, Modalpartikel und Modus*, Stauffenburg Verlag Brigitte Narr, Tübingen, 191–222.

Dahl, Johannes (1988), *Die Abtönungspartikeln im Deutschen. Ausdrucksmittel für Sprechereinstellungen mit einem kontrastiven Teil deutsch-serbokroatisch,* Julius Groos Verlag, Heidelberg.

Džanko, Minka (2010), *Modalne partikule eben, halt i wohl u njemačkom i njihovi prijevodni ekvivalenati u bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo.

Eroms, Hans-Werner (2000), *Syntax der deutschen Sprache,* Walter de Gruyter, Berlin.

Hentschel, Elke (1983). "Partikeln und Wortstellung", u: Harald Weydt, ur., *Partikeln und Interaktion*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 46–53.

Jahić, Dževad, Senahid Halilović i Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.

Kemme, Hans-Martin (1979), *Ja, denn, doch usw. Die Modalpartikeln im Deutschen. Erklärungen und Übungen für den Unterricht an Ausländer,* Goethe-Institut, München.

Krivonosov, Aleksej (1966), "Die Rolle der modalen Partikeln in der kommunikativen Gliederung der Aussagesätze, der Fragesätze, der Befehlssätze und der Nebensätze in bezug auf die Hauptsatzglieder", u: Ammer, Karl, Otto von Essen, Fritz Hintze, Georg Friedrich Meier, ur., *Zeitschrift für Phonetik Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*, Akademie-Verlag, Berlin, 130–140.

Kwon, Min-Jae (2005), *Modalpartikeln und Satzmodus. Untersuchungen zur Syntax, Semantik und Pragmatik der deutschen Modalpartikeln*, Ludwig-Maximilians-Universität, doktorska disertacija, München.

Ličen, Marina (1989), "Die serbokroatische Partikel ‚PA' und ihre deutschen Entsprechungen", u: Harald Weydt ur., *Sprechen mit Partikeln*, de Gruyter, Berlin, 171–184.

Mešić, Sanela (2012), "Modal Particles as a Translation Problem. Contrastive Analysis of German Modal Particle ja", u: Azamat Akbarov, Vivian Cook, ur., *Approaches and Methods in Second and Foreign Language Teaching,* IBU, Sarajevo, 493–500.

Mešić, Sanela (2015), "Modalpartikeln als Übersetzungsproblem. Kontrastive Analyse der deutschen Modalpartikel denn", u: Tatjana Panova-Ignjatov, ur., *Jezični i kulturni proniknuvanja niz preveduvanjeto i tolkuvanjeto*, Filološki fakultet "Blaže Koneski", Skoplje, 311–322.

Mešić, Sanela (2017), *Pragmatičke funkcije modalne partikule doch i rečenični modus. Kontrastivna analiza*, Planjax, Tešanj.

Mrazović, Pavica i Zora Vukadinović (1990), *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Dobra vest, Novi Sad.

Pasch, Renate (1990), ",Satzmodus' – Versuch einer Begriffsbestimmung", u: *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*, Akademie-Verlag, Berlin, 92–110.

Rosengren, Inger (1990), "Satzmodus als Sprechereinstellung? Korreferat zu Renate Pasch ‚Satzmodus' – Versuch einer Begriffsbestimmung", u: *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*, Band 43, 111–119.

Silić, Josip i Ivo Pranjković (2007), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.

Thurmair, Maria (1989), *Modalpartikeln und ihre Kombinationen*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

Thurmair, Maria (2013), "Satztyp und Modalpartikeln", u: Meibauer, Jörg, Markus Steinbach, Hans Altmann, ur., *Satztypen des Deutschen*, De Gruyter, Berlin/New York, 627–651.

Uvanović, Željko (1997), *Die deutschen Modalpartikeln aber, denn, doch und schon und ihre kroatischen Entsprechungen*, Tactum Verlag, Marburg.

Zaefferer, Dietmar (1987), "Satztypen, Satzarten, Satzmodi – Was Konditionale (auch) mit Interrogativen zu tun haben", u: Jörg Meibauer, ur., *Satzmodus zwischen Grammatik und Pragmatik*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 259–285.

The Use of the German Modal Particles *Denn*, *Doch* and *Ja* in Subordinate Clauses and Their Translation Equivalents in Bosnian

Abstract

In this paper, I analyse the modal particles *denn, doch* and *ja* in subordinate clauses. First, I define the term modal particles in German and Bosnian. Following this, I offer a brief overview of the previous research on German modal particles in subordinate clauses. An empirical investigation of data from a German corpus will show the usage of the modal particles in subordinate clauses. Further, I will give an overview of their translation equivalents in Bosnian. This section is followed by a discussion on the relation between subordinate clauses and the sentence moods.

Key words: *denn, doch, ja, modal particles, subordinate clauses, equivalents, sentence moods*

II. JEZIK U KULTURNOME KONTEKSTU

UDK: 81'42
Izvorni naučni rad

Marina KATNIĆ-BAKARŠIĆ

Kulturni kontekst u suvremenoj stilistici

KLJUČNE RIJEČI: *kulturni kontekst, stilistika (pragmatička, forenzička, kognitivna, kontekstualizirana), signali kulturne kontekstualizacije*

U radu se promatra uloga kulturnog konteksta u suvremenim stilističkim pristupima. Naime, stilistika je danas najčešće kontekstualizirana disciplina, a kontekst kulture u njoj zauzima posebno mjesto. Također se daje kritički pregled nekih postojećih definicija kulturnog konteksta (npr. kod R. Fowlera, C. Kramsch, L. Badurine). Ukazuje se na važnu ulogu kulturnog konteksta u pragmatičkoj, forenzičkoj, kognitivnoj stilistici, kao i u proučavanju stila literarnog diskursa.

1.0. Tradicionalna strukturalna stilistika smatrala je da stil i stilski efekti počivaju u tekstu i da je značenje, pa i stilističko, jednom zauvijek dato i statično, te je stoga prilikom deskripcije i analize u obzir uzimala isključivo lingvistički, tj. jezički kontekst. Suvremena stilistika po mišljenju mnogih autora može se smatrati kontekstualiziranom disciplinom, i to u različitim pravcima (npr. u diskursnoj, pragmatičkoj, kritičkoj, feminističkoj, pa i kognitivnoj stilistici – v. npr. Weber 1996: 1–7).[1] Svi ovi pravci polaze od pretpostavke da značenje ne počiva mirno u tekstu, jednom zauvijek, već da su i značenje i stil dinamični, rezultat suodnosa i pregovaranja pozicija između teksta, autora i čitatelja, uključujući i kontekst produkcije i recepcije teksta. U predgovo-

1 Danas se zbog razuđenosti pravaca sve više govori o stilistikama (u množini). O aktualnim putevima razvoja stilistike v. Katnić-Bakaršić (2015). U ranijem radu *Stilistika diskursa kao kontekstualizirana stilistika* (Katnić-Bakaršić 2003) iznijela sam tezu prema kojoj diskursna stilistika obuhvata različite pristupe, od pragmatičke, preko kritičke i feminističke do kognitivne stilistike, a da se razlika među njima uspostavlja prije svega na osnovu širenja konteksta koji svaka od ovih stilistika uzima u obzir. Iako privlačna, ova teza čini mi se danas pojednostavljenom upravo zbog izuzetne kompleksnosti određenja konteksta, ali ona sadrži dva i danas suštinski važna elementa za suvremenu stilistiku, a to su *diskurs* i *kontekst*.

ru zborniku *Kontekstualizirana stilistika* u čast istaknutom stilističaru Peteru Verdonku što su ga napisali urednici Bex, Burke i Stockwell u suradnji s Katie Wales i Olgom Fischer naglašava se da je kontekst „skliska riječ“, koja se odnosi i na jezički kontekst (tj. „ko-tekst“ u njihovoj terminologiji), zatim na socijalnu i kulturalnu pozadinu, te na socijalna, kulturalna i kognitivna pozicioniranja onih čitatelja koji „interpretiraju tekst i daju mu smisao“ (Bex, Burke, Stockwell 2000: i). Dakle, suvremenu stilistiku danas uvijek zanima i vanjezički kontekst, ma kako ga mi definirali i imenovali (izuzetak su danas zastarjeli tzv. formalni pristupi, koji stilu i značenju prilaze statički).

1.1. Pogledajmo prvo šta se u lingvistici najčešće podrazumijeva pod pojmom kontekst, a posebno pod sintagmom kulturni kontekst. Ukazujući na kompleksnost i dinamičnost pojma kontekst, Lada Badurina navodi česte podjele na jezički i vanjezički kontekst, zatim podjelu vanjezičkog konteksta na situacijski i izvansituacijski, između kojih su granice ponekad teško odredive, pri čemu se posljednji „uklapa u širi kulturni kontekst“ (Badurina 2008: 79). Često se prihvaća i podjela Rogera Fowlera na tri tipa konteksta - kontekst iskaza, kontekst kulture i kontekst referencije (Fowler 1996: 112).[2] Van Dijk u novijim radovima uvodi kompleksni pojam (kognitivnih) kontekstnih modela, smatrajući da su oni između ostalog baza teorije stila, registra, žanra, ali i baza pragmatike. Konteksti u njegovom tumačenju nisu objektivni, već su konstrukti samih sudionika u komunikaciji (Van Dijk 2008: 16). Prema Allanovoj koncepciji centralni pojam konteksta jeste svijet o kojem se govori u iskazu, i to svijet koji sugovornicima može biti blizak ili potpuno dalek, teško razumljiv, zatim svijet snova, stvarni svijet ili svijet fikcije, pa čak i mješavina fakta i fikcije; druga dva elementa konteksta jesu postavke i tekstualno okruženje (Allan 1986: 36–54). Pojam svijeta, naravno, uključuje i ono što se najčešće naziva kulturnim kontekstom. Kao što vidimo, svaki izlazak izvan okvira jezičkog konteksta u vanjezički nužno podrazumijeva postojanje kulturnog konteksta, ali različiti autori različito ga definiraju. Pod ovim pojmom kod nekih autora podrazumijeva se karakteristična ekonomija, zatim „društvena organizacija, obrasci srodstva, obredi plodnosti, ritam godišnjih doba, koncepti vremena i prostora“ (Kramsch 1998: 26), dok za druge ovaj kontekst

2 Sva tri tipa konteksta zapravo su povezana. Kontekst iskaza podrazumijeva situaciju u kojoj se interakcija odvija, uključujući okolnosti („settings“), broj sudionika, način interakcije i slično, dok je kontekst kulture širi i izuzetno strukturiran, tako da na neki način determinira potencijalne tipove konteksta iskaza (situacione tipove). Konačno, kontekst referencije odnosi se na temu ili predmet teksta (Fowler 1996: 112–116).

uključuje „povijesna znanja, vjerovanja, shvaćanja, vrijednosti koja dijele članovi diskursne zajednice (kao društvene skupine koja ima općenito prihvaćen niz zajedničkih javnih ciljeva i namjera u uporabi govorenog i pisanog jezika)“ (Badurina 2008: 79), odnosno „cijelu mrežu socijalnih i ekonomskih konvencija, sve institucije i uobičajene postavke i odnose koji konstituiraju kulturu u širem smislu“ (Fowler 1996: 114). Važno je naglasiti da kulture nisu homogene kako se nekad mislilo i da različite skupine u jednom društvu u različitom stepenu imaju pristup zajedničkim normama ponašanja, vjerovanjima i vrijednostima, pa kulturu valja shvatiti kao „dinamičko i heterogeno grupiranje vrijednosti, uvjerenja i ideologija“, pri čemu se ta uvjerenja i ideologije ocjenjuju kao pozitivni ukoliko pripadaju dominantnim grupama u društvu, elitama (Grainger, Mills 2016: 19).

Sudionici u verbalnoj interakciji uvijek „organiziraju znanje o svijetu i upotrebljavaju to znanje“ da bi predvidjeli ponašanje i odnose u vezi sa novim informacijama, događajima i iskustvima i pravilno ih interpretirali na bazi vlastitoga iskustva u kulturi ili kulturama kojima pripadaju (Kramsch 1998: 27). Ako prihvatimo da u tekstovima postoje određeni signali kontekstualizacije[3], onda možemo ustvrditi da postoje i *signali kulturne kontekstualizacije*. Stilistika nije jedina disciplina koju nužno zanimaju ovi signali, ali su za nju oni posebno bitni. Naravno, oni funkcioniraju dinamički, na relaciji autor – tekst – recipijent, tako da razumijevanje kulturnog konteksta zahtijeva svijest o suodnosu sva tri ova elementa.

2.0. Vratimo se sada ulozi kulturnog konteksta u suvremenoj stilistici. Prije svega, podsjećam da su svi naši iskazi, sve vrste interpersonalne komunikacije, svi tekstovi, usmeni i pisani, uronjeni u kontekst. Lingvisti ponekad iz metodoloških razloga pristupaju iskazima ili tekstovima apstraktno, pokušavajući ih izdvojiti iz konteksta, ali čak i tada takvi „dekontekstualizirani“ elementi dobijaju naknadni kontekst u okviru tih lingvističkih radova, koji i sami nastaju u određenom tekstualnom, intertekstualnom, situacionom i kulturnom kontekstu. U ovome radu ukazujem na značaj kulturnog konteksta za suvremenu stilistiku u cjelini, a njegovu ću ulogu ilustrirati na primjeru pragmatičkog, kritičkog, forenzičkog i literarnog pristupa.

2.1. Posebno važnim čini mi se mjesto kulturnog konteksta u pragmatičkoj stilistici budući da ona, kao i pragmatika uopće, proučava upotrebu je-

3 Termin signali kontekstualizacije uveo je John Gumperz, a preuzima ga Kramsch (1998: 27).

zika u kontekstu i stoga je kontekstualizirana disciplina par excellence. Ako prihvatimo tvrdnju da je svaka upotreba jezika „kulturalni čin“, odnosno da se sudionici u interakciji pozicioniraju s obzirom na konkretnu situaciju i kulturni kontekst (Kramsch 1998: 35), onda je jasno da pragmatička interpretacija stila nužno uključuje ove elemente u niz pitanja kojima se bavi, od teorije učtivosti preko Griceovog načela kooperativnosti i odgovarajućih maksima pa do govornih činova. Pragmatička stilistika želi pomoći u razumijevanju teksta i njegovom smještanju u određeni kulturni kontekst kojem pripada, pri čemu se i ovdje naglašava aktivna uloga recipijenata (Black 2006: 51).

Kada je riječ o kroskulturalnoj pragmatici, čini mi se posebno vrijednim upozorenje što ga daje Wierzbicka, a to je da su mnogi pragmatički termini i principi bazirani na etnocentrizmu i da bi trebalo uvesti takve pojmove i termine koji će biti intuitivno jasni i intuitivno provjerljivi, tako da novi metajezik omogući znanstvenicima koji dolaze iz različitih kulturalnih konteksta da pod njima ne podrazumijevaju različite stvari (Wierzbicka 2003: 71–72). Ovo je i te kako važno i za stilistiku: znanstvenici često interpretiraju govorne činove ili formule učtivosti prema svom kulturnom kontekstu, dok je važno uspostaviti neutralne parametre.

2.2. Kritička stilistika, koja u prvom planu ima proučavanje uloge diskursa i jezika u kreiranju odnosa moći i pokušaj uvođenja progresivnijih praksi, u fokusu ima ideologiju, tako da se u knjizi *Critical Stylistics* Leslie Jeffries (2009) pored lingvističkog najviše spominje sociopolitički kontekst, dok se kulturni kontekst ne spominje izrijekom. Ipak, i ova disciplina nužno uz ideološki mora uzeti u obzir i kulturni kontekst jer su oni bitno povezani; tačnije, ideološka komponenta može se smatrati njegovim važnim dijelom. I danas je aktualna Bahtinova tvrdnja da riječi nisu neutralne, već da na njih djeluju različite ideološke silnice; ovome se mogu dodati i silnice kulturnog konteksta. Uspenski smatra kulturni kontekst toliko važnim da tvrdi kako on može izazvati kulturne konflikte „kada strane prilikom razmene informacija koriste iste reči, ali u različitom značenju“ (2012: 115). Svakodnevno se susrećemo s primjerima takvih konflikata u različitim tipovima diskursa:

> *Ako uzmemo, primjerice, znakovni posrednik komunizam, lako ćemo ispostaviti da on – barem na nekim razinama denotacija i konotacija – referira na nešto različito u poljskoj kulturi, u hrvatskoj kulturi, u crnogorskoj kulturi, u francuskoj kulturi itd. Mi, naravno – isto kao u slučaju s bojama ili sa snijegom – ne možemo odlučiti koja je referencija*

istinita, a koja je lažna. Sve su istinite jer izražavaju različite kulturne kontekste, a svaki kontekst funkcionira u okviru sistema drukčijih kulturnih kodova (Czerwiński 2011: 45*).*

2.3. Prikazat ću ovdje ukratko i ulogu kulturnog konteksta u jednom manje poznatom stilističkom pristupu. Naime, u forenzičkoj stilistici, koja je na Zapadu relativno dobro razvijena i postiže određene rezultate, u fokusu je „društveni i kulturni kontekst, utjecaj autora na čitatelja te stvaranje i prikaz identiteta“ (Puljić 2016). Forenzički stilističari proučavaju individualne narative pojedinaca i bave se pitanjima autorstva. Sveinung Sandberg tako je proučavao individualni stil Norvežanina Breivika, masovnog ubice, koji je prije zločina u svom „Manifestu“ davao opravdanje za ovaj zločin. Istraživanje ovoga autora pokazalo je da je Breivikov tekst nastao nedosljednm pripovjednom linijom i spajanjem različitih tuđih tekstova s vlastitim, pri čemu nastaje konfuzan narativ koji ukazuje na ograničen diskurzivni Breivikov repertoar; ovome bih dodala da se stil toga narativa odlikuje i distorzijom elemenata realnosti kao jednim od znakova, uvjetno rečeno, zločinačkog diskursa. Forenzička analiza morala je uključiti i društveni i kulturni kontekst nastanka toga teksta i samoga zločina, a u konačnici Sandberg tvrdi da je u oblikovanju toga teksta ključnu ulogu imao sociokulturni kontekst interneta (Sandberg 2016). Već i ovaj kratki prikaz pokazuje kako je kulturni kontekst bitan element u različitim stilističkim pravcima, od relativno manje poznatih i razvijenih pa do onih koji bitno određuju stilistiku u cijelom njenom razvoju, kakva je npr. stilistika literarnog diskursa.

2.4. Kada se govori o literarnom diskursu, kulturni je kontekst danas nezaobilazan prilikom njegove stilističke analize i interpretacije. Bilo je pokušaja književnih teoretičara da fikcionalnost odrede kao odsustvo konteksta ili kao njegovu ne-stvarnost, ali nema nikakve sumnje da literarni diskurs ima „nedvosmisleni kontekst kulture“ (Fowler 1996: 114). Pri stilističkoj analizi literarnog teksta pojam *svijeta*, stvarnog ili fikcionalnog, o kojem je ranije bilo riječi (Allan 1986) svakako barem djelomično odgovara i pojmu kulturnog konteksta i pokazuje koliko je on neizbježan. Lotman opet naglašava da umjetnički tekst uvijek posjeduje dvojnost – on hini da je stvarnost, da je činjenica realnosti, a istovremeno podsjeća da je nečije djelo (Lotman 1998: 88). U toj napetosti *stvarnost – fikcija* također se nalazi značaj kulturnog konteksta, koji dodatno čini umjetničko djelo ambigvitetnim i pojačava njegovu stilogenost. Pored toga, ovdje se vidi koliko je današnja stilistika s pravom uvela čitatelja

kao bitan element stilističke analize i interpretacije. Naime, uvijek je nužno odgovoriti na pitanje kakav je kulturni kontekst autora, kakav recipijen(a)ta teksta, kao i kakav je kulturni kontekst u svijetu djela jer i svijet fikcije, ma koliko dalek bio od kulturnog konteksta recipijenata, ima svoj vlastiti kulturni kontekst. Ovo se može pokazati i na primjeru „kulturno-historijskog diskursa“[4], u kojem između nastanka i recepcije tekstova može postojati dug vremenski period, tako da su recipijenti dobili te tekstove u drugačijem kontekstu od onoga u kojem su nastali: „Ti tekstovi se ispunjavaju – u novom kulturnom kontekstu – određenim smislom, koji se može bitno razlikovati od smisla kojim je svojevremeno uslovljena pojava datih tekstova“ (Uspenski 2012: 115). [5]

2.5. Kulturni kontekst važan je i u kognitivnoj stilistici jer je značenje dominantnih metafora u svim diskursnim tipovima izrazito socijalno i kulturno uvjetovano. U ranijem radu pokazala sam npr. kako je u kolektivnoj ruskoj svijesti medvjed važan kulturni simbol Rusije, ali metafora *Rusija je medvjed* ili sintagma *ruski medvjed* može imati različita značenja zavisno od kulturnog kontekst u kojem je upotrijebljena: Zapad je donosi kako bi naglasio Drugost Rusije, njenu pomalo „nepripitomljenu“ prirodu, ponekad čak i strah od Rusije, a u samoj Rusiji u političkom i medijskom diskursu ova se metafora koristi ili kao vid autokritike ili, danas dosta često, kako bi se označila ruska snaga i čak opomena Zapadu jer je medvjed gospodar šume (Katnić-Bakaršić 2015a: 82). Suvremeni stilističari sugeriraju uključivanje kulturalne semiotike u kognitivnu poetiku, tj. stilistiku i naglašavaju da se se ove dvije oblasti paralelno razvijale posljednjih decenija iako se jako trude da to negiraju, tako da je nužno tragati za sociokulturnim znakovima u kontekstu teksta (Cronquist 2007: 117).

2.6. Toliko je važno prepoznati različite kulturne kontekste u trijadnom odnosu *autor – tekst – čitatelj* da od toga može zavisiti i određivanje žanra teksta, i to svakoga teksta, ne samo literarnoga. Kada čitamo ili slušamo neki tekst, uvijek ga pokušavamo žanrovski odrediti u skladu s vlastitim kulturnim očekivanjima. Žanrovske konvencije su kulturno specifične čak i onda kada

4 Kulturno-historijski diskurs može sadržavati različite tiove tekstova – dokumenta, pisma historijskih ličnosti, dnevnike, književne i općenito tekstove umjetnosti, historiografske tekstove, tekstove umjetničke kritike i slično.

5 Kao primjer može poslužiti interpretacija *Kamenog spavača* Maka Dizdara u kontekstu postkolonijalne i kritičke stilistike, gdje interpretacija počiva na dinamičkom suodnosu kulturnog konteksta nastanka djela i vremena njegovog tumačenja (Katnić-Bakaršić 2011).

isti žanrovi postoje u različitim kulturama, ali su strukturirani na drugi način; pored toga, sve kulture posjeduju žanrovski potencijal, tj. različite žanrove koji se prepoznaju kao relevantni u datoj kulturi (Trosborg 2002: 14). Ovo je jedan od primjera zbog kojih se zalažem i za stilistiku prevođenja, posebno u okviru danas aktualnog kulturalnog prevođenja[6]. Naime, uloga kulturnog konteksta u prevođenju može se razmatrati i sa stilističkog aspekta. Treba imati u vidu tvrdnju da je svaki prijevod ujedno i prijevod iz jedne kulture u drugu, tako da jezično-stilski izbori postaju ključni u tom procesu. Translatološke studije uzimaju u obzir kulturni kontekst izvorne i ciljne kulture, a prevoditelj se opredjeljuje za određene strategije. Samim tim i prevoditeljev stil može biti različit, pa neki autori smatraju da je suštinski važno da se slobodno postupa s originalom „kako bi se u ciljnoj kulturi kreirao tekst koji istinski govori kroz naš kulturni kontekst“ (Zeller 2000: 138). Kulturalna stilistika i stilistika prevođenja mogle bi u tome imati važnu ulogu.

3.0. Na kraju se može reći da je stilistika danas definitivno kontekstualizirana disciplina i da o tome svjedoče mnogi stilistički pristupi. Oni nužno uzimaju u obzir različite tipove konteksta, pri čemu posebno važnu ulogu ima upravo kulturni kontekst. Važno je naglasiti da nije uvijek jednostavno, a čini mi se ni potrebno, strogo razgraničiti kulturni kontekst od drugih konteksta, npr. od socijalnog ili ideološkog jer tek prilikom njihovog kompleksnog proučavanja možemo dobiti relevantne rezultate. Iako tekst, pisani ili usmeni, sadrži i signale kulturnog konteksta, činjenica je da ih recipijent obično prepoznaje intuitivno, te da ih interpretira na osnovu vlastitih kulturnih shema. Štaviše, i ovdje se može primijeniti ranije spomenuta Van Dijkova tvrdnja o tome da je kontekst zapravo konstrukt samih sudionika u komunikaciji i da je on dinamička kategorija. Trijadni model stilističke analize kao deskripcije, eksplanacije i interpretacije što ga je uvela kritička diskursna analiza (CDA), a kasnije i kritička stilistika, nužno mora uzeti u obzir i subjektivnost, odnosno kulturni kontekst samih znanstvenika. Također je važno da se kulturni kontekst u stilistička istraživanja uključuje dinamički, ne statički. Željela sam ukazati na važnost proučavanja razlika i suodnosa kulturnog konteksta pošiljatelja, zatim kulturnog konteksta adresata, tj. primatelja teksta, te kulturnog konteksta samoga teksta budući da se smisao i stil teksta mogu otkriti samo u razmatranju dinamičkog suodnosa svih tih konteksta.

6 O kulturalnom prevođenju v. npr. Carbonell (1996).

Literatura

Allan, Keith (1986), *Linguistic Meaning. Vol. 1*, Routledge & Kegan Paul, London and New York.

Badurina, Lada (2008), *Između redaka. Studije o tekstu i diskursu*, Hrvatska sveučilišna naklada, Izdavački centar Rijeka, Zagreb – Rijeka.

Bex, T., Burke, M., Stockwell, P., ur. (2000), *Contextualized Stylistics. In Honor of Peter Verdonk*, Rodopi, Amsterdam, Atlanta GA.

Carbonell, O. (1996), „The Exotic Space of Cultural Translation", u: Román Álvarez and M. Carmen-África Vidal, ur., *Translation, Power, Subversion. (= Topics in translation 8)*, 79–98, Multilingual Matters, Clevedon, Philadelphia, Adelaide.

Czerwinski, Maciej (2011), „Književni jezik kao znak. Semiotička razmatranja o hrvatskom jeziku u sistemu kulture", *Fluminensia*, god. 23 (2011) br. 2, 39–55.

Cronquist, U. (2007), „Embodiment and the Irreducible Sign: Towards a Theoretical Anthropo-Semiotic Grounding for Literary Textual Analysis", u: Hoover, D.L., Lattig, S., ur., *Stylistics: Prospect and Retrospect*, 107-128, Rodopi, Amsterdam, New York.

Fowler, Roger (1996), *Linguistic Criticism. Second edition*, Oxford University Press, Oxford.

Grainger, Karen, Mills, Sara (2016), *Directness and Indirectness across Cultures*, Palgrave MacMillan, London

Jeffries, Leslie (2009), *Critical Stylistics. The Power of English*, Palgrave Macmillan, London.

Katnić-Bakaršić, Marina (2003), „Stilistika diskursa kao kontekstualizirana stilistika", *Fluminensia*, god. 15(2003), br. 2, 37–48.

Katnić-Bakaršić Marina (2011), „Kultura i pamćenje u *Kamenom spavaču* Maka Dizdara", *Pregled*, januar–april 2011, br. 1, 9–24.

Katnić-Bakaršić Marina (2015), „Stilistika na raskrižju: kojim putem dalje?", u: Ryznar, Anera, ur., *Svijet stila, stanja stilistike. Zbornik radova*, Katedra za stilistiku, Filozofski fakultet Zagreb, dostupno na: http://stilistika.org/katnic-bakarsic

Katnić-Bakaršić Marina (2015a), „Metafora kao sredstvo diskurzivne konstrukcije Rusije i Evrope: ruski javni diskurs", u: Akbarov, A., ur., *Language, Culture and Society in Russian Studies. Proceedings*, 75–88, International Burch University, Sarajevo.

Kramsch, Claire (2003), *Language and Culture*, Oxford University Press, Oxford.

Lotman, M. (1998), *Kultura i eksplozija*, ALFA, Zagreb.

Puljić, Gabrijela (2016), „Uvod u forenzičku stilistiku", dostupno na: http://stilistika.org/stiloteka/rasprave.

Sandberg, Sveinung (2016), „Jesu li autonarativi strateški ili zadani, koherentni ili fragmentirani? Čitanje Breivikova Manifesta u svjetlu narativne kriminologije“, dostupno na: http://stilistika.org/stiloteka/rasprave.

Trosborg, Anna (2002), „Discourse Analysis as Part of Translator Training“, u: Schaffner, Ch., ur., *The role of Discourse Analysis for Translation and in Translator Training*, 9–52, Multilingual Matters Ltd., Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney.

Uspenski, Boris A. (2012), *Ego Loquens. Jezik i komunikacioni prostor*, Akademska knjiga Novi Sad, Novi Sad.

Van Dijk, Teun (2008), *Discourse and Context: A Sociocognitive Approach*, Cambridge University Press, Cambridge

Wierzbicka, Anna (2003), *Cross-Cultural Pragmatics. The Semantics of Human Interaction. Second Edition,* Berlin, New York, Mouton de Gruyter.

Zeller, B. (2000), „On translation and authorship“, *Meta* 45 (1), 134–139.

The Role of Cultural Context in Contemporary Stilistics

Abstract

This paper explores the role of cultural context in some contemporary stylistic approaches. Stylistics can be regarded as a contextualised discipline today, where the context of culture has a significant role. Some definitions of cultural context (e.g. those by R. Fowler, C. Kramsch, and L. Badurina) are introduced and examined. The aim of this paper is to show the important role of cultural context in pragmatic, forensic, and cognitive stylistics, as well as in investigating the style of literary texts.

Key words: *cultural context, stilistics (pragmatic, forensic, cognitive, contextualised), signals of cultural contextualisation*

UDK: 811.133.1'276
811.163.4*3'276
Pregledni naučni rad

Alma SOKOLIJA

Jezik i kulturni kontekst na primjerima iz žargona

KLJUČNE RIJEČI: *žargon, Sapir-Whorfova hipoteza, jezički relativizam, jezička uniformizacija, neprevodivost, leksičke rupe, anglicizmi, posuđenice*

Ovaj članak obrađuje temu jezika i kulturnog konteksta na primjerima iz francuskog i bosanskog žargona. Polazeći od Sapir-Whorfove hipoteze o jezičkoj relativnosti, koja podrazumijeva da je naš način razmišljanja uvjetovan jezikom, zbog čega se javljaju bitne razlike kako u leksičko-semantičkom smislu tako i na planu jezičke strukture, ali i hipoteze (Hagège 2012) o općoj uniformizaciji u jezicima zbog supremacije engleskog jezika u svijetu, nastojimo pokazati na koji se način ove tvrdnje manifestiraju na planu žargona i jezika uopće. Nakon kratkog pregleda lingvističkih specifikuma te pasusa o nekim odlikama žargona naročitu pažnju poklanjamo problemima neprevodivosti određenih žargonskih izraza te leksičkim rupama u ovim sociolektima koji svoju specifičnost duguju kulturno-historijskoj ili opet društveno-ekonomskoj opravdanosti. Kao zaključak suprotstavljamo i poredimo ove antagonističke crte svojstvene jezicima koje im vjerovatno omogućavaju da se razvijaju na sebi svojstvene načine.

O lingvističkoj relativnosti

Sapir-Whorfova hipoteza, koju često zovu i Humboldt-Sapir-Whorfova hipoteza, počiva na vjerovanju da je maternji jezik prizma kroz koju se ogleda naše viđenje stvarnosti, odnosno da je naše viđenje stvarnosti uvjetovano našim maternjim jezikom i načinom na koji on secira tu vanjezičku stvarnost. Ovo se ne odnosi samo na leksiku nego i na gramatiku, odnosno na čitavu strukuru jezika koja uvjetuje naš način mišljenja. Svaki jezik tako strukturira misao na svoj način. Ovdje ćemo dati samo nekoliko primjera koji potvrđuju ovakvo rezoniranje.

Dugo se vjerovalo da su stari Grci bili daltonisti[1] dok se nije utvrdilo da je njihovo viđenje spektra boja samo drugačije u odnosu na trenutno važeća viđenja i da mnogi narodi, naročito oni čije su kulture nešto drugačije od naših, dijele spektar boja na veoma različite načine. Tako je za drevne Egipćane more bilo zeleno, za Homera purpurno, a danas je za nas plavo.

Navest ćemo još jedan primjer. Sistem brojanja u francuskom jeziku kombinira decimalni i vigezimalni način brojanja, pri čemu ovaj posljednji način brojanja sa dvadeseticama jeste brojanje koje uzima u obzir prste i na nogama i na rukama. Po nekim lingvistima ovo je ostatak galskog supstrata u francuskom jeziku, a po drugima se radi o još ranijim utjecajima prethistorijskoga karaktera.[2] Tako se ovaj sistem u današnjem francuskom jeziku sveo na brojke: 80 – *quatre-vingts* (doslovno „četiri-dvadeset“) i 90 – *quatre-vingt-dix* (doslovno „četiri-dvadeset-deset“), gdje je dakle prisutno i množenje i sabiranje. Vigezimalni sistem imao je daleko veći utjecaj u ovom jeziku u srednjem vijeku. Ovaj sistem brojanja zastupljen je i u nekim drugim jezicima kao što su albanski, baskijski, danski.

Evo i sljedećeg primjera. Glagolske paradigme poznaju znatne razlike od jezika do jezika. Konjunktiv, glagolski način koji je postojao u latinskom jeziku, preživljava u romanskim jezicima i koristi se da iskaže radnju koja nije sigurna, već je zamišljena, za razliku od glagolskog načina indikativa, čija se radnja smatra realnom. Pojava konjunktiva uvjetovana je nekim kontekstima. Tako u francuskom iza negacije glagola mišljenja, nekih bezličnih konstrukcija te nekih veznika po pravilu dolazi konjunktiv:

(1) *Je <u>ne pense pas</u> que tu **aies** raison.*
Ne mislim da si u pravu.

(2) *<u>Il faut que</u> tu **réfléchisse** un peu.*
Trebaš malo razmisliti.

(3) *Pars <u>avant qu</u>'il ne **vienne**.*
Idi dok nije došao.

U primjeru (1) negacija glagola mišljenja (*<u>ne pense pas</u>*) iziskuje upotrebu konjunktiva ili subjunktiva (*aies* umjesto *as*), kako se ovaj glagolski način

1 http://arts.ens-lyon.fr/peintureancienne/couleur/menu3/partie1_3/coul_m3_p1_3_01.htm
https://aquilatin.wordpress.com/2014/03/05/la-perception-des-couleurs-chez-les-grecs-anciens/
https://anabases.revues.org/3227

2 https://fr.wikipedia.org/wiki/Syst%C3%A8me_vic%C3%A9simal

još naziva u francuskom jeziku. U primjeru (2) bezlična konstrukcija *il faut que* („treba/treba da“) zahtijeva istu upotrebu (*réfléchisse* umjesto *réfléchis*). U primjeru (3) vremenski veznik *avant que* („prije nego što“, „dok ne“) za sobom povlači konjunktiv (*vienne* umjesto *vient*). Naš jezik ne poznaje ovu dihotomiju.

Isto tako, način na koji je glagolski aspekt izražen u bosanskom i francuskom jeziku sasvim je različit. Dok se u bosanskom jeziku opozicija svršeni/nesvršeni vid očituje već u infinitivu (*raditi : uraditi; pjevati : otpjevati*), u francuskom ta opozicija nije vidljiva u infinitivu i najčešće se izražava kroz seriju opozicija između prostih i složenih vremena od kojih prva izražavaju nesvršeni, a druga svršeni vid:

(4) *Il a chanté*. („Otpjevao je.“)
(5) *Il chantait*. („Pjevao je.“)

U prvom primjeru francuski perfekt (*le passe composé*) izražava svršenost glagolske radnje, dok u drugom primjeru francuski imperfekt (*l'imparfait*) izražava nesvršenost glagolske radnje.

Ono po čemu se naš jezik razlikuje od francuskog, engleskog ili njemačkog i niza drugih jezika jeste upotreba člana. U francuskom jeziku član se obavezno javlja uz imenicu (osim nekoliko rijetkih izuzetaka), bilo da se radi o određenom, neodređenom ili partitivnom članu. Sljedeću rečenicu:

(6) *Un homme est venu.*

mogli bismo prevesti kao:

(7) Čovjek je došao.
(8) Jedan je čovjek došao.
(9) Neki je čovjek došao.

Činjenicu da je jednu ovakvu francusku rečenicu (6) moguće prevesti na tri načina opravdava neodređeni član u francuskom jeziku kojim se obavezno kvalificira imenica koja se prvi put javlja u kontekstu. S druge strane, francusku rečenicu:

(10) *L'homme est venu.*

mogli bismo prevesti kao:

(11) *Čovjek je došao.*
(12) *Taj je čovjek došao.*

Ovdje se opet radi o određenom članu, kojim se obavezno određuje imenica koja se ne javlja prvi put u kontekstu i koja je stoga nešto već poznato i određeno. To nas upućuje na zaključak da je bosansku rečenicu:

(13) *Čovjek je došao.*

teško prevesti na francuski ukoliko nemamo dovoljno informacija iz situacijskog ili tekstualnog konteksta da zaključimo radi li se o određenom ili neodređenom *čovjeku*; informacije su ponekad nedostatne, a taj se izbor apsolutno mora napraviti. Jednostavno rečeno, mi nismo naučili da u vlastitom jeziku razmišljamo da li je neka imenica nečim određena ili ne, a Francuzi su primorani strukturom vlastitog jezika da tako razmišljaju.

Postoje i jezici, među kojima su kineski, japanski i vijetnamski, koji koriste klasifikatore, a to su morfeme koje stoje uz imenice i svrstavaju ih u klase po semantičkim kriterijima (oblik predmeta, materija od koje je napravljen, njegova svrha itd.). Ovakav način razmišljanja također nam je veoma dalek.

Ovo su bili samo neki od primjera različitih načina na koje jezici vide stvarnost i koji govore u prilog jezičkoj relativnosti, a sada ćemo razmotriti jednu drugu hipotezu o sveopćoj jezičkoj uniformnosti.

O jezičkoj uniformnosti

Poznati francuski lingvista Claude Hagège u svojoj knjizi *Protiv jedinog mišljenja*[3] iznosi tezu o tome kako je engleski, trenutno internacionalni jezik, postao posredstvom prevođenja prizma kroz koju se prelamaju svi ostali jezici. Po mišljenju ovog autora to nas vodi ka perspektivi jedine i hegemonističke misli stoga što veliki broj govornika raznih jezika počinje da razmišlja na način na koji engleski jezik poima stvarnost, ali i stoga što se čitava filozofija jedne kulture promovira kao jedina moguća filozofija.

Primjeri za to jesu brojni leksički, ali i sintaksički kalkovi, načini doslovnog prevođenja, kao i mnogobrojne posuđenice koje pored toga što predstavljaju određeno obogaćivanje jezika nameću i sebi svojstvene načine mišljenja. Tako, recimo, jedna od angloameričkih riječi koja se već odavno udomaćila u bosanskom jeziku jeste i semantički kalk priloga *definitely, defintivno* u značenju „(posve) sigurno“, „zasigurno“.

Lingvistički kalk vrsta je posuđenice koja se dobija doslovnim prevođenjem strane riječi u novi jezik. Tako su, recimo,riječi *neboder* i *medeni mjesec* u našem jeziku i *lune de miel* i *gratte-ciel* u francuskom jeziku doslovno pre-

3 Hagège, Claude (2012), *Contre la pensée unique*, Odile Jacob, Paris

vedene od engleskih riječi *skyscraper* i *honeymoon*. U tom su smislu interesantni i neologizmi kalkovi u kvebečkom francuskom, koji se bori za opstanak u anglofonom okruženju i koji vidi jedno od mogućih rješenja u upotrebi riječi kalkova: *chien chaud* („vrući pas“) umjesto anglicizma *hot dog* (također „vrući pas“).

Širenje riječi je širenje i misli. Stoga Sapir-Whorfovom hipotezom dolazimo do zaključka da se putem engleskog jezika nameće vizija svijeta anglofonih govornika i određenih utjecaja moći. Engleski danas postaje univerzalni vehikular ili *lingua franca* savremenog svijeta, kao što su nekad to bili perzijski, latinski ili arapski jezik.

Engleske posuđenice u Francuskoj su se naročito udomaćile u pomodarskim krugovima mladih francuskih novinara. Tako se često na radiju može čuti riječ *une news* umjesto *une nouvelle* („novost“, „vijest“). Neke od ovih riječi poprimile su i nova značenja, tako da *un people* počinje zamjenjivati staru posuđenicu *une star* („zvijezda“). Zbog ovih tendencija nastala je i kovanica *franglais* („frankoengleski“), riječ nastala ukrštanjem riječi ***fran**çais* („francuski“) i *an**glais*** („engleski“), a koja govori u prilog ovom novom načinu izražavanja. Ovo se odnosi kako na standardni ili književni jezik tako i na govorni jezik i žargon.

Francuska akademija nauka je 1916. godine napravila novu listu[4] od trideset neologizama anglosaksonskog porijekla koji su se prema autorima Akademije definitivno udomaćili u francuskom jeziku i koji izborom članova Akademije i zvanično ulaze u francuski jezik, te samim tim zvanično i u rječnike francuskog jezika. Naime, iako su ovi anglicizmi već odavno prisutni na tlu Francuske, tek 1916. godine daje im se status leksema francuskog jezika. Neke od njih: *business* („trgovina“), *un loser* („gubitnik“), *cool* („kul“), *un sponsor* („sponzor“), *un dealer* („diler“), *une team* („tim“), *le cash* („keš“), *un challenge* („izazov“) također su ušle i u bosanski jezik prilično davno. Riječ *un challenge* ima također nešto intenzivnije značenje („veliki izazov“) od riječi *un défi* („izazov“) u francuskom. Neke druge riječi s ove liste: *overbooké* („prezauzet“), *un must have* ili samo *un must* („nešto što treba nabaviti ili kupiti po svaku cijenu“), *customiser* („personalizirati“, „modificirati“) za sada nisu ušle u naš jezik. Ali postoji i niz drugih, novih riječi koje nisu na ovoj listi a koje svakodnevno ulaze i u francuski i u bosanski jezik putem medija, interneta, žargona mladih. Jedna od novijih posuđenica koja se može čuti u francuskom jest i tranzitivni glagol *challenger*, „biti/predstavljati izazov za“.

4 http://www.lalanguefrancaise.com/top-30-anglicismes-en-francais
http://www.academie-francaise.fr/dire-ne-pas-dire/neologismes-anglicismes

Naša je hipoteza da, dok standardni ili književni jezik nastoje odolijevati utjecajima drugih jezika, žargon, zato što je necenzuriran, obično prihvata i strane utjecaje i u sebi nosi klicu sutrašnjeg govornog ili eventualno standardiziranog jezika.

Ponešto o žargonima

Iako se dugo svodio na leksiku marginaliziranih društvenih grupa, žargon danas postaje sinonim za sociolekt, registar ili nivo jezika, mada on i dalje ostaje suštinski leksičke prirode. Naime, žargoni su mahom riječi koje se kombiniraju s izgovorom i sintaksom govornog jezika. Pri tome dominiraju *kriptička* i *ludička* funkcija u jeziku. Kriptička funkcija jeste funkcija sakrivanja smisla od neupućenih. U svojoj biti svaki žargon funcionira prema minimalnoj formuli:

(1 govornik + 1 govornik) - 1 govornik

Drugim riječima, govornici jedne društvene grupe nastoje svojim izrazom isključiti iz komunikacije nekoga ili neke druge govornike te jezičke zajednice. To je, naravno, moguće ostvariti i govoreći neki strani jezik ukoliko ga drugi ne razumiju. Stoga mnogi tajne žargone doživljavaju kao jezike u minijaturi.

Interesantno je da je u Francuskoj, u Parizu i Lionu, u XIX stoljeću nastao specifičan žargon mesara kojim su se ovi koristili kada bi htjeli varati mušterije. Taj žargon pod nazivom *louchébem*[5] održao se i do danas i on se svodi na jednu složeniju vrstu kodiranja. Naime i sama riječ *louchébem* nastala je od riječi *boucher* („mesar“) s dodatnom prefiksacijom konsonanta *l-* i sufiksacijom na *-bem*, ali i prebacivanjem početnog konsonanta *b-* prije završnog sufiksa. To je sasvim dovoljno da zbuni naivnu mušteriju u francuskim mesnicama.

Žargone isprva karakteriziraju i specifične teme, odnosno njihova leksika prvenstveno se vrti oko određenih tematika kao što su krađa i kriminal, seks, delinkvencija, droga, hrana kao i neke tabu-teme (ludilo i smrt). U prilog ovome govori veliki broj leksema koje dotiču ova semantička polja.

Ono po čemu se današnji žargoni ili slengovi razlikuju upravo je *ludička* funkcija ili funkcija poigravanja, po čemu se žargon približava ulozi čitavog jednog registra i vulgarizira se. Ti savremeni generalizirani žargoni vezani su uglavnom za velike gradove i njihove teme zadiru u svakodnevni život.

5 https://fr.wikipedia.org/wiki/Louch%C3%A9bem

Žargon također može posjedovati i neke druge funkcije kao što su funkcija autoidentifikacije (unutar grupe) i interidentifikacije (spram drugih društvnih grupa) kao i funkcija savezništva. Francuski žargonizam *la racaille*, koji se uglavnom vezuje za pariska predgrađa, gdje ga koriste mladi Francuzi iz nižih društvenih klasa, može, ovisno o tome da li ga koristi neko izvan te grupe, značiti „jalija", „ološ", ali ako ga koristi neko unutar te grupe, poprima eufemistične konotacije i može značiti nešto slično našoj riječi „raja" ili „jaran":

(14) *C'mec-là, c'est une vraie* ***racaille****!*
Taj je tip pravi ***ološ****!*

(15) *Espèce de* ***racaille****, laisse moi tranquille!*
Hajde, ***jarane,*** *pusti me na miru!*

Interesantno je primijetiti da i naša riječ *raja*, koja je polisemična, poprima pozitivne i negativne konotacije ovisno o kontekstu. Tako u rečenici:

(16) *On je prava* ***raja****.*

dolaze do izražaja pozitivne konotacije, jer ovdje ta riječ označava nekoga ko je „dobar (i često velikodušan) prijatelj". A u rečenici:

(17) *To je obična* ***raja****.*

dolaze do izražaja negativne konotacije i tom riječju može se označavati i „prost, nekultiviran narod".

I opći žargon ili sleng ima svoje podupotrebe, te se vezuje za određene podgrupe ili određene situacije. Dok se naše žargonske riječi *izofirati se* („ispasti smiješan") ili *žara* („skup") vezuje za mlađe generacije, šatrovački izrazi tipa *žiku ganje, đido mova,* mogu ali i ne moraju se vezivati za neke opasne sredine i preživjeli su više generacija. Žargon se inače odlikuje jako brzom evolucijom i stalnim bogaćenjem, ali i brzim zastarijevanjem izraza, tako da je, recimo, riječ *provaliti se* („ispasti smiješan") postala zastarjela za današnje mlade koji će radije reći *izofirati se*. Izraz *provaliti se* star je svega nekoliko generacija i on još opstaje kod starijih govornika, čineći sastavni dio žargona njihove mladosti, dok je kod današnjih mladih rjeđi i oni ga često osjećaju kao markiran i anahron.

Kako bi ostvario ove funkcije, žargon posjeduje čitavu paletu prosedea kojima maskira (kriptička funkcija) ili markira (funkcija identifikacije) leksiku. Kriptička funkcija može se postići metatezom slogova ili šatrovačkim,

koji postoji i u našem i u francuskom jeziku. U francuskom se ovaj prosede naziva *verlan*, što je šatrovački i fonetski oblik izraza „naopačke“ (*à) l'envers*. Naš šatrovački obično se vezuje za mangupe i/ili lopove, dok francuski šatrovački danas postaje obilježje čitavih generacija mladih, pogotovo iz pariskih predgrađa, i stoga je ovaj prosede nešto prisutniji u francuskom nego u našem jeziku.

Isto tako, postoje i drugi kodovi kojima se leksika maskira kako vas okolina ne bi razumjela. Jedan od tih kodova u francuskom jeziku kojim se služe džeparoši u metrou sastoji se u umetanju nekog konsonanta nakon svakog sloga s reduplikacijom vokala, što pri brzom govoru može zaista zbuniti žrtve krađa. Ovaj žargon ili kod, kako se naziva ovaj prosede, podsjeća na naše dječije žargone tipa *Štapa tipi rapadipiš?* Naprimjer, francuski izraz *ça va?*, koji znači „kako si?“,“šta ima?“ ovim prosedeom postaje *çaga vaga*?

Žargonska leksika može se markirati ili indeksirati (funkcija identifikacije) putem raznih sufiksa. Tako su riječi kao *film**čuga*** („dobar/veliki/kultni film“), *stvar**ka*** („stvar“, „pjesma“) ili *mrak**uša*** („mrak“), pored intenzifikacije koja se može postići ovim tipom prosedea, i stilski markirane dodavanjem sufiksa *-čuga, -ka* i *-uša*.

Ono što je karakteristično za žargon jest visok postotak posuđenica koje su ponekad iz pobuda lingvističkog čistunstva odbačene iz standardnog jezika i na taj način nalaze svoje mjesto u žargonu, često mijenjajući početni smisao. Stoga ne čudi velik broj turcizama (*baksuz, kokuz, dernek, dalga, talašika*...), ali i arabizama (*budža, frka, jetim, mangup, šuhva*...) i persizama (*buraz, ćage, ćehra, gulanfer, jaran, pajdaš, zijan*...) koji su u bosanski jezik ušli putem turskog jezika. Tu je naravno i velik broj germanizama u bosanskom žargonu (*šverc, švorc, štela, luftati, šacovati, šljakati, fušeriti, cugati, cinkati*...). Navedene su posuđenice naravno odraz ranijih lingvističkih i kulturnih utjecaja na našem području.

Pogrešno bi bilo misliti da jezici posuđuju samo od jezika kolonizatora, jer su u našem žargonu prisutne i posuđenice iz francuskog jezika (*fazon, švaler, žandar*...), talijanskog jezika (*fol, ćuza, murija*...), mađarskog jezika (*kec, bitanga*...), romskog jezika (*lova, marisati, hapati, ćorka, džukela*...) itd. Danas su naravno sve prisutniji anglicizmi (*blef, cool/kul, šit, šou, dilitirati nekoga*...) i o ovom ćemo segmentu nešto više govoriti na kraju.

Kulturna i društvena uvjetovanost žargona

Budući da je sastavni dio govornog, živog jezika, žargon možda još bolje odražava institucije svojstvene jednoj kulturi nego standardni jezik. Ri-

ječ *kahva/kafa* postoji i u bosanskom jeziku i u francuskom jeziku, ali ona u bosanskom žargonu ima više varijanti koje su konotativno obilježene budući da se ovdje radi o čitavoj „kulturnoj instituciji" i vrsti rituala. Tako, recimo, postoje:

(18) *krmeljuša* („kahva kojom se razbuđujemo")
(19) *dočekuša* („kahva kojom dočekujemo goste")
(20) *razgovoruša* („kahva koja potiče razgovor")
(21) *sikteruša* („kahva kojom se gostima daje do znanje da je vrijeme da pođu kući")
(22) *doljevuša* („kahva slabijeg kvaliteta koja se stalno razrjeđuje dodavanjem vode")
(23) *proljevuša* („jako rijetka kahva koja izaziva dijareju")

Ove semantičke varijante spoj su metaforičkog prosedea putem datih imenica ili glagolskih osnova (*doček-, razgovor-*, *doljev(a)-*...) i žargonskog sufiksa *-uša* (kao i u riječima *mrak**uša**, frk**uša*** itd.), kojim se ove lekseme stilski markiraju.

Francuski žargon ne posjeduje ovakve ili slične lekseme najvjerovatnije zato što kahva kao napitak nema takvo mjesto u francuskoj kulturi. S druge strane, shodno kulturnim navikama te zemlje, francuski žargon obiluje riječima kojim se označava „vino": *le pinard* („vino"), *le jaja,* („vino"), *le picton* („vino"), *l'aramon* („obično vino"), *le pif* („obično vino"), *le picrate* („obično, često loše vino"), *le pivois* („obično, često loše vino"), *le vinasse* („obično, često loše vino"), *le brouille-ménage* („vino koje stvara svađu u porodici"), *le brutal* („brutalno" > „jako vino"), *le décapant* („antikorozivno sredstvo" > „jako loše vino")...

Da su žargonske kreacije i društveno-ekonomski uvjetovane, pokazuje primjer višestrukih sinonima koji su jedno vrijeme koegzistirali za riječ „državna granica" u bosanskom žargonu, a koji nemaju nikakva ekvivalenta u francuskom žargonu: *čiža, štrafta, grana, linija, crta*. Ovakva percepcija stvarnosti vjerovatno datira još iz komunističkog perioda, premda se i sada može opravdati ekonomskom uvjetovanošću.

Danas se, recimo, za „nekog ko je otišao da živi u inozemstvo" često kaže *ispalio se*, dakle glagolom *ispaliti se,* koji je svojevremeno, u doba rata u Bosni i Hercegovini, značio „izići iz opkoljenog Sarajeva".

Kao što možemo vidjeti iz navedenih primjera teškoće prevođenja žargona i nalaženja adekvatnih ekvivalenata često leže u kulturnoj i društvenoj

uvjetovanosti datih zajednica. U nastavku ćemo nastojati detaljnije analizirati ovakve slučajeve.

Teškoće prevođenja žargona

Prije nego što se vratimo leksičkim prazninama koje su čest problem kod prevođenja uopće, obratit ćemo malo pažnju na teškoće koje nastaju prevođenjem različitih žargonskih metafora. Podudarnosti metafora u žargonskim izrazima javljaju se, ali one su proporcionalno rjeđe od nepodudarnosti metaforičkih slika. Za „zgodnu ženu" se i u bosanskom i u francuskom žargonu može na isti način reći *avion/un avion* ili *bomba /une bombe.* Stoga su sljedeći primjeri ekvivalentni po značenju:

(24) *C'est une bombe, cette nana-là!*
(25) *Ta ženska je bomba!*

Bosanski žargon kao intenzivniju varijantu koristi i *mlažnjak,* a francuski žargon „atomska bomba" (*une bombe atomique*). U nizu vezanih ili lančanih metafora kojim se „atraktivna žena" vidi kao neka vrsta oružja, francuski žargon također koristi i sliku „topa" (*un canon*), iako je ta riječ muškog roda u francuskom jeziku. Bosanski žargon opet crpi slike iz životinjskog svijeta i za lijepu ženu može se čuti da je *riba, mačka, koka.* Otuda i vezana metafora *upecati* („zavesti") *ribu* („zgodnu ženu"), ili opet glagol (*ona*) *trza* („pozitivno odgovara na udvaranje/šlepanje"). „Mačka" (*la chatte*), markirani ženski rod, u francuskom žargonu označava vulgarno „ženski spolni organ".

Dok se u našem žargonu za ženu pogrdno može reći *krava*, ova ista riječ (*la vache*) u francuskom žargonu može značiti „policajac", „izdajica", „kreten" ili biti uzvik „do vraga!". Francuski žargon za policiju koristi metafore iz peradarske porodice. Tako su policajci „kokoši" (*les poulets*), „pilad" (*la poulaille*) ili „perad" (*la volaille*). Kao što vidimo, metaforičke slike često se ne podudaraju čak i ako eventualni ekvivalenti postoje.

Nešto veći problem kod prevođenja predstavljaju leksičke praznine. One su ponekad proizvoljne, a ponekad kulturno-historijski motivirane. Tako francuski žargon posjeduje riječ kojom označava „prehladu" (*la crève*) a koja je izvedena od glagola „crknuti" (*crever*), dok je kod nas izvedenica od istog glagola *crkavica* rezervirana za „mizernu plaću". Riječ *la flotte* znači u francuskom žargonu „kiša". Mi tu nemamo adekvatnog ekvivalenta u bosanskom žargonu. Francuski žargon opet nema izraz *heftuša* („kiša koja pada i po sedmicu dana"). Riječ *le piaf* („ptica") također nema adekvatnog ekvivalenta u

bosanskom žargonu. Francuski glagol *craindre* inače pripada književnom jeziku i u toj upotrebi on je tranzitivan i znači „plašiti (se nekoga ili nečega)“. Međutim u žargonskoj upotrebi on postaje intranzitivan, te izraz *ça craint* znači „to je strava“, „tu je vruće“, „tu je opasno“, „tu je frka“ i također nema pravog ekvivalenta u bosanskom žargonu, te ga je teško prevesti u ovoj upotrebi. Francuski žargonski izraz *le bled* dolazi iz alžirskog arapskog *blad*, što znači „teren“, „zemlja“. Najčešće se koristi da bi označio „zemlju porijekla imigranta“. Tako rečenicu:

(26) *Il est parti dans* ***son bled****.*

možemo prevesti rečenicom:

(27) *Otišao je u* ***svoju zemlju****.*

ali ćemo je pritom lišiti žargonskog značenja.

Francuska riječ *beur* oblik je dobijen putem francuskog šatrovačkog prosedea za riječ *Arabe* („Arap“) i, premda je sprva pripadala žargonu, danas u govornom jeziku označava „Francuza prve generacije porijeklom iz zemalja Magreba“. Ona ima i formu ženskog roda *beurette*. Iako će većina Francuza tvrditi da ona nema rasističke konotacije, i samo izdvajanje čitave populacije putem njene denominacije nešto govori. Ovu riječ bismo veoma teško preveli na bosanski jezik bez dodatnih objašnjenja. Isto tako, sintagma *le téléphone arabe* (doslovno „arapski telefon“), koja pripada govornom jeziku a označava „gluhi telefon“, nije lišena rasističkih konotacija. Francuski žargon posjeduje i niz drugih leksema koje nemaju ekvivalente u bosanskom žargonu, kao što je izraz *frangine*, koji označava „sestru“, dok *frangin* znači „brat“, a mi imamo samo žargonski izraz za „brata“ (*burazer, buraz).*

Međutim, ne trebamo steći pogrešan dojam da je francuski žargon jako bogat, a bosanski žargon siromašan i da leksičke praznine postoje samo u jednom pravcu. Postoji jako veliki broj naših žargonski izraza koji su veoma teško prevodivi na francuski, a neki od njih jesu:

(28) *(biti) miš* („nekarakterna osoba“; „kukavica“)
(29) *(biti) žohar* („negativna osoba“)
(30) *(biti) sitna buranija* („obični, obespravljeni i siromašni narod“)
(31) *(biti) raja* („biti jako dobar i velikodušan prijatelj“)
(32) *utaliti se za nešto* („podijeliti troškove za nešto“)
(33) *frka* („gužva“; „bitka“; „žurba“...)
(34) *praviti se Englez* („praviti se da nešto ne razumijete“, „praviti se lud“)

(35) *moći mahati ušima* („ne moći ništa učiniti“, „biti apsolutno nemoćan“)...

Kulturno-historijska uvjetovanost

Neke od nacionalnih ili etničkih denominacija u francuskom žargonu s rasističkim konotacijama nastale su kao posljedica kolonijalizma kao i kasnije imigracije jednog dijela populacije iz tih zemalja u Francusku.

Riječ *les Riens* pejorativno označava Alžirce i nastala je igrom riječi, jer se Alžirci označavaju riječju *les Algériens*, ali aferezom ove riječi dobijamo riječ *rien* (*Algé-rien*), koja inače znači „ništa“, „nula“. Tako žargonska varijanta ove riječi ima krajnje negativno značenje, jer se Alžirci poistovjećuju s nulama. Riječ *les Marochiens* također je igra riječi, jer na francuskom se za „Marokance“ kaže *les Marocains*, ali „pas“ se kaže *le chien*, pa je ta žargonska leksema izraz kombinacije ove dvije riječi (nešto kao „Marokanci-psi“), što je također jedan vrlo negativan kvalifikativ. Kao i većina igara riječi i ove su kombinacije neprevodive. Interesantno je da se ove riječi više koriste međusobno između pripadnika kulturnih zajednica porijeklom s Magreba nego što ih koristi ostatak Francuza.

Posljedica prisustva populacije porijeklom iz Afrike ili s Kariba jest i veliki broj izraza kojim se imenuje crnačko stanovništvo. I dok riječ *un noir* (nominalizacija pridjeva „crn“) za većinu Francuza označava „crnca“ u neutralnom smislu, jedan dio crne populacije preferira izraz *un black*, koji također znači „crnac“ i koji je posuđenica iz engleskog, zato što se ovim prosedeom postiže eufemizacija. Naime posuđenice u žargonu često imaju funkciju eufemizacije. Eufemizacija se u francuskom postiže i pribjegavanjem šatrovačkom, tako da *un noir* („crnac“) postaje *un renoi* („crnac“). Za „metise“, mješance crne i bijele rase, kaže se *un cafe au lait* („bijela kahva“). *Un Bounty* je pejorativni žargonski izraz kojim se, putem aluzije na čokoladicu koja se tako zove (iznutra je bijela i punjena kokosom, dok je izvana crna, obložena čokoladom) imenuje „crnac koji po svaku cijenu želi biti kao bijelac“. Još jedan, znatno pejorativniji izraz jest *un bougnoule*, koji potječe iz senegalskog jezika wolof, u kojem također znači „crn“, ali u francuskom ima negativne konotacije, tako da bi njegov ekvivalent u našem jeziku bio *crnčuga*. Ovim kvalifikativom se pejorativno imenuju ne samo crnci nego i Arapi. Sa druge strane postoje i izrazi kojim pejorativno se označavaju i „bijeli Francuzi“, a jedan je od njih *les fromages qui puent* („sirevi koji zaudaraju“).

Od diversifikacije ka internacionalizaciji

Pored ove tendencije ka diversifikaciji u jezicima, s druge je strane prisutna i težnja ka uniformizaciji i internacionalizaciji mahom putem engleskog jezika. To se naročito ogleda u internetskim žargonima, koji obiluju anglicizmima. Neki od tih izraza gotovo da nemaju ekvivalenta u bosanskom jeziku i sasvim su se udomaćili, a drugi su opet engleska varijanta i pored mogućnosti da se isto iskaže bosanskim riječima:

(36) *(internetska) aplikacija*
(37) *surfati* („tražiti po internetu“)
(38) *haker, hakirati* („provaliti u neku bazu podataka“, „ukrasti podatke“)
(39) *fišing* („mrežna krađa identiteta“)
(40) *na fejsu* („na fejsbuku“)
(41) *lajkovati/lajkati* („označiti da vam se nešto sviđa“)
(42) *tagovati* („označiti imenom na fejsbuku“)
(43) *lol* (< *lot of laugh*, „šala“; „smiješno“)
(44) *hejtati* („ne voljeti“; „kontrirati“; „buniti se, usta(ja)ti protiv“)
(45) *šerovati* („podijeliti s nekim“)
(46) *dilitirati* („uništiti“; „odbaciti“)
(47) *bacio je seen na* („vidio je“)
(48) *selfiranje* („fotografiranje samog sebe“)
(49) *čilanje* („lješkarenje“)
(50) *abdejtirati* („obnoviti“)
(51) *konekcija* („internetska veza“)...

Ono što posve sigurno doprinosi pojavi i održavanju ovih anglicizama jest opća prisutnost engleskog jezika, naročito kod mlađih populacija, koje su sve manje-više upućene da prođu kroz filter ovog jezika iz razloga društveno-ekonomske uvjetovanosti. Tako je običnije reći *abdejtirati svoju biografiju/CV* nego, recimo, *napraviti novu verziju svoje biografije*.

Jedan dio njih nametnuo se zakonom ekonomičnosti u jeziku jer se jednom riječju engleske posuđenice može izbjeći duži izraz u našem jeziku (primjeri 37, 38, 39, 41, 48).

Neke su od tih riječi i oznake novih pojmova do čije je pojave došlo putem samog interneta (primjeri 36, 38, 39, 51). Neke su odraz lingvističke mode i simbol identifikacije mladih generacija (primjeri 37, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48).

I premda starijim generacijama, ponekad sklonijim jezičkom konzervativizmu, neke od ovih upotreba mogu „parati uho“ ili izgledati kao pretjerane, mlade ih generacije doživljavaju kao sastavni dio svoga maternjeg jezika, a njihov jezik možda će postati i jezik budućnosti.

Zaključak

Na osnovu ovog kratkog pregleda nameće se utisak da se na polju jezika susreću dvije antagonističke sile. Prva je tendencija ka očuvanju različitosti, gdje bitnu ulogu imaju supstrat, gramatička struktura dotičnog jezika i njegova tipologija. Jezička politika date zemlje također igra nezanemarljivu ulogu. Druga je tendencija ka uniformizaciji s ostalim jezicima, u ovom slučaju putem engleskog jezika, gdje preovladava zakon ekonomičnosti i brže komunikacije. Do uniformizacije može doći prije svega na leksičkom nivou, dok će ostali nivoi jezika uglavnom zadržati postojeću strukturu.

Postavlja se možda pitanje treba li i u kojoj mjeri intervenirati kako bi se utjecalo na ove tendencije, tendencije lingvističke autodiferencijacije i tendencije lingvističke uniformizacije. Čak i ako su neke intervencije moguće na planu standardnoga ili književnog jezika, one gotovo da su nemoguće na planu živoga, govornog jezika, a samim tim i žargona. Nekim svojim segmentima žargoni su klice i pokazatelji budućih govornih jezika i kao takvi nose buduće lingvističke tendencije u sebi, što ne treba zanemarivati. Stoga je možda najbolje pratiti i opažati neminovni rad ovih antagonističkih sila na planu jezika i eventualno bilježiti njihov učinak na jezike u vremenu, jer svaki vrijednosni sud ili čistunsko djelovanje može samo dovesti do artificijelnosti i na trenutak zakočiti procese koji će se svakako desiti, jer su jezik i društvo u nužnoj sprezi.

Literatura

Colin, Jean-Paul, Mével, Jean-Pierre, Leclère, Christian (2010), *Dictionnaire de l’argot et du français populaire*, Larousse, Paris

François-Geiger, Denise (1968), „Les argots“, *Le langage. Encyclopédie de la Pléiade,* Gallimard, Paris, 620–646

François-Geiger, Denise (1989), *L’argoterie*, Sorbonnargot, Paris

Goudaillier, Jean-Pierre (2001), *Comment tu tchatches! Dictionnaire du français contemporain des cités*, Maisonneuve et Larose, Paris

Guiraud, Pierre (1965), *Le français populaire*, PUF, Paris

Guiraud, Pierre (1973), *L’argot*, PUF, Paris

Hagège, Claude (1990) , *La structure des langues*, PUF, Paris

Hagège, Claude (2012), *Contre la pensée unique*, Odile Jacob, Paris

Sokolija, Alma (2011), „Les problèmes de traduction des argots“, *Sprache-Kultur-Gesellschaft 9. Registres de langue et argot(s)*, Martin Meidenbauer, München, 299–312

Sokolija, Alma (2013), „Prevođenje žargona i granice prevodivosti“, *Jezici i kulture u vremenu i prostoru II/2,* Filozofski fakultet, Novi Sad, 351–358, http://digitalnabiblioteka.tk/digitalna-biblioteka?task=view&id=111&catid=930

Sokolija, Alma (2014), *L'argot parisien et l'argot Sarajevien avec les dictionnaires. Description et comparaion historiques, linguistiques et sociolinguistiques*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/l%E2%80%99Argot_parisien_et_l%E2%80%99argot_sarajevien_avec_les_dictionnaires.pdf

Sokolija, Alma (2014), „Taboo expressions and stigmatization and their manifestations in language and slang“, *Radovi XVII*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 319–328

Sokolija-Brouillard, Alma (2001), *Comparaison des argots de la région de Sarajevo et de la région parisienne; Approche historique, analyse linguistique et sociolinguistique des comportements et des attitudes, enquêtes et entretiens*, ANRT, Lille

Citirane internetske stranice

http://arts.ens-lyon.fr/peintureancienne/couleur/menu3/partie1_3/coul_m3_p1_3_01.htm

http://www.lalanguefrancaise.com/top-30-anglicismes-en-francais

https://aquilatin.wordpress.com/2014/03/05/la-perception-des-couleurs-chez-les-grecs-anciens/

https://anabases.revues.org/3227

https://fr.wikipedia.org/wiki/Syst%C3%A8me_vic%C3%A9simal

https://fr.wikipedia.org/wiki/Louch%C3%A9bem

http://www.academie-francaise.fr/dire-ne-pas-dire/neologismes-anglicismes

Language and Cultural Context Exemplified by Slang

Abstract

This paper deals with the subject of language and cultural context based on examples from French and Bosnian jargons. This discussion is based on the Sapir-Whorf hypothesis about linguistic relativity implying that our way of thinking is conditioned by language, resulting in important differences on the lexical and semantic levels and also on the level of the linguistic structure. Applying this argument and also the hypothesis about the general uniformization of languages (Hagège 2012) because of the supremacy of English in the world, this paper strives to show how these claims manifest themselves in slang and language in general. After a brief review of specificities in languages and following a section on some characteristics of slang, special attention is paid to the problems of the untranslatability of some slang expressions as well as to the lexical holes of these sociolects which owe their specificity to cultural, historical and socio-economic causes. In conclusion, we juxtapose and compare the antagonistic features of languages which enable them able to develop in their own way.

Key words: *slang, Sapir-Whorf's hypothesis, linguistic relativism, linguistic uniformisation, the untranslatable, lexical holes, Anglicisms, borrowings*

UDK: 821.163.4(497.6)-14:398]:811.111'255
81'25
Izvorni naučni rad

Edina ŠPAGO-ĆUMURIJA

Kulturološke vrijednosti sevdalinke u engleskim prijevodima

KLJUČNE RIJEČI: *sevdalinka*, *prevođenje*, *kultura*, *prevodivost*

Sevdalinka, koja stoljećima čuva u sebi kulturološki kod Bosne i Hercegovine, predstavlja zanimljiv korpus za istraživanje tema iz svakodnevnog života BiH te jezičkog izraza u kojem su te teme opjevane. Sevdalinka je preživjela do današnjih dana, a mnogobrojne modifikacije i obrade niza umjetnika i nepoznatih autora pokazuju da su vrijednosti na kojima sevdalinka počiva i danas zanimljive i bliske kulturološkom senzibilitetu bosanskohercegovačkog društva.

0. Uvod

U radu će biti analizirani prijevodi sevdalinki na engleski pronađeni na internetu u cilju identificiranja ključnih kulturoloških koncepata koji su prevodilački zanimljivi. Kako je prevođenje uvijek i prevođenje kultura, analiza engleskih prijevoda sevdalinke ukazat će na leksiku koja nosi najviše kulturološkog šuma u prevodilačkom postupku, a samim je tim i specifično bosanskohercegovačka.

Ovdje je potrebno osvrnuti se na odabir sevdalinki i njihovih prijevoda. Svi su izvori originala i prijevoda pronađeni na internetu, ali je uglavnom riječ o publikacijama koje su na ovaj način učinjene dostupnim široj javnosti. Kao osnovni izvor poslužila je zbirka Bele Bartoka od sedamdeset pet narodnih pjesama *Serbian-Croatian folk songs* (1951); pet sevdalinki s prijevodima preuzeto je sa stranice "Center for folklife programs and cultural studies, Smithsonians Institute", i to: *Kad ja pođoh na Bembašu*; *Dunjaluče, golem li si*; *Il' je vedro il je oblačno*; *Sarhoš Aljo drume zatvaraše* i *Voljeli se Mujo i Nizama,* koje su prikupili Ted Levin i Ankica Petrović i objavili na albumu "Bosnia: Echoes from an endangered world" (1993); tri sevdalinke preuzete

su iz međunarodnog interdisciplinarnog dvojezičkog onlajn časopisa "Spirit of Bosnia", 8/1 (januar 2013), i to *Jesen stiže*, *dunjo moja*, kako je preuzeta iz "Zbirke sevdalinki" iz 1950, iz rukopisa u Bošnjačkom institutu; *Ah, moj dragi, u zelenoj travi* iz Gajreta 1929: 172, te *Stade se cvijeće rosom kititi* iz knjige "Sevdah Bošnjaka: 430 sevdalinki sa notnim zapisom" (Muhamed Žero, Sarajevo: Liljan, 1995: 352). Ove tri sevdalinke iz časopisa "Spirit of Bosnia" prevela je Masha Belyavski-Frank s DePauw Univerziteta u Greencastleu.

Sevdalinke s prijevodima *Sejdefu majku buđaše, Moj dilbere* i *Omer beže* preuzete su s globalne veb-stranice "Revolvy", koja nudi sadržaje iz različitih oblasti iz cijelog svijeta, a informacije preusmjerava s drugih otvorenih onlajn izvora poput Wikipedije. Jedna od najpopularnijih i najizvođenijih – sevdalinka *Čudna jada od Mostara grada* s tri varijante prijevoda preuzeta je veb-stranice "lyricstranslate.com", a sevdalinka *Ćemalušo*, *mali Carigrade* s bloga Semira Vranića "Sevdalinke", na kojem se objavljuje arhivska građa o sevdalinkama u saradnji sa dr. Rašidom Durićem i Alison Harthill s Univerziteta Ruhr Bochum u Njemačkoj.

Iako velika većina izvora sadrži prijevode s navedenim imenima stručnih prevodilaca, neki od izvora, poput stranica "Revoly" i "lyrictranslate.com", nude prijevode nepoznatih autora za koje možemo pretpostaviti da nemaju stručno prevodilačko znanje (iako to ne možemo ni tvrditi bez podataka o njihovim imenima). S obzirom na to da se radi o tek četiri sevdalinke, te da je ovakvo prevođenje zahtjevno i zasigurno traži određenu motivaciju i anonimnih autora, i uzimajući u obzir dodatnu vrijednost varijantnosti koju su nam ovi prijevodi ponudili, i oni su uvršteni u korpus rada.

Rad će tako ispitati stepen prevodivosti leksike iz oblasti ljudskih odnosa, posebno ljubavi, te društvenih, tj. porodičnih uloga koje se javljaju u sevdalinci kao ogledalu vrijednosti Bosne i Hercegovine.

1. Sevdalinka

Narodne pjesme, općenito gledajući, predstavljaju tradiciju *iskazivanja istine s pozicija koje su izvan struktura moći* (Washbourne 2013: 456, vl. pr.). Kako navodi Karpeles (1955),[1] faktori koji oblikuju tradiciju jesu *kontinuitet* povezivanja prošlosti i sadašnjosti, *varijantnost* kreativnosti koja uključuje i pojedinca i grupu te *selekcija* forme u kojoj će muzika preživjeti po osjećaju zajednice (vl. pr.).

1 Maud Karpeles govorila je i pisala o važnosti tradicionalne pjesme, između ostaloga, i na Konferenciji Međunarodnog savjeta za muzički folklor održanoj 1955. godine u Brazilu.

Sevdalinka je jedinstven jezički i muzički fenomen, u čemu se slažu svi stručnjaci koji su se njome bavili. Ona je autentična bosanskohercegovačka kulturološka vrijednost, koja ipak ne može biti ograničena geografskim prostorom, nego po svojim univerzalnim vrijednostima zaslužuje da izraste u globalno prepoznati bh. dragulj svjetske kulturne baštine.

Uzimajući u obzir *kontinuitet* sevdalinke te utjecaje kojima je bila izložena, nije jednostavno baviti se sevdalinkom i transpozicijom njezinih vrijednosti u drugi jezik i kulturu, jer se i njeno definiranje i teorijsko određenje pokazuje kao vrlo složeno. Kako navodi Lovrenović (2004),[2] sevdalinka se danas izvodi svugdje i svakako, uz nove instrumente i na različitim mjestima, a generacija koja je mogla čuti *autentičnu* izvedbu sevdalinke vjerovatno je izumrla. Kako je ovaj rad usmjeren prvenstveno na teorijskoprevodilački aspekt jezičkog izraza sevdalinke i njenog prijevoda, samo će kratko biti spomenuti pojedini elementi koji dolaze u obzir pri definiranju i tumačenju sevdalinke.

Tako Rizvić smatra da je ona *lirski monolog žene* s elementima istočnjačkoga i slavenskoga te da to nije pjesma o ljubavi, nego o *sevdahu* (prema Maglajlić 2011); Kujundžić spominje *specifični kontekst udvaranja* u Bosni i Hercegovini, s jedinstvenim načinom komuniciranja između ljubavnika, koji je nastajao usljed ograničavajućih društvenih normi (Kujundžić 2003, vl. pr.). Tu su i specifični osjećaj ljubavi kao *neizlječive boli* (Krnjević 1985, prema Efendić 2015: 100), a sevdalinka se opisuje i kao *tužna, ali i erotična* (Milošević-Đorđević 1984, prema Efendić 2015: 100).

Lovrenović (2004) opisuje kontekst u kojem je sevdalinka bila izvođena – specifično večernje druženje, tzv. *akšamluk*.[3] Još neki pojmovi kao što su *karasevdah*, *dert* ili *ašikovanje* neizbježni su kad se govori o sevdalinci.

Već iz ovih nekoliko primjera, imajući u vidu prevodilačku perspektivu, može se predvidjeti izuzetan kulturološki šum u procesu prekodiranja leksema, tj. koncepata poput *sevdaha* ili *derta*. Kad je riječ o varijantnosti teme ljubavi u sevdalinci, ona pokriva mnoštvo različitih aspekata ljubavi: ostavljena draga / dragi, vragolasta djevojka, muški udvarač, erotičnost i ljubav u patrijarhalnoj sredini, ljubomora među ženama, nesretne ljubavi, umrla draga / dragi itd., a uvijek u specifičnom bh. društvenom kontekstu.

2 Ivan Lovrenović u predgovoru svojoj knjizi *Za gradom jabuka – 200 najljepših sevdalinki*, Sarajevo, 2004.

3 Akšamluk je, kako opisuje Lovrenović, nešto bez čega nema prave pjesme, to je *rafinirana institucija kulture svakidašnjice* u kojoj čovjek pada u stanje melanholije i ponekad uspijeva, kako kaže Lovrenović, prepoznati *nesretnog a boljeg* sebe.

2. Prevođenje sevdalinke i kultura

Slobodno se može reći da ne postoji intenzivna prevodilačka aktivnost kad je posrijedi sevdalinka. Iz postojećih izvora može se zaključiti da je ona zanimljivija za analizu kao muzički fenomen, a mnogo manje kao jezički, pogotovo prevodilački. Sevdalinka jeste autentična i jedinstvena i u svom jezičkom izrazu toliko da, kao što je i ranije navedeno, nije sasvim lagano razumljiva ni u vlastitom jeziku i današnjem kulturnom kontekstu Bosne i Hercegovine. To je vjerovatno jedan razlog umanjenog interesa za njeno prevođenje. Ukoliko i uspješno analiziramo i razumijemo originalni tekst, što je preduvjet za bilo koji prijevod, i dalje ostaje izazov prenošenja i tumačenja specifičnog semantičko-strukturnog koda u drugom jeziku i kulturi. Međutim, prevođenje sevdalinke može se posmatrati i kao mogućnost afirmacije *bosanskoga* u svijetu, imajući u vidu da je cilj prevođenja da *drugost* strane kulture učini prepoznatljivom, i čak svojom (Venuti 2004: 18).

3. Teme u sevdalinci

Iz analiziranoga korpusa mogu se izdvojiti raznovrsni sadržaji koji se kod razmatranih sevdalinki mogu svesti na barem sljedeće oblasti: *okruženje*, koje pogotovo uključuje *prirodu* kao važan element koji u sevdalinci često služi kao paralela ljudskom životu, a tu su i opisi bosanskohercegovačkih *lokaliteta* i *gradova*. Sevdalinka opisuje svakodnevne *običaje*, uključujući i narodna te religiozna vjerovanja, i pomoću njih možemo mnogo naučiti o slici života tog vremena. Ove pjesme većinom su ženske, ali nerijetko opisuju i muške likove, pa su uloge *muškarca* i *žene*, tačnije njihove sudbine, uglavnom u kontekstu *muško-ženskih odnosa*, tj. *ljubavi* u najširem smislu, redovne teme u sevdalinci, uvijek u sklopu važećih *društvenih normi*. Unutar ovih tema opisani su i *porodični odnosi*, s posebno zanimljivim položajem, tj. statusom *majke* u odnosu na život njenog sina.

Sevdalinka donosi i jezičku praksu koja se može rasvjetljavati, između ostaloga, i prevođenjem. Postoji slaganje da je jezik izraz i odraz kulture, te da kulturu također čine i riječi i izrazi koji se odnose na folklor i tradiciju, ali i općenito sposobnost, strategije i vještine komuniciranja, koje uključuju i neverbalnu komunikaciju, rituale, običaje i sl. (Guerra 2012: 3, vl. pr.).

3.1. *Okruženje i priroda*

Iz sevdalinke se mogu "čitati" obavijesti o društvenom kontekstu u kojem je nastala,[4] a kao prvi sloj realija javlja se konkretno okruženje, pogotovo priroda, koja je u sevdalinci čest motiv.

Na jezičkom nivou uočljive su ustaljene sintagme u kojima često dolazi do postpozicije pridjeva: *voda plaha* / *evil river*, *dvori bijeli* / *white dwelling* / *my white house* / *the castle*, ili ustaljene kolokacije poput *kićeni svatovi* / *the wedding guests*. Semantički je primjetna česta upotreba pridjeva *bijel*, koji u našoj narodnoj poeziji ima višestruko pozitivno značenje, u vezi s čistoćom i svjetlošću (Klimentić 2013: 23). U vezi s pridjevom *bijel* zanimljiva je upotreba glagola *bijeljeti se – vet se bijeli i bakami* / *she powders and paints*. U prijevodu ovog pridjeva, kad se radi o dvorima, tj. stanu, pridjev *bijel* / *white* zadržan je, što može navesti na značenje doslovno bijelih kuća ili čak dvoraca (castle). Osim bijele, zelena boja također je pozitivna i koristi se da opiše bašče i voćnjake, koji imaju važno mjesto u životu tog vremena, npr.: *ah, moj dragi*, *u zelenoj travi* / *ah*, *my darling*, *in the green grass*.

U širem sintaksičkom kontekstu vidljiva su ponavljanja, paralelne strukture, pomjeren red riječi, upotreba aorista, te na nivou zvuka tautološka paronimija, asonanca i aliteracija:

> *Stade se cvijeće rosom kititi*, *stade se biser zlatom nizati*, *stade se srma srmom srmiti*, *stadoše momci cure ljubiti*.
>
> *Flowers began to adorn themselves with dew*; *Pearls began to be strung with gold*; *Silver thread began to be embroidered with silver*; *Boys began to ask girls' hands in marriage*.

U prijevodu je vidljivo, osim vraćanja na ustaljeni red riječi, koji je teško izbjeći u engleskom jeziku, i korištenje manje stilski označenog glagolskog vremena – obično prošlo vrijeme na mjestu našeg aorista. Na nivou zvuka uspješno je preslikavanje aliteracije, iako korištenjem drugih suglasnika (b, g, r umjesto s, r, m).

Engleski prijevod donosi redovno neutralizaciju značenja i stila, koje u originalu posebno pojačavaju turcizmi, npr.: *dagme* / *scars* i *marks*, *dušman* / *enemy*, *dunjaluk* / *world and its people*, *kroz sokake* / *through the streets*.

4 Doba procvata bosanskih gradova u prvim stoljećima Osmanskog Carstva u BiH i regiji, vrijeme kada je cvjetala trgovina i o kojem se govori kao o zlatnom dobu, otprilike 16. stoljeće (Kujundžić 2003).

U kombinaciji turcizama s dodatnim teško prevodivim elementima poput strukturnih formula, toponima i uzvika, kao u narednom primjeru, postaje nemoguće ne izgubiti većinu navedenih stilskih obilježja:

Sarajevo, *seir ti si*, *Baščaršijo, gani ti si*, *ahaj*; *a Vratniče, gazil ti si*, *oj, Bistriče*, *strmen ti si.*

Sarajevo, *you look beautiful*, *Baščaršija*, *you are rich*; *Vratnik*, *you are heroes*, *oy*, *Bistrik*, *you are steep.*

3.2. *Običaji*

U sevdalinci se opisuju uobičajene dnevne aktivnosti, poput ispijanja kahve, obavljanja molitve, izlazaka, boravka u bašči, u kući i sl., i ova je leksika također obilježena vremenom u kojem je nastala – prisutno je mnogo turcizama i arhaizama: *dženaza* / *funeral*, *ruho* / *clothes*, *jaran* / *friend*, *čaršija* / *downtown*, *bazardžan* / *bazaar*, *oka zlata* / *beautiful gold*, *čusta stasa* / *the right height*, *sarhoš* / *bully*, *drum* / *road*, *tespih* / *rosary*, *ložnica* / *my room*, *rujno vino* / *ruddy wine*, *telal* / *town crier*, *đulbašta* / *rosy garden*, *pendžer* / *window* itd. Rezultat generalizacije prilično je stilski neutralan prijevod, pa i manje tačan, npr. u slučaju *ruha*, koje je prevedeno samo kao odjeća.

Česte su izmjene u odnosu na normalni red riječi, npr. objekt se javlja u inicijalnoj poziciji: *mezar da obiđe* / *to visit the grave*; *drume zatvaraše* / *block the roads*; *ruho preslagaše* / *wash her clothes*; *kahvu peći* / *would have brewed coffee*; *ikindiju klanja* / *saying his evening prayer* itd. Kao i u ranijim primjerima, i u ovim sintagmama prijevod zadržava normalan red riječi, a leksika je također stilski neutralizirana i uglavnom opisno pojašnjena.

Zanimljivi su padežni odnosi u sintagmama: *dvoru vrata* / *the court door*; *o jeseni* / *in the autumn*; *bunar voda* / *a well with water*; *na demirli pendžeru* / *at the window with the iron grill*; *na djevojke zulum učinio* / *demanded tribute from the girls* i sl. Tu su i ustaljeni izrazi, npr. *selam ćeš mi* / *say selam*; *voda ga odnijela* / *may the water carry him away*; *riječ hiljadu dukata* / *in one word are thousands ducats*; *nema kada da selam predade* / *no time for formal greeting*; *dosta si me napojila* / *you gave me plenty to drink*; *povedi me u čaršiju* / *take me downtown*; *uranio Omerbeg* / *Omerbey rose early*, gdje su svi primjeri parafrazirani, a semantička transpozicija može dovesti do greške, poput primjera selama koji je shvaćen kao pozdrav, a ne dio molitve, o čemu je ovdje riječ.

Aorist i imperfekt česti su: *klanjaše lijepa Nizama* / *beautiful Nizama bowing*; *pođoh* / *went*; *stajahu* / *stood*; *zatvaraše* / *block*; *bolovaše* / *hurts*; *preslagaše* / *wash*; *buđaše* / *wakes her*; *ašikovah s dragom* / *we were loving each other* itd. Osim pogreški u prijevodu (*preslagati* / *wash*), može se primijetiti da se aorist uglavnom prevodi prošlim, a imperfekt sadašnjim prostim vremenom.

3.3. *Muško-ženski odnosi i uloge*

Za opis muškaraca i žena koriste se ustaljene formule kojima se oslikava njihov izgled, ali i poimanje njihove uloge. Obično su posrijedi ustaljeni leksemi i sintagme, pri čemu se kod muškarca ističe njegov status u društvu, a kod žene se ukazuje na ljepotu.

U leksici kojom se upućuje na muškarce najistaknutiji su paronimi, a potom i njihovi pleonastični skupovi koji mogu imati i po tri člana, npr. *mlađahno mlado momče* / *young man*. U prijevodu je ova stilska figura potpuno izgubljena:

Tabela 1. Leksemi i sintagme za muškarce u bosanskom i engleskom

Leksemi i sintagme za muškarca	Engleski leksemi i sintagme za muškarca
dilber *dilberče* *nedragi* *momci*	*my darling* *someone whom I didn't love* *boys*
azgin-dilber	*a wild and crazy sweetheart*
moj dragi *moj dragane*	*my beloved*
beže Alibeže	*Alibeg*
Aljo sarhoš	*Aljo the bully*
mlađahno mlado momče	*young man*
tvom draganu mladu	*to your young lover*
junaci	*heroic men*
pogibe, žalosna mu majka!	*and he died, woe to his mother!*

Za žene se javljaju slične upotrebe, s najviše paronima i pleonazama. Zanimljiva je karakteristika izostavljanje imena žene u nekim slučajevima, tj.

upućivanje na nju samo u ulozi nečije supruge ili ljube. Često je i korištenje simbola iz prirode ili religijskog konteksta u opisu i oslovljavanju djevojaka i žena. Engleski je i ovdje mnogo siromašniji u rješenjima, u kojima se najčešće kao osnova koristi *girl* (djevojka):

Tabela 2. Leksemi i sintagme za djevojke i žene u bosanskom i engleskom

Leksemi i sintagme za ženu	Engleski leksemi i sintagme za ženu
dušo, dušo draga *draga* *djevojče* *cura* *mlada* *luda-mlada* *jadna*	*(my) darling* *girl* *young girl* *innocent* -
mila draga	*dear darling, my dearest*
lijepa djevojka, *cura mlada* *lijepa Maro, lijepa ti si*	*a beautiful maiden,* *a pretty young girl* *Pretty Mara, you are beautiful*
Alibegovica, *Dizdaraginica*	*Alibeg's wife*, *the prefect's wife*
Almasa, *Biba, lijepa Nizama*	*Almasa*, *Biba, beautiful Nizama*
dušo rajska	*heavenly soul*
garavušo moja	*a little, nut-brown girl*
dunjo moja	*my quince*
ja kakva je, vesela joj majka!	*how lovely she is, a joy to her mother!*

U izrazima komunikacije između muških i ženskih likova u sevdalinci daju se iščitati društveni kontekst i uloge u društvu, kao i vrste odnosa u koje su muškarci i žene ulazili. Kako Kazaz (2011) navodi, u patrijarhalnom društvu radi se o ljubavi kao svojevrsnoj *materijalnoj trgovini*. To potvrđuju i korištene metafore u kojima žena predstavlja užitak i materijalnu vrijednost. Na našim prostorima kahva je jedan od osnovnih svakodnevnih užitaka, pa ne čudi odabir tog koncepta, kao i poimanje u kojem i djevojka (iako ironično) i sama vidi svoju materijalnu vrijednost: *ne bi li me u kahvi popio* / *so that you might drink me in your coffee*; *ja sam mlada šećer u fildžanu* / *a young girl*, *I am the sugar in your coffee-cup*; *pa me prodaj bazardžanu* / *Come on and sell me on bazaar*; *uzmi za me oku zlata / trade me for beautiful gold*.

U prijevodu je najviše pretrpjela struktura: red riječi uvijek je fiksni, s neutralnim fokusom, neki su leksemi izostavljeni (*oka*), neki dodani (*girl*), a stilemi su neutralizirani, s izuzetkom imenice *bazardžan*, koja je sačuvana kao imenica iz iste porodice koja postoji u engleskom – *bazaar* (pazar, mjesto za trgovinu).

Djevojka u pjesmi također otkriva da je: *preprošena*, *isprošena*, *amanet uzela*, dakle bez njene volje, što je u prijevodu: *another won me*, *won me and token gave*. Ono što nije moglo biti preneseno jest značenje prošenja, tj. promjene prosca u ***pre****prošena* i završenost u leksemu ***is****prošena*. Ekvivalent je pronađen u leksemu *win – osvojiti* djevojku, što upućuje na odsustvo njene volje.

Djevojka nadalje u monologu kaže *dadoše mene mladu za stara... zbog para*, što je preneseno kao *I was given away as a young girl to an old man... because of money*, pri čemu je engleski pasiv bio pogodan za isticanje pasivnosti žene.

U promatranju emocija žene vidljivi su razni stepeni njenog prihvatanja vlastite sudbine. Ona nerijetko tuguje nad svojom sudbinom i pati: *ja luda mlada* / *young innocent me*; *ja tužna tugu tugujem / only I, sadly, sorrowfully, mourn*; *ja mislim jadna za tobom / I think of you in sorrow*; *bol boluje / pain hurts her*; *umrijeh za tobom / I'm dying for you*; *nikad nisam zorom zorila / never with my sweetheart have I greeted the dawn*; *nikad nisam sevdah vodila / never I have shared the sweet pangs of love; niti spavam, niti drijemam, niti sna imam / I sleep not, I doze not, nor do I dream*.

Ženska emocija gradi se često zvukom, asonancom i aliteracijom, te paronimijom, tj. ponovljenim glasovima koji imaju kohezivnu funkciju (Muratagić-Tuna 2009: 40), kao i paralelnim strukturama, pitanjima, imperfektom, postpozicijom pridjeva, ali i negacijama, koje u našem jeziku mogu biti višestruke u jednoj rečenici. U prijevodu je donekle sačuvan zvukovni sloj, tačnije zamijenjen nekim drugim glasovima, a stihovi su pretrpjeli preraspodjelu i parafrazu.

Iako je žal jedna od osnovnih ženskih emocija u sevdalinci, može se naći i gradacija prema potpuno suprotnom stavu. Tako se u nekim stihovima čita ženska želja za slobodom, protest, odbijanje udvarača ili provociranje: *ah*, *što ćemo ljubav kriti* / *ah*, *why we should hide our love*; *da mi daju probirati / were I to choose a man*; *neću bega*, *ne begenišem ga* / *I do not want beg*, *I do not love him*; *pa me prodaj bazardžanu* / *come on and sell me on bazar*; *šta je uzrok, moj dragane*, *što me mladu ne voliš*, *il' ti nisam čusta stasa*, *iz gospod-*

skog plemena? / *what is the reason*, *my beloved*, *that you do not love me*, *am I not the right height, is my family not good enough?*.

U ovom prijevodu izgubljene su ustaljene veze poput *čusta stasa*, *gospodskog plemena*, ali i zvukovni sloj (*beg – begenisati*, *bazardžan*) itd.

Emocija u kontekstu muško-ženskih susreta povremeno postaje erotizirana, gdje muškarac nasilno prilazi djevojci, ali djevojka se ne brine za svoju sigurnost, nego se plaši reakcije majke: *nemoj, Mujo*, *obadva ti svijeta* / *don't Mujo*, *on your life*; *nemoj, Aljo*, *poznat će mi majka* / *don't, Aljo, my mother will notice*.

Prijevod ne zadržava zakletve, kletve i uzvike svojstvene našoj kulturi, u ovom slučaju religijski utemeljeno *obadva ti svijeta*, kao i u ranije navedenim primjerima: *voda ga odnijela*, *žalosna ti majka*, *vesela joj majka* itd.

Muškarca zanese njegov *nam* / *his own higher world*, jer on ljubi *sultaniju* / *the wife of the sultan*. U muškom obraćanju tuđoj ženi:[5] *ti si, Zulko, alem*, *žarko sunce što nam sja* / *you are, Zulko, the precious stone*, *the burning sun that lights us up* – javlja se leksem *alem*, koji osim značenja dragog kamena označava i kamen koji stoji na vrhu džamije, a u engleskom prijevodu shvaćen je kao dragi kamen. S obzirom na religijski element u društvenom kontekstu u kojem je nastala sevdalinka, vjerovatnije je da je posrijedi drugo značenje.

Muškarac također žali za svojom dragom dok se sjeća vremena provedena s njom: *ašikovah s dragom* / *me and my dear one were loving each other*, ali je mnogo prisutniji osjećaj ljubomore kojim on izražava bijes zbog gubljenja žene koja više ne pripada njemu: *da j' Hajkuna nevjernica*, *ne zove se više moja* / *that Hajkuna is untrue and is no longer mine*.

Zvati se nečija prevedeno je kao *nije više moja*, što je opet mnogo općenitije značenje. Bosanski izraz podrazumijeva jači stepen pripadnosti, implicirajući javni status žene kao nečije. Također, *nevjernica* može biti shvaćena i kao leksem s religijskom komponentom značenja *ona koja ne vjeruje*. Na ženinu nestalnu prirodu upućuje se i u stihu kojim muškarac poziva djevojku da se uda za njega uz poruku: *ne varaj jarana* / *don't deceive your friend*.

Ukoliko se uzmu u obzir leksemi koji se odnose na ljubav, može se doći do sljedećih parova:

5 Njeno je ime Zulka, vjerovatno od Zulejha – ime žene staroegipatskog dostojanstvenika koja je, prema biblijskoj i kur'anskoj priči, pokušala zavesti lijepog Jusufa, da bi se kasnije preudala za njega. Etimološki se ime povezuje sa značenjima *"klizav", "klizavo mjesto"*, http://imenabosnjaka.blogspot.ba/2012/09/z-ziba-zurijeta.html

Tabela 3. Leksika ljubavi u bosanskom i engleskom

Ljubav na bosanskom jeziku	Ljubav na engleskom jeziku
prvo moje gledanje	*my first love*
begenisati	*love*
voditi sevdah	*share sweet pangs of love*
ašikovati	*love*, *make love*
voljeti se	*to be in love*
od ljubavi stradati *umirati za kim* *dert i sevdah*	*to suffer from love* *duying* (*for someone*) *suffering and passion of love*
prositi	*ask girls' hands in marriage*
ženiti se	*to marry*
udavati se	*to get married*
uzeti (muškarac djevojku)	*marry*
neću (djevojka muškarca)	*I do not want (him)*
iženiti	*marry off*
ostati željan	*to have remained desirous* (*for you*)

Ukoliko ove leskeme posmatramo u gradaciji, od početka do ostvarenja ljubavnog odnosa ili braka, prvi je zaključak mnogo veća razuđenost naše leksike kad je riječ o ljubavnoj emociji. Engleski je ekvivalent u skoro svim slučajevima jedan leksem – *love*. U korpusu nema leksema *sevdisati*, ali se može pronaći njegov prijevod kao *sing love songs*, *yearn for love*.[6] Ne moramo biti zagovornici lingvističkog determinizma da primijetimo da kultura u kojoj je njegovana sevdalinka razumije ljubav, ili je barem zna imenovati u finijim nijansama. Usljed leksičkih praznina u prijevodu su te nijanse značenja nesačuvane. Slično je i s leksemima vezanim za brak, kojih je manje, ali opet u našem jeziku otkrivaju da je riječ o (u)davanju žene, dok se muškarac ženi (dovodi sebi ženu) ili je *uzima*. U engleskom je *marry* jedini ekvivalent. *Prošnja*, ***pre**prošena*, ***is**prošena* jesu leksemi koji otkrivaju da djevojku muškarac prosi, ali da je ne mora isprositi, te da se i neko drugi može uplesti u taj proces. Prijevod na engleski uključuje opisnu definiciju i tumačenje.

Još jedna zanimljiva uloga kad je riječ o ljubavi u sevdalinci jest i ona majčina. Kako navodi Kazaz (2011: 24), majka u patrijarhalnom društvu po-

6 rijecnik.org

staje *mizogini autoritet*, i samim tim *ženo-muškarac*. U korpusu je ova uloga osvijetljena u sljedećim primjerima obraćanja majke sinu: *dovede mi ludo mlado*, *neće da radi*, *vet se bijeli i bakami*, *da ašikuje* / *you have brought me a foolish young thing who will not work*. *Instead she powders and paints and thinks of love-making*. U originalu djevojka nije u ženskom rodu nego u srednjem (*ludo mlado*), što je u prijevodu uspješno riješeno kao *foolish thing*.

Djevojkina majka kune mladića koji je ostavio njenu kćer, ili, u drugom slučaju, djevojka proklinje majku *što me dala nedragom / that she gave me to someone I didn't love.* U svakom slučaju, majka bez muža ima moć odlučivanja u porodici.

4. Zaključci

Prepoznajući značaj prevođenja u ostvarivanju veza među kulturama, u promociji jedne kulture i otkrivanja njene ljepote drugima, a konačno i u upoznavanju samih sebe, može se zaključiti da sevdalinka ne dobiva zasluženu pažnju u tom smislu. Na dostupnom korpusu, uz sva njegova ograničenja i nepotpunost, pokazuje se da postoji snažan kulturološki šum u transpoziciji značenja sevdalinke, što je rezultiralo korištenim tehnikama prevođenja poput parafraze, adaptacije, ekvivalencije, transpozicije, koje su uglavnom domestikacijske, tj. brišu ili generaliziraju autentične kulturološke i jezičke elemente iz sevdalinke. Uočeno je i nekoliko grešaka u prijevodu leksema koji se tiču svakodnevnih običaja. Najprisutnija je tema žene i ljubavni odnosi u koje ona stupa ili se u njima našla.

Na nivou strukture izazov je za prevođenje i veći jer se pokazuje nemogućim sačuvati sve jezičke formule prisutne u sevdalinci, pa su u prijevodu prisutni različiti oblici gramatičke transpozicije.

Poteškoće u prevođenju sevdalinke potvrđuju njenu jedinstvenost, a univerzalna tema ljubavi kojom se primarno bavi dovoljno je poticajna za pokušaje da se analizira to neuhvatljivo *nešto* u značenjskom i iskustvenom jezgru sevdalinke – istovremeno blisko i daleko u prošlosti, istovremeno naše i univerzalno ljudsko, svačije.

Motivaciju i strategiju za prevođenje sevdalinke vjerovatno treba tražiti u kombinaciji s njenom muzičkom vrijednosti na nivou višem od pojedinačnih pokušaja, te koristeći mogućnosti savremenih medija i tehnologija u promociji, ali i u samom prevodilačkom postupku prekodiranja strukturno i značenjski bogatog jezika sevdalinke.

Prilog – Primjeri tekstova originalnih sevdalinki s prijevodima

Stade se cv'jeće rosom kititi	**Flowers Began To Adorn Themselves With Dew**
Stade se cv'jeće rosom kititi,	Flowers began to adorn themselves with dew,
stade se biser zlatom nizati,	Pearls began to be strung with gold,
stade se srma srmom srmiti,	Silver thread began to be embroidered with silver,
stadoše momci cure prositi.	Boys began to ask girls' hands in marriage.
Samo ja nemam nigdje nikoga,	Only I have nowhere anyone at all for me,
samo ja nemam azgin dilbera,	Only I have no wild and crazy sweetheart,
samo ja tužna tugu tugujem,	Only I sadly, sorrowfully, mourn.
samo ja ničem se ne radujem.	Only I have nothing to rejoice in.
Gledam ja goluba, golubicu,	I look at the dove, and his lady-dove,
gledam ja lastu i lastavicu,	I look at the swallow, and his mate,
gledam ja jedno drugo cjeluju,	I look at them kissing each other,
gledam ja životu se raduju.	I look at them rejoicing in life.
Nikad me nije niko volio,	Never has anyone loved me,
nikad me nije niko ljubio,	Never has anyone kissed me,
nikada nisam zorom zorila,	Never with my sweetheart have I greeted the dawn,
nikada nisam sevdah vodila.	Never I have shared the sweet pangs of love.
Dadoše mene mladu za stara,	I was given away as a young girl to an old man,
dadoše mene starcu zbog para,	Given away to an old man because of money,
da mu ja mlada kuću redujem,	So that I, the young bride, could keep house for him,
da mu ja sijedu bradu milujem.	So that I could caress his gray beard.

Slika 1: Sevdalinka *Stade se cvijeće rosom kititi* s prijevodom, iz knjige "Sevdah Bošnjaka: 430 sevdalinki sa notnim zapisom" (Muhamed Žero, Sarajevo: Liljan, 1995: 352)

Kad ja pođoh na Benbašu	**When I went to Benbaša**
Kad ja pođoh na Benbašu	When I went to Benbaša
Na Benbašu na vodu	To Benbaša for water
Ja povedoh b'jelo jagnje,	I took a small white lamb,
B'jelo jagnje sa sobom.	A small white lamb with me.
Sve od derta i sevdaha,	Because of the suffering and passion of love
od tuge i žalosti.	Because of sorrow and longing, I went
Svud sam iš'om svud sam gleď o	and looked everywhere
Ne bil' dragu vidjeo.	To try to see my darling.
Sve djevojke Benbašanke	All the girls from Benbaša
Na kapiji stajahu.	Stood in the door (of the courtyard)
Samo moja mila draga	Only my dear darling
Na demirli pendžeru.	Was at the window with the iron grill.
Ja joj nazvah dobro veče.	I told her good evening,
Dobro veče djevojče,	Good evening, girl,
Ona meni doj' do večer,	She told them to come in the evening
doj', do večer dilberče.	Come in the evening, darling.

Slika 2: Sevdalinka *Kad ja pođoh na Bembašu* s prijevodom, s albuma *Bosnia, Echoes from an endangered word, Music and chants of the Bosnian Muslims* (1993)

Voljeli se Mujo i Nizama	**Mujo and Nizama were in love**
Aj, voljeli se Mujo i Nizama, aj, Mujo i Nizama, Aj, voljeli se tri godine dana. Aj, kad četvrta nastala godina, nastala godina, Aj, umr'je Muji lijepa Nizama. Aj, Mujo žali lijepu Nizamu , aj, lijepu Nizamu, Aj, i on ode mezar da obiđe Aj tu klanjaše lijepa Nizama, aj, lijepa Nizama, Aj, u ruci joj tespih od merdžana. Aj, pođe Mujo da Nizamu ljubi, aj, da Nizamu ljubi Aj, ona mu se u mrak izgubila. Aj, uze Mujo tespih d merdžana, aj, tespih od merdžana, Aj, tespih mu se u ruci stopio.	Aj, Mujo and Nizama Aj, they've been in love for three years. Aj, when the fourth year began Aj, the year began Aj, the beautiful Nizama died on Mujo. Aj, Mujo mournedfor beautiful Nizama Aj, beautiful Nizama Aj, and he went to visit the grave. Aj, there was beautiful Nizama bowing Aj, beautiful Nizama Aj, and in her hand was a rosary of coral. Aj, Mujo started to kiss Nizama Aj, to kiss Nizama Aj, she lost herself to him in the darkness. Aj, Mujotook the rosary of coral Aj, the rosary of coral Aj, the rosary melted in his hand.

Slika 3: Sevdalinka *Voljeli se Mujo i Nizama* s prijevodom, s albuma *Bosnia, Echoes from an endangered word, Music and chants of the Bosnian Muslims* (1993)

Literatura

Bela, Bartok (1951), *Serbo-Croatian folk songs; texts and transcriptions of seventy-five folk songs from the Milman Parry collection and a morphology of Serbo-Croatian folk songs*, Columbia University Press, New York

Bosnia, Echoes from an endangered word, Music and chants of the Bosnian Muslims (1993), Center for folklife programs and cultural studies, Smithsonians Institute, Canada, Ted Levin i Ankica Petrović, https://folkways-media.si.edu/liner_notes/ smithsonian_folkways/SFW40407.pdf

Efendić, Nirha (2015), "The Sevdalinka as Bosnian Intangible Cultural Heritage: Themes, Motifs, and Poetical Features", *Narodna umjetnost*, br. 52, 97–119

Fernandez Guerra, Ana (2012), "Translating culture: problems, strategies and practical realities", *Art and subversion*, 1/3, 1–27

Karepeles, Maud (1955), "Definition of Folk Music", *Journal of the International Folk Music Council*, 7/6–7.

Kazaz, Enver (2011) "Unutarnji otpor kanonu i patrijarhalnoj moći – karnevaleskni potencijal sevdalinki", *Behar*, br. 103, 15–25

Klimentić, Edna (2013), "Funkcija i značenje pridjeva *bijel* u usmenoj narodnoj poeziji", *Bosanski jezik*, br. 10, 19–25

Kujundžić, Enes (2003), "Bosniak lyric and epic poetry", *Journal Diwan*, 35–50

Lovrenović, Ivan (2004), *Za gradom jabuka – 200 najljepših sevdalinki*, Sarajevo

Maglajlić, Munib (2011), "Leksikografsko određenje sevdalinke", *Behar*, 103, 5–10

Muratagić-Tuna, Hasnija (2009), "Sevdalinka – izazov za lingvostilistička istraživanja", *Riječ*, nova serija, br. 2, 31–54

Rurangwa, Narcisse (2005), *Translating Rwandan folktales into English: A culture based analysis*, Faculty of Humanities, University of the Witwatersrand, Johannesburg

Venuti, Lawrence (2004), *The Translator's Invisibility*, Routledge, London and New York

Washbourne, Kelly (2013), "Translation, the 'Folk Process', and Socially Committed Songs of the 1960s", *Mutatis Mutandis*, 6/2, 455–476

Internetski izvori

http://spiritofbosnia.org

http://www.sevdalinke.com

http://www.allthelyrics.com

revolvy.com

Cultural Values of Sevdalinka in the English Translations

Abstract

Sevdalinka, which has preserved the cultural code of Bosnia and Herzegovina for centuries, represents a challenging research material for the analysis of Bosnian-Herzegovinian everyday life topics, especially of the language these topics have been coded into. *Sevdalinka* song has survived through centuries, and numerous modifications and artistic interpretations by different authors prove that the values which *sevdalinka* is based on are very interesting and close to the cultural sensibility of Bosnian-Herzegovinian society to this day. This paper analyzes English translations of *sevdalinka* songs, available on the Internet, in order to identify key cultural concepts that are intriguing to translate. Since translation always happens at a cultural level, such analysis of English translations of *sevdalinka* points at specific culture-related lexemes whose cultural noise indicate their original Bosnian-Herzegovinian value. The paper thus also examines the level of translatability in the area of human relations, especially love, as well as the social and family roles that appear in *sevdalinka*, reflecting the values of Bosnia and Herzegovina.

Key words: *sevdalinka*, *translation*, *culture*, *translatability*

UDK: 811.133.1'276.6:355]:811.111
Pregledni naučni rad

Aleksandar STEFANOVIĆ

Upotreba i mesto „franglais" u francuskoj vojnoj terminologiji

KLJUČNE REČI: *franglais, anglofrancuski, vojna terminologija, vojna kultura, vojni identitet*

U radu analiziramo upotrebu tzv. „franglais", odnosno upotrebu „anglofrancuskog" u francuskom vojnom registru, koja je postala sve prisutnija. Primećujemo da je ta jezička situacija naročito lako uočljiva kod oficira, kod kojih je korišćenje anglicizama postalo sasvim prirodna pojava. Engleski je do te mere zastupljen da se s lakoćom upotrebljava i na onim mestima na kojima bi bilo bolje upotrebiti postojeće francuske termine i izraze. Lingvisti u čijem istraživačkom fokusu se nalazi vojna terminologija prisustvo anglicizama posmatraju uglavnom kao negativnu pojavu koja osiromašuje vojni jezik i ima za posledicu zanemarivanje francuskih vojnih termina. Zbog toga se pojedini lingvisti ne ustručavaju da govore o engleskom „jezičkom zagađenju".

1. Uvod

Upotreba američkih reči, izraza i termina u francuskom jeziku veoma je rasprostranjena pojava, te se počinje tretirati kao ozbiljan problem. Koliko je ova situacija postala zabrinjavajuća, vidljivo je već i na osnovu komentara Nikole Sarkozija, bivšeg predsednika Republike Francuske, u kome on veoma eksplicitno skreće pažnju na problem o kome je reč, videvši ga kao potencijalnu opasnost za identitet Francuske. Predsednik Republike Francuske u govoru održanom prilikom svečanog otvaranja *francuske kuće frankofonije* u Parizu 18. marta 2011, podrazumevajući situaciju sa američkom kulturom i jezikom, izjavio je pred slušaocima koje su činile uvažene francuske i međunarodne ličnosti da „svet danas ne treba da posustane pred samo jednom kulturom, jednim jezikom, jednim identitetom". Na taj način Nikola Sarkozi, tada vrhovni komandant oružanih snaga, pozvao je na neku vrstu pružanja otpora američkoj kulturnoj supersili, odnosno „engleskom svuda i svagda" i ukazao

na potrebu Francuske da na jedan osoben način napravi korak ka odbrani svog identiteta. Ipak, izgleda da predsednikovo zapažanje nije imalo velikog odjeka među vojnim licima, za šta je primer govor jednog višeg francuskog oficira, koji je početkom 2011. godine, obraćajući se najnovijim polaznicima prestižne Ratne škole,[1] najpre upotrebio veliki broj engleskih izraza, da bi poentirao tvrdnjom kako francuske vojne snage mogu bez ikakvih sumnji osvojiti nagradu *engleskog otirača*.[2]

Ukoliko uzmemo u obzir ove izjave koje mogu delovati protivrečno, legitimno je da se zapitamo o statusu francuskog jezika u vojnim ustanovama, a naročito u kopnenoj vojsci. Naime, važno je imati u vidu šta pokazuju frekventnost i konstantno povećanje upotrebe engleskih vojnih pozajmljenica u francuskom jeziku. Odnosno, prilikom pažljive analize različitih javnih govora i obraćanja vojnih lica dolazi se do zaključka da se upotreba engleskih pozamljenica i izraza konstantno povećava u francuskom vojnom govoru. Ta situacija nam pokazuje da je reč o jednom osobenom problemu, koji, kako ćemo nastojati da pokažemo, nije samo u slučaju francuskih oficira, nego je reč o jednoj globalnog pojavi, koju ćemo analizirati na primeru francuske vojne terminologije. To pitanje može izgledati ikonoklastično, ali je itekako relevantno kako na kulturnom tako i na političkom planu i ostavlja posledice na razvoj kao i na identitet francuskih vojnih snaga. Zbog toga se sasvim opravdano postavlja pitanje da li je u interesu francuske vojske da govori nekom vrstom jezičke mešavine nazvane *franglais*.[3] Uz to pitanje vezuje se još jedno, možda i važnije, a reč je o vidljivim i na prvi pogled manje vidljivim posledi-

1 École de guerre. Škola u koju se ulazi preko vrlo zahtevnog konkursa i koja je neophodna za unapređenje u pukovnički čin.

2 Ovu „nagradu" osnovale su četiri asocijacije koje se bore za odbranu i promovisanje francuskog jezika. „Nagrada građanskog poniženja" dodeljuje se jednom godišnje ustanovi ili osobi koja bi se naročito istakla svojom „pokornošću" i „poslušnošću" da „promoviše dominaciju englesko-američkog jezika (...) na štetu francuskog jezika".

3 *Franglais* potiče od reči *français* (francuski) i *anglais* (engleski) i zapravo predstavlja mješavinu/preplitanje ovih dvaju jezika. Taj tip preplitanja postoji naravno i kod drugh jezika: *denglish* za nemački, *spanglish* za španski. Prćić (2005: 57; 2011: 144) tako govori o masovnoj pojavi *anglosrpskog* u Srbiji kao posledici jedne globalne supkulture koju naziva *anglocoolturom* i koja prouzrokuje dva zanimljiva fenomena u srpskom: *jezičku anglomaniju* i *angloholizam* (Prćić 2011). Objašnjava (2005: 7) da je *anglosrpski* „(…) nasumična i proizvoljna mešavina, čija je glasovna struktura srpska, čiji su oblici uglavnom srpski, čije su reči često nepotrebno pozajmljene iz engleskog i najčešće loše prilagođene sistemu srpskog jezika, tako da se koriste bez ustaljenih pravopisnih, gramatičkih ili izgovornih oblika, a ponekad i bez ustaljenog značenja"; Prćić (2011: 57–58) dodaje takođe da je *anglosrpski* „hibridni jezik (…), vrsta srpskog jezika koji (sve više) odstupa od svojih normi i (sve više) biva upotrebljavan prema normama engleskog jezika – 'zahvaljujući', u prvom redu, površinskim prevodiocima".

cama koje ostavlja *franglais.* Odnosno, koliku i kakvu štetu masovna upotreba engleskih reči i izraza ostavlja na strateškom, političkom i simboličkom polju, kao i koje su još posledice te brze i vidljive anglicizacije vojnog jezika na taktičkom i doktrinarnom planu?

Izgleda da česta, odnosno preterana upotreba engleskog jezika kao i preveliko poštovanje prema američkoj vojnoj kulturi, što poprilično redovno pokazuju francuska vojna lica, dokazuju određeni stepen zavidne fascinacije američkom vojnom supersilom kao i unutrašnju svest o njihovoj sopstvenoj vojnoj, doktrinarnoj i strateškoj podređenosti.

2. Upotreba vojnog *franglais* vidno napreduje

Širenju upotrebe *franglais* veoma doprinosi i situacija u kojoj je engleski zapravo jezik diplomatije, odnosno opšte prihvaćen jezik na kom komuniciraju različiti narodi i različite nacije. Zbog statusa koji uživa engleski jezik on se podrazumeva kao zvanični jezik u multinacionalnim operacijama koje u savezništvu organizuje francuska vojna sila. Učesnici takvih operacija postaju podložniji uticaju engleskog jezika i samim tim počinju učestalije da se koriste fenomenom koji smo imenovali kao *franglais* u profesionalnom govoru/žargonu.

Još jedna situacija koja doprinosi negativnim posledicama na francuski jezik kod vojnih govornika je i ta što u pojedinim okolnostima Francuzi međusobno ne govore isključivo francuski jezik, što je naročito slučaj prilikom vojnih operacija u inostranstvu. U takve situacije spada i ona u kojoj je francuska brigada u Avganistanu poznatija pod engleskim nazivom *Task Force* (Operativna skupina) *La Fayette* sva naređenja podređenim nivoima, takozvanim *Battle Groups*,[4] slala na engleskom jeziku,[5] iako je reč o francuskim vojnicima. U tom kontekstu možemo se vrlo jednostavno upitati da li su francuski vrhovni komandanti i načelnici tokom operacija u Avganistanu[6] bili svesni važnosti semantičke preciznosti na taktičkom planu, koja neminovno

4 Engleski prevod za francuski naziv *Groupement tactique interarmes* (intervidovska taktička borbena grupacija), koji se inače u vojnom žargonu češće koristi pod skraćenicom *GTIA*. Važno je takođe napomenuti da je američki prevod za *GTIA*: *battalion task force*; *battalion* se ponekad izostavlja što može da prouzrokuje zabunu sa engleskim nazivom *Task Force* (Operativna skupina). O tome takođe v. fn. br. 22.

5 Istni za volju, brigada *La Fayette* tada je bila pod komandom američke divizije, v. fn. br. 6.

6 Francuske jedinice su učestvovale u ratu u Avganistanu od kraja 2001. godine u dvema različitim međunarodnim operacijama: *International Security Assistance Force* (Međunarodne snage za podršku sigurnosti) pod komandom NATO-a i *Enduring freedom* (Trajna sloboda) pod američkom komandom. Francuske snage su se povukle krajem 2012.

izostaje zbog amerikanizacije jezika i zbog naređenja pisanih na engleskom jeziku.[7] Međutim, važno je notirati da je do tog jezičkog jaza dolazilo samo do nivoa *GTIA*-a (v. fn. br. 4), pošto su te grupacije svoja naređenja međusobno pisale na francuskom jeziku.

Zbog toga što je engleski jezik zvanični jezik međunarodnih, savezničkih operacija francuska vojna lica sa određenim zanosom pričaju „jezikom koji je međunarodni i koji se upotrebljava u operacijama", odnosno pokazuju potrebu da govore engleskim jezikom i van takvih operacija. Takva potreba nalazi se i u osnovi fenomena imenovanog kao *franglais* (*frangliš*/anglofrancuski). Međutim, nepopravljiva šteta francuskom jeziku nanosi se time što upotreba engleskog jezika postaje manir, pa ga vojnici i vojna lica upotrebljavaju i na mestima na kojima bi i francuski bio dovoljan, pa čak i bolje odgovarao zbog preciznosti prilikom prenosa informacije. Ipak, najopasnije za francuski jezik je to što vojnici i vojna lica počinju smatrati da je, zapravo, vojno ispravno služiti se anglicizmima,[8] angloameričkim akronimima ili skraćenicama u svim kontekstima ili govorima. Tako će se svakodnevno čuti u govoru francuskih oficira formulacije kao što su npr.: „un *drill ASAP*[9] (treniranje što je pre moguće), un meilleur *manning* (bolja podela uloga), d'excellents *inputs* (odlični unosi), un *warm up* primordial (odlučujuće zagrevanje), le *CAX*[10] est dans toutes les écoles militaires (vežbe uz kompjutersku pratnju su u svim vojnim školama)" itd.

Kako smo već na to ukazali, Avganistan predstavlja bogat izvor anglicizama i anglosaksonskih akronima koji su preplavili francuski vojni govor. Primer takvog govora mogao bi biti i sledeći izmišljeni pasus u kome se namerno preteruje sa upotrebom anglicizama, ali ta hiperbolična slika nije sasvim irealna:

---

7 Dosta primedbi i žalbi se naime moglo čuti od strane francuskih oficira prilikom povratka sa misija (uglavnom šestomesečnih) u Avganistanu zbog gubitka semantičke preciznosti koja je jedinstvena za francuski jezik.

8 Filipović (1990: 16–17) daje sledeću definiciju anglicizama: „Engleska riječ preuzeta iz engleskog jezika kao strana riječ koja se, da bi se mogla integrirati u sustav jezika primaoca i tako postati posuđenica, u toku transfera mora adaptirati prema sustavu jezika primaoca. (…) Anglicizam je svaka riječ preuzeta iz engleskog jezika koja označava neki predmet, ideju ili pojam kao sastavne dijelove engleske civilizacije; ona ne mora biti engleskog porijekla, ali mora biti adaptirana prema sustavu engleskog jezika i integrirana u engleski vokabular". Podrazumeva se da proces ulaska anglicizama u jezike kao što su srpski, hrvatski ili bosanski nije istovetan kao u jeziku kakav je francuski (adaptacija je druge vrste i sporija u jezicima koji ne poseduju deklinaciju).

9 Engleski akronim za *As Soon As Possible*.

10 Engleski akronim za *Computer Assisted Exercise.*

„Nous avons le *lead* de l'opération; contre la menace *IED*[11] les Brits[12] nous mettent à disposition des *EOD*[13] et une *WIT*,[14] nous aurons aussi, *of course*, l'appui du *JFAC*,[15] d'une *CAS*[16] et, encore mieux, du *CCA*[17] de nos *choppers* Tigres *on call*; toutefois avec tout ça nous risquons les *TIC*[18] avec les *AAF*,[19] et par conséquent des *KIA*[20] et des *WIA*[21]." (Komandujemo operacijom; da bismo uklonili opasnost od improvizovanih eksplozivnih naprava, Englezi nam stavljaju na raspolaganje ekipe za uklanjanje eksplozivnih naprava kao i obaveštajnu ekipu za naoružanje; naravno, imaćemo takođe potporu interrodovskog vazduhoplovnog čelnog kontrolora, blisku vazduhoplovnu potporu i, još bolje, blisku borbenu potporu koju će nam na zahtev pružati naši helikopteri Tigres; ipak, uprkos svemu tome, rizikujemo napad od strane antiavganistanskih snaga, i, prema tome, ubijene i ranjene u borbi.)

Kao što se vidi iz prevoda, upotreba engleskog ne doprinosi preciznosti u vojnoj komunikaciji, odnosno ne doprinosi niti na taktičkom planu niti na bilo kom drugom.

3. „Okrnjeni" francuski jezik u konkurenciji s engleskim

Osnovni problem u uključivanju engleskih reči i izraza u francuski, ali i bilo koji drugi strani jezik (v. fn. br. 3) jeste zapravo u tome što se reči novog jezika ne objašnjavaju, niti se u tekstovima daje prevod novouključenih elemenata. To je zato što se podrazumeva da je značenje upotrebljenih izraza i/ili termina svima poznato, te se ne dovodi u pitanje ni to da li ih pravilno i sa tačnim značenjem upotrebljavaju pošiljaoci, ali ni to da li primaoci poruke pravilno razumeju poslatu informaciju. Tako se najčešće engleski/američki vojni akronimi i skraćenice ne eksplicitiraju, a kamoli prevode pošto se podrazumeva da svako dobro razume engleski jezik i akronime;[22] to da engleski jezik dobro razumeju vojnici i oficiri potiče odatle što se smatra da je veliki broj

11 Engleska skraćenica za *Improvised Explosive Device.*
12 Francuska skraćenica za *Britanniques* (Britonci).
13 Engleska skraćenica za *Explosive Ordnance Disposal*.
14 Engleski akronim za *Weapons Intelligence Team.*
15 Engleski akronim za *Joint Force Air Component.*
16 Engleska skraćenica za *Close Air Support.*
17 Engleska skraćenica za *Close Combat Attack*.
18 Engleska skraćenica za *Troops In Contact*.
19 Engleska skraćenica za *Anti-Afghanistan Forces.*
20 Engleska skraćenica za *Killed In Action*.
21 Engleska skraćenica za *Wounded In Action*.
22 Međutim većina vojnih lica ne poznaje dovoljno njihovo značenje.

njih učestvovao u misijama u Avganistanu. Avganistan je naime postao među francuskim vojnim licima veoma važno odredište na kome je bilo neophodno boraviti ukoliko (naročito) oficiri žele da njihova reč dobije odjeka u vojnom svetu, odnosno ukoliko žele da napreduju u karijeri. Zbog toga Avganistan ima status onog mesta na kome je bilo neophodno biti, a to je nimalo slučajno dobilo i svoj *franglais* izraz – *the place to be today.*

Sasvim u duhu okolnosti u kojima engleski odnosi primat nad francuskim, odnosno domorodačkim jezikom, francuske operacije u Avganistanu dobijaju nazive na engleskom jeziku, kao npr. *Blacksmith's Hammer*, a za francuske *GTIA* (v. fn. br. 4) uobičajeni su nazivi poput: *Task force Korrigan*, *Battle Group Raptor*, *Task force Black Rock* ili *Battle Group Tiger.*[23] Logična posledica takvih odluka francuske vojne hijerarhije je slabija vidljivost i slabiji odjek francuskih snaga u multinacionalnim operacijama, ali i svesno nestajanje kao i postepeno povlačenje francuskog jezika. Analizirajući ovu pojavu, poznati francuski lingvista Klod Ažež (2006: 101–102) zaključio je da je ona i te kako preteća po francuski jezik, te osuđuje „odustajanje" i „potčinjenost navodnom realizmu" francuskih elita.

Interoperabilnost je, zapravo, veoma često izgovor za odustajanja svih vrsta, pa i lingvističkih (napuštanje francuskih reči i izraza i usvajanje engleskih/američkih na mestima na kojima je sasvim moguće upotrebiti francuski ekvivalent). Te situacije nisu svesni samo lingvisti, nego i pojedina vojna lica, zbog čega francuski general u penziji i bivši direktor Ratne škole (v. fn. br. 1) Vensen Deport (2011: 34) upozorava da „moramo prestati da smatramo kako je interoperabilnost sa američkim vojnim snagama potrebna i apsolutno neophodna na svim nivoima i u svim oblastima". Deportovo upozorenje sasvim je u skladu sa proučavanjima onih francuskih lingvista koji su se bavili ovim jezičkim problemom.[24] Naime, reč je o tome da veoma često zamena francuskog ekvivalenta anglicizmom, odnosno amerikanizmom, osiromašuje francuski jezik. To osiromašenje nastaje iz nekoliko razloga, a najvažniji među njima su oni koji sugerišu da se neretko gubi razlika u nijansama u značenju reči, što eksplicitno osiromašuje jezik, ali i to što se francuske reči i izrazi potiskuju i zamenjuju engleskim rečima. Zbog ovakve situacije, koja je praćena i situacijom u kojoj se u francuskom jeziku ne objašnjavaju niti se prevode preuzete engleske reči, nego se podrazumeva poznavanje njihovog značenja, francuski jezik neosporno i nepovratno gubi. Ovde možemo navesti vojne reči *compo-*

23 Primećujemo da Francuzi upotrebljavuju za *GTIA* čas engleske (*battle group*), čas američke nazive (*task force*); v. fn. br. 4.

24 V. npr. Bogard (2008: 142–143).

und, *impact, manning* ili *rehearsal,* koje su dovele i do apsolutnih varvarizama „impacter" ili „compoundisation". U ovom kontekstu pojedini lingvisti više ne oklevaju da govore o anglofonskom „jezičkom zagađenju".[25]

4. Englesko-američki jezik koji prenosi specifičnu vojnu kulturu

Upotreba jednog stranog jezika nikada nije trivijalna stvar, ali može preći u nešto što nije poželjno, naročito kada je reč o fenomenima tipa *franglais*. Zbog toga uvek treba imati na umu da jezik nije samo sredstvo za komunikaciju koje se može menjati po sopstvenom nahođenju. Pored toga što je sredstvo komunikacije i što se njime iskazuju osećanja, ideje, misli itd., jezikom se iskazuju i pojedini koncepti specifični za poimanje sveta jednog naroda i jedne kulture. Naime, u ovom posebnom slučaju reč je o tome da se na osnovu pojedinih izraza, jezičkih konstrukcija, poslovica i sl. mentalitet naroda iskazuje kroz njegov jezik. Zbog toga se smatra da postoji veoma uska veza između jezika i načina mišljenja njegovih izvornih govornika. Stoga se preko francuskog jezika ispoljava identitet francuskog naroda, njegov suverenitet i njegova kultura. S druge strane, preteranom upotrebom engleskih reči i izraza u francuskom jeziku prenosi se na francuske govornike jedan mentalitet i jedna kultura koji ipak nisu njihovi (ne može se redovno upotrebljevati neki jezik a da govornik dotičnog jezika ne bude pod uticajem njegovog duha i njegove kulture), dok se istovremeno njihova kultura potiskuje zbog novonastale zamene. Dakle, uvek bi trebalo imati u vidu da se jedan jezik ne može zameniti drugim jezikom, a da se pri tome ne nanese određena šteta jeziku koji se potiskuje.

Dakle, sasvim je prirodno da su francuski i američki vojni identiteti, vojne kulture, taktike i strategije duboko različiti, kako što su i duh engleskog i duh francuskog jezika različiti. Što se američkoengleskog jezika tiče, on je nosilac jedne određene vizije, odnosno određenog poimanja sveta, nosilac jednog specifičnog duha naroda i jedne strateške tradicije, koja je osnovana na „centralnoj paradigmi uništenja" kao i na „tehnologizmu" i na vrlo kapitalističkom načinu vođenja rata.[26] S druge strane, kako smo to već napomenuli, francuski jezik nosi i pokazuje odlike francuskog naroda, te je potrebno raditi na suzbijanju problema na koji ponovo ukazuje Deport (*op. cit.*). Naime, on upozorava da je sve više „(…) naša sopstvena strateška i vojna misao, razvoj naših sopstvenih

25 V. npr. Kaplan (2014), Laroš-Kler (2004), Turnie (1998), Viler (2009).
26 V. Deport, *ibid.,* 15.

vojski naveliko pod uticajem Sjedinjenih Američkih Država, koje dominiraju u 'borbi normi': doktrinarnih, tehnoloških, strukturalnih (…)".[27]

Deport veoma precizno objašnjava da širenje fenomena *franglais* i prodor američkoengleskog jezika u francuski jezik logično doprinosi i širenju američkih vojnih metoda i koncepata. S tim je u vezi i činjenica da danas francuska vojna lica ulažu velike napore kako bi približila svoju taktičku doktrinu i stratešku misao onim u Sjedinjenim Američkim Državama. A poznata je i namera Sjedinjenih Američkih Država da nametnu svoje koncepte, doktrine i procedure u NATO-u. Stoga, lakše je razumeti granice i opasnosti koje predstavlja jedna prevelika akulturacija francuskih vojnih lica prema vojnoj misli Amerikanaca.

5. Zavidnost ali i fasciniranost američkim vojnim modelom

Postoji, bez ikakvih sumnji, jedna određena fasciniranost američkom vojnom supersilom kod francuskih vojnih lica. Taj osećaj zavidnosti na dominantnom američkom vojnom modelu dolazi pre svega zbog američkih kolosalnih tehnoloških i ljudskih sredstava, koja se ne mogu odmeravati s francuskim. Francuski akademik i pisac Žan Ditur (1997: 88) je tako ukazao na to da „(…) u Francuskoj postoji određena vrsta saglasnosti ili pripajanja američkoj lingvističkoj i kulturnoj dominaciji". Zbog takve situacije, koja je i neka vrsta mode, bilo kakav prigovor na sveprisutnost engleskog jezika kao i pokušaj pružanja otpora lingvističkoj supersili engleskog jezika može biti interpretiran kao zastareo i šovinistički, *out* pa čak (ne daj Bože u francuskom slučaju) kao amerikanofobija. Ipak, kako nam to pokazuju neki primeri, postoje ili su bar postojali pojedinci, i to na najvišem nivou, koji nisu imali dilemu kada je u pitanju zaštita francuskog jezika od upliva engleskih izraza. Tako je na primer general Šarl de Gol naredio da se na francuskom predsedničkom avionu „No smoking" zameni sa „Ne pas fumer" (zabranjeno pušenje). De Golov postupak svedoči i o njegovoj svesti o tome koliko je važna zaštita jezika čak i na onim mestima na kojima to deluje banalno. Naravno, de Golov gest koji smo naveli nije bio i jedini njegov postupak u nastojanju da odbrani maternji jezik od engleskog jezika. Kao predsednik Francuske od 1959. do 1969. on je, uvidevši ozbiljnost situacije, nastojao i na nivou institucija da zaštiti francuski jezik, što svedoči o tome koliko je problem dominacije engleskog jezika bio velik već posle Drugog svetskog rata. Naime, taj isti de Gol, koji je u poslednjem

27 V. Deport, *ibid.,* 20.

trenutku na kraju Drugog svetskog rata sprečio da Francuska postane američki protektorat u kojem je dakle administrativni jezik trebalo da bude engleski[28] i osnovao 1965. godine „Vrhovni odbor za očuvanje i razvoj francuskog jezika", smatrao je širenje američkoengleskog jezika za jedan od američkih trojanskih konja kojim se američka supersila služi u želji za dominacijom i izražavanjem svojih strateških vizija.

U borbi zasnovanoj na percepcijama i simbolima jezik nije najmanji ulog. To je pitanje vezano za suverenitet, simboliku, politiku i geopolitiku. Naime, ukoliko postoji želja da se Francuska zadrži na tzv. međunarodnoj sceni, neophodno je da se najpre francuski jezik pravilno neguje na domaćem tlu, odnosno u zemljama u kojima je francuski jezik maternji jezik državljana (pored Francuske, tu su i deo Belgije, deo Kanade itd.). Zaštita i širenje frankofonije predstavlja veoma značajno sredstvo za obezbeđivanje uticaja francuske države na svetskoj vojno-političkoj, kulturnoj, naučnoj i privrednoj sceni. Stroga zaštita i insistiranje na francuskim rečima, izrazima i terminima predstavlja jedan od glavnih elemenata francuske tzv. „meke moći" (*soft power*), odnosno pasivne borbe za Francusku i njen uticaj.[29] Zbog toga je ključno da se u javnim govorima, ali i natpisima, zvaničnim dokumentima i sl. izbegnu anglicizmi koji potiskuju francuske izraze. To je naročito važno napomenuti danas kada se već može govoriti o jednom opštem nemaru za maternji jezik među francuskom populacijom, na koji je ukazao i Žan Ditur (*op. cit*., st. 33), govoreći o „kolektivnom napuštanju" francuskog jezika.[30]

28 Sjedinjene Američke Države su imale nameru da Francuskoj nametnu status protektorata koji bi nadgledao jedan *Allied Military Government of Occupied Territories* (AMGOT), u kojem bi svaki suverenitet bio ukinut.

29 Džozef Naj (2004: 8) meku moć definira kao sposobnost uveravanja drugih da žele što vi želite. Država može postići rezultate koje želi u svetskoj politici zato što je druge države žele slediti, diviti se njenim vrednostima, oponašati njen primer, težiti njenoj razini napretka i otvorenosti.

30 S tim u vezim,u svojoj knjizi „Kraj lingvistike?" Dubravko Škiljan (1991: 153) pokušava definisati veze između kulture i jezika ne ostavljajući tom prilikom nikakvu sumnju u karakter isprepletenosti i nerazdvojivosti njihovih uloga. „Svaka kultura mora posjedovati jezik i svaki jezik mora imati «iza» sebe i «u» sebi kulturu, ali ne mora svaka kultura imati *svoj*, samo sebi svojstven, jezik, niti svaki jezik mora imati *svoju* kulturu." To nam daje jasnu naznaku o ukorenjenosti anglicizama u kulturi svakog pojedinca i potencijalne opasnosti njihove prisutnosti koja nije samo hir.

6. Važnost aktivne odbrane francuskog jezika zarad promocije francuskog vojnog identiteta

Jezik zapravo predstavlja važno oružje, budući da je on moćno sredstvo uticaja i kulturne hegemonije. Lingvistika i semantika su postale oblasti u kojima se vodi pravi rat reči i značenja, rat koji je potrebno dobiti. Zbog toga može se reći da borba za jezik prevazilazi sam jezik. Upotreba reči „borba" nije preterana budući da ju je upotrebio i sam predsednik Žak Širak u jednoj prilici: „Francuska (...) se odavno bori ne bi li pojačala prisutnost francuskog jezika; (...) unutar Evropske unije, unutar Ujedinjenih nacija mi se borimo za svoj jezik. To je naš nacionalni interes (...)."[31] Postavlja se onda pitanje zašto se Francuzi ne bi takođe borili za francuski jezik u NATO-u ?[32] U toj borbi, u tom nastojanju Francuza da se francuski jezik oživi u NATO-u logično je da francuska vojna lica imaju ključnu ulogu. Naime, kao što je to jasno označeno u francuskom kodeksu vojne etike, svako vojno lice je svojevrstan ambasador francuske vojske, i još u većoj meri svaki oficir, i kao takav zadužen (bez naravno ikakve preterane upotrebe purizama) da promoviše francuski jezik, pa samim tim i francusku vojnu jedinstvenost, kako na teritoriji Francuske tako i prilikom misija u inostranstvu. S druge strane, pitanje je da li se glasovita veza koju održavaju vojska i nacija,[33] a kojom se Francuska toliko ponosi (iako je u poslednje vreme postepeno oslabila), narušava kada pripadnici vojnih snaga jezički počnu da se udaljavaju od ostalih građana služeći se anglicizmima/ *franglais,* odnosno jezikom koji je sve više i više hermetičan i žargonizovan? Svako francusko vojno lice ima važnu ulogu u očuvanju francuskog jezika naročito na međunarodnoj sceni, zbog čega je neophodno da svaki pojedinac preuzme odgovornost za pravilnu upotrebu i odbranu jezika svoje države. Pored toga, u sklopu frankofonije deluje nam protivrečno da Francuzi budu najpasivniji u odbrani svog jezika, koji dele s milionima drugih govornika, a koji su inače u velikoj meri nametnuli tokom kolonizacije.

7. Zakjučak

Zbog neophodnosti očuvanja i negovanja francuskog jezika, na šta smo nastojali da ukažemo tokom ovog istraživanja, smatramo da je kao prvu i naj-

31 Izjava za štampu predsednika Žaka Širaka u Briselu posle zasedanja Evropskog saveta 24. marta 2006. Nastavio je govoreći da „zasnivanje sveta sutrašnjice na samo jednom jeziku i jednoj kulturi (…) značilo bi ozbiljno nazadovanje".

32 Engleski i francuski su dva zvanična jezika u toj organizaciji. Međutim, kao što smo to već nagovestili u ovom radu, upotreba engleskog uveliko dominira.

33 *Lien armée-nation*.

važniju meru potrebno očuvati francuske reči na svim onim mestima na kojima je to moguće. To znači, potrebno je sugerisati razumnu upotrebu engleskog i izbegavati naviku da se francuski izrazi i termini zamenjuju anglosaksonskim ekvivalentima. U tom nastojanju naročitu ulogu ima vojna literatura, koja prilikom upotrebe anglosaksonskih termina i formulacija skoro nikada ne nudi adekvatan prevod, što bi ipak predstavljalo prvi korak u odbrani francuskog vojnog jezika. S druge strane, važnu ulogu imaju i sama vojna lica koja se nalaze na odgovornim i komandnim pozicijama i koja bi trebalo sistematski da usvoje „ofanzivnu odbranu jezika", kako bi rekao Klod Ažež (*op. cit*., st. 25). To je naročito važno promovisati javno, jer francuska vojna lica, generalno, podležu u velikoj meri, pa ponekad i s ushićenjem, anglicizmima i fenomenu *franglais* upravo zato što su fascinirana američkom vojnom silom, ali i zato što su svesna svoje vojne, doktrinarne i strateške potčinjenosti. Zbog toga je veoma važno da svako vojno lice, i pre svega oficiri, aktivno učestvuju u odbrani francuskog jezika unutar francuske vojske i francuskog društva. Kao vid sistemstske odbrane francuskog jezika potrebno je dakle da vojnik ali i običan građanin na svim mestima na kojima je to moguće koristi francuske termine, reči i izraze, jer, kao što je opisao francuski esejista i pesnik Fransis Ponž (1965: 88), „najbolji način da se služi Republici jeste ponovo dati jačinu i stabilnost jeziku".

Literatura

Ažež (2006): Hagège, C., *Combat pour le français. Au nom de la diversité des langues et des cultures* (Borba za francuski jezik. U ime jezičkih i kulturnih raznolikosti), Odile Jacob, Paris.

Bogard (2008): Boogards, P., *On ne parle pas franglais-La langue française face à l'anglais* (Ne govori se *franglais* – francuski jezik naspram engleskom), De Boeck Supérieur, Paris.

Deport (2011): Desportes, V., *Le piège américain. Pourquoi les États-Unis peuvent perdre les guerres d'aujourd'hui* (Američka zamka. Zbog čega Sjedinjene Američke Države mogu izgubiti rat današnjice), Economica, Paris.

Ditur (1997): Dutourd, J., *Scandale de la vertu* (Skandal čestitosti), Éditions du Fallois, Paris.

Filipović, R.(1990), *Anglicizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku: Porijeklo – razvoj – značenje*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

Kaplan (2014): Kaplan, F., "Linguistic Capitalism and Algorithmic Mediation Representations", *Representations* 127, 57–63, University of California Press, Berkeley.

Laroš-Kler (2004): Laroche-Claire, Y., *Évitez le franglais, parlez français!* (Izbegavajte *franglais*, govorite francuski!), Albin Michel, Paris.

Naj (2004): Nye, J., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, PublicAffairs, New York.

Ponž (1965): Ponge, F., *Pour un Malherbe* (Za jednog Malerba), Gallimard, Paris.

Prćić,T. (2005), *Du yu speak anglosrpski?*, Zmaj, Novi Sad.

Prćić,T. (2011), *Engleski u srpskom*, Zmaj, Novi Sad.

Škiljan, D.(1991), *Kraj lingvistike?*, Sol, Zagreb.

Turnie (1998): Tournier, J., *Les mots anglais du français* (Engleske reči francuskog jezika), Belin, Paris.

Viler (2009): Villers M.-É. de, *Le Multidictionnaire de la langue française* (Multi rečnik francuskog jezika), Québec Amérique, Montréal.

The Use and Place of *Franglais* in French Military Terminology

Abstract

In the present work, the author analyses the use of *franglais* or Frenglish in the French military linguistic register, in which it is becoming more and more present. He notes that this linguistic situation is particularly noticeable among officers, who very often use Anglicisms. English is frequently used even in places where it would be better to use existing French terms. Linguists whose fields of research focus on military terminology view the presence of Anglicisms mainly as a negative phenomenon. It impoverishes military language and results in the neglect of French military terms. Therefore, some linguists do not hesitate to talk about English "linguistic pollution".

Key words: *Franglais, Frenglish, military terminology, military culture, military identity*

UDK: 371.3:811.163.42]:316.774
Pregledni naučni rad

Ines DUBRAVICA i Josip MILETIĆ

Utjecaj "medijske kulture" na jezično izražavanje učenika viših razreda osnovne škole

KLJUČNE RIJEČI: *mediji, jezik medija, nastava hrvatskoga jezika, medijska kultura, jezično izražavanje, osnovna škola*

U radu se donose rezultati terenskoga istraživanja provedenoga s ciljem utvrđivanja utjecaja "medijske kulture" na jezično izražavanje učenika viših razreda osnovne škole. Uzorak od 357 ispitanika činili su učenici sedmih i osmih razreda osnovnih škola (N = 308) te učitelji hrvatskoga jezika iz različitih regija Republike Hrvatske (N = 49). U fokusu je istraživanja uloga medija u nastavnom procesu, kao i utjecaj jezika medija na usmeno i pismeno izražavanje učenika. Istraživanje je potvrdilo negativan utjecaj medija na usmeno, a još više na pismeno izražavanje učenika. Ispitanici priželjkuju uključivanje medija i tehničkih pomagala u nastavu hrvatskoga jezika, što je čini dosta zanimljivijom pa djeluje pozitivno na motivaciju. Učitelji kod učenika uočavaju sve veću uporabu novih izraza i kratica, mahom anglizama, podrijetlom s interneta i drugih medija. Obradi jezika medija posvetili bi znatno više vremena kad bi im predviđeni kurikul to omogućavao pa zagovaraju njegovu značajniju reformu.

1. Uvod

Promišljajući o učenicima ne smijemo zanemariti činjenicu odrastanja novih naraštaja uz sve veću prisutnost novih medija, koji postaju njihova nezaobilazna svakodnevica. Osim društvenog života, mediji također preuzimaju ključnu ulogu i u stvaranju jezičnih navika učenika, što učiteljima hrvatskoga jezika predstavlja brojne probleme. Također je već odavno uočena uglavnom slaba motivacija učenika za učenje jezika, posebice materinjeg, a usmeno i pismeno izražavanje im je upravo iz tih razloga loše. Svakodnevno smo izloženi medijskom utjecaju, bilo da je riječ o televiziji, internetu, novinama ili u nešto manjoj mjeri radiju. Mediji su danas svugdje oko nas, na ulici, u obiteljskim domovima, u školi. Nemoguće ih je izbjeći, kao i njihov utjecaj na jezične i

govorne vrednote u svakodnevnom izražavanju. U radu će se istražiti utjecaj novih medija na usmeno i pismeno izražavanje učenika, kao i jezični problemi i pogreške do kojih dolazi u samim medijima.

2. Mediji i jezik medija

Medije će Hudeček i Mihaljević definirati kao sredstva prenošenja obavijesti (Hudeček, Mihaljević 2009: 7). Peruško masovne medije vidi kao "institucije koje zadovoljavaju potrebu društva za javnom komunikacijom u kojoj mogu sudjelovati svi pripadnici društva" (Uvod u medije 2011: 15). Svijet u kojem živimo nezamisliv je bez medija masovne komunikacije. Razumljivo je da će se mediji ubrzano razvijati, posebice prateći razvoj tehnologije na kojoj se temelje. Četiri su dominantna masovna medija: novine, radio, televizija i računalo (Ilišin, Bobinac, Radin 2001: 119). Tko god dobro poznaje hrvatski jezik lako će uočiti razne pogreške u novinama, na televiziji, na internetu i na radiju. Hudeček i Mihaljević navode da je "jezik medija poseban jezik kojim upravljaju posebne zakonitosti" (Hudeček, Mihaljević 2009: 5) te ističu jak utjecaj na jezičnu kulturu pojedinaca svakoga pojedinog novinara, voditelja, spikera koji se pojavljuje u emisijama, posebice onih popularnih među mlađom populacijom (Hudeček, Mihaljević 2009: 7). Sukladno tomu, mediji i jezik medija imaju znatnu ulogu u načinu izražavanja. Istraživanje Norrisa i Ingleharta potvrdilo je izravnu povezanost upotrebe informativnih medija s povećanjem demokratičnosti društva, kroz povećanje građanskog angažmana, mijenjanje vrijednosnog sustava, povećanu toleranciju prema strancima i slično, iz čega se može zaključiti da mogu odraditi posao obrazovnog sustava (Peruško i ostali 2011: 7). Nagli porast upotrebe interneta među mladima imao je mnogo utjecaja na razna područja ljudske djelatnosti pa tako i na jezik. Cyganik jezik interneta naziva jezikom različitih vrsta iskaza kojima je prirodno okružje računalo, zatim jezik tekstova koji postoje jedino na internetu, a u što uključuje elektroničku poštu, blogove, chat i ostale vrste kojima se olakšava komunikacija (Cyganik 2011: 131). U jeziku interneta uobičajeno je kršenje jezičnih normi, uobičajeno u razgovornom jezika. Razgovorni funkcionalni stilu ne pravi razliku između određenog i neodređenog oblika pridjeva. Sklonidba se provodi uglavnom prema određenoj promjeni. Česte su pogreške u upotrebi instrumentala sredstva i društva, nepravilna upotreba zamjenica *koji/kojega* te povratne zamjenice *svoj* (Frančić, Hudeček, Mihaljević 2006: 240). Crystal kao utjecaj interneta uočava osebujnu upotrebu abecede, pravopisa, nepravilnosti u strukturi rečenica i redu riječi u rečenici pa i načine izražavanja i naglasak (Crystal 2004: 8). Na internetu se lako može naići na stopljenice, riječi

nastale stapanjem dviju riječi u jednu, obično tvorbom uz gubitak fonološkog materijala ili grafijskim ili fonološkim preklapanjem polaznih riječi (Grgić 2014: 68). Osim na internetu česta su pojava i u reklamama, ali i u ostalim tiskanim i elektroničkim medijima (*inoministar* i slično). Pavličević-Franić (2005: 168) pogreškom drži “svako odstupanje od pravopisne, gramatičke, leksičke i stilističke norme hrvatskoga standardnoga (književnoga) jezika”. Hudeček i Mihaljević (2009: 38–83) opisuju pogreške u publicističkom funkcionalnom stilu, odnosno pogreške na koje nailazimo u medijima, a obuhvaćaju pogreške pravopisne, fonološke, morfološke, sintaktičke, leksičke i stilističke razine. Prema istraživanju Ilišin, Marinović Bobinac i Radin, djeca u Hrvatskoj gledaju televiziju poput svojih vršnjaka u svijetu, u prosjeku oko tri sata dnevno (Ilišin, Bobinac, Radin 2001: 129). Televizija, napose javna televizija, uz obrazovne ustanove, ima značajnu ulogu u promicanju jezičnoga standarda. Hršak i Zgrabljić (2003: 143) ističu upravo njegovanje standardnog jezika kao jednu od obveza HTV-a kao javne televizije, a što je, kako napominju, regulirano i zakonom. No, je li to baš tako? Runjić-Stoilova i Bartulović (2009: 157) istražile su koliko se govorni profesionalci pridržavaju norme hrvatskoga standardnoga jezika i zaključile da govornici u prosjeku izgovore 1,13 naglasnih pogrešaka u minuti. Budući da učenici većinu svog vremena provedu gledajući televiziju ili pretražujući internetske portale, nedvojbeno će takve pogreške uvelike utjecati na njih.

3. Definiranje cilja, predmeta i znanstvene metodologije

Glavni predmet istraživanja jest mjesto i uloga medija u nastavnom procesu učenika osnovnih škola, kao i utjecaj jezika medija na usmeno i pismeno izražavanje učenika. Kako su mediji sastavni dijelovi suvremenog života, istraživanje obuhvaća problematiku utjecaja medija, posebno interneta, na jezične navike učenika. Glavni su ciljevi istraživanja: utvrditi pozitivan ili negativan utjecaj jezika medija na jezično izražavanje na nastavi hrvatskoga jezika; ispitati jesu li učenici svjesni pogrešaka prisutnih u medijima; ispitati mišljenja nastavnika o utjecaju medija na pismeno i usmeno izražavanje učenika. Osim navedenoga, cilj je istražiti koliko učenici upotrebljavaju riječi stranoga podrijetla na nastavi i u kojim programskim odrednicama najčešće griješe.

Kako se rad temelji na pretpostavci negativnog utjecaja jezika medija na jezično izražavanje učenika, istraživanje se temelji na sljedećim hipotezama: mediji negativno utječu na jezično izražavanje učenika, naročito na pismeno izražavanje; mediji zauzimaju važnu ulogu u životu djece pa djeluju motivi-

rajuće u nastavi; mediji sve više potiču učenike na upotrebu anglizama, kako na nastavi, tako i u svakodnevnim komunikacijskim situacijama te upotrebu kratica.

Ispitni materijal činile su ankete za učenike i učitelje hrvatskoga jezika. Početna pitanja u anketi za učenike odnosila su se na uspjeh koji su učenici ostvarili u prethodnom razredu, procjenu koliko dnevno imaju slobodnog vremena te što rade u slobodno vrijeme. Pred učenike je postavljen niz tvrdnji kojima se utvrđivalo njihove navike, a temeljena su na Likertovoj ljestvici intervalnog tipa. Ponuđena im je tablica međusobno suprotstavljenih stranih i domaćih riječi, s mogućnošću odabira riječi koje češće upotrebljavaju u svakodnevnoj komunikaciji. U zadatku višestrukog izbora odgovora, među dvanaest navedenih najčešćih pogrešaka u usmenom i pismenom izražavanju, učenici su imali mogućnost odabira više odgovora, ovisno o tome u čemu najčešće griješe. Anketni upitnik za učitelje sastojao se od dva tipa pitanja. Prvi, otvoreni tip sastojao se od šest pitanja. Sva pitanja vezana su za utjecaj jezika medija na jezično izražavanje u nastavi i mišljenja nastavnika o mogućim promjenama ili poboljšanjima kvalitete nastave. U drugom tipu pitanja nastavnicima su ponuđene tvrdnje vezane uz nastavni plan i program, društvene mreže i jezik televizije. Pružena im je i mogućnost obrazloženja odgovora.

Uzorak od 357 ispitanika činili su učenici sedmih i osmih razreda osnovnih škola te učitelji hrvatskoga jezika u osnovnim školama. Od ukupnog uzorka, 308 ispitanika činili su učenici, dok ostatak ispitanika čine nastavnici (N = 49) iz različitih regija Republike Hrvatske. Anketiranje učenika provedeno je u sedam škola na području devet županija Republike Hrvatske. Ispitani učitelji također žive i rade u različitim regijama Republike Hrvatske. Ankete su im poslane na područje jedanaest županija. Kao što smo već istaknuli, ispitni materijal činile su ankete za učenike i učitelje hrvatskoga jezika. Anketiranje dijela učenika provedeno je grupno, u razrednim odjeljenjima za vrijeme trajanja nastave, dok je drugi dio učenika poput nastavnika ispunjavao online upitnik. Učenici su u učionicama ankete popunjavali prosječno petnaest minuta.

4. Rezultati istraživanja – učenici osnovne škole

Strukturu anketiranih učenika čini gotovo podjednak omjer oba spola. U istraživanju je sudjelovalo 51 % učenika i 49 % učenica. Početna pitanja u anketi za učenike odnosila su se na ostvaren uspjeh u prethodnom razredu, procjenu slobodnog vremena i aktivnosti u slobodno vrijeme. Zanimljivi su podaci o ostvarenom školskom uspjehu iz nastavnoga predmete Hrvatski jezik

na kraju prethodnog razreda. Gotovo je polovica ispitanika prethodni razred završila s vrlo dobrim uspjehom, točnije 45,1 % učenika. Nešto je manje onih koji su materinji jezik završili s izvrsnim 34,1 %, s ocjenom dobar 20,1 % učenika, a s ocjenom dovoljan samo njih 0,6 %. Ocjene smo analizirali jer smo ih doveli u vezu s ostalim promatranim obilježjima, kao što su svakodnevne aktivnosti. Rezultati ne upućuju na značajne razlike s obzirom na postignuti uspjeh u školi. Očekivalo bi se da uspješniji učenici manje vremena provode na društvenim mrežama i u gledanju televizijskih sadržaja, a više primjerice čitaju knjige ili posvećuju vrijeme školskim obvezama. U grafikonu na Slici 1 donosimo učeničku procjenu njihova dnevnoga slobodnog vremena.

Vrijeme je najbolji pokazatelj svega pa tako i raznih utjecaja. Iz priloženoga grafikona jasno je da većina učenika dnevno ima više od tri sata slobodnog vremena (60,40 %), dok je samo 3,60 % istaknulo da nema baš mnogo slobodnog vremena.

Često svjedočimo izjavama u javnosti o sve većoj nepismenosti učenika, koji iz osnovne škole dolaze s oskudnim poznavanjem gramatike te se sve slabije izražavaju. Na tom tragu željeli smo provjeriti njihove svakodnevne aktivnosti u slobodno vrijeme.

Učenici su mogli zaokružiti više odgovora. Iz grafikona na Slici 2 uočljivo je da učenici sve manje čitaju, a sve više vremena posvećuju internetu i ostalim društvenim mrežama. Na društvenim mrežama uvriježen je razgovorni stil hrvatskoga jezika. Kako učenici najviše vremena provode upravo na njima, ponajviše na Facebooku, jezične pogreške koje su tamo uobičajene uvelike formiraju njihov način izražavanja. Razgovorni se funkcionalni stil,

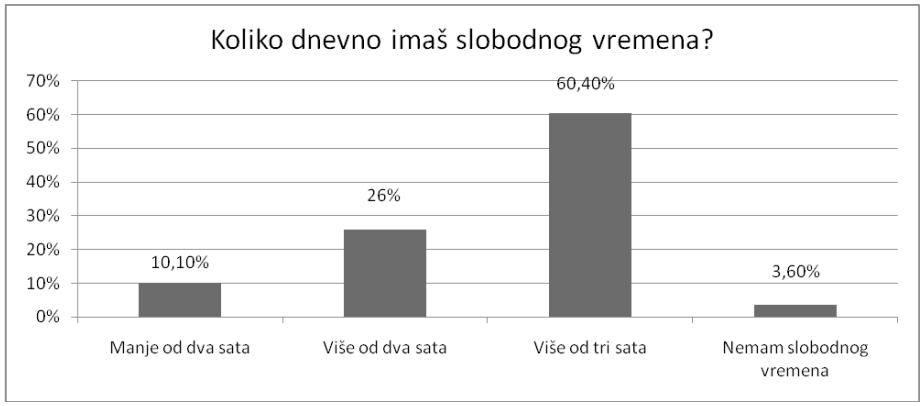

Slika 1. Slobodno vrijeme učenika

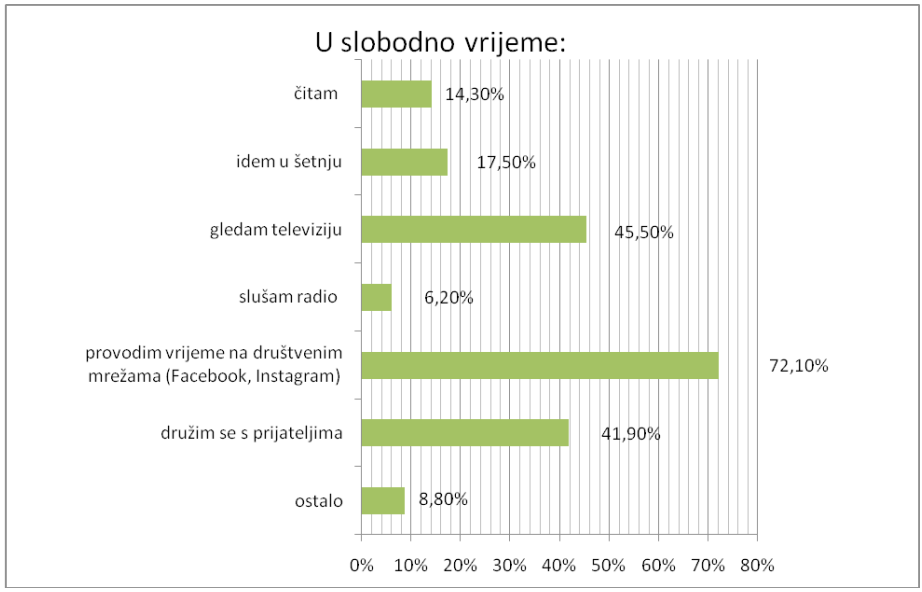

Slika 2. Aktivnosti u slobodno vrijeme

mogli bismo reći, u najvećoj mjeri razlikuje od hrvatskoga jezičnoga standarda. Silić ističe da se u hrvatskoj "standardologiji 'razgovorni jezik' poistovjećuje sa 'supstandardnim jezikom', tj. s nečim što stoji nasuprot standardnomu jeziku" (Silić 2006: 108). Dodaje kako je slična situacija i u većini slavenskih zemalja. Naime, razgovorni je jezik u glavnini slavenskih jezika samostalan sustav, ali ga većina standardologa opisuje kao funkcionalni stil standardnoga jezika (Isto: 108). Frančić, Hudeček, Mihaljević apostrofiraju kako se "u literaturi kao značajka razgovornog stila ističe razgovorna gramatika" (više o tome: Frančić, Hudeček, Mihaljević, 2005: 240) te da se u njemu upotrebljavaju razgovorni naglasci i razgovorni leksik, pa postavljaju ozbiljno pitanje "jesu li to dopustive značajke razgovornoga funkcionalnog stila standardnog jezika" (Isto: 240-241).

Učeničke su čitalačke kompetencije sve slabije, čemu svakako pridonosi i utjecaj novih medija. Valja istaknuti da svega 14,3 % anketiranih učenika u slobodno vrijeme čita, a više od 70 % ih provodi vrijeme na društvenim mrežama. Nakon društvenih mreža i interneta, učenička je pozornost usmjerena gledanju televizijskih sadržaja (45,50 %). Prateći internetske sadržaje učenici također nešto čitaju, ali je pravo pitanje što konkretno. Više od polovice anketiranih učenika (50,30 %) najradije čita internetske portale (blogove, forume,

koji obiluju jezičnim pogreškama), na drugom su mjestu časopisi (35,40 %), a tek na trećem dolazi čitanje knjiga. Više od desetine (11,70 %) anketiranih učenika ne čita apsolutno ništa.

Željeli smo utvrditi o kojim temama učenici najčešće čitaju. Rezultate donosimo na sljedećoj slici i to statistički obrađeno prema spolu učenika.

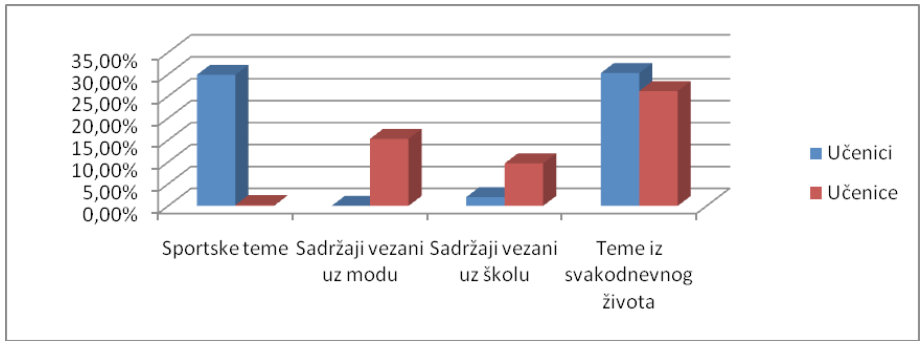

Slika 3. Sadržaji čitanja prema spolu učenika

Učenici su mogli zaokružiti više odgovora. Kao što se može vidjeti iz grafikona na Slici 3, najviše ih (56,5 %) zanimaju teme iz svakodnevnog života, ali nešto malo više učenike (30,30 %), nego učenice (26,20 %). U ostalim su temama znatno izraženije razlike s obzirom na spol učenika. Učenici pretežito čitaju sportske teme (29,9 % učenika), dok učenice većinom čitaju teme vezane uz modu (15,3 %) i školu (9,7 %). Manji dio učenika i učenica (5,8 %), koji inače ostvaruju izvrstan uspjeh iz Hrvatskoga jezika, zanimaju osjetno drugačiji sadržaji od ostalih ispitanika. Usmjereni su prema političkoj, povijesnoj, umjetničkoj i glazbenoj problematici.

Nastojali smo doznati posjeduju li učenici vlastito računalo. Upotreba računala u današnje vrijeme nije nikakva novost. Dapače, može biti veoma korisno, ali potencijalno donosi i brojne negativne utjecaje.

Iz grafikona na Slici 4 evidentno je posjedovanje računala kod 96,8 % ispitanika. To je znatan napredak u odnosu na istraživanje od prije jednog desetljeća, kad je postotak posjedovanja računala bio i za trećinu manji, a istraživanjem je bila obuhvaćena isključivo gradska populacija djece (vidi: Miletić, Zekanović-Korona, 2006). Njih 58,8 % izjašnjavaju se kao posjednici vlastitog računala. Misli se na računalo koje ne dijele s drugim ukućanima. Samo 3,2 % ispitanika nema računalo, a 41,2 % ispitanika nema vlastito računalo.

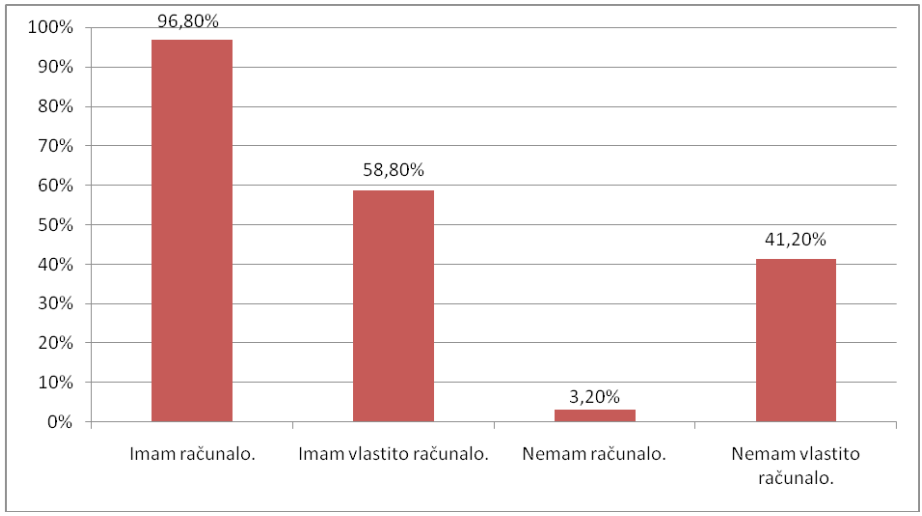

Slika 4. Posjedovanje računala

Online društvene mreže i društveno umrežavanje postaje vrlo popularno među djecom i mladima, s osobitim utjecajem na njihovo izražavanje i jezičnu kulturu. Među mnoštvom online društvenih mreža, Facebook se ističe kao jedna od najpopularnijih u Republici Hrvatskoj. Čak 96,4 % ispitanika ima kreiran *Facebook* profil, a samo 3,6 % ispitanika izjasnilo se da nema kreiran profil na toj društvenoj mreži. Na postavljeno pitanje rabe li svakodnevno računalo, 63,3 % ih je odgovorilo potvrdno, dok ih 36,7 % ne upotrebljava računalo svaki dan.

Budući da djeca nisu dovoljno educirana u procjeni medijskih sadržaja, roditelji bi im u tome trebali pomagati. Pokušali smo utvrditi roditeljsku skrb o tome koliko djeca upotrebljavaju računalo, posebice pregledavaju sadržaje na internetu. Učenici su trebali iznijeti stav o roditeljskom nadzoru nad vremenom koje provode na internetu. Tek je nešto više od petine (21,40 %) ispitanika potvrdilo da im roditelji određuju vrijeme koje će provesti na internetu, dok ogromnoj većini osnovnoškolaca (78,60 %) roditelji uopće ne nadziru pristup toj društvenoj mreži. Na Slici 5 predočit ćemo koliko učenici provedu vremena upravo na društvenim mrežama.

Konstatirali smo činjenice o njihovu slobodnom vremenu te uporabi računala i kreiranju Facebook profila. Dovedemo li u vezu dobivene rezultate s pogreškama koje se javljaju u jeziku Facebooka, logično je da će učenici s obzirom na vrijeme koje dnevno provedu na društvenim mrežama griješiti

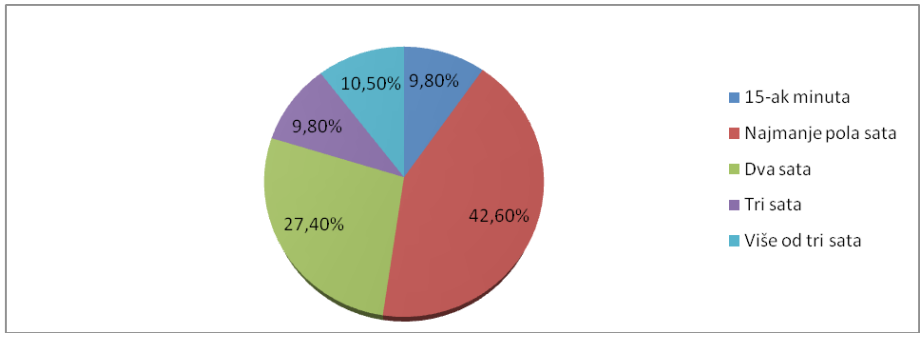

Slika 5. Vrijeme provedeno na društvenim mrežama

upravo u navedenim programskim jedinicama. Iz grafikona na Slici 5 možemo vidjeti da većina učenika provodi barem pola sata na društvenim mrežama (42,60 %) čitajući statuse, komentare, dopisujući se i slično, a gotovo trećina i po dva sata (27,40 %). Nešto više od desetine (10,50 %) učenika na društvenim mrežama provedi više od tri sata. Zabrinjavajući je trend do kojeg dolazimo usporedbom sedmog i osmog razreda. Povećanjem učeničkog uzrasta povećava se i vrijeme koje oni provode na društvenim mrežama (vidi Sliku 6).

Podaci iz grafikona na Slici 6 pokazuju znatno povećanje vremena koje učenici provode na internetu. Dok je u sedmome razredu bilo gotovo četvrti-

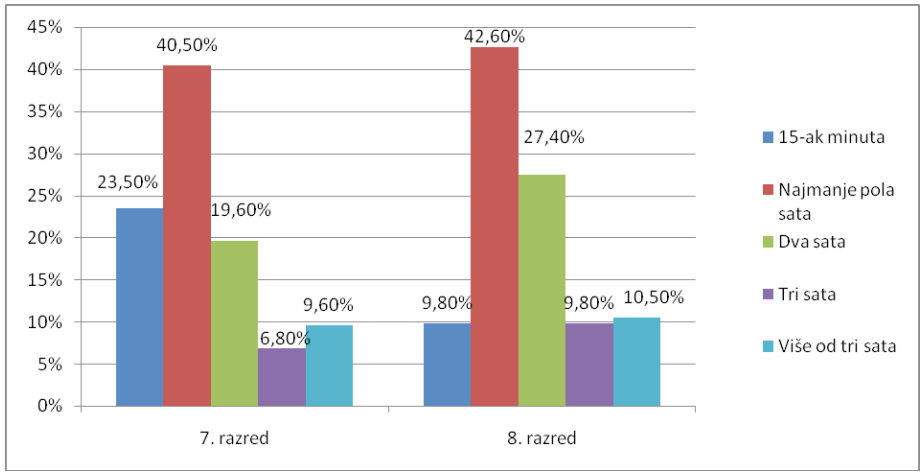

Slika 6. Vrijeme provedeno na društvenim mrežama – rezultati prema razrednim odjeljenjima

na onih koji su na internetu svega petnaestak minuta (23,50 %), u osmome je razredu taj postotak drastično pao ispod deset posto (9,80 %). Ta se razlika odražava u povećanju postotka provođenja vremena na internetu u korist učenika osmoga razreda i to u svim vremenskim rasponima, a osobito je uočljivo u skupini koja provodi na internetu dva sata, gdje zapažamo znatno povećanje s 19,60 %, koliko je bilo u sedmom razredu, na 27,40 % kod učenika osmih razreda, što predstavlja porast od gotovo 8 %.

Od učenika smo željeli doznati komuniciraju li s prijateljima češće izravno ili preko Facebooka ili SMS poruka. Rezultati potvrđuju da preko tri četvrtine učenika s prijateljima uglavnom komunicira preko društvenih mreža ili SMS poruka (38,30 % uglavnom se slaže, a 37,30 % u potpunosti se slaže), dok se tek neznatan broj ispitanika ne slaže s navedenom tvrdnjom.

Nakon što smo se uvjerili u vrlo veliki značaj medija u životu učenika, željeli smo doznati utječe li upotreba medija pozitivno na njihov rad na nastavi hrvatskoga jezika. Stavovi su učenika dosta podijeljeni. Gotovo je trećina onih koji se ne mogu odlučiti jesu li suglasni ili ne s navedenom tvrdnjom (31,20 %). Odgovori sa srednjom vrijednošću govore nam kako dosta učenika ne primjećuje utječu li mediji, točnije njihova upotreba na nastavi, pozitivnim ishodima na ispitu. Jednak je broj i onih koji su uglavnom suglasni, a pridoda li im se 8,80 % onih koji su u potpunosti suglasni s tvrdnjom, ipak predstavljaju većinu od 40 % u odnosu na one koji u uporabi medija u nastavi ne vide ništa pozitivno. Zanimljivo, njih je također gotovo trećina (18,20 % uglavnom nije suglasno s tvrdnjom i 10,70 % uopće nije suglasno).

U nastavnom je procesu lako i bitno učenike usmjeravati na probleme koji se javljaju u jeziku medija. Nastavnici im mogu približiti tu problematiku rabeći razne vježbe u kojima učenici mogu tražiti pogreške u nekim člancima ili video klipovima i tako primijeniti stečeno teoretsko znanje. Stoga je sljedeća tvrdnja bila vezana uz jezične pogreške u medijima i koliko se takvim problemima pridaje važnosti u nastavnom procesu.

Iz grafikona na Slici 7 vidimo da 32,50 % ispitanih učenika na nastavi uglavnom razgovara sa svojim nastavnicima o jezičnim pogreškama u medijima, dok se 16,20 % učenika u potpunosti slaže s navedenom tvrdnjom. Zabrinjavajuće je što je gotovo trećina učenika (19,50 % uglavnom se ne slaže, 10,70 % uopće se ne slaže) zanijekala praksu rasprave o navedenoj problematici na satu. Većina je učenika izrazila želju za više razgovara o jeziku medija (30,50 % uglavnom se slaže, a u potpunosti se slaže njih 15,90 %), dok ih tek petina to ne smatra korisnim (Slika 8). Gotovo trećina ispitanika nije se mogla jasno

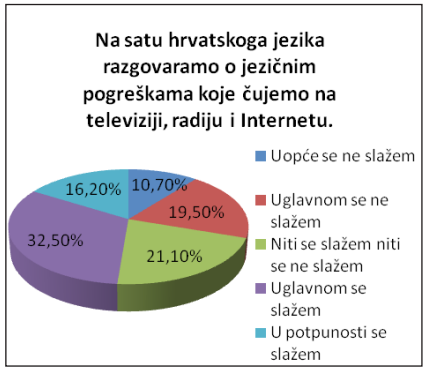

Slika 7. Na satu se razgovara o jezičnim pogreškama u medijima

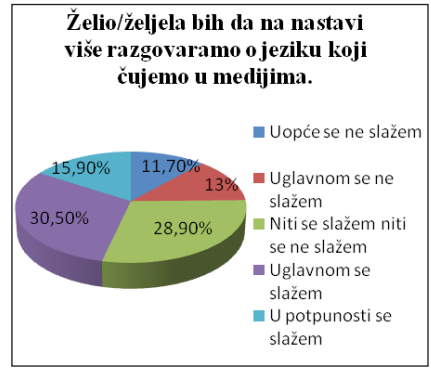

Slika 8. Želja da se na nastavi više razgovara o jeziku medija

odrediti, što nas ne iznenađuje jer je nekoliko učenika prilikom anketiranja postavilo pitanje što bi to uopće bio jezik medija.

U medijima je uobičajena uporaba kratica i pokrata. Kratice postupno ulaze u razgovorni jezik, a ne bi bilo čudno da ih učenici rabe i u školi. Te su kratice većinom iz engleskog jezika. U anketnom smo im upitniku postavili pitanje upotrebljavaju li skraćenice. Čak ih 47,4 % u potpunosti upotrebljava, dok ih se 33,1 % uglavnom slaže s navedenom tvrdnjom. Pozitivna je činjenica što više od 45 % učenika takve skraćenice ne pišu u školskoj zadaći, ali ih upotrebljavaju u svakodnevnom dopisivanju s prijateljima. Primjeri takvih skraćenica stranog podrijetla su *omg, lol, btw, tnx, bff, ofc* i sl. Gotovo petina učenika (18,5 %) ih ipak upotrebljava na nastavi i nesvjesno zna napisati u školskoj zadaći.

Zanimalo nas je pridržavaju li se učenici pravopisa i gramatike hrvatskoga jezika pišući poruke na mobilnom telefonu ili računalu. Više od polovice učenika (56,50 %) ne vodi računa o pravopisu i gramatici dok pišu poruke (37 % učenika uopće nije suglasno s tvrdnjom, a 19,50 % ih se uglavnom ne slaže). Samo je 10,10 % učenika u potpunosti suglasno s tvrdnjom. Riječ je o učenicima koji su ujedno i postigli odličan uspjeh na kraju školske godine. Međutim, nužno je detektirati problem i pozabaviti se njegovim rješavanjem kod ogromne većine učenika.

Koliko su se mediji uvukli u svakodnevni život učenika i koliko utječu na njih, dokazuje i rezultat o upotrebi izraza s interneta na nastavi hrvatskoga jezika. Oko navedene tvrdnje stavovi su ispitanika poprilično podijeljeni. S

jedne strane očito je da učenici ne razmišljaju pretjerano o tome pa je zato i 14 % neodređenih odgovora, a s druge strane rezultate možemo objasniti na način da učenici ne poznaju dovoljno jezični standard da bi mogli procijeniti gdje spadaju određeni izrazi. Pozitivno je što polovica učenika ne rabi izraze s interneta (30,20 % učenika uopće se ne slaže s tvrdnjom, a 20,80 % uglavnom ne slaže), što znači da nastavnici kvalitetno odrađuju svoj posao. Međutim, trećina se učenika ponekad na nastavi izražava koristeći izraze s interneta. S navedenom tvrdnjom uglavnom se slaže 22,70 % ispitanika, dok se u potpunosti slaže 12,30 % učenika.

Učenici svakodnevno gledaju televiziju, slušaju radio i koriste internet. Željeli smo utvrditi koliko su upoznati s jezičnim sadržajima koje mogu pronaći u tim medijima.

Tablica 1. Poznavanje jezičnih sadržaja u medijima

Tvrdnja	Uopće se ne slažem.	Uglavnom se ne slažem.	Niti se slažem niti se ne slažem.	Uglavnom se slažem.	U potpunosti se slažem.
Znam za barem dvije emisije koje govore o pogreškama u hrvatskom jeziku.	46,4 %	15,9 %	18,8 %	16,9 %	1,9 %
Ponekad na televiziji i na radiju gledam i slušam emisije o jeziku.	58,1 %	15,6 %	11,4 %	13 %	1,9 %
Na internetu i televiziji uočavam jezične greške.	26,9 %	13,6 %	20,5 %	24,4 %	14,6 %
Smatram da mogu puno naučiti gledajući takav program i čitajući takve časopise.	13,6 %	14,9 %	26,3 %	33,8 %	11,4 %
Na internetu posjećujem stranice koje se bave jezičnim temama.	54,9 %	20,8 %	15,6 %	7,5 %	1,3 %
Sudjelujem u jezičnim natjecanjima u stvaranju novih hrvatskih riječi.	76,6 %	12,3 %	7,5 %	2,6 %	1 %
Na društvenim mrežama pratim skupine koje obrađuju jezične pogreške u svakodnevnoj upotrebi.	72,7 %	14,6 %	7,1 %	3,2 %	2,3 %

U odgovoru na prvu tvrdnju o poznavanju barem dviju emisija koje govore o jezičnim temama i pogreškama čak 46,4 % učenika niječe poznavanje takvih emisija. Manje od 2 % učenika zna za njih te ih gleda na televiziji ili sluša na radiju. Ispitanici koji su u potpunosti suglasni s tvrdnjom ujedno su i izvrsni učenici. Oko uočavanja jezičnih pogrešaka u medijima mišljenja su podijeljena, ali većina učenika (33,8 % uglavnom se slaže, a 11,4 % u potpunosti se slaže) smatra da mogu puno naučiti iz emisija o jeziku i jezičnim pogreškama. S druge pak strane, većina učenika (54,9 % uopće se ne slaže, a 20,9 % uglavnom se ne slaže) negira posjećivanje internetskih stranica koje problematiziraju jezične pogreške, dok ih još veći broj (70 %) opovrgava praćenje skupina na društvenim mrežama koje bi obrađivale tu tematiku. To je pomalo iznenađujući rezultat, budući da postoji mnoštvo grupa na Facebooku u kojima se na neki način ismijavaju jezične pogreške. Učenike bi trebalo upoznati s takvim stranicama na nastavi, kako bi ih se motiviralo i potaknulo na razmišljanje.

Kao što smo već napomenuli, mišljenja su ispitanika bila dosta podijeljena oko uočavanja jezičnih pogrešaka u medijima. Na Slici 9 donosimo grafikone sa stavovima učenika na tvrdnje vezane upravo za pogreške koje se mogu čuti i vidjeti u medijima, odnosno koliko obraćaju pozornosti na te pojave.

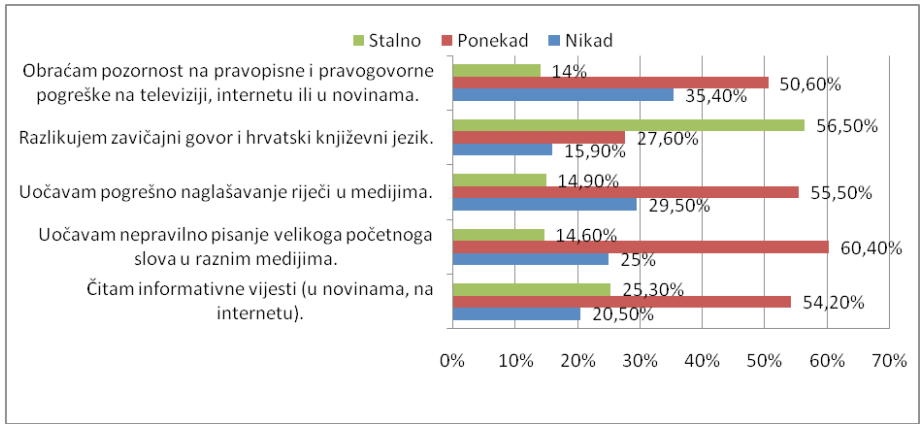

Slika 9. Zapažanje pogrešaka u medijima

Iz grafikona je vidljivo da ispitanici najčešće uočavaju dijalektalni izričaj u medijima (stalno ih uočava 56,50 %), u odnosu na očekivani jezični standard u službenoj uporabi. Ostale pogreške u jeziku medija uočavaju ponekad, a ponajviše pogrešno pisanje velikoga početnoga slova (60,40 %). Polovica

učenika (50,60 %) ponekad obraća pozornost na pravopisne i pravogovorne pogreške u medijima, dok ih čak 35,40 % nikad ne obraća pozornost na te pogreške. Slična je situacija i kod pogrešnog naglašavanja riječi u medijima, jer je i to dio pravogovorne problematike. Više od polovice učenika (55, 50 %) samo ponekad uočava takve pogreške, dok ih gotovo trećina (29, 50 %) nikad ne uočava, a samo ih 14,90 % redovito uočava. Sva je prilika da učenici uglavnom smatraju svaku izgovorenu riječ u medijima točno naglašenom, a trebalo bi im osvijestiti da tomu nije tako.

Motivacija je pokretanje učeničke volje i energije sa svrhom ostvarenja zadaća nastavne jedinice (Težak 1996: 229). Jedna je od hipoteza značajna uloga medija u životu djece i njihovo motivirajuće djelovanje u nastavi. Odgovore vezane za tu problematiku donosimo u grafikonima na Slici 10.

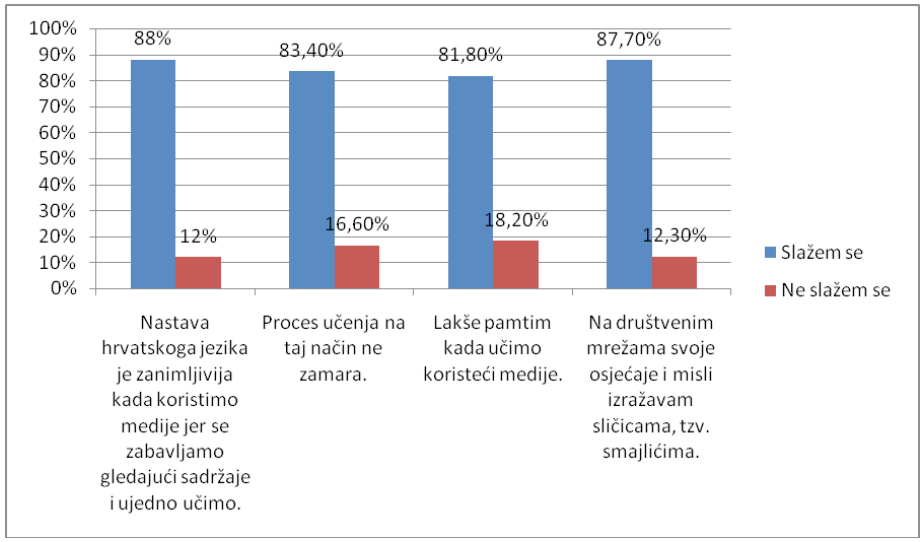

Slika 10. Učenje uz uporabu medija

Mediji zauzimaju značajno mjesto u životu mladih, a iz dobivenih rezultata možemo vidjeti da je više od 80 % učenika suglasno s postavljenim tvrdnjama. Najsložniji su bili u prvoj tvrdnji, gdje ih 88 % nastavu uz uporabu medija smatra znatno zanimljivijom. Isto tako, velika većina (83,40 %) drži da ih takav način učenja ne zamara, ali i da lakše pamte nastavne sadržaje koji su predočeni uz medijsku potporu (81,80 % ispitanika). Osim toga, na društvenim mrežama često se osjećaji izražavaju sličicama, tzv. *smajlićima* ili *sticker-*

sima, a pismena komunikacija još više pada u drugi plan. Učenici su složili i s tom tvrdnjom. Naime, 87,70 % učenika svoje misli i osjećaje na društvenim mrežama većinom izražava sličicama. Više od 60 % učenika izrazilo je želju za češćom upotrebom medija u nastavi.

Dosta se učenika služi internetom za pisanje domaćih zadaća (24,7 % se uglavnom slaže, a 17,5 % se u potpunosti slaže). Čak 53,6 % učenika upotrebljava računalo za učenje hrvatskoga jezika kod kuće, dok 45,5 % nikada ne uči pomoću računala. Samo se 1 % učenika stalno služi računalom za učenje.

Istraživali smo i rješavaju li kvizove na internetu kako bi provjerili svoje znanje iz hrvatskoga jezika. Polovica učenika (48,4 %) nikad ne rješava takve kvizove, dok se druga polovica (48,1 %) izjašnjava da ih ponekad rješava. Tek 3,6 % učenika stalno rješava kvizove za provjeru stečenog znanja iz materinjeg jezika.

Prema rezultatima istraživanja više od 60 % učenika upotrebljava računalo svaki dan. Sukladno tomu, ispitivani su njihovi stavovi o usvajaju znanja vježbanjem na uobičajen način u bilježnici i uporabom računala, a donosimo ih na Slici 11.

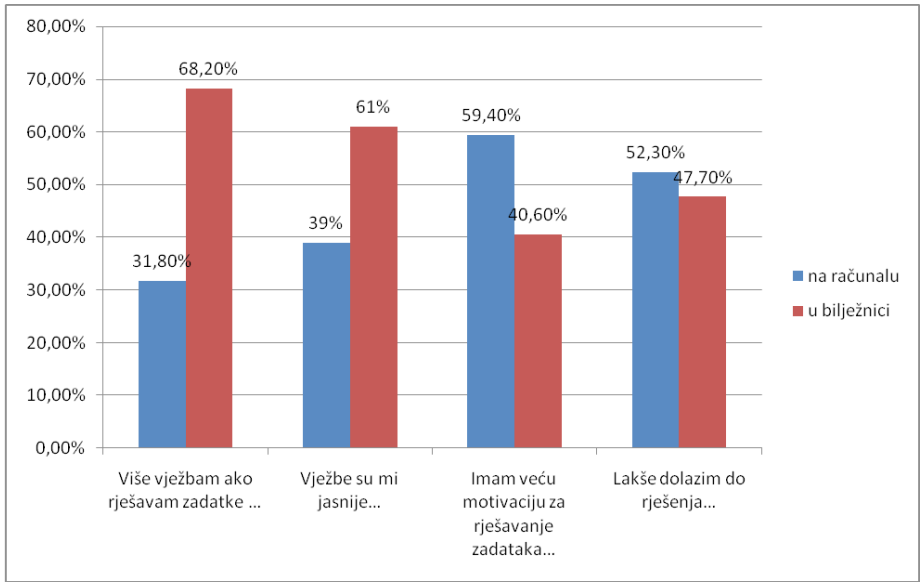

Slika 11. Vježbe na računalu i u bilježnici

Iz grafikona je razvidno da učenici više vježbaju rješavajući zadatke u bilježnici (68,20 %) nego na računalu (31,80 %), što se poklapa i s prijašnjim odgovorima o uporabi računala za učenje hrvatskoga jezika. Također su većini vježbe jasnije rade li ih u bilježnici (61 %), dok su kod 39 % ispitanika vježbe jasnije u radu na računalu. Međutim, kad je riječ o motivaciji za rješavanje zadataka, koja je nerijetko presudna za uspješno obavljanje te intelektualne aktivnosti, znatno je više onih koje rad na računalu više motivira za rad (59,40 %). Nešto je više i onih koji smatraju da na računalu lakše dolaze do rješenja (52,30 %) negoli radom u bilježnici (47,70 %).

Na Slici 12 donosimo grafičku usporedbu učestalosti uporabe riječi stranog podrijetla uvelike uvriježenih u jeziku medija i njihovih hrvatskih istoznačnica.

Učenici su mogli birati između riječi stranoga podrijetla i hrvatske zamjene. Kako možemo vidjeti iz grafičkog prikaza, u znatno većem postotku odabirali su riječi stranog podrijetla. Preko 95 % ispitanika odabralo je riječi *hit* i *touchscreen,* dok hrvatske riječi *uspješnica* i *dodirnik* rabi svega nekoliko postotaka ispitanika. Samo 4,50 % ispitanika upotrebljava riječ *pametni telefon*, a 94,20 % ih češće rabi riječ *smartphone*. Za neuspješnu osobu, 81,80 % učenika upotrijebit će stranu riječ *luzer*, a samo će ga njih 15,90 % nazvati *gubitnikom*. U *kupovinu* će ih ići svega petina (19,80 %), a u *shopping* 79,50 %. Nije im toliko važno biti *otmjen* (30,20 %) koliko *fancy*, kako će se izraziti 66,60 % učenika sedmih i osmih razreda osnovne škole. Danas mladi većinom objavljuju na *wallu* pa tako i 29,90 % ispitanika koristi tu riječ, dok hrvatsku riječ *zid* upotrebljava 67,20 % učenika. Isto tako, vrlo rado komentiraju nečiji *timeline*. Naime, 61,40 % ispitanika češće upotrebljava tu riječ negoli *vremenska crta*. Radije će *downloadati* njih 74 % negoli *preuzeti* podatke, što će učiniti svega 24 % ispitanika. Ista je stvar i sa *surfanjem* (67,70 %), odnosno *pretraživanjem* (29,90 %) društvenih mreža. Situacija je nešto drugačija s riječima *styling – stil, naslovnica – cover, slavna osoba – celebrity, mapa – folder, robna marka – brand, prijaviti se – logirati se*. Upotrebljavaju se uglavnom i jedna i druga riječ, a u postotku do dvadesetak posto preteže domaća ili strana inačica.

Zadnji zadatak koji su učenici rješavali u anketi odnosio se na najčešće pogreške u usmenom i pismenom izražavanju, a koje se također javljaju i u jeziku raznih medija. Učeničke procjene donosimo u grafikonu na Slici 13.

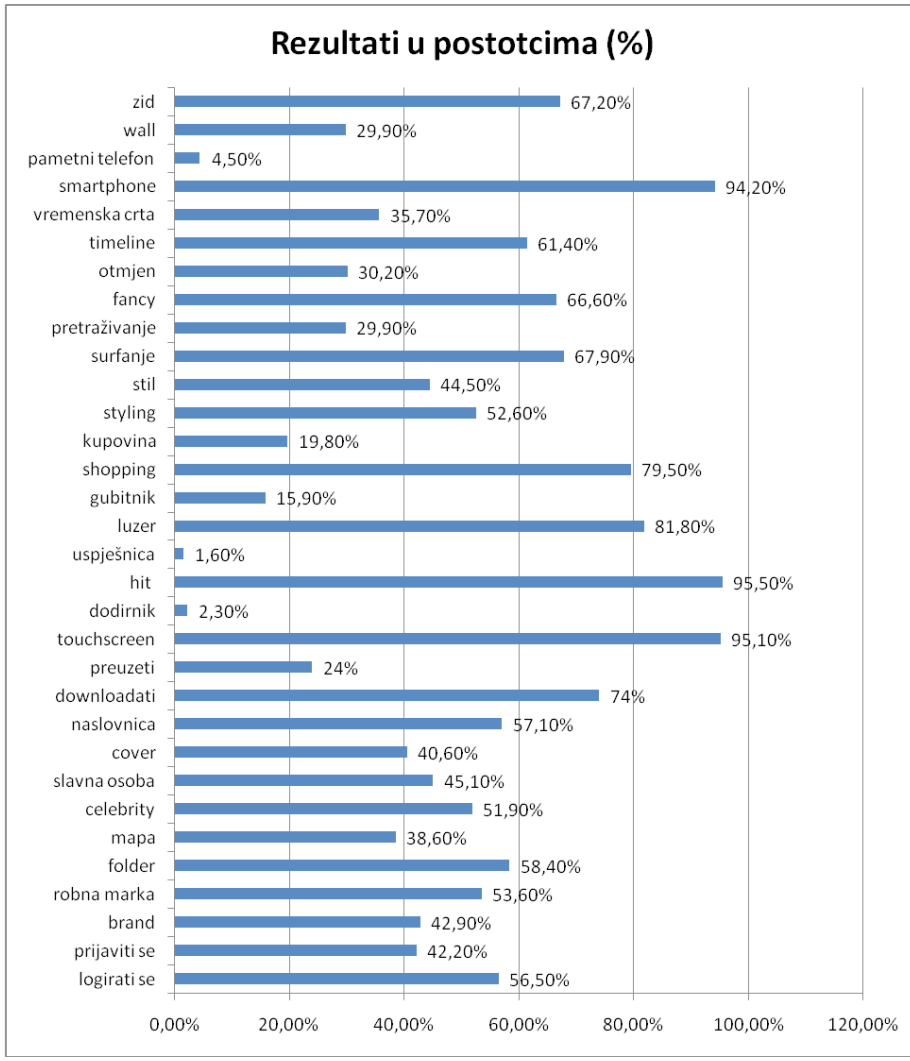

Slika 12. Usporedba upotrebe stranih i hrvatskih riječi

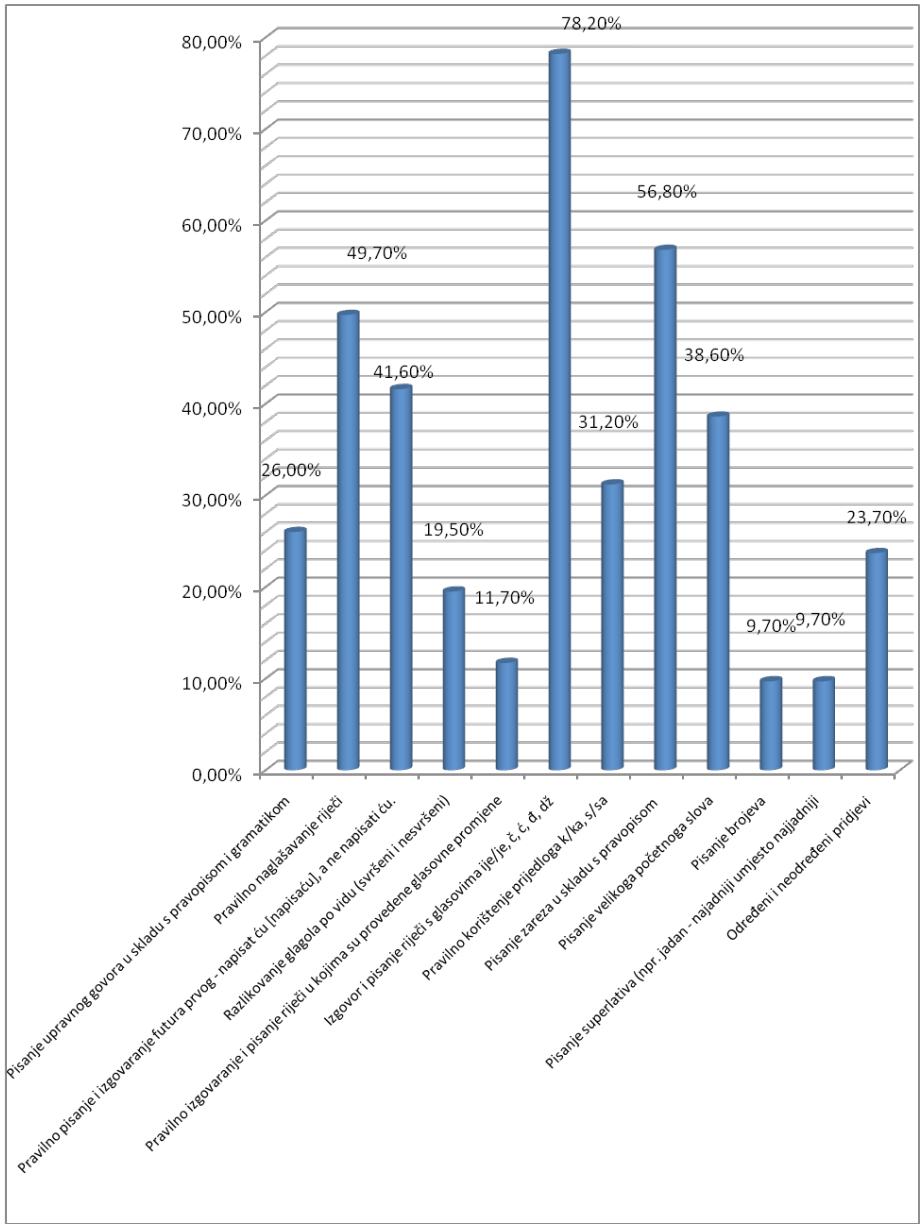

Slika 13. Najčešće greške ispitanika u usmenom i pismenom izražavanju

Učenici su u ovom zadatku mogli zaokružiti više odgovora. Kao najveći problem apostrofiraju izgovor i pisanje riječi s refleksom jata, kao i s glasovima *č, ć, đ i dž* (78,20 %). Takav rezultat nije iznenađujući, budući da svakodnevno svjedočimo brojnim sličnim greškama u tiskanim i elektroničkim medijima. Greške u pisanju riječi s jatom najčešće možemo uočiti u pisanim tekstovima, dok ćemo nerazlikovanje glasova *č, ć, đ i dž* imati priliku čuti u izgovoru brojnih voditelja, novinara i reportera. Na drugom je mjestu pisanje zareza (56,80 %). Polovica učenika (49,70 %) ističe probleme u naglašavanju riječi. Ni to nije zanemarivo. Zasigurno je značajan i utjecaj jezika televizije, u kojem su izrazito učestale takve pogreške, a preko 50 % ispitanika u slobodno vrijeme gleda televiziju. Problemi vezani za izgovor i pisanje futura (41,60 %) također su dobrim dijelom nastali pod utjecajem tiskanih i elektroničkih medija.

5. Rezultati istraživanja – učitelji hrvatskoga jezika

Učitelji su najpozvaniji govoriti o problemima u sustavu odgoja i obrazovanja pa tako i o utjecaju jezika medija na učenike i njihovo izražavanje na nastavi. Na prvo uopćeno postavljeno pitanje: *Primjećujete li u radu učenika utjecaj masovnih medija kao što su televizija, internet, računalo, radio?*, odgovori ispitanika bili su ujednačeni. Primjećuju značajan utjecaj medija na učenike. Većina ispitanika odmah je i obrazložila svoje mišljenje: nepravilna upotreba glagolskih vremena i načina (npr. *ako ću moći*); nepravilna upotreba futura i kondicionala (*ja bi, mi bi, vi bi* i *napraviti ću sve danas*.); korištenje brojnih anglizama na nastavi (nastavnici navode primjere poput *super, cool, ok, touchscreen, downloadati, mejlati, chatati, lajkati, surfati, sherati* i brojne druge); vidljiv je utjecaj u pisanju, odnosno upotrebi kratica (LOL, btw, nzn – ne znam) svojstvenih SMS porukama; prepisivanje lektire s interneta i služenje pretraživačima i Wikipedijom; s televizije upijaju: ”sa nama, biti će, za naučiti, da li, brat od Mate”; skloni su tražiti jednostavnija rješenja, manje razmišljati, a posljedica je i slabije pisano i usmeno izražavanje; izraz postaje osiromašen. Ističu i pojavu sve slabije čitkosti učeničkih rukopisa zbog svakodnevne uporabe računala, potom izostavljanje dijakritičkih znakova u pisanju slova ć, č, ž, š te učestalo pisanje malih početnih slova na početku rečenica. Nerijetko pišu kao što tipkaju SMS poruke pa čak i vlastita imena pišu malim početnim slovom. Sami su učenici potvrdili (62 %) upotrebu računala za pisanje i čitanje, što nam i nastavnici potvrđuju. Uz loš utjecaj pisanja na računalu na učeničku pismenost, pojedinci ističu i sve lošije njihove grafomo-

toričke sposobnosti. U velikoj mjeri apostrofiraju utjecaj društvenih mreža na jezično izražavanje. Pod tim se utjecajem učenici nastoje izraziti što kraćim, jednostavnim rečenicama. Utjecaj televizije na učeničko izražavanje primjećuju ponajviše u pogrešnom naglašavanju riječi. Donosimo odgovor jednog ispitanika koji koncizno opisuje negativne utjecaje brojnih medija na učenike:

> *Problemi u usmenom izražavanju – veliki broj pravopisnih pogrešaka – nemar u poštivanju pravila pravogovora i pravopisa – nepostojanje želje za čitanjem književnih djela (knjiga im je spor i dosadan medij) – nemogućnost koncentracije jer im je sve što zahtijeva trud dosadno – neuočavanje ljepote u umjetnosti riječi.*

Većinu nastavnika brine što učenici sve slabije razmišljaju, nemaju razvijeno kritičko mišljenje, a previše se pouzdaju u druge izvore znanja, u prvom redu u internet. Prepisuju sadržaje lektira i sve manje čitaju knjige. Internet im zapravo služi kao primarni izvor znanja, dok su knjižnice i knjižnična građa pale u drugi plan. Sve unose u internetsku tražilicu i vjeruju dobivenim rezultatima bez kritičke prosudbe. Uvriježena je uzrečicu "Google zna sve što nam se zada".

Ispitanici su trebali procijeniti utjecaj novih medija na sposobnosti čitanja i pisanja učenika. Jedan ispitanik ukazuje na sljedeće:

> *Velika je nepismenost odraz svakodnevnog služenja računalom. (...) Pišući na računalu ne razmišljaju o pravopisu jer ih računalo upozorava podcrtavanjem na pogrešku koju onda isprave niti ne znajući zašto je pogrešno napisano.*

Odgovor uključuje jedan od temeljnih problema uporabe računala. Ono nas ispravlja dok pišemo. Učenici tako opušteno pišu i na nastavi, ne razmišljajući kako ih neće ispraviti računalo. Učiteljima u zanimljivosti tih medija smeta padanje knjige u drugi plan, pri čemu se učenicima osiromašuje izražavanje. Lektire čitaju sa zaslona mobitela, izostavljaju dijakritičke znakove, upotrebljavaju kratice i pokrate, gube motoriku za lijep rukopis, a u opisivanjima rijetko rabe složenije stilske figure. Ističu i problem pisanja tiskanih slova, koji se posebno može uočiti kod učenika u dodiru s novim tehnologijama. Novi mediji negativno utječu na sposobnost pisanja i učenja. Uz prednosti poput velikog broja potrebnih informacija koje su lako dostupne, brojne su od njih krivo napisane ili izgovorene te često ne prate jezični standard i norme hrvatskoga jezika. Neki će uzrok smanjenoj brzini i želji za pisanjem i čitanjem pronaći u upotrebi mobilnih telefona (pisanju poruka) i radu na računalu.

Mijenja se način pisane i govorne komunikacije u smislu pojednostavnjivanja sadržaja. Medijska forma pobjeđuje sadržaj izrečenoga. To se negativno odražava na učenički fond riječi. Sve su manje rječiti, kako naglašavaju ispitanici, a jezik im se osiromašuje. Neki će učitelji napomenuti da su učenici sve lošiji čitači. Čitanje polako postaje zaboravljena aktivnost jer zahtijeva vrijeme, koncentraciju i razmišljanje. Čitalačke se sposobnosti ne razvijaju, što u konačnici vodi do razine površnog razumijevanja pročitane lektire.

Sljedeće pitanje odnosilo se na pogreške koje se pojavljuju u tiskanim medijima. Od ispitanika se tražila praktična mogućnost primjene tih grešaka u nastavi hrvatskoga jezika. Većina ispitanika drži korisnim materijalne pogreške iz medija primijeniti u nastavi. Dok ih dio ispitanika zaista i primjenjuje za motivaciju i učenje na nastavi, ostali smatraju takav materijal iskoristivim, ali iz nekog razloga to ne rade. Učenicima daju tekstove zasićene pogreškama, a oni se sami trude pronaći iste i ispraviti ih. Uspješnije i motiviranije učenike može se zadužiti da prate tekstove u pojedinim medijima (novine, portali) tijekom određenog vremena i izvijeste o uočenim jezičnim pogreškama. Kod pojedinih ispitanika učenici trebaju u tiskanim medijima pronaći različite članke koji obrađuju istu temu i uočiti nepodudarnosti u sadržaju i poruci, kao i pravopisne pogreške. Ističu jaku motivaciju kod djece jer “ukazuju na pogreške drugih pa su ponosni na sebe kada uoče pogrešku”. Takvim načinom rada nastava gramatike može biti jako zanimljiva za učenike. Pozitivnim ocjenjuju razvijanje rasprava do kojih dolazi nakon što učenici isprave pogreške, a time učenici vježbaju i komunikaciju “licem u lice”. Učitelji također ukazuju na korisnost stranica na kojima se ismijavaju medijske pogreške. Današnji učenici, kao vizualni tipovi, više će zapamtiti sadržaje uočene na takvim stranicama na humorističan način nego ono što uče u školi. Prakticira se i poticanje učenika na fotografiranje mobitelima uočenih primjera iz novina, natpisa s raznih reklamnih ploča u gradu, kao i zapisivanje problematičnih izjava pojedinih voditelji na televiziji. Prikupljene materijale postavlja se na školske panoe, kako bi učenici što bolje zapamtili pogreške. Ideja bi trebala jako motivirati učenike, kojima su mobiteli sastavni dio svakodnevnice. Predlaže se i korak dalje. Učenike se može poticati i na slanje ispravljenih pogrešaka pisanim putem uredništvu nekih tiskovina, što može biti vrlo zanimljivo, a ujedno i motivirajuće za učenike. Vidjeli bi konkretne rezultate učenja gramatike i pravopisa te im takvo učenje jezika ne bi bilo suhoparno. Time bi se pobudila intrinzična motivacija kod učenika. Težili bi vlastitom zadovoljstvu, koje nije povezano isključivo ocjenom kao nagradom. Svjesni programskog ograničenja, učitelji priželjkuju povećanje broja nastavnih sati jezičnoga izražavanja, usmenoga i pismenoga.

Ogromna većina učitelja (79,60%) podržava ideju veće primjene računala u nastavi hrvatskoga jezika. Nove tehnologije pozitivno utječu na motivaciju učenika, nastavu čine dinamičnijom i zanimljivijom jer se dijelom može realizirati kroz igru. Programi za rješavanje križaljki, osmosmjerki i ostalih oblika nastavu bi jezika učinili atraktivnijom, a usvojenost sadržaja bila bi mnoga bolja. Ideja uvođenja online testova za vježbu na nastavi i kod kuće djeluje veoma poticajno za učenje.

6. Zaključak

Rezultati istraživanja nedvojbeno potvrđuju izrazitu ulogu medija u životu i svakodnevnim aktivnostima učenika jer glavninu vremena provode na društvenim mrežama, a odmah potom pred televizijskim ekranima. Mladi, prvenstveno osnovnoškolci, nove tehnologije prihvaćaju s lakoćom, ne propitujući kritički njihovu kvalitetu, kao i sve dobro i loše što donose sa sobom. Glavnina učenika (60,40 %) svakodnevno ima više od tri sata slobodnog vremena. Većina to vrijeme provodi na društvenim mrežama i radije gleda televiziju negoli čita knjige.

Potvrđena je prva hipoteza o negativnom utjecaju medija na usmeno i još više na pisano izražavanje učenika. Većina učenika upotrebljava skraćenice, poput *lol, btw, bff,* što dokazuje utjecaj društvenih mreža i interneta. Sve češće rabe strane riječi za koje postoje hrvatske istoznačnice. Učitelji prekomjernu upotrebu interneta i računala drže uzrokom ozbiljnih problema koje učenici imaju s pravopisom i gramatikom. Mediji znatno utječu na pisanje i čitanje. Učenici sve manje čitaju, a sve više pišu na računalu pa takve navike prenose i u školu. Učitelji navode izostavljane dijakritičkih znakova, započinjanje rečenice malim slovima (misleći da će ih računalo ispraviti), neupotrebljavanje interpunkcijskih znakova, a na nastavi oponašanje krivog izgovora televizijskih voditelja, držeći ga uzornim i ispravnim.

Potvrđena je i hipoteza o negativnom utjecaju medija na sve veću upotrebu anglizama u nastavi hrvatskoga jezika, kao i neprimjerenoj upotrebi kratica. Učenici su u provedenoj anketi u znatno većem postotku odabirali riječi stranog podrijetla, što i učitelji potvrđuju uočavanjem sve češće uporabe novih izraza na nastavi, podrijetlom s interneta i drugih medija. Strane riječi najlakše ulaze u razgovorni jezik na društvenim mrežama pa se prenose i u nastavni proces. Sve je to, dakako, usko povezano sa stilom života i komuniciranja mladih. Jezik Facebooka, internetskih portala, jezik televizije i drugih medija polako ulazi u svakodnevnu komunikaciju, a onda postupno i u učionicu. O tomu bi učitelji trebali voditi posebnu brigu. Učeničku vezanost za suvremene

medije treba iskoristiti u povećanju kvalitete nastave. Više od 80 % učenika nastavu hrvatskoga jezika doživljava zanimljivijom ako se na satu upotrebljavaju i suvremeni mediji, što na njih djeluje motivirajuće.

Anketirani su nastavnici kritični prema aktualnom nastavnom planu i programu hrvatskoga jezika te zagovaraju njegovu značajniju reformu. Obradi jezika medija posvetili bi znatno više vremena kad bi im predviđeni program to omogućavao. Evidentan je ozbiljan problem suvremenog društva, u kojem su mediji u znatnoj mjeri preuzeli ulogu učitelja. Kako je skoro izjednačeno vrijeme provedeno u školi i vrijeme provedeno na internetu i drugim medijima, učitelj polako pada u drugi plan i sve manje utječe na jezično-komunikacijske kompetencije učenika. Anketirani učitelji hrvatskoga jezika predlažu više razgovora s učenicima o jeziku medija kako bi se situacija popravila.

Literatura

Crystal, David (2004), *Language and the Internet*, Cambridge University Press, Cambridge, http://medicine.kaums.ac.ir/UploadedFiles/Files/Language_and_%20The_Internet.pdf (posjećeno 27. kolovoza 2015.)

Cyganik, Agnieszka (2011), “Stvaralačko lice Facebook generacije”, u: *Inovacije u slavenskim jezicima,* ur. Barbara Kryžan – Stanojević, Srednja Europa, Zagreb, str. 129–138.

Frančić, Anđela, Hudeček, Lana, Mihaljević, Milica (2006), *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Grgić, Slavica (2014), “Stopljenice u internetskim reklamama”, *Hrvatistika*, br. 7., god. 7, http://hrcak.srce.hr/search/?q=stopljenice+u+internetskim+reklamama (posjećeno 15. travnja 2015.)

Hudeček, Lana, Mihaljević, Milica (2009), *Jezik medija: Publicistički funkcionalni stil*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Ilišin, Vlasta, Marinović Bobinac, Ankica, Radin, Furio (2001), *Djeca i mediji*, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb.

Miletić, Josip, Zekanović-Korona, Ljiljana (2006), “Učenje tvorbe riječi u osmom razredu osnovne škole pomoću elektroničkog računala”, *Hrvatski*, god. 6, br. 1–2, 63–76.

Pavličević-Franić, D. (2005), *Komunikacijom do gramatike: Razvoj komunikacijske kompetencije u ranome razdoblju usvajanja jezika*, Alfa, Zagreb.

Peruško, Zrinjka, Perešin, Tena, Topić, Martina, Vilović, Gordana, Zgrabljić Rotar, Nada (2011), *Hrvatski medijski sustav: Prema UNESCO-ovim indikatorima medijskog razvoja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Runjić-Stoilova, Anita, Bartulović, Ivana (2009/2010), “Odstupanja od standardnog naglasnog sustava u govoru profesionalnih govornika na HTV-u”, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, 2/3, Sveučilište u Splitu.

Silić, Josip (2006), *Funkcionalni stilovi hrvatskoga standardnog jezika*, Disput, Zagreb.

Težak, Stjepko (1996), *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 1*, Školska knjiga, Zagreb.

Zgrabljić, Nada, Hršak, Sonja (2003), "Akcenti na hrvatskome javnom radiju: Škarićeve teze na provjeri", *Govor*, XX, (1–2), 133–147.

Uvod u medije (2011), ur. Peruško, Zrinjka, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.

Impact of the Media Culture on the Language Expression of Primary School Students in Higher Grades

Abstract

This paper brings the results of a field research conducted with the aim of determining the impact of the media culture on the language expression of primary school students in higher grades. The sample consisted of 357 studentsfrom theprimary school's seventh and eighth grades (N=308) and Croatian language teachers from differentregions of the Republic of Croatia (N=49). In the focus of this research is the examination of the role of media in the teaching process, but also the impact of language media on the students' oral and written expression. The research confirmed the negative influence of the media on the verbal, and especially on the written expression of students. The research participants aspire to involve media and technical aids in the teaching process of the Croatian language, which makes it interesting and has a positive effect on their motivation. Teachers have notedthat students increasingly use new terms and acronyms, mostly Anglicisms, originating from the Internet and other media. They would like to dedicate more time tomedia language editing if the curriculum allowed it. Therefore, they advocate a substantial curriculum reform.

Key words: *media, media language, Croatian language teaching, media culture, language expression, primary school*

UDK: 81'373:025.43(4)
81'27
Pregledni naučni rad

Mirjana POPOVIĆ

Instruktivna funkcija termina u evropskom kontekstu

KLJUČNE RIJEČI: *povezivanje termina, usaglašavanje, instruktivna funkcija, evropske integracije*

Sistematizacija formalnih znanja oslanja se na opšte principe kategorizacije, odnosno na formalnu logiku, ali u modernom leksikološkom pristupu oslanja se i na terminološke norme u komunikaciji. U vezi s tim aktuelan problem je usaglašavanje termina u dokumentima i tezaurusima evropskih integracija. Imajući u vidu da su u novom ontološkom modelu prošireni termini informacija i komunikacija, saglasno semantičkoj i pragmatičkoj analizi, u ovom radu se razmatra instruktivna funkcija termina kojom se upućuje na recepciju teksta i praksu.

1. Uvod

Terminologija u vidu popisa pojmova i rječnika odavno postoji, ali tek u dvadesetom stoljeću terminološka nauka kakvu poznajemo egzistira kao nezavisno predmetno polje, mada je ova disciplina još uvijek u tokovima definisanja svoje teoretske osnove. Za razvijanje svog koncepta terminologije zainteresovani su teoretičari i stručnjaci raznih područja, budući da je interferencija terminâ prirodna posljedica ontoloških i logičkih veza pojmova u komunikaciji i tekstu (Valentios 2006).

Tehnološki napredak i novi resursi znanja zahtijevaju nominacije novih pojmova koji su često predmet rasprava u stručnim krugovima i medijima, što doprinosi razvoju metodologije indeksiranja termina u tezaurusima (Popović 2016: 218). U primjeni postoje određene konvencije u postupku imenovanja termina čiji je osnovni cilj osigurati etalone za terminološko normiranje na nacionalnom, ali i na globalnom nivou komunikacije. Usaglašavanje monosemičnih designacija obično provode ekspertski timovi sastavljeni od struč-

njaka iz različitih oblasti, saglasno zadatoj koncepciji koja se uslovno može nazvati teorijom, a njene polazne osnove zapravo predstavljaju terminološko planiranje. Pod terminološkim planiranjem podrazumijeva se međunarodno usaglašavanje terminologija u informacijskim naukama, trgovini, pravnim i drugim zakonodavnim domenima i od velikog je značaja u komunikaciji (Bucher 2009).

Dostupnost informacija i teksta u elektronskom obliku znatno je proširila saradnju među zemljama članicama EU, ali i sa zemljama koje se kandiduju za pristupanje. Mikro i makrostrukture teksta formiraju baze podataka u čijim okvirima se informativni sadržaj integriše u širu strukturu koju kognitivisti nazivaju situativni model (Zwaan 2016). Međutim, kako ovakvi modeli nastaju u različitim ekonomskim i kulturološkim kontekstima, javlja se problem izdvajanja i indeksiranja novih termina, te njihove prilagodbe i prihvatljivosti u postojećim registrima i tezaurusima. Ako se pažnja usmjeri na humanističke nauke, možemo reći da usaglašavanje termina najčešće vodi ka opisnim definicijama. Na taj način termini – riječi, sintagme i opisi postaju komunikativne jedinice s kognitivnim sadržajem i specifičnom tvorbenom formom. U tom smislu, komunikativno-funkcionalni pristup terminološim jedinicama otvara prostor da se one posmatraju kroz instruktivnu funkciju unutar datog terminološkog niza. Ovo je u skladu s pomjeranjem proučavanja od semiotičkog ka kognitivnom, odnosno ka semantičkom sadržaju termina i pragmatičkom vrednovanju. Instruktivnu funkciju termina razmotrićemo u dokumentima i terminološkim rječnicima koji prethode ili prate procese evropske integracije.

2. Terminološke jedinice u evropskom kontekstu

Termine posmatramo kao denominativne i konceptualne jedinice koje predstavljaju specijalna znanja pojedinih struka. Postoji veliki broj radova u kojima se govori o metalingvističkom diskursu kao etalonu klasifikacije i sistematizacije terminologija, u skladu sa pragmatičkim aspektima komunikacije (Maslias 2014, Popović 2013). Radovi pokazuju da se sistem pojmova/termina gradi putem terminološkog normiranja u procesu istraživanja predmetnog polja, unutar kojeg se obuhvataju nazivi, perifraze i skraćenice. U tom smislu definicije samih termina predstavljaju poseban terminološki kontekst .

U rječnicima evropskih integracija ulančani termini – pojmovi već su stekli široku upotrebu: *civilno društvo*, *zajedničko tržište*, *harmonizacija*, *transparentnost*, *konsenzus*, *direktive*, *evropska vizija*, *globalni pristup*, *preporuka*, *standard*, *period tranzicije*, *verifikacija* itd. Sistemnost ovakvih termina ogleda se u njihovoj uklopljenosti u terminološki sistem – u zaokruživanju

postulata integracije u ekonomiji, međunarodnom pravu, bezbjednosti i slobodama (Babić 2005, Bratanić 2006, Jarić 2011, Peroš 2005, Trivunović 2010).

Evropska tehnička regulativa uključuje se u nacionalna zakonodavstva preko ključnih pojmova u direktivama novog i globalnog pristupa. Novi pristup je definisan 1985. godine Rezolucijom Savjeta EU o Novom pristupu tehničkoj harmonizaciji i standardizaciji, a globalni pristup je uspostavljen 1989. Rezolucijom Savjeta EU o Globalnom pristupu sertifikaciji i ocjenjivanju. Cilj je bio formiranje evropskih institucija i unutrašnjeg evropskog tržišta. U direktivama se preciziraju procesi vezani za standardizaciju, akreditaciju, metrologiju i ocjenjivanje usaglašenosti, što se odnosi na viši nivo međunarodne komunikacije. Naznačeni procesi nisu ograničeni vremenom, već se neprekidno razvijaju i traju i danas.

U *Rječniku tehničkih termina* u okvirima novog i globalnog pristupa posebno je istaknuta instruktivna funkcija termina u kontekstu (Nielsen 2006). To se najbolje ogleda u temeljnom konceptu povezivanja pojmova u strukturu poznatu kao model znanja. Svaki pojam ima koordinate unutar modela, te su termini prihvatljivi i razumljivi i bez konteksta – što i jeste cilj terminologizacije radi lakšeg povezivanja nacionalnih terminologija i uključivanja na viši nivo komunikacije. Ipak, brojni termini nužno se tumače preko opisne definicije kako bi se uspostavile semantičke asocijacije i logička veza pojmova. Posebno u humanističkim naukama definicije termina su opisne i uspostavljaju mrežu asocijacija s drugim pojmovima, a određene su često etimologijom i tradicijom. Kako je poznato, pojam u standardnom jeziku funkcioniše kao leksička jedinica, dok se u terminološkom rječniku značenje uže određuje u području upotrebe. Na primjer, u *Rječniku tehničkih termina* termin *standard* definisan je na sljedeći način:

> *Standard* – dokument, utvrđen konsenzusom i potvrđen od strane priznatog tijela, koji propisuje, za opštu i ponovljivu upotrebu, pravila, smjernice ili karakteristike za aktivnosti ili njihove rezultate koji imaju za cilj da postignu optimalan stepen uređenja u datom kontekstu. Standardi treba da se zasnivaju na sigurnim rezultatima nauke, tehnologije i iskustva i treba da imaju za cilj da promovišu optimalnu društvenu korist.
>
> (Nielsen 2006: 53)

Terminološka definicija precizira značenje termina u širem kontekstu. Navedeni primjer upućuje na instruktivnu funkciju termina u komunikaciji i upućuje na značenje u različitim područjima.

Dakle, leksička jedinica postaje termin kada jezička oznaka upućuje na koncept, odnosno pojmovno značenje u terminološkom kontekstu. Definicije leksema u opštim rječnicima prave distinkcije između polisemije i homonimije, dok termini obično razvijaju derivaciju i stvaraju nova značenja unutar terminološkog sistema. Ako se uporede značenja termina u specijaliziranim rječnicima, mogu se uočiti bliža i dalja semantička podudaranja. Na primjer, termin *kapacitet* u *Terminološkom rječniku evropskih termina* (Peroš 2005) ima osam značenja, a isti termin u *Četverojezičnom rječniku prava Europske unije* (Bratanić 2006) ima šest značenja od kojih su tri podudarna; to su *konkurentska sposobnost*, *pravna sposobnost* i *proizvodni kapacitet*. Analitički se uočava specijalizacija značenja pravnog termina, koja kroz ova tri značenja potvrđuje interferenciju termina.

Capacity	kapacitet, sposobnost
aid coordination capacity	sposobnost za koordinaciju pomoći
business capacity	poslovna sposobnost
capacity building	jačanje sposobnosti
capacity utilization	iskorištenost kapaciteta
competitive capacity	konkurentna sposobnost
legal capacity	pravna sposobnost
load-bearing capacity	nosivost
productive capacity	proizvodni kapacitet

(Peroš 2005: 10)

Capacity	sposobnost, svojstvo, kapacitet
capacity accorded to legal persons	sposobnost priznata pravnim osobama
to act in an advisory capacity	djelovati u savjetodavnom svojstvu
competitive capacity	konkurentska sposobnost
creative capacity	stvaralačka sposobnost
legal capacity	pravna sposobnost
productive capacity	proizvodni kapacitet

(Bratanić 2006: 21)

Derivacija termina *kapacitet*, kao i drugih termina u ova dva rječnika, predstavlja kombinaciju više riječi u sintagmatskoj vezi s novim značenjem. Ovakve terminološke sintagme prihvataju kvalifikatore ili specifikatore bez gubljenja svog terminološkog statusa. Značenja termina se tako integrišu u pojmovni sistem i ponovo dolazimo do komunikativne dimenzije termina i instruktivne funkcije, kako smo je naslovili, što podrazumijeva višedimenzionalni karakter terminoloških entiteta: pojam → termin → komunikativna

jedinica. Klasifikacija pojma i termina do nivoa komunikativne jedinice specijalnog znanja ugrađena je u evropsku terminološku praksu.

Međunarodne organizacije za terminologiju, prije svega ISO/TC 37, INFOTERM i TermCoord, posljednjih desetak godina izdali su veliki broj dokumenata kojima se standardizira terminologija na međunarodnom planu. Akademski centri uključeni u poslove terminologizacije prenose iskustvo stečeno u standardizaciji terminologije u nacionalnim jezicima u zajedničku bazu podataka. Tako nastao korpus sadrži tekst kao prototip značenja određenog termina. Ova inovacija rezultat je razvoja kognitivnih nauka i menadžmenta resursima znanja.

Postoje preporuke od strane navedenih organizacija o usaglašavanju terminološke prakse na međunarodnom nivou, ali uz vođenje računa o potrebama nacionalnih jezika. Normativna terminologija evropskih integracija ima vrlo izraženu komunikativnu komponentu koju smo ovom prilikom posmatrali kroz instruktivnu funkciju termina. Istakli bismo da dokumenti i terminološki rječnici usaglašavaju terminologije u određenom području, prevashodno s ciljem da prevođenje s jezika na jezik ima čvrst oslonac u terminologiji.

3. Terminologija i tekst

Terminologija danas težište stavlja na ontološki i pragmatički status terminoloških jedinica čije značenje utvrđuje u mikrokontekstu pojedinih jezika. Kontekstualna lingvistika primjenjuje niz tvorbenih modela, ali i gradi mrežu asocijativnih veza unutar terminološkog polja. Pri tome je bitan proces koordinacije termina, tj. povezivanje pojmova istog sintaksičkog nivoa bilo da je njihovo značenje djelimično ili potpuno isto u različitim jezicima. U terminološkoj praksi evropskih institucija pretežno je proučavana pojmovna vrijednost termina, te je konceptualna analiza u osnovi rječnika, glosara i priručnika trebalo da harmonizira terminologije u smislu usklađivanja terminoloških razlika u pojedinim jezicima. Odjel za terminološku koordinaciju pri Evropskom parlamentu (TermCoord) utvrdio je metodologiju koordinacije termina i pristupa bazi podataka za deset glavnih institucija. Za upravljanje bazom podataka bilo je neophodno primijeniti složen sistema pravila, kako bi se razvile referentne definicije termina i osigurao jezički kvalitet i konzistentnost prvenstveno u zakonodavnim tekstovima u evropskim jezicima. Pri tome su poštovane različite upotrebe termina, a usaglašavanje se ostvaruje preko baze podataka u kojoj se novi termini prihvataju i prevode prema zahtjevima verifikovanih službi za administrativnu, tehničku i jezičku saradnju. Na taj način svjedoci smo povećanog značaja terminologije u evropskom kontekstu. Glavna razlika

između utvrđene baze podataka za terminologiju i resursa znanja vidi se u tome što su pojmovi, termini i njihovi višejezični ekvivalenti ranije bili izolovani bez uspostavljanja semantičkih veza. U novom kontekstu lingvistička i kognitivna informacija je bolje strukturirana, uvodi se višejezično indeksiranje na osnovi ontološkog statusa termina i koordinacije s drugim terminima. Ovakav pristup uključuje sociolingvističke, ekonomske, organizacione i prevodilačke aspekte kako bi se prevladale semantičke razlike u terminima koji se koriste u radu evropskih institucija (Maslias 2014).

Savremena klasifikacija tekstova i ekscerpcija termina u kontekstu omogućavaju stvaranje širih baza znanja koje daju uvid u ontološke i asocijativne odnose. Izrada višejezičnih tezaurusa smanjuje preklapanje termina zahvaljujući koherentnijoj i standardizovanoj terminologiji u evropskim institucijama. Definicije termina su preko ontološke i pragmatičke vrijednosti postale više deskriptivne, a manje normativne. Višejezičnost je jedan od osnovnih principa evropskih integracija, pa se velika pažnja polaže na analizu teksta i kontekstualizaciju termina.

4. Zaključak

Metodologija analize teksta i izdvajanje primjera sa kontekstom povećala je broj terminoloških jedinica koje se međusobno usaglašavaju u zajedničkoj bazi podataka uspostavljenoj na nivou regionalnih, evropskih i globalnih integracija. Veliko jezgro termina iz dokumenata evropskih integracija ulazi u svakodnevni život do te mjere da bi se moglo postaviti pitanje prelaska termina u opšti leksički fond. Ontološki status termina precizira značenje i bolje razdvaja semantičke razlike između jezika u definiciji termina. U pojedinim područjima, posebno u tehnici i prirodnim naukama, dostignut je visok stepen usaglašenosti termina. Zakonodavna praksa evropskih integracija unaprijedila je prevođenje stavljanjem težišta na terminologiju. Iako u dokumentima nije izričito pomenuta, instruktivna funkcija termina evropskih integracija u suštini je odraz proširenih značenja termina informacija i termina komunikacija.

Literatura

Babić, Blagoje, Duško Lopandić i Vatroslav Vekarić (2005), *Evropojmovnik*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd

Bratanić, Maja, ur. (2006), *Četverojezični rječnik prava Europske unije: engleski, hrvatski, francuski, njemački*, 2. izdanje. HIDRA – Hrvatsko informacijska referalna agencija, Zagreb

Bucher, Ana-Lena (2009), *Terminology work the Swedish way*. 1-6, The Swedish Centre for Terminology, Selna, <https://www.tnc.se/wp-content/uploads/2009/05/Terminology-work-the-Swedish-Way-Nilsson.pdf> (07. 9. 2015)

IPA rečnik pojmova, prev. M. Đukić (2011), Kancelarija za evropske integracije, Beograd

Jarić, Vesna i Nadežda Radović (2011), *Rečnik rodne ravnopravnosti*, 2. izdanje, Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije, Beograd

Maslias, Rodolfo (2014), "Combine EU Terminology with Communication and Ontology Research", u: *Terminology and Knoweledge Engineering 2014*, Berlin, 49–57, <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-010058776> (15. 3. 2016)

Nielsen, Torben Lindholm, Borislava Jakšić i Ratko Uzunović (2006), *Englesko-srpski rečnik tehničkih termina u evropskim direktivama novog pristupa i globalnog pristupa*, preveo D. Dimitrijević, DTI – Danski tehnološki institut, Ministarstvo za unutrašnje ekonomske odnose SCG, Beograd

Popović, Mirjana (2013), "Terminološko planiranje, komunikacija i strategije znanja", *Istraživanja* 8, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 71–84.

Popović, Mirjana (2016), "Diskursi znanja i terminologija", u: *Zbornik SFS III*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 216–226.

Peroš, Katarina, ur. (2005), *Terminološki rječnik europskih/evropskih integracija: englesko-bosanski/hrvatski/srpski*, Direkcija za europske/evropske integracije BiH, Sarajevo

Trivunović, Nikolina i drugi (2010), *Rečnik evropske bezbednosti*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd

Valentios, Kostas i Elena Mantzari (2006), "The linguistic dimension of terminology: Principles and methods of term formation", u: *Ist Athens International Conference on Translation and Interpretation. Translation: Between Art and Social Science*, Athens

Zwaan, Rolf A. (2016), "Situation models, mental simulations, and abstract concepts in discourse comprehension", *Psychonomic Bulletin & Review,* 23(4), 1028–1034

The Instructive Function of Eu Terminology

Abstract

The systematization of any formal knowledge is based on theoretical principles and terminological norms of communication. This is also the case in the studies of modern EU terminology: there is a need to coordinate terms in documents and thesauruses of EU integration terms. The new ontological model has considerably widened the notions referring to information and communication in semantic and pragmatic analysis. In this regard, the paper focuses on the instructive function of terms referring to text reception and linguistic practice.

Key words: *coordination, harmonization, instructive function, EU integration*

III

UDK: 091:003.349.1]:811.163.42'282
264.02-13
Izvorni naučni rad

Silvana VRANIĆ

Neke dijalektne značajke u *Drugom beramskom (ljubljanskom) brevijaru* (na primjerima prvoga dijela Temporala)

KLJUČNE RIJEČI: *Drugi beramski (ljubljanski) brevijar*, *Temporal*, *hrvatsko glagoljaštvo*, *hrvatski crkvenoslavenski jezik*, *čakavsko narječje*, *beramski govor*

Članovi *Centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo* Staroslavenskoga instituta u Zagrebu interdisciplinarno istražuju četiri hrvatskoglagoljska kodeksa iz 14. i 15. st. iz Berma u Istri pohranjena u Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici u Ljubljani. U ovom se tekstu metodologijom koja se primjenjuje u dijakronijskoj ili povijesnoj dijalektologiji značajke koje se razlikuju od hrvatskih crkvenoslavenskih značajki u korpusu prvih dvadeset listova Temporala *Drugoga beramskoga (ljubljanskoga) brevijara* uspoređuju, vodeći računa o (ne)pouzdanosti starih tekstova kao dijalektoloških predložaka, s rezultatima istraživanja suvremenoga govora Berma. Cilj je pokušati utvrditi ima li u predlošku podudarnosti sa značajkama skupine govora kojoj pripada i beramski, bilo zajedničkim s drugim čakavskim govorima, bilo zasebnim u toj skupini govora. Time bi se pridonijelo konačnijemu zaključku o pitanju je li se taj brevijar samo rabio u Bermu ili je i pisan, i u kojoj mjeri, tako da odražava i značajke areala kojemu pripada i govor Berma.

1. Uvod

Hrvatski su glagoljaši djelovali u samostanskim ili kaptolskim skriptorijima o kojima se u znanosti uglavnom ne zna dovoljno da bi se sa sigurnošću pojedini tekst (osobito glagoljični fragmenti) mogao atribuirati pojedinomu pisarskomu središtu. S ciljem da se uspostavi metodologija koja bi bila uzorkom za istraživanje glagoljaških skriptorija, znanstvenici Centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo Staroslavenskoga instituta u Zagrebu interdisciplinarno (s povijesnoga, povijesnoumjetničkoga, liturgičkoga, paleografskoga, tekstolo-

škoga, književnoteorijskoga i jezičnoga gledišta) istražuju *Drugi beramski/ljubljanski brevijar*, jedan od četiriju hrvatskoglagoljskih kodeksa (dvaju misala i dvaju brevijara) iz Berma pohranjenih u *Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici* u Ljubljani. Nakon objavljivanja transliteracije i analize toga brevijara, istražit će se podudarnosti i različitosti s ostalim kodeksima i pokušati odgovoriti na pitanje jesu li nastali u istom skriptoriju, odnosno je li u Bermu krajem 14. i početkom 15. st. bila glagoljaška pisarska radionica.

Drugi beramski/ljubljanski brevijar (spremljen pod signaturom Ms 163) sadrži dva dijela: Proprium de tempore i Proprium sanctorum. Osim biblijskih dijelova sadrži i hagiografske legende, propovijedi i homilije, pa je time pogodniji od ostalih kodeksa za utvrđivanje jezičnih značajki koje bi se mogle pripisati govornomu jeziku. Broji 440 listova, odnosno 880 stranica, ispisanih pretežito ustavnom glagoljicom, s nešto integralnih dijelova ispisanih bosančicom (Mihaljević 2011: 128). Zasad je preslovljen i objavljen na stranici Centra Proprium de tempore, odnosno Temporal.[1] U tom se dijelu prema Vajsovu zaključku od ukupno 264 lista izdvaja prvih 39 listova jer ih je pisao isti pisar. Naime, prema njegovoj je procjeni rukopis od 40. lista drukčiji, manje ispisan (Vajs 1910: XVI). No suradnik Centra za hrvatsko glagoljaštvo M. Žagar utvrdio je da se rukopisno izdvaja prvih 20 listova. Stoga se bez obzira na uobičajene podjele brevijara ili časoslova prema službama namijenjenim za određene vremenske cikluse crkvene godine,[2] za pisanje ovoga članka nametnula podjela prema rukopisu, odnosno udjelu različitih pisara.[3] Osnovni je, naime, cilj istraživanja za ovaj članak metodologijom dijakronijske dijalektologije nastojati utvrditi ima li u tako izdvojenom korpusu tragova organskoga idioma i time pridonijeti konačnijemu određivanju područja nastanka *Brevijara*. M. Mihaljević na temelju analize fragmenta drugoga dijela ovoga brevijara, dakle

1 Istraživanje je za ovaj članak provedeno u okviru projekta Centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo Staroslavenskoga instituta u Zagrebu.
V. https://beram.stin.hr/hr/transliteration/53.

2 Temporal kao dio brevijara sadrži molitve Oficija poredak kojih ovisi o promjenjivom ciklusu Uskrsa i manje promjenjivom ciklusu Došašća. Rimski se misal sastoji od 4 dijela: zimski ili parshiemalis, proljetni ili parsverna, ljetni ili parsaestiva, jesenski ili parsautumnalis.

3 Premda je prvotno bilo zamišljeno da će se u ovom tekstu poći od zapisa na marginama, koje je transliterirao suradnik Centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo doc. dr. sc. Ivan Botica, s pretpostavkom da se na njima obično prije mogu naći značajke podudarne idiomu iz kojega je pisar podrijetlom ili područja na kojem je djelovao, od toga se odustalo. Razlog je tomu zasad nepotvrđena datacija marginalija (riječ je zasigurno o razdoblju od 1504. do 1660., no ne znači da zapisi ne pripadaju i razdoblju u kojem je Brevijar nastao jer uz mnoge od njih ne stoji oznaka godine) i broj pisara koji su ih unosili.

Sanktorala, smatra da je *Brevijar* nastao u Bermu u 15. st. jer, usto što neki zapisi na marginama govore o njegovoj uporabi u tome naselju (2011: 126), analiza pokazuje da je pisar ne samo "prepisivao tekst starijega glagoljskoga predloška" (2011: 127) koji pripada sjevernoj, krčko-istarskoj skupini glagoljičnih kodeksa (a ne južnoj ili zadarsko-krbavskoj, s koje je mogao doći tek još stariji predložak), već i da neke jezične značajke pokazuju da je pisar podrijetlom iz središnje Istre (2011: 138).

Iako nedovoljno zastupljenom u kroatistici, metodologijom je povijesne dijalektologije u recentnim prilozima u kojima se podatci starih tekstova kao predložaka uspoređuju s podatcima dobivenim terenskim istraživanjem pokazano da se može locirati njihova pripadnost pojedinomu dijalektnomu području, odnosno da su autorske intervencije dovoljno uočljive da bi se mogle izdvojiti kao odmak od postojećih književnojezičnih normi (Zubčić 2010: 633). Takve su primjerice relevantne analize *Knjige brašćine Sv. Marije Tepačke u Grobniku* (Lukežić 2005: 223–246), Greblova *Tlmačenia od muki gospoda našego Isuhrsta* (Zubčić 2010: 631–647) i cakavizma u Rijeci (Zubčić 2014: 459–474). S druge strane, u mnogim je starim tekstovima već zastupljena književna stilizacija, kao što je slučaj s nekim zakonima i statutima, npr. *Veprinačkim statutom* (Kuzmić 2001: 1–24), pa uglavnom nisu pouzdani dijalektološki predlošci za dijakronijski pristup pojedinomu organskomu idiomu i treba ih analizirati s većim oprezom (Vranić–Zubčić 2013: 53–54). Drugim riječima, pri analizi starijih tekstova nužno valja imati na umu tip teksta, vrijeme i mjesto njegova nastanka, podrijetlo pisara i namjenu teksta određenomu području.

Tako u hrvatskim liturgijskim srednjovjekovnim tekstovima ne treba očekivati elemente čakavske književne stilizacije jer hrvatski povijesni književni jezici temeljeni na narječjima[4] ili hibridu još nisu formirani, a do njihove pojave u 16. st. u takvoj literaturi funkcionira hrvatska inačica crkvenoslavenskoga jezika. *Brozićev brevijar*, otisnut 1561., posljednja je knjiga pisana tom varijantom (Mihaljević 2014: 11). Zato se u ovomu radu polazi od pretpostavke da se odmaci od norme hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika u *Drugom beramskom brevijaru* primarno mogu pripisati utjecaju organskoga idioma (bilo pisareva materinskoga, bilo pisareve škole).

4 U literaturi je i dalje aktualna Brozovićeva podjela na sjeverozapadni ili kajkavsko-sjevernočakavski i jugoistočni ili štokavsko-južnočakavski tip (1973: 132).

2. Jezična analiza fragmenta Temporala Drugoga beramskoga (ljubljanskoga) brevijara

Uzimajući u obzir izložene metodološke postavke, ekscerpirani su podatci iz spomenutoga fragmenta *Brevijara* analizirani u suodnosu s onima dobivenim za dijalektoloških istraživanja o beramskom govoru i govorima područja kojega je dijelom, s ciljem da se potvrdi izvorište tih značajki.

Beram je naselje oko 5 km sjeverozapadno od Pazina i jedan je od dijalektoloških punktova s najdužim kontinuitetom naseljenosti u Istri. Beramski je govor u dijalektološkoj literaturi nedovoljno istražen. Uključen je u pazinski tip kojemu uz govor Pazina i Staroga Pazina prema Hrženjakovu popisu naseljenih mjesta iz 1993. pripadaju i govori naselja imenom: Lindar,[5] Gračišće, Trviž, Heki, Tinjan, Škopljak, Brtoši, Bazgalji i dijelovi Gologoričkoga Dola (Belić 1912, Ribarić 1940, Malecki 1930, Ivić 1961, Ujčić 1985, Šimunović 1985, 2011, Vermeer 1982, Kalsbeek 1983, Vranić 2005, Zubčić 2006). J. Kalsbeek u svojoj se raspravi iz 1983. od pazinskih govora zanimala govorom naselja imenom Belci i govorom Berma (1983: 254–255). Njezini su nalazi podudarni sa Šimunovićevim zapisom ogleda beramskoga govora u *Čakavskoj čitanci*. Jednaki su podatci i u recentnim radovima: u kratkoj fonološkoj i morfološkoj analizi beramskoga govora L. Pliško (2003: 279–295), u monografiji o čakavskom ekavskom dijalektu kojega je dijelom središnji istarski poddijalekt, a kojemu zbog podudarnih značajki pripada i pazinska skupina govora, pa i govor Berma (Vranić 2005), dok su naglasni sustav toga govora i uključenost naglasnih tipova imenica i glagola prikazani u sintetskoj raspravi S. Zubčić (2006).

Neke od značajki koje su zabilježene u recentnim radovima zbog svoje prirode nisu provjerljive u korpusu analiziranom u ovom radu. Takve su osobitosti: zastupljenost tronaglasnoga sustava i prednaglasnih duljina (bez zanaglasnih duljina) (*procieḍìt*, *kašjân* 1. l. jd. prez., *kumpĩr*, *imiẽ* jd. m. r. gl. prid. rad., Zubčić 2006: 192); peterovokalni sustav s dva diftonga: *ie* od dugog *e* i *uo* od dugoga *o* (npr. *niećo* 3. l. mn. prez., *liet* G mn. s. r., *Niemci, buoh* 'bog', *uosmi*, Kalsbeek 1983: 254–255; *zieli*, *grieš* 2. l. jd. prez., *grien* 1. l. jd. prez., *umriet*, *riep* 'rep', *drievo*, *buodo* 3. l. mn. prez., Šimunović 2011: 267–268; *lieto*, *puno liet*, *criekva*, *napried*, *vrieme*, *uviek*, *mienjali*, *biermanje*, *otpriet*, *žienske*, *na miesni*, *pieti*, *zieli*, *pliesali*, *škuole* L jd. ž. r., Pliško 2003: 282–283; *liet* G mn. s. r., *pliesali/plesali*, *z briega*, *na drievo*, *niećo* 1. l. jd. prez., *buoh*

5 Više je podataka o pazinskim govorima manjih naselja (uz spomenuti govor Lindara): Pilata i Krasa, Velanovoga Brega i Floričića donio P. Ivić (1961).

'bog' uz *morala*, *škole* L jd. ž. r., Vranić 2005: 206; *prociedit*, *piegjat*, *debiel*, *imie* jd. m. r. glag. prid. rad., *mlieko*, *zuop* 'zub', *Buoh* 'Bog', Zubčić 2006: 192) te velarizirano i nazalizirano *a*, svojstveno središnjim istarskim čakavskim govorima, koje se izgovara kada je dugo kao [ə] iza nazala (*dạn*, *žurnạdah* L mn. ž. r., Kalsbeek 1983: 255) i prije nazala (*stạnen* 1. l. jd. prez., *vạnka*, Kalsbeek 1983:255; *stạn*, *purạn*, Zubčić 2006: 139).

U tekstu su evidentirane i neke značajke koje su za pobliže određenje pripadnosti *Brevijara* nefunkcionalne jer su svojstvene i mnogim drugim čakavskim govorima.

2.1. *Upitno-odnosna zamjenica za neživo*

U analiziranom dijelu Temporala upitno-odnosna zamjenica *čto* javlja se dva puta (2a, 14b), veznik *počto* jednom (15a), kao i neodređena zamjenica *ničtože* (3b) (oba lika tvorena su zamjenicom *čto*). Međutim, zabilježen je veznik *začь* / *zač'* nastao od zamjenice *ča* (3b, 4a, 4b, 12c) koji je, za razliku od prethodnih starih zamjenica, čakavski element, svojstven i ekavskomu središnjoistarskomu području u koji se uključuje i govor Berma. Drugi čakavski lik – upitno-odnosna zamjenica za neživo *če* (<*čə*): *kogo pokazal' bi* ***če*** *li s(a)mь bil' bi ne vêdêl' bi* (11d) refleksom poluglasa upućuje na predložak s krčkoga vrbensko-omišaljskoga govornoga tipa, kao što je za jednaku pojavnicu u fragmentu Sanktorala ovoga brevijara ustvrdio M. Mihaljević (2011: 133).

2.2. *Prijedlog i prefiks* va

Potvrda tendencije pune čakavske nepreventivne vokalizacije u slabim pozicijama u prijedlogu i prefiksu *və(-)* > *va(-)* zastupljena je i u govoru Berma (u novije vrijeme uz *u/u-*[6]), ali je tako i u brojnim čakavskim govorima (Moguš 1977: 21): *va jene šume* L jd. ž. r., *va jene boške* L jd. ž. r.; *umriet*, ali i elidirano *zieli* (Šimunović 2011: 267); *va Opatije* L jd. ž. r., *va kamare* L jd. ž. r., *u Tinjanu* L jd. m. r., *u škole* L jd. ž. r.; *vajk(a)*, *Vazan*; *unuka*, *udovica*; *zgojena*, *nutra* (Pliško 2003: 283).

U *Brevijaru* uz pretežito *v(-)*: *v sobotu* (1a), *v' domu* (2c), *v n(a)sь* (3b), *v tihosti* (3d), *v naših* (4a), *v' blagd(a)ni* (4b), *v' onь* (4b), *v' vêč'nie* (4c), *v d(a)nь* (4c), *v si* (4d), *v ime* (5a, 5c), *v sr'ca* (6b); *vьzeti*, *v'stati* (1a), *vzbudi* 2. l. jd. imp. (1b), *vstanetь* 3. l. jd. prez. (4a), *vьzemlêši* 2. l. jd. prez. (7c), iznimno je *u(-)* u gla-

6 Pišući o toj pojavi u buzetskim govorima, S. Zubčić zaključuje da je u suvremenomu govoru "*u* znatno češći pa je moguće pretpostaviti da se radi o novijemu ostvaraju preuzetu nakon 16. st." (Zubčić 2010: 636).

golu *uprašaet'* 3. l. jd. prez. (12a), a zabilježeno je često *va(-)* (i u primjerima u kojima je *šva* bio u jakom položaju), primjerice: *va vrême*, *va v(ê)čnie*, *va oktabahь* (1b, 5a), *va dni* (1c) / *va d'ni* (4b, 6b, 7d) / *v dni* (7b, 9c), *va vêki* (2c) / *va v(ê)ki* (4d, 16b, 17b) / *v v(ê)ki* (3d), *vat'mu* (3a, 19a), *va oskrovêhь* (4a), *va ime* (4c, 7c), *va mnê* (4d), *va otrêbê* (4d), *va vse* (5b, 13c), *va onь* (6a), *va nže* (6b, 6c), *va umi* (6b), *va vsêhь* (6b), *va vrême* (6c), *va vidêni* (8b), *va v(a)sь* (10b), *va t'mi* (10d), *va vitlêomь* (11d), *va vêrê* (12c), *va upvani* (12c), *va obrazê* (16a), *va osnovaniê* (17b), *va nь* (17b), *va êzicêhь* (17c), *va vladikahь* (17d), *va vsêhь* (19a), *va vsêmь*(19c), *va ušiû* (20a), *va vrême*(20c), *va iûdêi* (20c), *va iûdêiscêi* (20d); *vazv'êsti* / *vz'v'êsti*, *vaz'mête* 2. l. mn. prez. (1c), *vavr'zite* 2. l. mn. imp.(3a), *vačnetь* (3d, 7d, 10a, 10b, 11b, 13d, 16b) / *vač'netь* (4a, 4b, 10b, 14c, 17b, 19a, 19b) / *v'čnetь* (11a) / *v'č'netь* 3. l. jd. prez. (19b), *vačnutь* (4b, 9a, 13c, 20d) / *vač'nutь* (5d, 6c, 8c) / *vač'nut'* 3. l. mn. prez. (19b), *važ'ži* 2. l. jd. imp. (5d), *vač'nemь* 1. l. mn. prez. (6c, 8b), *vaspetь* (8b), *vazvahь* 1. l. jd. aor. (9a), *vačnu* 1. l. jd. prez. (10d), *van'met' se* 3. l. jd. prez. (13a), *vačneši* 2. l. jd. prez. (16d).

Primjeri potvrđuju da *va* nije uvijek ovisno o glasu kojim počinje sljedeća riječ, kao što je, primjerice, u Greblovu *Tlmačenju od muki gospoda našego Isuhrsta* (Zubčić 2010: 635), u kojem je uporaba toga lika uvjetovana početnim sonantom *v* ili početnim stražnjim vokalom sljedeće riječi. U ovom se dijelu Temporala također prati uobičajeni zapis *va* ispred inicijalnoga *v-* sljedeće riječi, a samo su iznimkom primjeri: *v' vêč'nie* (4c) te paralelno s *va* i *v v(ê)ki* (3d). No, osim u toj poziciji i ispred vokala stražnjega niza, *va* se javlja i ispred riječi koja počinje slijedom od dvaju konsonanata, npr. *va nže* (6b, 6c), *va dni* (1c), a pod čakavskim je utjecajem njegova uporaba proširena i ispred prednjih vokala, npr. u uobičajenom zazivu *va ime* (4c, 7c) uz *v ime* (5a, 5c), i ispred *i* (koje se čita kao j): *va iûdêi* (20c), *va iûdêiscêi* (20d). Inicijalno *va-* uvijek je u poziciji ispred početnoga slijeda od dvaju konsonanata.

2.3. *Zamjena prednjega nazala* ę > a *iza* j, č, ž

Ta se zamjena, provedena do 10. st., drži primarno čakavskom značajkom (Moguš 1977: 35–36) iako se u dijelu primjera ovjerava i u kajkavskim i u štokavskim govorima (npr. *jačmen* u kajkavskim goranskim i u gornjosutlanskim govorima). Potvrde se očituju u ograničenom broju primjera, a usto su u uporabi manje frekventne izuzev primjera *jazik*. U čakavskim je ekavskim govorima zabilježeno nekoliko ovjera (Vranić 2005: 177–181). U pazinskim je govorima, pa i u beramskomu, zamjena opstala u osnovi glagola **ęti*, npr. *zajat*, te u *jačmik* (< **ęčьmy*) i *jazik* (< **ęzykъ*) (Pliško 2003: 285). U hrvatskim

je crkvenoslavenskim tekstovima zamjena zabilježena u oblicima nastalim od praslavenskoga **im-*, a predmetnuto mu je *j*, npr. *jati*, *najati*, u *językъ* te u osnovama *žęd-* i *częst-* (Mihaljević 2014: 78–79). U Temporalu je evidentna u primjerima: *êzici* N mn. m. r. (2b, 10b, 15b, 18b), *êzikomь* D mn. m. r. (3c, 3d), *êzikom* D mn. m. r. (12b), *êzikь na êzikь* (3d, 8c), *êzikь* G mn. m. r. (14d, 20d), *v' êzicêhь* L mn. m. r. (13d), *priêm'še* N mn. m. r. (2d), *priêtь* 3. l. jd. prez., 3. l. jd. aor. (3b, 12b), *priêti* (11a, 14b, 14d, 18b, 19a, 20d). Inače je *ę* > *e*, kao i u ostalim hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima, npr. *svetago* G jd. m. r., *ime* (3c), *va vrême* A jd. s. r. (6c), *čeda* N mn. s. r. (8c, 13a), *počeše* 3. l. mn. aor. (11a), *težakь* (15a).

2.4. *Promjena* *dj>j

Promjena **dj* > *j* (i sekundarne skupine *dəj* > *j*) čakavska je, svojstvena i ekavskim središnjoistarskim govorima, pa tako i beramskomu govoru (*grajan*, *mlaji*, *trji*, *glaji*, ali *anďel*, *dažjilo*, Pliško 2003: 283).

Tipičnija je za južnu skupinu kodeksa, a u sjevernima, krčko-istarskima, zastupljeniji je rezultat staroslavenski (bugarski) *žd*, iako se u objema skupinama mogu naći obje zamjene (Mihaljević 2011: 129, 2014: 84–85). U analiziranom fragmentu Temporala u ranim je primljenicama uvijek bilježen *đerv*: *anĵ(e)lь* (1b, 2c, 3a, 17d, 18a, 18c, 18d), *an'ĵ(e)lь* (18c), *anĵ(e)la* A jd. m. r. (13d), *anĵ(e)li* N mn. m. r. (18c), *anĵlь* (19c), *v' evanĵ(e)li* L jd. s. r. (3a), *e(van)ĵ(eli)ê* G jd. s. r. (3c, 11c, 15b, 18a, 19c), *ev(a)nĵ(e)liê* G jd. s. r. (19c, 20b), *evan'ĵ(e)listь* (18c). Uz odraz *žd* u primjerima: *tuždi*, *od tuždihь* G mn. m. r. (2a), *tužd'ski* (17c), *daždite* 2. l. mn. imp. (18d, 19d), *daž'dite* 2. l. mn. imp. (16c) zapisan je i refleks *j.* Taj je čakavski refleks zabilježen slovom *đerv*, često grafemom *i* (kao što je i na mjestu *j*, npr. *tainaê* 2d), grafemom *ê* kada se čita *ja*, grafemom *û* kada predstavlja *ju*, ali i bez ikakva slova u intervokalnom položaju, primjerice: *viĵi* 2. l. jd. imp. (3c, 8a), *vz'buĵû* 1. l. jd. prez. (4a), *žeĵuĉe* V mn. m. r. (4b), *saziĵi* 2. l. jd. imp. (4d), *dažĵite* 2. l. mn. imp. (8b), *pobêĵeni* N mn. m. r. (10b), *roĵ'istva* G jd. (11c); *roistvo* (2d, 14d, 18b, 19d), *roistvê* L jd. (3b), *roistva* G jd. (4b, 4d, 5b, 6d, 7d, 14d), *viite* 2. l. mn. imp. (3b), *tuihь* G mn. m. r. (18b); *prihoêše* 3. l. jd. impf. (18b, 18c); *viû* 1. l. jd. prez. (1d), *roû* 1. l. jd. prez. (3c), *utvrû* 1. l. jd. prez. (12c), *provoû* 1. l. jd. prez. (13b); *osuenie* (3a, 3b), *roena* A jd. m. r. (12a), *poroena* V jd. ž. r. (17a), *meu* (18a). U dijelu je primjera zadržan grafem *d* ispred *jata*, *i* ili apostrofa: *vidênie* A jd. (1c, 8d), *va vidêni* L jd. s. r. (2b, 8b), *vidêni* N jd. s. r. (12b), *vid'êni* N mn. m. r. (11c), *vidênimi* I mn. s. r., *milosr'diê* G jd. (3a).

2.5. *Odraz jata*

Središnji je istarski poddijalekt, u koji je uključen i beramski govor, dijelom ekavskoga dijalekta, pa bi dosljedan ekavski refleks *jata* u leksičkim i u gramatičkim morfemima bio i potvrdom podrijetla teksta. No, bez obzira na važnost refleksa *jata* pri klasifikaciji kojega govora sastavnicom pojedinoga čakavskoga dijalekta, definiranje njegova statusa u starijim zapisima puno je složenije. Prve se zamjene *jata* vokalom *e* i vokalom *i* javljaju u 12. st., pa neki autori više *jat* ne drže zasebnim fonemom hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika (Mihaljević 2009: 299). Druga skupina autora ubraja *jat* u foneme toga jezika, a zamjenu vokalom *e* ili vokalom *i* smatraju utjecajem govornoga jezika (Mihaljević 2009: 299).[7] Tako je, kao i u ranijim i u kasnijim glagoljičnim tekstovima, i u nekima iz 15. st., u koje se datira i *Drugi beramski (ljubljanski) brevijar*, refleks *jata* također različit. Čest je nezamijenjeni *jat*, ikavsko-ekavski odraz, rjeđe ekavski odraz uz neke ikavske zamjene ili samo ikavski. S. Damjanović zapis neizmijenjenoga grafema za *jat* u hrvatskim srednjovjekovnim tekstovima pripisuje utjecaju staroslavenskih tekstova ne samo zato što su pisari *jat* percipirali kao glas *e*-tipa[8] već i zato što se u staroslavenskim tekstovima "grafem *e* ostvarivao kao *je*", pa pisari tako čine i u tekstovima "kada su se po jezičnim postavkama znatno udaljili od staroslavenskog"[9] (2011: 284–285). Dominacija ikavskoga ili ekavskoga refleksa ovisila je o dosljednosti ili pravilu zamjene *jata* u pojedinomu govoru, s tim da je u liturgijskim tekstovima odraz *jata* kojega organskoga idioma znatno rjeđi no u ostalim zapisima. Pretežitost je ikavskih reflekasa zabilježena u gramatičkim morfemima, manje u tvorbenim (Damjanović 2011: 285). Stoga bi tek ekavski refleks *jata* u gramatičkim morfemima mogao biti indikator pripadnosti čakavskomu ekavskomu dijalektu kojega je beramski govor dijelom.

Refleks *jata* u govoru je Berma dosljedno ekavski u leksičkim i u gramatičkim morfemima, npr. *prociedit*, *medveda* G jd. m. r., *jest*, *mlieko*, *na drievo*, *bežat*, *vremena* N mn. s. r., *nedeja*, *mesec*, *kliešća*, *imie* jd. m. r. glag. prid. rad., *nutre*, *gore*, *dole*, *kade*, *napried*, *usred*, *imet*, *onde*, *vrišćela*, *imela*, *umriet*, *videt; va jene šume* L jd. ž. r., *va jene boške* L jd. ž. r., *va te*[10] *boške*

7 Valja napomenuti da u mnogim čakavskim buzetskim govorima *jat* i dalje ima posebnu vrijednost.

8 U prilog tomu je i pisanje *jata* na mjestu etimološkoga *e* (Damjanović 2011: 285), pa i *e* podrijetlom od prednjega nazala (Zubčić 2010: 640).

9 Vidljivo je to i u drugim elementima, primjerice u pisanju *slogotvornog l* (Damjanović 2011: 287).

10 Zamjenica se mijenja prema neodređenoj sklonidbi.

L jd. ž. r., *va škole* L jd. ž. r., *va Opatije* L jd. ž. r. (Šimunović 2011: 267–268, Pliško 2003: 282–283), uz iznimke s *i* refleksom, npr. *gnjizlo*.

U ovom je dijelu Temporala na mjestu *jata* u leksičkim morfemima najčešće zabilježen grafem *jat* u svim pozicijama, ali i grafem *e*, npr.:[11] *z'‖vêzdь / zvêzd*, *vêč'ni*, *svête vêr'nih'*, *vêkь*, *krêp'koi*, *blêdenie*, *kolêna* (1a); *vêku*, *va vrême*, *nevêrnago*, *svêtь*, *grêhь*, *v pon(e)d(ê)lê psalmiste*, *krêp'koi* (1b); *lêpoti*, *ukrêpête*, *grêšnomu*, *sêmeni* (1c), *grêšnim* (1d); *vêč'naê*, *sêm(e)ne*, *lêk'* (2a), *mêsecь* (2b), *têlo* A jd. (11c), *têlesь* (5d), *po zavêtu* (6b), *sêdi* (10d), *grêhi* G mn. (15b); *častnêiše*, *kolêna*, *prêmê* (1a), *od nedêle* (1c), *razumêše*(1d), ali *telesa* (5b, 5c), *telesnimь* (11b), *zavêcahь* (6b), (5b), *vaspetь* (8b), *otvêcavь* (9b), *svêcaše* (9b), *sedi* (10c), *otvêca* (12b), *grehi* (15b), *celova* (19c), *celovanê* (20a), *ces(a)rastvuûcimi* (20c); *preklanaût'* (1a), *pred'idutь* (3d), *preklonit'* (8c), *prenemagaûcim* (14a), *korenь* (15c), *pred'šadь* (15c), *pred'idetь* (16a), *pred'ide* (16a), *pred'tečь* (16a), *v nedelû* (20a), *korene* (20c), *pred'hoditelь* (17b), a *i* je zastupljen u *prilipu* D jd. m. r. (20b).[12]

I u gramatičkim je morfemima grafem *jat* najčešći: *vsêhь* G mn. (1a), *silê* D jd. (1a), *k' ûtrnê bitatorię* D jd. ž. r. (1b), *va vinogradê* L jd. m. r., *v dvorêhь* L mn. m. r. (2a), *na oblacêhь* L mn. m. r. (2b). U pridjevskoj je deklinaciji u beramskomu govoru u GDLI mn. svih triju rodova (i A mn. m. r.) prvi dio nastavka *e* od *jata*, prema tvrdoj zamjeničkoj sklonidbi: *va nekeh* L mn., ali i *z veleh* G mn., *puli stareh* G mn. Međutim, u prvom dijelu Temporala prevladali su nastavci pridjevske duge sklonidbe tipične za hrvatski crkvenoslavenski jezik (Požar 2014: 166–167), primjerice *vêr'nih'* G mn. m. r., *s(ve)tihь* G mn. ž. r., *pokor'nihь* G mn. m. r. (1a); *oslablenihь* G mn. m. r., *iûdêirskihь* G mn. m. r., *n(e)b(e)skihь* L mn. m. r. (2b), iako je utjecaj tvrde zamjeničke sklonidbe na pridjevsku sklonidbu zabilježen i u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima (Mihaljević 2014: 169–171).

U dosad analiziranom dijelu Sanktorala *Drugoga beramskoga (ljubljanskoga) brevijara* na mjestu *jata*, kao i u mnogim hrvatskoglagoljskim kodeksima, prevladava grafem *jata*, a kada je zamijenjen, češći su ekavizmi, ali i ikavizmi koji bi upućivali na južni prostor ili krčki prostor koji je ikavsko-ekavski. Moguć je u istoj riječi ikavski i ekavski refleks, često je i primarni *e*

11 Niz je *jatova* u transliteraciji naveden u zagradama jer su ispali skraćivanjem riječi. Ovdje takvi primjeri nisu ilustrativni, pa nisu uključeni kao potvrde. Primjeri koji potvrđuju hrvatsku crkvenoslavensku normu donose se samo ilustrativno. Usto, kada se jednak lik ponavlja na drugom listu, a nije odmak od hrvatske crkvenoslavenske norme, neće se ponavljati sa svim svojim pojavnicama, npr. *va vrême* zabilježeno je i na listovima 1b, 2a, 6c itd.

12 Već samo površnim uvidom u tekst Temporala nakon 20. lista vidljivo je da su ikavizmi češći. Usp. npr. korijen *vrêm-* u pojavnici *vrim-* (42d, 66d, 76b itd.).

zamijenjen *jatom*, a javljaju se i "hiperkorektni ikavizmi u kojima je izvorno *e* zamijenjeno sa *i*", što ide u prilog zaključku "da je pisar bio ekavac i da nije razlikovao *e* i *jat*, jer bi pravi ikavac prepoznao gdje treba biti *i*, a gdje *e*." (Mihaljević 2011: 130)

U prvom dijelu Temporala preteže grafem *jata*, a ekavska je zamjena zastupljena samo u nešto leksičkih morfema (uglavnom tvorbenih), ali ne i u gramatičkim morfemima, dok je ikavski odraz iznimkom. Stoga u tom smislu nema čvrste osnove za određivanje područja nastanka ovoga dijela *Brevijara* ili zavičajnoga idioma pisara koji ga je prepisivao.

2.6. *Odraz stražnjega nazala*

Važan je refleks u središnjim istarskim govorima kojima se razlikuju od ostalih ekavskih govora onaj stražnjega nazala. U dijelu pazinskih govora, kojima je priključen i govor Berma, uz dosljedno *o* u gramatičkim morfemima, dvojak je refleks – *u* i *o* u leksičkim morfemima. U dosad istraženim govorima te podskupine umjesto zamjene *ǫ* u sufiksu -*nǫ*- u glagola II. vrste (u infinitivu, u glag. prid. rad. i glag. prid. trp. kada se tvore od infinitivne osnove) zabilježen je sufiks -*ni*- (< -*ny*-), kako u govoru Pazina (*dȉgnit*, *taknȉt*, *spriēgnĩ* glag. prid. rad. m. r., Vranić 2005: 187), tako i u drugim govorima pazinske skupine (Bazgalji, Bertoši, Heki i Tinjan: *izniknit*, *kleknit*, *nagnit*, *puhnit*, *stisnit*, Vranić 2005: 188–189). U beramskom je govoru također ovjeren dosljedan vokal *u* u leksičkim morfemima i vokal *o* u relacijskim morfemima: *na dup*, *edanput*, ali *dimboko*; *prido* 3. l. mn., *niećo* 3. l. jd. prez., *va Pulo* A, *Pulo* A, *južino* A jd. ž. r., *so*, *niso*, *buodo* 3. l. mn. prez. (diftong od *ō*), *za to vojsko* A jd. ž. r., *sabḷo* A jd. ž. r. (Šimunović 2011: 267–268), *nutre*, *u vojničko* A jd. ž. r., *penzijo* A jd. ž. r. (Pliško 2003: 282–283).

U analiziranom je dijelu Temporala *u* dominantno i u leksičkim i u gramatičkim morfemima, kao što je već normativno u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku jer je stražnji nazal zamijenjen vokalom *u* u 12. st. (Matasović 2008: 171), primjerice: *suditi*, *budi* (1b), *do zubь* (1d), *ruki* (2b), *budete*, *sudête* (2c), *suda* (2b, 3b), *sudь* (7d), *budetь* (2d), *muža* (3a), *zubomь* (3a), *tuga* (3c), *sucîmь ego sudomь* (3d), *smucêniemь* (3d), *dubь* (8d), *sud'ca* (9a), *nasudь / nasutь*[13] (9b); *pridu* 3. l. mn. prez. (1a), *sa siloû mnogoû* I jd. ž. r. (1c), *sutь* 3. l. mn. prez., *vsaku glavu* A jd. ž. r., *zemlû pokrivaûĉû* A jd. ž. r. (1d), *budutь* 3. l.

13 U primjeru *na sutь* A jd. (uz uobičajeno *sudь*) provedeno je obezvučenje finalnoga suglasnika svojstveno i mnogim čakavskim ekavskim govorima, pa tako i beramskomu govoru, npr. *medvet*, *dup* (Šimunović 2011: 267–268).

mn. prez. (2c), *napadutь* 3. l. mn. prez. (9a), *tugi* N mn. (9d), *muku* A jd. (10c), ali *sobotь* (2b), *v sobotu* A jd. (1a, 18a). Potonji bi se primjer, svojstven mnogim ekavskim govorima (Vranić 2005: 183–191), mogao tumačiti kao primjer s refleksom *o* u leksičkom morfemu. Međutim, lik je *sobota* uz *sǫbota* i *sǫbotъ* svojstven i staroslavenskim tekstovima (Damjanović i dr. 2004: 248, 265).[14]

Istodobno, u govoru Berma slogotvorno *l* ima jedinstvenu zamjenu vokalom *u*: *vuk*/*uk*, *vuče* 3. l. jd. prez., *kunen* 1. l. jd. prez., *stukla*, a u tekstu je *Brevijara* zadržano u svim primjerima: *napl'nilь* (1b), *plnь*, *isplnь* (2a), *obliči(te)* (2b, 2c), *vlna* (2c), *pl'na* (2d), *oblêčena* (3a), *pltь* (3b), *v sl'nci* (3c), *hl'mi* (4b), *stlpь* (8d). Primjer je to koji svjedoči o pisarevim težnjama k održanju staroslavenske tradicije (Vrana 1951: 129, Damjanović 2011: 287).

2.7. *Prefiks* vi-

Neizmijenjen je prefiks *vy*- nakon promjene *y* > *i* zadržan u dijelu primjera, kao u većini sjevernočakavskih govora, i u pazinskom tipu, pa i u govoru Berma: *vilest*, *vihitat*, *vibrat* (Vranić 2005: 273).

U analiziranom dijelu Temporala zabilježeni su primjeri: *vihititi se* (1b), *vihiti* 2. l. jd. imp. (7b), *vitrg'nevê* 1. l. dv. prez. (9d), *vistupi* 3. l. jd. aor. (17a). Iako se u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima prefiks *vi*- određuje arhaizmom (moravizmom), u hrvatskoglagoljskim su se tekstovima takvi primjeri vjerojatno lakše održali zahvaljujući kontinuitetu toga prefiksa u sjeverozapadnim čakavskim govorima (Mihaljević 1997: 123).

3. Zaključak

Prema analiziranim se značajkama u prvome dijelu Temporala *Drugoga beramskoga brevijara* ne može zaključiti je li se rabio u Bermu niti da odražava elemente središnjih istarskih govora, pa ni pazinske skupine kojoj pripada govor Berma. Među istraživanim fonološkim osobitostima dvije su relevantne za pobližu atribuciju zapisa spomenutoj skupini govora, uključujući i beramski govor: dosljedan ekavski refleks *jata* u leksičkim i u gramatičkim morfemima i različiti odrazi stražnjega nazala (*o* i *u* u leksičkim morfemima, *o* u gramatičkim morfemima, ali *ni* < *ny u sufiksu infinitivnih osnova glagola druge vrste). No zabilježeni ekavski refleksi *jata* u leksičkim morfemima nisu

14 Primjer *sodu* (10d) mogao bi se ubrojiti među reflekse stražnjega nazala (u tom se slučaju najprije provodi zamjena nazala *ę* s *ǫ* u makedonsko-bugarskom predlošku), međutim vjerojatno je riječ o zamjeni glagoljičnoga *e*, kao što objašnjava M. Mihaljević. V. https://beram.stin.hr/hr/word/3951/sodu.

neuobičajeni ni u drugim hrvatskoglagoljskim kodeksima koji su nastali izvan istarskoga područja, a ikavski je refleks u ovome dijelu Temporala samo iznimkom, te se za nj ne može potvrditi utjecaj ikavsko-ekavskoga predloška, kao što je slučaj s fragmentom Sanktorala ovoga brevijara (Mihaljević 2011). Zamjene stražnjega nazala u analiziranom korpusu ne prate distribuciju pazinske skupine govora, već hrvatsku crkvenoslavensku normu. Ostali analizirani elementi ili su općečakavski (uporaba veznika *začь* / *zač'*, prijedlog i prefiks *va(-)*, primjeri zamjene prednjega nazala vokalom *a* iza *j*, *č*, *ž*, promjena **dj* > *j*) ili su odraz starine (prefiks *vi*-). Primjer zamjenice *če*, što je posvjedočen i u analizi provedenoj na fragmentu Sanktorala (Mihaljević 2011: 133), upućuje na predložak iz središta krčko-istarskih kodeksa, omišaljsko-vrbenskoga tipa govora.

Prema drugim se promatranim jezičnim značajkama u analiziranomu dijelu Temporala neosporno može utvrditi utjecaj čakavskoga govornoga jezika. Vjerojatno će istraživanje ostalih dijelova Temporala više no fragmenta analiziranoga u ovom članku, u kojem je pisar, svjestan da je riječ o samom početku liturgijskoga teksta, nastojao što dosljednije očuvati hrvatski crkvenoslavenski jezik, omogućiti preciznije zaključivanje o podrijetlu prijepisa (i predloška) *Drugoga beramskoga (ljubljanskoga) brevijara*.

Izvor

Badurina Stipčević, Vesna, Ivan Botica, Margaret Dimitrova, Marija-Ana Dürrigl, Iskra Hristova Šomova, Ana Kovačević, Kristijan Kuhar, Milan Mihaljević, Ljiljana Mokrović, Sandra Požar, Andrea Radošević, Marinka Šimić, Jozo Vela, Jasna Vince, Josip Vučković, Sanja Zubčić, Mateo Žagar (2015), *Preslovljeni Temporal Drugoga beramskog (ljubljanskog) brevijara*, Staroslavenski institut, Zagreb (dostupan na https://beram.stin.hr/hr/transliteration/53)

Literatura

Belić, Aleksandar (1909), "Zamětki po čakavskimъgovoramъ", *Izvěstija Imper. akad. Naukъ* XIV, 2, St. Peterburg, 181–266.

Bičanić, Ante, ur., (2009), *Povijest hrvatskoga jezika*. *Knj. 1*, *Srednji vijek*, Croatica, Zagreb

Bičanić, Ante, ur. (2011), *Povijest hrvatskoga jezika*. *Knj. 2*, *16. st*., Croatica, Zagreb

Brozović, Dalibor (1973), "O hrvatskom književnom jeziku 16. st.", *Zbornik Zagrebačke slavističke škole* 1, Zagreb, 129–135.

Brozović, Dalibor (1988), "Čakavsko narječje", u: Brozović, Dalibor, Pavle Ivić, *Jezik srpskohrvatski / hrvatskosrpski*, *hrvatski ili srpski*, JLZ "Miroslav Krleža", Zagreb, 80–90.

Damjanović, Stjepan, Ivan Jurčević, Tanja Kuštović, Boris Kuzmić, Milica Lukić, Mateo Žagar (2004), *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, Matica hrvatska, Zagreb

Damjanović, Stjepan (2011), "Jezik hrvatskih glagoljičnih tekstova", u: A. Bičanić, ur., *Povijest hrvatskoga jezika*. *Knj. 2*, *16. st*., Croatica, Zagreb, 275–322.

Horvat, Marijana (2005), "Crkvenoslavenski elementi u starohrvatskim oporukama", u: S. Damjanović, ur., *Drugi Hercigonjin zbornik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 145–158.

Ivić, Pavle (1961), "Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske", *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 6, Novi Sad, 191–212.

Kalsbeek, Janneke (1983), "Prilog proučavanju vokalnih sustava sjeverozapadnočakavskih govora u Istri", *Dutch Contributions to the Ninth International Congress of Slavists (Studies in Slavic and General Linguistics* 3), 247–264.

Kapetanović, Amir (2011), "Čakavski hrvatski književni jezik", u: A. Bičanić, ur., *Povijest hrvatskoga jezika*. *Knj. 2*, *16. st*., Croatica, Zagreb, 77–124.

Kapetanović, Amir (2016), *Jezik u starim versima hrvatskim*, Književni krug, Split

Kuzmić, Boris (2009), "Jezik hrvatskih srednjovjekovnih pravnih spomenika", u: A. Bičanić, ur., *Povijest hrvatskoga jezika. Knj. 1*, *Srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 405–455.

Kuzmić, Boris (2011), "Jezik hrvatskih pravnih tekstova", u: Bičanić, Ante (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika*. *Knj. 2*, *16. st*., Croatica, Zagreb, 323–386.

Lukežić, Iva (2005), "Jezik grobničke brašćinske knjige (16. i 17. stoljeće) kao dijalektološki predložak", *Drugi Hercigonjin zbornik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 223–246.

Lukežić, Iva (2012), *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*, Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskoga sabora Grobnišćine, Zagreb

Lukežić, Iva (2015), *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 2. Morfologija*, Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskoga sabora Grobnišćine, Zagreb

Małecki, Mieczysław (1930), "Przegląd słowiańskich gwar Istrji", *Prace Komisji językowej* 17, Polska Akademja umiejętności, Kraków, 1–160.

Matasović, Ranko (2008), *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb

Milan Mihaljević (1997), "Jezična slojevitost *Brevijara Vida Omišljanina* iz 1396. godine", *Filologija* 29, 119–138.

Mihaljević, Milan (2009), "Hrvatski crkvenoslavenski jezik", u: A. Bičanić, ur., *Povijest hrvatskoga jezika*. *Knj. 1*, *Srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 283–349.

Mihaljević, Milan (2011), "Bilješke o jeziku *Drugoga beramskoga brevijara*", *Tabula* 9, 126–139.

Mihaljević, Milan (2014), "Uvod", "Pismo i fonemski sustav", "Zamjenice", u: M. Mihaljević, A. Šikić, ur., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, Zagreb, 9–22, 49–90, 133–150.

Mihaljević, Milan, Anita Šikić, ur. (2014), *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, Zagreb

Moguš, Milan (1977), *Čakavsko narječje. Fonologija*, Školska knjiga, Zagreb

Pliško, Lina (2003), "Mjesni govor Berma", *Beram u prošlosti (radovi sa Stručno-znanstvenog skupa o prošlosti Berma i okolice održanog u rujnu 2000. godine i naknadno prikupljeni)*, *Pazinski memorijal*, knj. 25, Katedra Čakavskoga sabora za povijest Istre, Pazin, 279–295.

Požar, Sandra (2014), "Pridjevi", u: M. Mihaljević, A. Šikić, ur., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, Zagreb, 151–188.

Ribarić, Josip (1940), "Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri", *Srpski dijalektološki zbornik* 9, 1–207.

Šimunović, Petar (1985), "Mozaik istarskih govora", *Istra* 3/4, 66–73.

Šimunović, Petar (2011), *Čakavska čitanka*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb

Ujčić, Rudolf (1985), "O jednoj dijalektološkoj zabludi pri određivanju granica starosjedilačkoga govora pazinsko-žminjskoga dijalekta", *Istra* 3/4, 73–90.

Vermeer, Willem (1982), "On the principal sources for the study of Čakavian dialects with neocircumflex in adjectives and *e* presents", *Studies in Slavic and General Linguistics* 2, 279–340.

Vince, Jasna (2014), "Imenice", u: M. Mihaljević, A. Šikić, ur., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, Zagreb, 91–132.

Vrana, Josip (1951), "Hrvatskoglagoljski blagdanar", *Rad JAZU* 285, Zagreb, 95–179.

Vranić, Silvana (2005), *Čakavski ekavski dijalekt: sustav i podsustavi*, Biblioteka časopisa Fluminensia, Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskoga sabora Kostrena, Rijeka

Vranić, Silvana, Sanja Zubčić (2013), "Dialects in and around small urban centres in the northern Čakavian area. The current situation", u: *Language Varieties Between Norms and Attitudes.* South Slavic Perspectives. Proceedings from the 2013 CALS Conference, A. Peti-Stantić, M. Stanojević, G. Antunović, ur., Peter Lang Edition, Frankfurt am Main, 49–68.

Zubčić, Sanja (2006), *Akcenatski tipovi imenica i glagola u sjeverozapadnim čakavskim govorima (sinkronijski i dijakronijski aspekt)*, doktorska disertacija u rukopisu, Rijeka

Zubčić, Sanja (2010), "Jezične značajke Greblova *Tlmačenja od muki gospoda našego Isuhrsta* (prilog dijakronijskoj dijalektologiji)", *Riječki filološki dani* 8, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka, 631–646.

Zubčić, Sanja (2014), "Cakavizam u Rijeci (prilog dijakronijskoj dijalektologiji)", *Etymologica diachronica Slavica*, *w 75. Rocznicę urodzin Profesora Wiesława Borysia*, Instytut Sławistycna, Warszawa, 459–474.

Some Dialectal Traits in the *Second Beram (Ljubljana) Breviary* (Exemplified by the First Part of the Temporal)

Abstract

Members of the Scientific Centre of Excellence for Croatian Glagolitism have taken an interdisciplinary approach to the study of four Croatian Glagolitic codices created in Beram in the 14th and 15th centuries which are stored at the National and University Library of Slovenia in Ljubljana. In this text, we compare, taking into the account the (un)reliability of old texts as dialectal samplers, the traits that differ from the Croatian Church Slavonic traits and that appear on the first twenty pages of the Temporal of the Second Beram (Ljubljana) Breviary with the results of research of the contemporary dialect of Beram. The methodology applied is that of diachronic, i.e. historical dialectology. The aim is to try to determine if there are any similarities to the traits of the group of dialects that the dialect of Beram belongs to, either those common to other Chakavian dialects, or specific to the group of dialects the dialect of Beram belongs to. This would contribute to more conclusive findings on whether this breviary was only used in Beram or whether it was also written, and to what extent, so that it would reflect the traits of the group of dialects the dialect of Beram belongs to.

Key words: *Second Beram (Ljubljana) Breviary*, *Temporal*, *Croatian Glagolitism*, *the Croatian Church-Slavonic language*, *Chakavian dialect*, *the dialect of Beram*

UDK: 091:003.349]:811.163.4*3(044)“17/18”
003.349:930.272(497.6)“17/18”
Pregledni naučni rad

Mehmed KARDAŠ i Enisa BAJRAKTAREVIĆ

Krajišnička pisma Arhiva Ruske nacionalne biblioteke u Sankt-Peterburgu

KLJUČNE RIJEČI: *Arhiv Ruske nacionalne biblioteke u Sankt-Peterburgu*, *zbirka Ivana Berčića*, *krajišničko pismo*, *bosančica*, *grafija*, *jezik*

U radu se analiziraju krajišnička pisma iz zbirke Ivana Berčića koja se čuvaju u Arhivu Ruske nacionalne biblioteke u Sankt-Peterburgu. Pored pisama koja je nedavno objavila S. O. Vjalova (2014), analiziraju se i transliteriraju i dva neobjavljena: pismo Ahmet-bega Jusufbegovića (ОР РНБ, Берч. 66), kapetana Bihaćke krajine, upućeno skradinskome guvernaduru, te pismo Mahmut-bega Salihpašića (ОР РНБ, Берч. 62), ostrvičkog kapetana i zapovjednika Ostrvičke krajine, upućeno serdaru Paosavljeviću, zapovjedniku Šibeničke krajine. Ovom prilikom komentiraju se najvažnije paleografske, grafijske i jezičke specifičnosti ovih pisama.

Nekoliko bosaničnih isprava iz osmanskoga perioda koje su pohranjene u Ruskoj nacionalnoj biblioteci u Sankt-Peterburgu nedavno je bilo predmet istraživanja Svetlane Olegovne Vjalove (2014), u čijem su radu, pored ćirilične transkripcije, objavljeni i faksimili najznačajnijih isprava. Odabrani bosanični dokumenti iz ove kolekcije, nastali na prostoru Dalmacije i bosanskih graničnih područja u periodu od 16. do 19. stoljeća, odnedavno su dostupni i na stranici Ruske nacionalne bliblioteke,[1] među kojima su i dva pisma koja dosad nisu transliterirana. Ove ćirilične isprave dio su nekoliko zbirki Ruske nacionalne biblioteke: zbirke I. Berčića, zatim fonda K. F. Kalajdoviča, dok se u kolekciji ruskog slaviste V. N. Korabljova nalazi dvojezična bujuruldija (Coll.

1 Bosanični dokumenti dostupni su na stranici RNB: http://expositions.nlr.ru/ex_manus/bosancica/bosancica.php.

№ 372, № 8) bosanskog valije iz juna 1807. godine pisana na osmanskom jeziku divani pismom i bosanskom jeziku neobičnom verzijom bosanične grafije.

O tome kako su neki od ovih dokumenata dospjeli u Rusku nacionalnu biblioteku izvještava u spomenutom radu S. O. Vjalova; bujuruldija bosanskog valije najvjerovatnije je u posjed V. N. Korabljova došla tokom njegove posjete Bosni i Srbiji devedesetih godina 19. stoljeća (2014: 231), dok je zbirku koju je sastavio zadarski svećenik Ivan Berčić (1824–1870), u to vrijeme član JAZU-a u Zagrebu, 1874. godine otkupila tadašnja Imperatorska javna biblioteka u Petrovgradu, a današnja Ruska nacionalna biblioteka.[2] Zbirku čine glagoljični i ćirilični dokumenti, a u ovome radu pažnja će biti usmjerena na ćiriličnu korespondenciju bosanskih upravitelja koja je dio spomenute zbirke; u njoj se, pored pisama koja je objavila S. O. Vjalova – pisma Salih-paše Kulenovića i Hadžibega Kulenovića – nalaze i dva koja dosad nisu transliterirana – pisma Mahmut-bega Salihpašića i Ahmet-bega Jusufbegovića. Tačnije, ovdje će se razmatrati sljedeća bosanična pisma:

- Pismo Mahmut-bega Salihpašića (ОР РНБ, Берч. 62), ostrvičkog kapetana i zapovjednika Ostrvičke krajine, upućeno serdaru Paosavljeviću, zapovjedniku Šibeničke krajine, napisano poslije 1135. hidžretske, odnosno 1722–1723. godine. Sadržaj pisma odnosi se na liječenje opsjednutog Omerage te poslove u vezi s prodajom ovnova;
- Pismo Ahmet-bega Jusufbegovića (ОР РНБ, Берч. 66), kapetana Bihaćke krajine, upućeno skradinskome guvernaduru, nastalo poslije 1140. hidžretske, odnosno 1727–1728. godine. Sadržaj je pisma rješavanje duga u iznosu od četiri groša koja je Petar Klasti dužan stanovitom Stanivuku;
- Pismo Salih-paše Kulenovića (ОР РНБ, Берч. 67) upućeno Crnogači 1209. hidžretske, odnosno 1794–1795. godine. Pismo pojašnjava nastale novčane nesporazume između Salih-paše i Crnogače;
- Pismo Hadžibega Kulenovića (ОР РНБ, Берч. 69) upućeno majoru Lipicu u Lapac maja 1822. godine. Sadržaj ovoga pisma predstavlja upozorenje povodom pucnjave topova koja će se izvesti u čast carevog sina.

Kao što saznajemo iz uvodnih pasaža pisama navedenih velikaša, ona su nastala na prostoru bosanskoga krajišta, a upućena su hrvatskim velikašima u Habsburškoj monarhiji. Pisma predstavljaju dio ćirilične korespondencije bosanskih upravitelja iz osmanskoga razdoblja koja se odvijala u periodu od

2 O Berčićevoj zbirci, kao i o tome šta ona sadrži, vidi: http://www.croatianhistory.net/etf/bercic.html.

16. do 19. stoljeća; dva od navedenih pisama nastala su u prvoj polovini 18. stoljeća, dok su dva pisma porodice Kulenović nastala krajem 18. i u prvoj polovini 19. stoljeća. Sva četiri navedena pisma ujedno predstavljaju zanimljiv prilog proučavanju jezika diplomatske prijepiske bosanskih upravitelja, koja je sačuvana u više od pet stotina primjeraka (Nakaš 2011: 9). Nedavno su ova pisma bila predmetom paleografsko-jezičkog ispitivanja L. Nakaš (2010), koja je i transkribirala najveći broj pisama, te je upravo ovo istraživanje polazište u ovom radu. Pored toga, i transliteracija pisama u ovom radu slijedi model koji je uspostavila L. Nakaš u svojoj antologiji ćiriličnih pisama (2015).

Pismo OP РНБ, Берч. 62, čiji je pošiljalac Mahmut-beg Salihpašić (dalje: MS), ostrvički kapetan i zapovjednik Ostrvičke krajine, upućeno je serdaru Paosavljeviću, zapovjedniku Šibeničke krajine. Pismo je nastalo poslije 1135. hidžretske, odnosno 1722–1723. godine i dosad nije transliterirano:

од нас г̈ махмꙋт бєга салнхпашнћа капнтана ост|рвнӱкога заповнднника свє острвнӱкє краннє ꙋзв|ншєномє нзабраномє свакє г̈ос.·.кє фалє днкє ӱастн| достоѣномє г̈·· сєрдарꙋ паосавлєвнћꙋ свє шнбєннӱ|кє краннє заповнднникꙋ како момє братꙋ н побратн|мꙋ н ꙋфанꙋ прнѣатєлꙋ поклон н драго поздравлєнє

потом тога како мн доѣдє по мєхн ваша пощωвана| кннга нз нє разꙋмнсмо що нам пншєтє нзрадн мога бр|ата н твога омєрагє да мꙋ ѣє мало лакшє ѣєда бог д|а братє тє то вндимо оӱнма н пншєтє да нма о сплєтꙋ| лнкар да ћєтє га нємꙋ воднтн бог тн а дꙋша тн ӱн|нн н лнӱн а за нашє благо ако бог да тє сє нзлнӱн тєб|н братє н свнм лнкаром пощно мꙋкꙋ нзправнтн| а знамо вн нєг нє датє ннштa алн сє ѣа с тнмє старам| нєка омєрагє ѣош коѣн дан тамо а що пншєтє да г|оворє лнкарн на нємꙋ ннѣє сотона вєћє мꙋ ѣє свє ꙋ г|лавн тако братє дрꙋго нє мнслн вєћє сꙋ на нємꙋ со|тонє н да нма ӱєтрнаѣєст сннова ꙋстма кажє н кад| єга тамо послах о^{н}да казнвашє да сꙋ сє сотонє поб|нлє од шама до борнӱвӱа снклн сє н он сє ондн прн|годнѣо н да ѣє ранєн н ӱєтнрн снна да сꙋ мꙋ погннꙋла| вєћє како ѣє ꙋразꙋмнтє сє а що мн пншєш радн овн|ова нмам трн ӱєтнрн стотннє овнова кога ћєш п|ослатн на мꙋштрꙋ нєка доѣдє нєћємо скратнтн| н поздравламо вашꙋ госпоѣꙋ а моѣꙋ снахꙋ н остало| по дворꙋ вашємꙋ н поздравла тє моѣ маѣка пашн|ннӱа н госпоѣꙋ твоѣꙋ н с тнмє да смо лнпо здраво| ꙋ краннн

Od nas g(ospodina) Mahmut-bega Salihpašića, kapitana ost|rvičkoga, zapovidnika sve Ostrvičke krajine, uzv|išenome, izabranome, sva-

ke gos(pods)ke fale, dike, časti| dostojnome g(ospodinu) serdaru Paosavḷeviću, sve Šibenič|ke krajine zapovidniku, kako mome bratu i pobrati|mu i ufanu prijateḷu, poklon i drago pozdravḷeńe.

Potom toga, kako mi dojde po Mehi vaša poštovana| kńiga, iz ńe razumismo što nam pišete izradi moga br|ata i tvoga Omerage, da mu je malo lakše, jeda Bog d|a, brate, te to vidimo očima. I pišete da ima o Spḷetu| likar, da ćete ga ńemu voditi, Bog ti, a duša ti či|ni i liči, a za naše blago, ako Bog da, te se izliči, teb|i brate i svim likarom poštno muku izpraviti|. A znamo vi ńeg ne date ništa, ali se ja s time staram|. Neka Omerage još koji dan tamo. A što pišete da g|ovore likari na ńemu nije sotona, veće mu je sve u g|lavi, tako brate drugo ne misli, veće su na ńemu so|tone i da ima četrnajest sinova, ustma kaže. I kad| jega tamo poslah, onda kazivaše da su se sotone pob|ile od Šama do Boričć(i) vča, sikli se i on se ondi pri|godijo, i da je rańen, i četiri sina da su mu poginula|, veće kako je, urazumite se. A što mi pišeš radi ovn|ova, imam tri-četiri stotine ovnova. Koga ćeš p|oslati na muštru, neka dojde, nećemo skratiti|. I pozdravḷamo vašu gospoju, a moju snahu, i ostalo| po dvoru vašemu. I pozdravḷa te moja majka paši|nica, i gospoju tvoju. I s time da smo lipo zdravo| u krajini.

Verzija bosančice kojom se služi ovaj pisar posebno je zanimljiva po ukrasnim kombinacijama slova с i nekog drugoga grafema, a upravo se u ovim kombinacijama vidi veza s klasičnom diplomatskom minuskulom (Nakaš 2015: 163), iako je pismo nastalo u prvoj polovini 18. stoljeća. Naime, u unutrašnjosti slova с, čiji luk dopire do ivica četverolinijskoga sistema, smješteno je neko drugo slovo, pa se u pismu sreću ovakve grupe: Св, Сн, Ст, Сл, Сп, Со, Сꙋ. Ovaj pisar piše različite verzije slova г, od jednopotezne koja prelazi u donji dio četverolinijskog sistema, uz varijantu koja može biti presječena i s nadrednim tačkama, do oblika u skraćenici *gospodin*. Slovo б je tipično bosanično, a kod ovoga pisara đerv ima dvije prečke. Pod utjecajem arebičke grafije dolaze tačke iznad slova ў, a specifični su i ovi grafemi: д, slova н i х su slična, a slovo р je položeno. Kao opća pravopisna crta bosanične grafije osmanskoga perioda izdvaja se pisanje slova jat za vrijednost /j/: достоѣномє, прнѣатєлꙋ, доѣдє, ѣє, ѣош, маѣка, госпоѣꙋ, slovo đerv ima vrijednost /ć/: салнхпашнћа, паосавлєвнћꙋ, ћєтє, вєћє, ћєш, dok slovo ў ovaj pisar upotrebljava za vrijednosti /č/ć/c/: острвнўкога, ўастн, оўнма, борнўвўа, пашнннўа. On koristi i slovo *šta*, iako ima i kombinaciju *š+t*: що, пощно, нншта. U njegov inventar ulazi i slovo omega: пощѡвана.

Kapetan Bihaćke krajine Ahmet-beg Jusufbegović (dalje: AJ) uputio je poslije 1140. hidžretske, odnosno 1727–1728. godine pismo (ОР РНБ, Берч. 66) neimenovanom skradinskome guvernaduru. Rukopis pisma identičan je bosaničnim pismima HAZUćir.X-137 i X-138, koja su napisana 1727. godine, a upućena su generalu Maksimilijanu Ernestu.[3] Ni ovo pismo dosad nije transliterirano:

од нас гос: гос:на ахмет бега ѣусуфбеговнћа капнтана бнх|ћа н краѣнне бнхаћке заповнднка у свем вене внсоко| н пощованому н свакє фалє н днкє ўастн госпоскє достоѣно|мє гос: гос:ну гувєрнадуру скраднскомє заповнд|нку вєлєдраго поздравлєнє како заповнднку вазда|

а потом тога пншємо вашоѣ мнлостн зарадн нашєга ўовнка| станнвука како му ѣє дужа$_{н}$ ваш ўовнк пєтар кластн ўєтнрн| гроша дєбєла пак му нєћє да платн ѣє лн право да ов| снромах за своѣє толнко врнмєна страѣа н трошн| ходєћн зрадн тога проснмо вас да то наплатнтє овом| нашєм ўовнку од рєўєнога пєтра да буде прав н с мн|ром коѣн ходє вашн лудн по нашоѣ зємлн ако лн нєћє|тє на то глєдам одговора од вас защо могу н ѣа| наплатнтн од вашн лудн у нашоѣ зємлн нєго прнв|лє обзнанам вашоѣ мнлостн да внднмо н вашу| правнўу тако вала да ѣє то по правнўн| с тнмє да стє здраво

Od nas gos(podina), gos(podi)na Ahmet-bega Jusufbegovića, kapitana Bih|ća i krajine bihaćke zapovidnika, u svem vele visoko| i poštovanomu i svake fale i dike, časti gosposke dostojno|me, gos(podinu), gos(podi)nu guvernaduru, skradinskome zapovid|niku, veledrago pozdravļeńe kako zapovidniku vazda|.

A potom toga, pišemo vašoj milosti zaradi našega čovika| Stanivuka, kako mu je dužan vaš čovik Petar Klasti četiri| groša debela, pak mu neće da plati. Je li pravo da ov| siromah za svoje toliko vrimena straja i troši| hodeći? (I)zradi toga prosimo vas da to naplatite ovom| našem čoviku od rečenoga Petra, da bude prav i s mi|rom koji hode vaši ļudi po našoj zemļi. Ako li neće|te, na to gledam odgovora od vas, zašto mogu i ja| naplatiti od vaši ļudi u našoj zemļi. Nego priv|ļe obznańam

3 Pisma HAZUćir.X-137 i X-138 pohranjena su u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, a nedavno ih je objavila L. Nakaš (2010) u *Dodatku doktorskoj disertaciji: Krajišnička pisma iz Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*.

vašoj milosti da vidimo i vašu| pravicu. Tako vaļa da je to po pravici|. S time da ste zdravo!

Najvažnije morfološke odlike slovnih formi ovoga pisara, na temelju pisama HAZUćir.X-137 i X-138, izolirala je L. Nakaš u studiji o krajišničkim pismima, te, budući da je riječ o istom pisaru, isto važi i za ovo pismo. Tamo se navode ove paleografske crte: slovo za /c/č/ nešto je veće, slovo đerv ima dvije poprečne crtice, a slova п, ш, т iskošena su za više od 45°, , , dok je slovo р položeno (2010: 129). Kod ovoga pisara i ostala su slova uglavnom iskošena: а, н, ѣ, д, є, a neobična je i rešetkasta forma slova в. U pismu ima i primjera kurzivnog vezivanja slova: гѹвєрнадѹрѹ, снромах, uz često preklapanje slova р i а страѣа. Najvažnije ortografske karakteristike pisara ovih pisama jesu sljedeće: slovo jat služi za /j/: ѣѹсѹфбєговнѣа, краѣнне, достоѣномє, вашоѣ, своѣє, ѣє, đerv ima vrijednost /ć/: ѣѹсѹфбєговнѣа, бнхѣа, нєѣє, dok kao rezultat utjecaja arebičke grafije slovo ӱ /č/ služi i za vrijednost /c/: правнӱѹ, правнӱн.

Pismo Salih-paše Kulenovića (dalje: SK) upućeno Crnogači 1209. ili 1794–1795. godine pokazuje također osobenu morfologiju ćirilične grafije. Slovo а kod ovoga je pisara dvopotezno, na stablo koje se prema dnu zavija dolazi kukica , , slovo б je položeno , dok slovo ѹ ispisuje jednim potezom . Iznad slova ч dolaze dvije tačke , a slovo д je tropotezno . Položena varijanta slova р podsjeća na latinično slovo *e*, a vrlo je inventivna i forma slova г. Kod ovoga pisara slovo н je dvopotezno, a slovo є posve gubi luk . Ima i primjer kurzivnog vezivanja slova: то. Ovaj pisar nema slovo jat, pa za vrijednost /j/ piše slovo н: нєсн, трнманєст, нєдан. Za /č/ć/ ima samo jedno slovo ӱ: кѹлєновнӱа, ӱннн, ӱєш, раӱѹн, a na mjestu slogotvornog *r* dolazi *ri*: пнрвога, днржао.

Najmlađe od ovih pisama (ОР РНБ, Берч. 69) nastalo je u maju 1822. godine. Pošiljalac je pisma Hadžibeg Kulenović (dalje: HK), a upućeno je majoru Lipicu u Lapac. Kod ovoga pisara slova п, ш, т također su iskošena , , , posebna je i forma izvijenog slova б, slovo г gotovo je ravno, a čini ga stup koji je na sredini presječen , в je rešetkasto , slovo ч piše se slično latiničnom slovu *v*. Utjecaj latinice moguće je pretpostaviti u obliku slova м, dok se kod pisanja slova ц i ћ pokušava stvoriti barem minimalna razlika zavijanjem donjeg poteza. I u ovom pismu ima kurzivnog vezivanja slova срєцом, момѹ момѹ. Ni ovaj pisar nema slova jat, nego za vrijednost /j/ koristi slovo н: данєм, вндманєра, твонє, a slovo а služi za sekvencu /ja/: прнатєлѹ, а жєлнм (= *ja* želim). Slovo ч služi mu za afrikate /ǯ/ i /č/: хаун, кѹлєновну, a slovo ц za /ć/: срєцом.

Jezičke posebnosti ovih pisama nedvojbeno ih smještaju u zapadnobosanski ikavskošćakavski areal starije epohe. Na prvom je mjestu zanimljiv refleks jata, koji je, s obzirom na prostor na kojem su nastala pisma, očekivano gotovo dosljedno ikavski:

AJ: [**капитана** бихћа и краћине бихаћке **заповидника**], [пишемо вашоћ милости заради нашега **ӱовика** станивӱка како мӱ ће дӱжан ваш **ӱовик** петар класти], [ће ли право да ов сиромах за своће толико **вримена** страћа]; MS: [г̈·· сердарӱ паосавлевићӱ све шибенӱке краине **заповидникӱ**], [да има о сплетӱ **ликар**], [а дӱша ти ӱнни и **лиӱи** а за наше благо ако бог да те се **излиӱи** тебн брате и свим **ликаром** пощно], [и он се **онди** пригоднћо], [да сӱ се сотоне побиле од шама до борнӱвӱа **сикли** се], [и с тиме да смо **липо** здраво ӱ краини]; HK: [па:ка ми е **заповид**·дошла], [и данем ти као момӱ приателӱ и **вридноме** комшии нȧ знаниe], [да с тобом имадем лӱбав и **липо** приателство а и а желим такога **вридна** приатела имати]; SK: [што си се квартао брез моне: **заповиди**:].

Uočen je jedan jekavizam u pismu MS, a primjeri se ekavizama ne bilježe:

[и пишете да има о **сплетӱ** ликар да ћете га немӱ водити].

Fonem *h* postojan je u gotovo svim pozicijama, a njegova stabilnost upravo odlikuje ikavskošćakavske govore zapadne Bosne. Budući da se u grafiji nekih pisara ovih pisama mora pretpostaviti utjecaj arebice, najvjerovatnije je riječ o pisarima muslimanima, uostalom kao što je većinsko stanovništvo ovoga prostora muslimansko (Peco 2007: 338–339, Brozović 1966: 141). To potvrđuju primjeri čuvanja fonema *h* u svim pozicijama:

inicijalnoj – AJ: [за своће толико вримена страћа и трошн **ходећи**], [да бӱде прав и с миром коћи ходе вашн лӱди], [а на твоне приател **хаунбег** кӱленовиу]; *medijalnoj* – AJ: [од нас гос: гос:на **ахмет** бега ћӱсӱфбеговића капитана **бихћа** и краћине **бихаћке**], MS: [од нас г̈ **махмӱт** бега **салихпашића**], [тако ми доћде по **мехи** ваша пощωвана книга], [поздравламо вашӱ госпоћӱ а моћӱ **снахӱ**]; *finalnoj* – AJ: [ће ли право да ов **сиромах** за своће толико вримена страћа], MS: [и кад ега тамо **послах**].

Redukcija fonema *h* javlja se u finalnoj poziciji u pismu SK, i to u vlastitom imenu – *Salih-paša*, te u pismu AJ u zamjeničkom obliku *vaši*. Gubljenje

h u zamjeničkom obliku najjednostavnije se objašnjava oslabljenom artikulacijom, dok je u obliku vlastitog imena prije riječ o nesavršenosti grafije s obzirom na to da ovaj pisar nikako ne piše slovo χ.

AJ: [защо могꙋ н ѣа наплатнтн од вашн **лꙋдн**], SK: [од мєнє **салн** пашє кꙋлєновнѵа].

Fonemi *ĺ*, *ń* i *j* također su postojani:

ĺ: лꙋдн, зємлн, вала (AJ), паосавлєвнѣꙋ (MS), поздравлєнє (SK);
ń: обзнанам (AJ), поздравлєнє, нєг (MS), книга (HK);
j: краѣннє, достоѣномє (AJ), достоѣномє, ѣош (MS), данєм (HK).

U intervokalnom položaju *j* se javlja često: MS: ѵєтрнаѣєст, прнгоднѣо, SK: трннанєст; ovo je uobičajena pojava u ikavskim šćakavskim govorima (Peco 2007: 247–248). Redukciju ovog fonema ne nalazimo ni u primjerima: прнатєл, прнатєлство u pismu HK jer je riječ o grafijskoj osobini koja je rezultat izbacivanja iz upotrebe slova jat. Dakle, može se reći da sva pisma imaju stabilan fonem *j*, kao što je to inače osobina ikavskošćavskih govora (Peco 2007: 246).

Refleks praslavenskog jotovanja *j* < *d'* evidentira se u riječi *gospoja*, veoma raširenom leksemu toga vremena, koji se u takvom starom zapadnoštokavskom liku uglavnom i javlja u krajišničkim pismima (Nakaš 2010: 223):

MS: [н поздравламо вашꙋ **госпоѣꙋ** а моѣꙋ снахꙋ н остало по дворꙋ вашємꙋ н поздравла тє моѣ маѣка пашннѵа н **госпоѣꙋ** твоѣꙋ].

Prisutni su i primjeri novog jotovanja:

AJ: [вєлєдраго **поздравлєнє** како заповнднкꙋ вазда], [нєго прнвлє **обзнанам** вашоѣ мнлостн], MS: [поклон н драго **поздравлєнє**], [н **поздравла** тє моѣ маѣка], SH: [од мєнє салн пашє кꙋлєновнѵа **поздравлєнє** цнрногаѵн].

Oblik *znanije* u pismu HK moguće je tumačiti na dva načina: jedna mogućnost odnosi se na pisanje sufiksa *-ije* u sklopu pisanoga manira toga vremena, dok druga mogućnost ide u prilog verziji *znańe* budući da kod ovog pisara slovo н ima vrijednost /*j*/ ннєговє:

[н данєм тн као момꙋ прнатєлꙋ н врндномє комшнн на **знаннє**].

Glagoli složeni s *-iti* imaju neizmijenjenu sekvencu *-jd-*, što je također tipična dijalekatska osobina zapadnih govora koja je našla svoje mjesto i u pisanom izrazu:

MS: [потом тога како мн **доѣдє** по мєхн ваша пощѡвана книга], [нєка **доѣдє** нєћємо скратнтн].

Zapadnobosanski govori i prema prirodi afrikata zauzimaju posebno mjesto u šćakavskom govornom kompleksu. Ovdje ne nailazimo na nerazlikovanje afrikatskih parova, što potvrđuju i ова pisma, iako grafija ne mora uvijek odražavati takvo stanje.

č: ўастн, ўовнк, ўєтнрн, рєўєнога (AJ); острвнўкога, ўастн, оўнма, ўннн, нлнўн, ўєтрнаѣест (MS); ўннн, раўꙋн (SK), ѵас, ꙋѵннмо (HK);

ć: нєћє, ходєћ (AJ); да ћєтє, вєћє, ћєш (MS); срєцом (HK). U SK se bilježe primjeri *č* mjesto *ć*, što je rezultat nesavršenosti grafije: кꙋлєновнўа, ўꙋ (ću);

ǯ: хаѵн бєг (HK).

Iz oblasti morfologije uočavaju se množinski nastavci u D i I karakteristični za razdoblje u kojem su pisma nastala:

MS: [а за нашє благо ако бог да тє сє нзлнўн тєбн братє н **свнм лнкаром** пощно мꙋкꙋ нзправнтн], [н да нма ўєтрнаѣест снова **ꙋстма** кажє], HK: [па:ка мн є заповнд·дошла да **с топовн** ꙋѵннмо вєсєлє].

Javljaju se i stariji oblici zamjenica; lična zamjenica za 3. l. bilježi se u Ajd. u formi *jega*, dok se za pokaznu zamjenicu u N m.r. pojavljuje oblik *ov*:

MS: [н кад **єга** тамо послах о^{N}да казнвашє да сꙋ сє сотонє побнлє], AJ: [ѣє лн право да **ов** снромах за своѣє толнко врнмєна страѣа].

U pismu MS javlja se i akuzativni oblik zamjenice trećeg lica mjesto dativnog oblika:

[а знамо вн **нєг** нє датє нншта алн сє ѣа с тнмє старам].

U istom pismu i aorist kao kategorija vrlo je živ:

MS: [нз нє **разꙋмнсмо** що нам пншєтє], [н кад єга тамо **послах** о^{N}да казнвашє да сꙋ сє сотонє побнлє].

Glagol *imati* ima oblike po 1. Stevanovićevoj vrsti – *imadem*, ali se bilježi i oblik *imam*:

HK: [а єст мн од господнн· обєрстара вндманєра дошло пнсмо да с тобом **нмадєм** лȣбав], MS: [а що мн пншєш радн овнова **нмам** трн ўєтнрн стотнє овнова].

U pismima su prisutne verzije prijedloga *izradi*, *zaradi*, *poradi*, ali se javlja i lik *radi*.

AJ: [а потом тога пншємо вашоѣ мнлостн **зарадн** нашєга ўовнка станнвȣка], [**нзрадн** тога проснмо вас да то наплатнтє овом нашєм ўовнкȣ]; MS: [нє разȣмнсмо що нам пншєтє **нзрадн** мога брата], [а що мн пншєш **радн** овнова нмам трн ўєтнрн стотнє овнова].

Veznik *već* javlja se u formi *veće*:

MS: [на нємȣ ннѣє сотона **вєћє** мȣ ѣє свє ȣ главн тако братє дрȣго нє мнслн **вєћє** сȣ на нємȣ сотонє], [н да ѣє ранєн н ўєтнрн снна да сȣ мȣ погннȣла **вєћє** како ѣє ȣразȣмнтє сє].

Od leksičkih specifičnosti spomenut ćemo samo najzanimljivije, a to su imenice koje označavaju društvene uloge; pored turcizama *beg*, *serdar*, *paša*, u pismima se bilježi i nekoliko germanizama te jedan romanizam – *guvernadur*:

beg tur. bey AJ: [од нас гос: гос:на ахмєт **бєга** ѣȣсȣфбєговнћа], *serdar* tur. ← perz. *serdār* ← ser: glava MS: [достоѣномє ґ·· **сєрдарȣ** паосавлєвнћȣ свє шнбєннўкє краннє заповнднникȣ], *paša* tur. paşa ← başa SK: [од мєнє салн **пашє** кȣлєновнўа поздравлєнє цнрногаўн]; *general* njem. General ← lat. generalis SK: [зашто ўȣ тє: богмє пнсатн **знєралȣ** што сн сє квартао брєз монє: заповнднн:], *major* njem. Major ← šp. mayor ← lat. maior: veći, viši, stariji ← magnus: velik HK: [а єст мн од господнн· обєрстара **вндманєра** дошло пнсмо], *kapetan* njem. Kapitän ← fr. capitaine ← lat. capitaneus: prvak ≃ caput: vrh, glava MS: [од нас ґ махмȣт бєга салнхпашнћа **капнтана** острвнўкога], *oberstar* njem. pukovnik HK: [а єст мн од господнн· **обєрстара** вндманєра дошло пнсмо]; *guvernadur* tal. governatore AJ: [гос: гос:нȣ **гȣвєрнадȣрȣ** скраднскомє].

Literatura

Brozović, D. (1966), „O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. II. Zagreb.

Dešić, M. (1976), *Zapadnobosanski ijakavski govori*, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXI, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd.

Nakaš, L. (2010), *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo.

Nakaš, L. (2010b), *Dodatak doktorskoj disetaciji: Krajišnička pisma iz Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Filozofski fakultet, Sarajevo.

Nakaš, L. (2015), „Hrvatsko-bosanska ćirilična korespondencija 16. i 17. stoljeća“, *Filologija*, 62, Zagreb, 161–182.

Nakaš, L. (2015), *Bosanska ćirilična pisma*, Forum Bosnae, Sarajevo.

Peco, A. (2007), *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne*, I i II, Izabrana djela I–IV, Bosansko filološko društvo, Sarajevo.

Škaljić, A. (1966), *Turzicmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo.

Vjalova, S. O. (2014), „Horvatskie kirilličeskie pamjatniki XVI–XIX v. sobranija I. Berčiča v Rossijskoj nacionalьnoj biblioteke“, *Filologija*, 63, Zagreb, 223–243.

Borderers' Cyrillic Letters from Archive of the National Library of Russia in Saint Petersburg

Abstract

The work analyzes the borderers' Cyrillic letters from the Berčić Collection that are stored in the Archive of the National Library of Russia in Saint Petersburg. Besides the letters that have been recently published by S. O. Vjalova (2014), the work analyzes and transliterates two more unpublished letters: the letter of Ahmet-beg Jusufbegović (ОР РНБ, Берч. 66), captain of the Bihać province, addressed to the governor of Skradin, and the letter of Mahmut-beg Salihpašić (ОР РНБ, Берч. 62), captain and commander of the Ostrvice province, addressed to *serdar* Paosavljević, commander of the Šibenik province. The work also comments on the most important paleographical, orthographic and linguistic specificities of these letters.

Key words: *Archive of the National Library of Russia in Saint Petersburg*, *borderers' Cyrillic letter*, *old script "bosančica"*, *orthography*, *language*

UDK: 811.163.42:655.1(497.5)
Izvorni naučni rad

Sanja HOLJEVAC

Izdanja riječke tiskare Karletzky na hrvatskom jeziku kao izvor za jezikoslovna istraživanja*

KLJUČNE RIJEČI: *hrvatski jezik, tiskara Karletzky, Rijeka, 19. stoljeće, jezikoslovna istraživanja*

U Rijeci je od svojega osnutka 1779. godine pa do zadnjega desetljeća 19. stoljeća djelovala tiskara Karletzky. Pod vodstvom njezina utemeljitelja te potom njegovih nasljednika, redom članova češke obitelji Karletzky, u više od sto godina rada u toj su tiskari latinicom tiskana brojna izdanja različita tipa na latinskom, talijanskom, hrvatskom, mađarskom i njemačkom jeziku. Uz izdanja na drugim spomenutim jezicima, i ona na hrvatskom jeziku vrijedna su građa za istraživanje različitih segmenata hrvatske povijesti, posebice lokalne – riječke. S obzirom na vrijeme u kojemu su tiskana, izdanja tiskare Karletzky na hrvatskom jeziku važan su izvor i za istraživanje povijesti hrvatskoga književnoga jezika i standardizacijskih procesa od konca 18. do pred konac 19. stoljeća, i to na sjevernojadranskom, primarno čakavskom hrvatskom prostoru. U radu je stoga riječ o izdanjima tiskare Karletzky na hrvatskom jeziku kao izvoru za jezikoslovna istraživanja s naglaskom na mogućim pravcima istraživanja i jezikoslovne analize tih izdanja.

1. Uvod

Tijekom druge polovice 18. stoljeća i na sjevernojadranskom se hrvatskom narodnom i jezičnom području proširio štokavski književni jezik (Brozović 2008: 69, Moguš 1995: 129).[1] Razvijen i osnažen tijekom 17. i 18. stoljeća

* Ovaj je rad nastao u okviru znanstvenoga projekta *Hrvatska pisana baština od 17. do 19. stoljeća* (br. 13.04.1.2.03) voditeljice prof. dr. sc. Diane Stolac, koji financira Sveučilište u Rijeci.

1 Od 17. stoljeća stvaralaštvo na čakavskom književnom jeziku slabi, "ali se još dugo u tom razdoblju javljaju dosta brojni tekstovi što čuvaju kontinuitet čakavskoga književnog jezika" (Lisac 2013: 34); od polovice 18. stoljeća ono je sporadično sve do pojave dijalekatske

djelatnošću hrvatskih gramatičara i pisaca dalmatinskoga, dubrovačkoga, slavonskoga i bosanskofranjevačkoga kruga (usp. npr. Brozović 2008: 59–67, Moguš 1995: 80–140, Gabrić-Bagarić 2002, Katičić 2013, Vulić 2013, Farkaš Brekalo 2013, Ham 2013, Tafra 2012), taj iznadregionalni oblik hrvatskoga književnog jezika svoju je funkciju i primjenu otad širio i razvijao i na sjevernočakavskom području. O tome, uz ostalo, svjedoče i izdanja koja su u razdoblju od 1790. pa do 80-ih godina 19. stoljeća objavljena na hrvatskom jeziku u tiskari Karletzky u Rijeci. Ta su izdanja predmet ovoga rada.

Tiskara češke obitelji Karletzky djelovala je u Rijeci[2] od osnutka 1779. godine pa sve do zadnjega desetljeća 19. stoljeća (1889.). U stotinjak godina rada, u tome gradu znatno izloženu stranim društveno-političkim i jezičnim utjecajima (v. Klen 1988), u njoj je uz izdanja ponajviše na talijanskom, zatim na latinskom te u manjoj mjeri na mađarskom i njemačkom jeziku, na latinici tiskano i niz izdanja različita tipa na hrvatskom jeziku (v. Zolnai 1932, Blažeković 1953, Glogović 1984, Holjevac 2010). Među njima je više nabožnih knjiga (crkvene pjesme, lekcionar, obrednik, propovjedna literatura itd.), medicinsko-poučni pučki priručnik, početnica, katekizmi, školska izvješća, pravilnici, znanstvene rasprave, oglasi, proglasi, govori, književna djela (ponajprije u stihu), pravni priručnik itd.

Uz izdanja na drugim spomenutim jezicima, izdanja na hrvatskom jeziku vrijedna su građa za istraživanje različitih segmenata hrvatske povijesti, i nacionalne i lokalne – riječke te bliže okolice. Uz to, ona su i važan izvor za jezikoslovna istraživanja, posebice kao korpus tekstova za istraživanje hrvatske književnojezične povijesti i standardizacijskih procesa od konca 18. stoljeća do 80-ih godina 19. stoljeća na hrvatskom sjevernojadranskom, tradicionalnom glagoljaškom i čakavskom području.[3]

1.1. *Korpus*

Od oko sedamdeset i pet dosad poznatih tiskovina na hrvatskom jeziku otisnutih u tiskari Karletzky u Rijeci u korpus za istraživanje zasad ih je bilo

---

književnosti u 20. stoljeću, ali ne nestaje (Lisac 2013), kako je i na sjevernojadranskom području.

2 Rijeka je tada grad uz desnu stranu ušća Rječine u Jadransko more. S lijeve je strane Trsat i nekoliko manjih naselja, a od polovice 19. stoljeća razvija se grad Sušak. Oba su grada – Rijeka i Sušak – sjedinjena u jedan pod imenom Rijeka 1948. godine (Klen 1988: 405).

3 U novije se vrijeme istraživanje te problematike intenzivira uključivanjem u istraživački korpus i jezikoslovnim analizama dosad neistražene građe nastankom i namjenom vezanom uz to kvarnersko-istarsko područje (usp. npr. Fonović Cvijanović 2014, Holjevac 2010).

moguće uključiti četrdeset i pet.[4] Od toga ih je petnaest tiskano prije preporoda, u razdoblju od 1790. do 1831. godine, a trideset ih je tiskano u preporodno i poslijepreporodno vrijeme, u razdoblju od 1836. do 1878. godine.

Izdanja tiskana na hrvatskom jeziku u dopreporodnom razdoblju malobrojnija su u odnosu na ona tiskana na drugim jezicima (posebice na talijanskom i latinskom) te su ponajviše nabožnoga i didaktičkoga tipa. U tome su dijelu korpusa: dvije knjižice s crkvenim pjesmama (*Pisme koje se pivaju pod svetom missom zajedno s' pismom prid pridiku,*[5] 1790.; *Letanie mukke, i smarti Isukerstove, Na svarhi petoga Vjeka, poslie iz livoga Boka Propetja, u Risckomu Gradu Kamenom udarenoga, primloga Karv csudnovato je protekla,* 1796.), priručnik za pripravu na ispovijed (*Pokornik uppuchjen za dobro, i spasonosno ispoviditi se*, 1800.), još dvije knjižice s crkvenim pjesmama (*Placs Blaxene Divice Marie,* 1813.; *Spivanje bogoljubno s' kojim priblaxena Diva Maria u Carkvi od Arta kod Grada Senja od Virnih csasti se,* 1824.), medicinsko-poučni pučki priručnik o cijepljenju protiv boginja (*Varhu Navlaçenja Kravokozica, dvi, ù kratko, beſide, za probuditi ſve kolike Otce, i Majke,* 1804.), katekizmi (*Mali Katekizmus s' pitanji i odgovori, skupa dodanjem od najpotrebnijih svetih sakramentov izvadjenim iz pokratchenoga katekizma. Za najmladje ucsnike narodnih shkol,* 1815.; *Sridnji iliti pokratcheni Katekizmus s' pitanjih i odgovorih izvadjen iz velikoga katekizma, za ocsito i posebno naucsenje poveche ditce sejnske, i modrushke biskupie,* 1818.), početnica (*Knjixica-imên za haſan ſelſkih Skol u Ceſarſko-Kraljevſkih Darxavah*, 1819.), lekcionar (*Epistole i evanjelja priko ¸svega litta po redu mi,s,sala rim,skoga ¸skupno molitvami i blago,slovmi u jezik ¸slovin¸ski prinesena*, 1824.), obrednik (*Obicaji, i molitve iz Rimſke katoliçanſke knjige nauka duhovnoga izvadjene, koje najvech potribne jeſu k-ſluxbi Redovnika, i Paſtira za mochi doſtojno polak Nauka ¸Svete Carkve Rimſke Katoliçanſke ſluxiti ¸Svete ¸Sakramente, za pomochi Nemochnike, za Blagoſlove podiliti, i za oſſtala Bogo-ljubna Dila u Jeziku ¸Slovinſkomu izvarsiti, koja na Duhovne ¸Skarbnike ſpadahu.,* 1824.) te propovjedna literatura autora i prevoditelja Frana Vrinjanina (*Razgovori za ¸sve nedilje kroz godista,* 1825. te *Razgovori*

4 Korpus se temelji na izdanjima do kojih je bilo moguće doći u knjižnicama, arhivima i muzejima u Hrvatskoj, ponajviše u Rijeci i Zagrebu, stoga nije konačan te ima potenciju povećanja ovisno o daljnjem pronalasku izdanja, a njih zasigurno ima još. S obzirom na to da se naslovi svih izdanja koja čine izvore za istraživanje navode u ovom potpoglavlju, na kraju rada ne donosimo ponovno njihov popis.

5 Naslovi se navode zapisani izvornim slovopisom i pravopisom (gdje god je to bilo moguće) s time što je verzal zamijenjen kurentom; u nastavku rada navode se i u skraćenu obliku. Uz naslov je navedena i godina objavljivanja.

Petra Vanni redovnika. Varhu parvih dvih strana Nauka Karſtjanſkoga toje ſt vire, i ufanja, 1831., *Razgovori Petra Vanni redovnika. Varhu treche strane Nauka Karſtjanſkoga toje ſt ljubavi*, 1831. i *Razgovori Petra Vanni redovnika. Varhu ſedam glavnih grihâ koima pridaju ſe Pridgovori izvadjeni od Vanjelja podobni ſvim Razgovorom Nauka Karſtjanſkoga,* 1831.).

Iz razdoblja od 1832. do 1848., kada je posebno intenzivno objavljivanje na talijanskom jeziku (v. Zolnai 1932), zasad raspolažemo samo s nekoliko kraćih tekstova u stihu (pjesmom *Sipak i diraka, ali glogovina. Smislenka chiudoredna za mladost*[6] iz 1836. te trima prigodnicama: 1. *Pisma Umiljeno obznaniena svin, vernin i ljubljenim Puçanom Prisvitloga, i Pripostovanoga Gospodina Gospodina Bartolomeja Bozanicha Biskupa od Veje* i 2. *Glas Radosti. Prisvitlomu i Pricsastnomu Gospodinu, Gospodinu Bartolu Bozanich Darxave Veljske Biskupu* iz 1839. te 3. *Csestitom zgodom apustolskoga pohodjenja prisvitloga i pricsastnoga gospodina gospodina Imbra Osegovich Barlabasseveckoga biskupa senjskoga, i modruškoga iliti kerbavskoga* iz 1840.), koji su za analizu pogodni samo djelomično.[7]

Izdanja tiskana u razdoblju od 1848. godine[8] nadalje ponajviše su svjetovna te su vezana uz tadašnji javni život Rijeke, školstvo i preporodni duh. To je rezultat tadašnjih društveno-političkih okolnosti, odnosno hrvatske uprave i banske vlasti u gradu Rijeci,[9] kada je, barem u prvih nekoliko godina, objavljivanje na hrvatskom jeziku pojačano (a na talijanskom smanjeno).[10] Nabožne je literature u tome razdoblju znatno manje no u prethodnome. Taj dio korpusa čine: pjesnička zbirka Mirka Bogovića *Domorodni glasi* (1848.),[11] sedam proglasa vezanih uz tadašnji javni život grada Rijeke (1. *Dalmatinci, mila naša bratjo!*, 1848.; 2. *Moj dragi barone Jelačiću!*, 1848.; 3. *Gospodinu Josipu Bunyevczu Podžupanu Zagrebačke Županie u Rěki*, 1848.; 4. *Narodu hérvatskome i sérbskome u trojednoj kraljevini Dalmacie, Hérvatske i Slavo-*

6 To je dvojezični, hrvatsko-talijanski letak s pjesmom namijenjenom mladeži. Svojim se hrvatskim tekstom razlikuje od ostalih izdanja u korpusu heterogenom jezičnom strukturom s pretežitim čakavskim značajkama i neujednačenom dopreporodnom grafijom južnoga tipa s osloncem na talijansku grafijsku praksu (usp. Stojević 1997, Holjevac 2015: 132).

7 Te su nam prigodnice, od kojih su prve dvije posvećene krčkomu biskupu Bartolu Bozaniću, a treća senjskomu biskupu Mirku Ožegoviću, bile dostupne samo svojim djelomičnim zapisima objavljenima u: Blažeković (1953: 24–25).

8 Ne raspolažemo izdanjima tiskanima u razdoblju 1841. – 1847., no kako je njihovo postojanje vrlo vjerojatno, traganje za tom građom valja nastaviti.

9 Trajala je od 1848., kada je ban Josip Jelačić imenovan guvernerom Rijeke, do 1868. (Klen 1988: 212).

10 Usp. Blažeković (1953), Glogović (1984).

11 To je prva autorska zbirka pjesama na hrvatskom jeziku tiskana u tiskari Karletzky.

nie ljubezni pozdrav, 1848.; 5. *Proglas*, 1848.; 6. *Bogoljubni poziv!*, 1849.; 7. *Dobri glasi!*, 1849.), četiri prigodnice posvećene banu Josipu Jelačiću prigodom njegova dolaska u Rijeku 1850. (1. *Proslavljenomu svojemu banu Josipu barunu Jelačiću prigodom svetčanoga obieda priredjenoga od strane stanovnikah grada Rieke dne 10 sèrpnja 1850.*; 2. *Na uspomenu čestitog dana 10. sèrpnja 1850 kada preuzvišeni gospodin Josip Barun Jelačić, Ban Hèrvatske, Slavonie i Dalmacie itd. itd. itd visokom svojom nazočnosti usriećiti dostoji obći gradski sirotinski zavod, bodnicu i dielaonicu u Rieci*; 3. *Dobrodošlica prigodom svečanog došastja u pomorske krajeve njegve preuzvišenosti svetloga bana Josipa baruna Jelačića Buzinskoga*; 4. *U prilici sriecnoga dolazka u Rěku njih preusvizenosti světloga bana…*, 1850.) i jedna prigodnica posvećena biskupu Vjenceslavu Soiću (*Presvjetlomu i prečastnomu gospodinu gospodinu Vjenceslavu Soiću*, 1859.), pravilnik rada riječke čitaonice (*Pravila družtva Narodne čitaonice rěčke,* 1850.), školska godišnja izvješća i slična izdanja riječke gimnazije i drugih škola (1. *Mladež Cesarsko-Kraljevske Gimnazie Rěčke*, 1851.; 2. *Colegija za brodare i tergovce (Privatni konvikt) u Reci*, 1852.; 3. *Pèrvo-godišnje izvěstje c. k. gimnazie rěčke za školsku godinu 1851-52*, 1852.;[12] 4. *Drugo-godišnje izvěstje c. k. gimnazie rěčke za školsku godinu 1852-53.*, 1853.[13] te *Godišnje izvěstje o glavnoj hèrvatsko-talijanskoj učioni… grada i kotara Rěke*, 1869.). Tu je i prijevodno djelo Frana Kurelca *Govori iz rimskieh pisac* (1849.) te njegova već spomenuta, ali kao zasebno izdanje objavljena znanstvena rasprava *Kako da sklanjamo imena? ili Greške hrvatskih pisac gledè sklonovanja osobito 2-a padeža množine* (1852.). U korpusu su i dva nabožna izdanja Šime Starčevića: *Katolicsansko pitalo* (1849.) i *Razmishljanje sedam xalostih Blaxene Divice Marie koje se csini na gori Kalvarii u Karlobagu* (1855.), knjižica *Sveta Aldovanja neprocěnjene kèrvi Gospodina našega Isusa Kèrsta* (1858.), te knjižica namijenjena zadarskomu području *O svetoj Stošiji mučenici, svetom Dunatu biskupu i svetom Šimunu proroku* (1878.) Zadranina Vicka Ivčevića.[14] Korpus zaključuje pučki pravni priručnik Ivana Jurašića iz Krka *Narodni hrvatski odvjetnik ili savjetni priručnik* (1878.).[15]

12 Sadrži i raspravu Frana Kurelca *Greške Hrvatskih pisac gledè sklonovanja samostavnih riečij osobito 2-a padeža množine*, kojom započinju vrlo žive filološke rasprave između riječke i zagrebačke filološke škole o problemu nastavka u genitivu množine imenica.

13 Sadrži i raspravu Vinka Pacela *Naše nazivlje u prirodoslovnih naukah.*

14 S obzirom na troslojnu strukturu toga djela i provedena redigiranja starijih tekstova koje sadrži, za analizu je pogodan samo onaj dio knjige koji ocrtava jezične značajke vremena u kojemu je djelo tiskano, a to su Predgovor i popratne bilješke priređivača don Mate Ivčevića.

15 Sa 650 stranica to je najopsežnije izdanje u tome dijelu korpusa koji većinom čine izdanja opsega od jedne do samo nekoliko desetaka stranica.

Budući da je sve do 50-ih god. 19. stoljeća tiskara obitelji Karletzky bila i jedina tiskara u Rijeci, a s obzirom na složenu povijest toga grada u 18. i 19. stoljeću te njegovu izloženost stranim političkim i jezičnim utjecajima, uz širu kulturološku i općedruštvenu važnost iznimna je i važnost rada te tiskare za razvoj i očuvanje hrvatskoga jezika u gradu Rijeci i okolici.

2. Izdanja tiskare Karletzky na hrvatskom jeziku – izvor za jezikoslovne analize

Izdanja tiskare Karletzky na hrvatskom jeziku iznimno su važna i kao izvor za jezikoslovna istraživanja. S obzirom na vrijeme svojega nastanka posebice su važna za istraživanje hrvatske književnojezične povijesti i standardizacijskih procesa u razdoblju od konca 18. do pred konac 19. stoljeća, što se, prema periodizaciji hrvatske jezične povijesti Dalibora Brozovića (2008: 33–36), podudara s dvama razdobljima u razvoju hrvatskoga jezičnog standarda koja slijede nakon triju predstandardizacijskih razdoblja: 4. od sredine 18. st. i u prvim desetljećima 19. st., odnosno do hrvatskoga narodnog preporoda i 5. od hrvatskoga narodnog preporoda do konca 19. stoljeća. Prvo standardizacijsko razdoblje hrvatske književnojezične povijesti, 4. ukupno, obilježava, uz ostalo, učvršćivanje štokavskoga ikavskoga književnog jezika i na sjevernojadranskom čakavskom prostoru (Brozović 2008: 67–90).[16] U drugom se, 5. ukupno, "postiže općehrvatska jezična integracija u novoštokavskom tipu, i drugo, ujedno se odlučno unificira grafija…" (Brozović 2008: 90; 90–110). Posebice ga obilježava djelatnost iliraca, a od polovice 19. stoljeća i hrvatskih filoloških škola, napose zagrebačke.[17] Izdanja tiskare Karletzky omogućuju uvid u rezultate i dosege tih procesa na zapadnom kraju hrvatskoga jezičnoga i narodnoga prostora, sjevernojadranskom čakavskom prostoru.

Rad tiskare Karletzky poklapa se, znači, s presudno važnim razdobljem u povijesti hrvatskoga književnog jezika koje obilježavaju traganja za najpogodnijim načinima njegova oblikovanja i standardiziranja za cijeli nacionalni prostor,[18] što, između ostaloga, podrazumijeva i oblikovanje jedinstvenoga hrvatskoga slovopisa te konačan odabir i učvršćenje njegove štokavske osnovice.

16 Više o navedenom razdoblju hrvatske književnojezične povijesti v. i npr.: Moguš (1995: 118–146), Vince (2002: 103–203), Katičić (2013), Samardžija (2015).

17 Više o navedenom razdoblju hrvatske književnojezične povijesti v. i npr.: Jonke (1965, 1971); Moguš (1995: 147–189), Vince (2002: 205–638), Katičić (2015), Pranjković (2015).

18 Pod pojmom *književni jezik* misli se na naddijalektni idiom koji nije kodificiran (Tafra 2012: 26), ali i na "ukupnost (predstandardnih) hrvatskih književnih jezika" (Hudeček 2006: 4), među kojima je i štokavski. Pod pojmom *standardni jezik* misli se na naddijalektni idiom koji je "za razliku od književnoga normiran i kodificiran te je sredstvo polifunkcionalne

Uz druge istraživačke mogućnosti koje hrvatska izdanja tiskare Karletzky pružaju filolozima, uključivanje tih tekstova u korpus za jezikoslovna istraživanja ponajprije počiva na pretpostavci da ona sadrže podatke koji će dodatno osvijetliti književnojezična pitanja i razvojne procese unutar hrvatskoga jezika u razdoblju od konca 18. do pred konac 19. stoljeća na sjevernojadranskom prostoru.

Ta je izdanja stoga opravdano i potrebno, uz ostale moguće pristupe, istražiti i kao korpus različitih vrsta tiskovina na hrvatskom jeziku otisnutih u istoj tiskari na kojemu se mogu pratiti slovopisno-pravopisne i jezične mijene te temeljna pitanja hrvatske književnojezične povijesti i standardizacijskih procesa koncem 18. i tijekom 19. stoljeća. Pritom ih valja promatrati i u kontekstu opće hrvatske književnojezične situacije u spomenuto vrijeme kako bi se upotpunila saznanja o tome važnom razdoblju hrvatske književnojezične i standardnojezične povijesti.

Osnovni je stoga cilj jezikoslovne analize tih izdanja utvrditi slovopisno-pravopisne i jezične značajke tekstova na hrvatskom jeziku objavljivanih tijekom njezina stoljetnoga djelovanja kako bi se podatcima o izdanjima tiskanima na sjevernojadranskom hrvatskom prostoru i namijenjenim tome području upotpunile spoznaje o povijesti hrvatskoga književnog jezika i o standardizacijskim procesima u navedenu razdoblju. Kao što je već istaknuto, analizom se tih izdanja standardizacijski procesi hrvatskoga jezika i učvršćivanje štokavske osnovice mogu pratiti i na izdanjima namijenjenima neštokavskomu, u najvećoj mjeri čakavskomu području. Tako se npr. na tekstovima nastalima do 30-ih godina 19. stoljeća mogu utvrđivati značajke dopreporodnoga štokavskoga ikavskoga književnog jezika i slovopisa kojim su napisani, a na tekstovima otisnutima u preporodnom i poslijepreporodnom razdoblju može se pratiti stupanj primjene preporodnih načela, a potom i nastojanja tadašnjih hrvatskih filoloških škola na rješavanju onih pitanja koja ilirci nisu riješili te daljnji proces standardizacije.

Sukladno prethodno rečenomu, kao jedan od mogućih pristupa u jezikoslovnom istraživanju te građe nameće se onaj kojim se utvrđuju značajke hrvatskoga jezika u tim tiskovinama, i to temeljem analize odabranih relevantnih jezičnih elemenata na fonološkoj, morfološkoj i sintaktičkoj razini, s posebnim naglaskom na analizi u to vrijeme ključnih pitanja vezanih uz

javne komunikacije svih društvenih slojeva u nekoj društvenoj zajednici'' (Tafra 2012: 26). U sociolingvističkom smislu o standardnom se jeziku govori od 40-ih godina 19. stoljeća (Tafra 2012: 31). O standardizaciji hrvatskoga jezika usp. Brozović (1970: 28, 127–158).

oblikovanje slovopisa i pravopisa hrvatskoga jezika te zasebnim pristupom leksičkoj razini.[19]

Pritom valja imati u vidu kronološki i književnojezično dvodijelnu strukturu korpusa, odnosno pripadnost tekstova korpusu: 1. dopreporodnih te 2. preporodnih i poslijepreporodnih izdanja, ali i pripadnost tekstova različitim funkcionalnim stilovima, što omogućuje i razmatranje pitanja polivalentosti i funkcionalnostilske raslojenosti hrvatskoga književnog jezika prije i u vrijeme njegove konačne standardizacije te njegova kontinuiteta.

Izdanja tiskare Karletzky na hrvatskom jeziku objavljena su u vrijeme usustavljivanja postojećih hrvatskih dopreporodnih latiničnih slovopisa te u vrijeme stvaranja jedinstvenoga slovopisa za hrvatski jezik u vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda (v. Moguš-Vončina 1969, Vončina 1985, Badurina 2015); pritom je nezaobilazno i pitanje pravopisa te njegova normiranja (v. Badurina 2015). Neke od glavnih pokazatelja o hrvatskom književnom jeziku i standardizacijskim procesima krajem 18. i u 19. stoljeću stoga nalazimo na slovopisnoj i pravopisnoj razini. Među njima su posebice važna sljedeća pitanja i problemi vezani uz razvoj hrvatskoga latiničnoga slovopisa i pravopisa u to vrijeme: grafijska rješenja za palatalne suglasnike (/č/, /ć/, /ʒ́/, /ǯ/, /ḷ/, /ń/, /š/, /ž/),[20] glas *jat* i slogotvorno /r̥/ te problematika fonološkoga i morfonološkoga pravopisnoga načela (usp. Jonke 1965). Izdanja tiskare Karletzky pogodan su izvor za istraživanje tih elemenata obama dijelovima svojega korpusa. Ne ulazeći detaljnije u ta pitanja, već obrađena u literaturi, izdvajamo samo da grafijska analiza dopreporodnih izdanja pokazuje u dijelu tih izdanja primjenu dopreporodnoga slavonskoga slovopisa[21] (npr. *Pisme koje se pivaju pod svetom missom* 1790., *Mali katekizmus* 1815., *Sridnji iliti pokratcheni katekizmus* 1818., *Spivanje bogoljubno* 1824.) ili pojedinih njegovih rješenja (*Letanie mukke, i smarti Isukerstove* 1796., *Placs Blaxene Divice Marie* 1813.) (v. Holjevac 2013). To svjedoči o iznadregionalnosti toga slovopisa, odnosno o njegovoj proširenosti i na sjevernojadransko hrvatsko područje. U ostalim je dopreporodnim izdanjima potvrđena primjena dopreporodnoga dalmatinskoga slovopisa[22] (*Pokornik uppuchjen* 1800., *Varhu Navlaçenja Kravokozica*

19 Polazište su nam pritom dosadašnja kroatistička jezikoslovna istraživanja utemeljena na analizama tekstova iz toga razdoblja i utvrđene činjenice objavljene u literaturi (usp. popis literature na kraju ovoga rada).

20 U tekstovima iz dopreporodnoga razdoblja relevantno je i bilježenje fonema /s/.

21 Obilježavaju ga npr. sljedeća grafijska rješenja: cs = /č/, ch = /ć/, gj = /ʒ́/, cx = /ǯ/, lj = /ḷ/, nj = /ń/, er = /r̥/, s = /s/, sh = /š/, x = /ž/ (Farkaš 2010: 18).

22 Obilježavaju ga npr. sljedeća grafijska rješenja: ç = /č/, ch = /ć/, lj = /ḷ/, nj = /ń/, s = /s/, ʃ = /š/, x = /ž/ (Vince 2002: 139–148).

1804., *Knjixica-imên* 1819., *Epistole i Evanjelja* 1824., *Obicaji i molitve* 1824, *Razgovori za sve nedilje* 1825, *Razgovori Petra Vanni redovnika*, knj. I., II., III., 1831.), uz neka specifična rješenja karakteristična za analizirani korpus (v. Holjevac 2015). Građa omogućuje uvid u proces usustavljivanja i širenja dopreporodnih hrvatskih latiničnih slovopisa na sjevernojadranskom području te uključenost izdanja riječke tiskare Karletzky u te procese. Premda su tiskani nakon objave Gajeva članka *Pravopisz* (1835.) i usvajanja ilirskoga slovopisa, letak *Sipak i diraka* iz 1836. te tri prigodnice iz 1839. – 1840. također su napisani dopreporodnim nereformiranim slovopisom slavonskoga ili dalmatinskoga tipa (Holjevac 2015), što svjedoči da je do potpunoga prihvaćanja novoga, ilirskoga slovopisa – tzv. gajice – dolazilo postupno, tijekom nekoliko godina. Izuzevši izdanja Šime Starčevića, koji je stari slavonski slovopis rabio i onda kada je ilirski slovopis već bio gotovo općeprihvaćen, te neka samosvojna rješenja Frana Kurelca, izdanja tiskana od 1848. nadalje pokazuju prihvaćanje načela ilirskoga slovopisa te odražavaju općehrvatske procese standardizacije hrvatskoga slovopisa u drugoj polovici 19. stoljeća (Holjevac 2015).

Među pravopisnim značajkama jedno od glavnih pitanja jest ono o primijenjenom pravopisnom načelu. Već preliminaran uvid u tekstove pokazuje da u dopreporodnim izdanjima tiskare Karletzky supostoje fonološko i morfonološko načelo; detaljnija analiza pokazuje različit intenzitet i doseg provedbe tih dvaju načela u tim izdanjima (Holjevac 2010: 142–144). Time se ta izdanja uklapaju u opću sliku o supostojanju tih dvaju pravopisnih načela u dopreporodnom razdoblju hrvatske pismenosti (usp. Babić 1992/1993: 66, Brozović 1985: 8). U izdanjima iz preporodnoga i poslijepreporodnoga razdoblja znatno je dosljednija primjena morfonološkoga načela, što je u skladu s ilirskom pravopisnom koncepcijom normiranom i u pravopisu Josipa Partaša (1850.) te razvijanom djelatnošću zagrebačke filološke škole (Badurina 2015). Detaljnija analiza pokazuje da se iz toga dijela korpusa izdvajaju izdanja kojima su autori Šime Starčević i Fran Kurelac jer je u njima nešto više primjera napisano fonološki. Djela Šime Starčevića tom i drugim svojim značajkama zapravo pripadaju dopreporodnom razdoblju, dok se iz onih Frana Kurelca može pratiti proces oblikovanja njegovih jezikoslovnih stajališta jer će u svojim kasnijim izdanjima dosljedno primjenjivati morfonološko načelo (Holjevac 2010: 142–146).

Utvrđivanje jezičnih obilježja u hrvatskim izdanjima tiskare Karletzky temelji se na analizi odabranih relevantnih elementa na fonološkoj, morfološkoj i sintaktičkoj razini, koji se promatraju u odnosu na glavna pitanja tadašnje hrvatske književnojezične povijesti i standardizacijskih procesa za razdoblje

od konca 18. do pred konac 19. stoljeća (usp. npr. Gabrić Bagarić 2002, Jonke 1965, Tafra 2012, Vince 2002).

Među fonološkim i morfološkim značajkama valja razmatrati one koje su relevantne za utvrđivanje značajki dopreporodnoga štokavskoga ikavskoga književnog jezika opserviranoga u većini izdanja iz prve faze rada tiskare Karletzky, ali i za utvrđivanje značajki koje odstupaju od štokavske osnovice toga književnoga jezika, s obzirom na uočene čakavske značajke u dijelu korpusa (Holjevac 2010). Dostupna je građa iz druge faze rada tiskare pogodna za analizu onih značajki koje omogućuju razmatranje pitanja novoštokavske osnovice i glavnih značajki književnoga i standardnoga jezika u izdanjima objavljenima od preporoda nadalje. Pritom su posebice važni oni elementi koji pokazuju rezultate pojačanih napora na standardizaciji hrvatskoga jezika od 30-ih godina 19. stoljeća te oni koji potvrđuju utjecaj književnojezične tradicije na standardizacijske procese.

Za obje su grupe izdanja, ali i za uočavanje književnojezičnoga kontinuiteta u izdanjima od konca 18. pa do konca 19. stoljeća, odnosno utjecaja književnojezične tradicije na standardizacijske procese u drugoj polovici 19. stoljeća na fonološkoj razini relevantni odraz *jata*, status dočetnoga slogovnog *-l*, jotacije i jednačenja, a među ostalim fonološkim značajkama sibilarizacija, jednačenja i gubljenja suglasnika, rotacizam i disimilacija *zn* > *zl*.

Za primjer analize na fonološkoj razini izdvajamo analizu odraza *jata*.

Analiza odraza *jata* pokazuje da je u gotovo svim izdanjima objavljenima u dopreporodnom razdoblju odraz psl. *jata* ikavski i u osnovama i u nastavačnim morfemima riječi (npr. *tilo, misto, dilo, diva, nedilja, prid, prilipu, doli, ovdi, viditi*) (Holjevac 2010: 159–162).[23] Nekoliko potvrda s jekavskim odrazom *jata* u tim izdanjima (npr. *poslie, najposlie, Vjeka, pjesan, objetovanje*) literarne su provenijencije. Uz ikavski, u nekoliko je izdanja (*Mali katekizmus* 1815., *Sridnji katekizmus* 1818.) ovjeren i veći broj potvrda s odrazom *e* < **ě (*npr. *leto, mesto, cel, pred, ovde*), koje su govorna, čakavska ekavska, značajka autora/priređivača tih izdanja.[24] U odnosu na ostala izdanja izdvaja se *Knjixica-imen* (1819.), u kojoj je odraz *jata* sustavno ikavsko-ekavski po jezičnom pravilu Jakubinskoga i Meyera (npr. *zdela*, *beli*, *del*, *celo leto*; *lipo*, *dite*, *mliko*, *ovdi, z' dervenimi*); po tome se, uz ostale značajke, zaključuje da

23 Ikavski je odraz *jata* ovjeren i u trima prigodnicama iz 1839. – 1840., koje su nam bile dostupne samo svojim djelomičnim zapisima objavljenima u literaturi (Holjevac 2010: 160).

24 U letku *Sipak i diraka* iz 1836. također su, uz ikavske (npr. *misto*, *pridragu*, *virnom*), ovjereni i primjeri s ekavskim odrazom *jata* (npr. *sigurneji*, *ostremi*, *ovde*, *vetar*) kao čakavska značajka (Holjevac 2010: 161).

je ta početnica bila namijenjena seoskim školama na sjevernočakavskom ikavsko-ekavskom području (Holjevac 2012: 304). Pretežit ikavski odraz *jata*, uz ostale značajke te uz navedene iznimke, jedan je od kriterija prema kojima se identificira i potvrđuje proširenost i uporaba štokavskoga ikavskoga književnog jezika koncem 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća i na onome dijelu hrvatskoga jezičnoga prostora koji na razini organskih sustava najvećim dijelom pripada čakavskomu narječju, ali i da je u nekoliko izdanja didaktičke namjene očuvana čakavština.

Odraz *jata* u izdanjima objavljenima od 1848. godine nadalje slijedi, uz manja odstupanja, što je pokazala i analiza grafije (Holjevac 2015: 133–134) ilirsku književnojezičnu koncepciju[25] (npr. *dělo*, *město*, *zapovědi*, *vrěme, věroučitelj*), a zatim i načela zagrebačke filološke škole o grafijskoj i fonološkoj vrijednosti glasa *jata* (npr. *mjeseca*, *vjere*, *djela*, *mjesto*; *zalieva*, *rieč*, *viek, vrieme*), što podrazumijeva jekavski tip štokavštine. Iznimka su među tim izdanjima dva spomenuta djela Šime Starčevića koja, uz ostale značajke, sustavnim ikavskim odrazom *jata* slijede dopreporodnu tradiciju te potvrđuju Starčevićevu upornost u čuvanju štokavske ikavice i polovicom 19. stoljeća (Holjevac 2010: 161).[26]

Izdanja tiskare Karletzky time su i uz spomenute iznimke podudarna s općom slikom o odrazu *jata* u hrvatskom dopreporodnom štokavskom ikavskom književnom jeziku te u procesu standardizacije štokavskoga književnog jezika jekavske osnovice tijekom 19. stoljeća (usp. Farkaš Brekalo 2013, Rezo 2015, Rišner 2015, Vulić i Laco 2015).

Na morfološkoj razini za analizu su posebice relevantni nastavci genitiva, dativa, lokativa i instrumentala množine imenica, instrumental jednine imenica *i*-vrste te distribucija dativnoga i lokativnoga nastavka u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi muškoga i srednjega roda jednine.

Za primjer izdvajamo analizu genitiva množine imenica, jednoga od najvažnijih pitanja hrvatske književnojezične povijesti i standardizacijskih procesa u 19. stoljeću.[27] Njegova analiza omogućuje "razlikovanje dijalekatskih značajki organskih sustava u osnovici književnoga jezika" (Stolac 2010: 581)

25 U početku je trodijalekatske orijentacije i glede odraza *jata* (Jonke 1965: 51), ali se vrlo brzo očituje usmjerenost na jekavski tip štokavštine te razlika između književnoga i neknjiževnoga jezika (Moguš 1995: 161–163; Tafra 1993: 53).

26 Na štokavskoj ikavštini Šime Starčević temeljio je svoju književnojezičnu koncepciju od početka 19. stoljeća, o čemu svjedoči i njegova gramatika *Nova ricsoslovica iliricska* iz 1812. (usp. Tafra 2002: 147).

27 Problematika je toga padeža, kako ističe Lj. Jonke, mučila "naše gramatičare 19. stoljeća više nego pitanje o ikojem drugom padežu" (Jonke 1965: 59).

u dopreporodnim izdanjima, obuhvaćajući pritom i pitanje njegove grafijske realizacije te razmatranje uporabe genitivnoga nastavka prije djelovanja ilirskih gramatičara. U preporodnim i poslijepreporodnim izdanjima omogućuje razmatranje problematike toga padeža u kontekstu odabira njegova nastavka djelovanjem ilirskih gramatičara, a potom i djelatnošću hrvatskih filoloških škola na rješavanju toga pitanja u drugoj polovici 19. stoljeća, posebice u kontekstu vrlo živih rasprava između predvodnika riječke filološke škole Frana Kurelca i zagrebačke Adolfa Vebera Tkalčevića, te znanstvene argumentacije Vatroslava Jagića 1869. godine i aktualizacije te problematike 70-ih i 80-ih godina 19. stoljeća (Jonke 1965: 75–79).

U kronološki prvim četirima izdanjima tiskare Karletzky na hrvatskom jeziku (*Pisme kojese pivaju pod svetom missom*, *Letanie*, *Pokornik uppuchjen*, *Varhu Navlaçenja Kravokozica*) nastavačni je morfem u genitivu množine imenica *a*-vrste i *e*-vrste novoštokavski, i to s tri grafijske realizacije: *-ah* u *Pismama, -aa* u *Letaniama, -a* (*-à, -á*) u *Pokorniku* i knjižici *Varhu Navlaçenja Kravokozica*[28] (npr. *Grihah, Suzah; vikaa, Ranaa; dukata, zgoda; dobara, knjiga*) (Holjevac 2010: 183–184). U imenica *i*-vrste ovjereni su nastavci *-i, -ih* (npr. *ispovidi, stvarih, zapovidih, ljubavi*).

U trima dopreporodnim izdanjima (*Mali katekizmus*, *Sridnji katekizmus* i *Knjixica-imen*) nije ovjeren novoštokavski nastavak, nego čakavski nastavci *-ov* (npr. *grihov, Angjelov, ruko-delcov*), *-ih* (*dilih, Kraljih*), *-ø* (npr. *Udovic, knjig, konac*, *imen, tripavic*).[29] U imenica *i*-vrste ž. r. i reliktima stare i-promjene m. r. ovjeren je *-ih* (npr. *stvarih*, *ljudih*). Zanimljiva je i distribucija tih nastavaka. Tako je npr. u *Knjixici-imen* sustavan u G mn. čakavštini svojstven nastavak *-ø,* uz samo nekoliko primjera sa završnim *-ov*, koji je u svim trima izdanjima ovjeren samo u imenica *a*-vrste m. r.; u obama katekizmima nastavak *-ø* nije ovjeren. U tim su izdanjima i fonološke značajke čakavske pa je nastavak genitiva množine u tim izdanjima potvrda čuvanja čakavske strukture teksta i na morfološkoj razini.

Sva ostala izdanja iz dopreporodnoga razdoblja pripadaju prethodno spomenutoj grupi izdanja koja u G mn. imenica *a*-vrste i *e*-vrste imaju novoštokavski nastavak *-a*, uz neke posebnosti vezane uz taj korpus (Holjevac

28 U knjigama *Pokornik uppuchjen* i *Varhu Navlaçenja Kravokozica* u nekoliko je leksema kao stilska značajka ovjeren i nastavak *-ov* u G mn. m. r.

29 To su genitivni množinski nastavci čakavskih organskih sustava te čakavske pisane tradicije od 14. stoljeća (Malić 1992; Lukežić 2015). Kao rezultat različitih utjecaja (primorski lekcionari, Divković, dalmatinski i dubrovački pisci) ovjereni su i u npr. Bandulavićevu lekcionaru iz 17. st. (v. Gabrić-Bagarić 1989), koji je bio predložak riječkomu izdanju lekcionara *Epistole i evanjelja* tiskanomu 1824.

2010: 183–189). Kao posebnost valja izdvojiti lekcionar *Epistole i evanjelja* iz 1824. godine, jedno od brojnih izdanja Bandulavićeva lekcionara (usp. Gabrić-Bagarić 1989), u kojemu su na mjestu novoštokavskoga nastavka *-a* ovjereni *-aa, -ah, -â* (npr. *Otacaa, dionikah, grihaa, grihâ*). Pritom se *-aa* i *-â* rabe izvan prijedložnih sveza, dok se *-ah* realizira samo u prijedložnim svezama (npr. *kitje stabala* : *kitje od stabalah*), kako je i u knjizi *Obicaji i molitve* (Holjevac 2010: 188). Uočene specifičnosti u genitivu množine imenica vezane su uz istoga priređivača te su, očito je, rezultat jezikoslovnoga promišljanja, što je uočeno i pri analizi grafije.

U većini izdanja na hrvatskom jeziku objavljenih poslije 1848. nastavak je u G mn. imenica novoštokavski, i to u imenica je *a*-vrste i *e*-vrste *-ah* (npr. *narodah, otacah, svjedokah; novinah, željah, granicah*), a *i*-vrste *-ih* (npr. *kripostih, stvarih, oblastih*) (Holjevac 2010: 198–190), što je u skladu s ilirskom književnojezičnom koncepcijom i koncepcijom zagrebačke filološke škole (usp. Tafra 1993, Ham 1998).[30]

Iznimku čine *Govori iz rimskieh pisac* Frana Kurelca, gdje su ovjereni kratki genitivi množine s nastavcima: *-ø* i *-ov/-ev* (npr. *Grkov i Rimljan*), a tako je i u njegovoj raspravi *Kako da sklanjamo imena*. Najveći je dio toga teksta posvećen upravo genitivu množine imenica i suprotstavljanju "zagrebačkomu" *-ah*. Vjerojatno se utjecaju Frana Kurelca, ako ne i njegovu izravnomu radu mogu pripisati još neke tiskovine iz tiskare Karletzky nastale za njegova boravka u Rijeci (*Pravila družtva Narodne čitaonice rěčke* 1850. i školska godišnja izvješća riječke gimnazije i drugih škola iz 1851. – 1852.); na to, uz ostalo, upućuje i "Kurelčev" genitiv množine imenica ovjeren u tim izdanjima (npr. *časopisov, pravil, knjig*) (Holjevac 2010: 191).

Analiza sintaktičke razine usmjerena je na one elemente koji su ovjereni u više izdanja, pa i različite funkcionalnostilske pripadnosti, te potvrđeni dijelom sintaktičkoga ustrojstva hrvatskoga jezika koncem 18. i u 19. stoljeću,[31] ili upućuju na promjene uzrokovane jezičnim razvojem i standardizacijskim procesima. Stoga se uz registriranje korpusa pretežitih zajedničkih sintaktičkih značajki na nekima od njih mogu promatrati i razvojni procesi u povijesti hrvatske sintakse, pa i kronologija nekih mijena, ali i utvrđivati njihova funkcionalnostilska distribucija. Posebnu pozornost pritom među sintaktičkim značajkama privlači analiza konstrukcije *za + infinitiv*, dopune *od + genitiv*

30 O različitim gledištima na to je li *-h* u genitivnom dočetku dio nastavka ili pravopisni znak za označavanje duljine usp. Tafra (1995: 109–130); Vončina (1999: 179–221).

31 To uključuje i one koje su rezultat inojezičnih utjecaja, a uporabom su hrvatskih pisaca i gramatičara postale značajkama hrvatske sintakse.

uz glagole govorenja i srodnih značenja te izražavanje posvojnosti. Za primjer izdvajamo konstrukciju *za + infinitiv.*

Konstrukcija *za + infinitiv* izrazito je frekventna u mnogih starih hrvatskih pisaca, najčešće u funkciji izricanja namjere te je "najizrazitija zajednička osobina svih pisaca 18. st.'' (Gabrić-Bagarić 2007: 138). Jedno je od obilježja dopreporodnoga književnog jezika koje je "u procesima novovjeke standardizacije izgubljeno na razini književnoga izraza, ali je izrazito prisutno u razgovornom jeziku'' (Gabrić-Bagarić 2003: 79), s time što je u pisaca 19. st. slabije zastupljena no u onih iz 18. stoljeća. Izdanja tiskare Karletzky u mnogome slijede iznesenu sliku. Tako je u njima konstrukcija *za + infinitiv* ovjerena u većini dopreporodnih izdanja, i to u gotovo svim nabožnim izdanjima (osim u pjesmama) te u dvama svjetovnim izdanjima[32] (npr. *za dostignuti Rajsku slavu, za ostaviti se prigode, za ispunit ovo obechanje moje, za prodati, za odagnati tmine, za pomoliti se, za odgovor dati*) (Holjevac 2010: 209–210). U drugom dijelu toga korpusa, dakle u izdanjima objavljenima od 1848. do 1878. ta je konstrukcija rijetka. Zastupljena je u djelima nabožnoga tipa, koja i drugim svojim jezičnim značajkama pripadaju dopreporodnomu razdoblju, u Starčevićevu *Katolicsanskom pitalu* (1849.) te u knjizi *O svetoj Stošiji mučenici* (1878.), ali samo u onom njezinu dijelu koji se odnosi na hrvatski književni jezik prije druge polovice 19. stoljeća (Holjevac 2010). U svjetovnom je dijelu korpusa ovjerena samo s nekoliko potvrda u jednom proglasu iz 1848. (sa značajkama administrativnoga stila) i jednoj prigodnici iz 1850. (sa značajkama književnoumjetničkoga stila) te učestalije u pravnom priručniku iz 1878. (također sa značajkama administrativnoga stila) (Holjevac 2010: 211–212). Analiza te konstrukcije u izdanjima tiskare Karletzky tako pokazuje da je riječ o sintaktičkoj crti koju kao književnojezičnu i knjišku značajku nalazimo u izdanjima s kraja 18. i iz prve polovice 19. stoljeća, dok izdanja iz druge polovice 19. stoljeća slijede pravac njezine sve slabije uporabe i funkcionalnostilske ograničenosti, što je podudarno prethodno iznesenoj općoj slici o razvojnim procesima u povijesti hrvatske sintakse u 18. i 19. stoljeću.

Raznolikost zastupljenoga korpusa (crkveno-vjerski, općeuporabni, književno-umjetnički, medicinsko-prosvjetiteljski, administrativno-pravni, znanstveni itd.) i primijenjenih leksikoloških postupaka, npr. učestala kontaktna sinonimija u izdanjima iz dopreporodnoga razdoblja, popratna objašnjena ili popisi riječi u onima iz poslijepreporodnoga, tehnike prevođenja, odnos prema jezičnom posuđivanju, odnos prema dijalektizmima, pretežit čakavski

32 Pritom u jednome ima obilježje književnoga, a u drugome razgovornoga.

leksik u dvama izdanjima i brojna druga pitanja čine leksičku razinu temom koja zahtijeva zaseban i sveobuhvatan pristup uz primjenu drukčijih metodoloških načela, što tek treba napraviti.

3. Zaključak

Izdanja riječke tiskare Karletzky na hrvatskom jeziku vrlo su vrijedna građa za istraživanje hrvatske književnojezične povijesti i standardizacijskih procesa u razdoblju od konca 18. do 80-ih godina 19. stoljeća na sjevernojadranskom hrvatskom narodnom i jezičnom prostoru.

Kao izvor za jezikoslovna istraživanja posebice je ta građa pogodan korpus tekstova svojom i kronološki i književnojezično dvodijelnom strukturom.

Izdanja tiskana u dopreporodnom i prvim godinama preporodnoga razdoblja važan su korpus za jezikoslovnu analizu jer su većinom pisana štokavskim ikavskim književnim jezikom pa omogućuju utvrđivanje njegovih značajki te njegove proširenosti i na sjevernojadranskom, dakle na čakavskom hrvatskom prostoru. Budući da su pisana dopreporodnom grafijom, ta izdanja omogućuju analizu uporabe i proširenosti dopreporodnoga slavonskoga i dalmatinskoga slovopisa na tome području. Činjenica da su pritom u nekoliko izdanja didaktičke namjene u većoj mjeri očuvane čakavske značajke, a u dvama su i pretežite, omogućuju i razmatranje pitanja očuvanja i uporabe čakavštine u tekstovima iz 19. stoljeća.

Izdanja objavljena od 1848. godine nadalje važan su izvor za istraživanje procesa standardizacije hrvatskoga jezika u drugoj polovici 19. stoljeća. Jezikoslovna analiza tih izdanja omogućuje utvrđivanje dosega provedbe rezultata hrvatskoga narodnoga preporoda i ilirskoga pokreta te djelatnosti hrvatskih filoloških škola na standardizaciji hrvatskoga jezika štokavske jekavske osnovice u izdanjima tiskanima na hrvatskom sjevernojadranskom narodnom i jezičnom prostoru. Jezik je, naime, većine tih izdanja obilježen književnojezičnom koncepcijom iliraca i zagrebačke filološke škole, od čega poštivanjem i primjenom drukčijih književnojezičnih nazora i koncepcija odstupaju izdanja Frana Kurelca (riječka filološka škola) i Šime Starčevića (zadarska filološka škola).

Cjelokupan je stoga korpus izdanja riječke tiskare Karletzky na hrvatskom jeziku neizostavan izvor u istraživanjima hrvatske književnojezične povijesti i standardizacijskih procesa te potvrda čvrste povezanost sjevernojadranskoga hrvatskoga prostora s općehrvatskim procesima u razvoju hrvatskoga jezika krajem 18. i tijekom 19. stoljeća.

Literatura

Badurina, Lada (2015), "Hrvatski slovopis i pravopis u 19. stoljeću'', u: Bičanić, Ante i dr., ur., *Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće*, Croatica, Zagreb, 403–429.

Bičanić, Ante i dr., ur. (2013), *Povijest hrvatskoga jezika, 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće*, Croatica, Zagreb.

Bičanić, Ante i dr., ur. (2015), *Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće*, Croatica, Zagreb.

Blažeković, Tatjana (1953), *Fluminensia Croatica*, JAZU, Zagreb.

Brozović, Dalibor (1970), *Standardni jezik.* Matica hrvatska, Zagreb.

Brozović, Dalibor (2008), *Povijest hrvatskoga književnog i standardnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.

Farkaš Brekalo, Loretana (2013), "Štokavski hrvatski književni jezik u 18. stoljeću'', u: Bičanić, Ante i dr., ur., *Povijest hrvatskoga jezika, 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće*, Croatica, Zagreb, 163–219.

Fonović Cvijanović, Teodora (2014), *Juraj Dobrila i hrvatski jezik u Istri,* doktorski rad u rukopisu, Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet, Zagreb.

Gabrić-Bagarić, Darija (1989), *Jezik Ivana Bandulavića franjevačkog pisca iz 17. stoljeća*, Svjetlost, Sarajevo.

Gabrić-Bagarić, Darija (2002), "Književni jezik lekcionarâ 17. stoljeća''*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 28, 35–71.

Gabrić-Bagarić, Darija (2003), "Jezik u gramatikama južnih hrvatskih prostora 17. i 18. stoljeća'', *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 29, 65–86.

Gabrić-Bagarić, Darija (2007), "Književnojezična norma franjevačkih pisaca 18. stoljeća''*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 33, 133–145.

Glogović, Mario (1984), *Tiskarska produkcija u Rijeci od 1848. do 1868.*, magistarski rad u rukopisu, Filozofska fakulteta Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana.

Ham, Sanda (1998), *Jezik zagrebačke filološke škole*, Neotradicija, Osijek.

Ham, Sanda (2013), "Hrvatske gramatike u 17. i 18. stoljeću", u: Bičanić, Ante i dr., ur., *Povijest hrvatskoga jezika, 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće*, Croatica, Zagreb, 371–427.

Holjevac, Sanja (2010), *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*, doktorski rad u rukopisu, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka.

Holjevac, Sanja (2013), "Grafijska rješenja u dopreporodnim izdanjima riječke tiskare Karletzky'', *Fluminensa*, 25(1), 119–134.

Holjevac, Sanja (2015), "Grafijska rješenja u izdanjima riječke tiskare Karletzky objavljenima u razdoblju od 1836. do 1878. godine'', *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi,* 4, 124–143.

Horvat, Marijana, Lana Hudeček i Milica Mihaljević (2015), "Jezik hrvatskih znanstvenih tekstova u 19. stoljeću'', u: Bičanić, Ante i dr., ur., *Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće*, Croatica, Zagreb, 301–355.

Hudeček, Lana (2006), *Izricanje posvojnosti u hrvatskom jeziku do polovice 19. stoljeća*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.

Jonke, Ljudevit (1965), *Književni jezik u teoriji i praksi*, Znanje, Zagreb.

Jonke, Ljudevit (1971), *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb.

Katičić, Radoslav (2013), "Hrvatski jezik u 17. i 18. stoljeću obuhvaćen jednim pogledom'', u: Bičanić, Ante i dr., ur., *Povijest hrvatskoga jezika, 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće*, Croatica, Zagreb, 9–75.

Katičić, Radoslav (2015), "Hrvatski jezik od narodnoga preporoda do kraja 19. stoljeća'', u: Bičanić, Ante i dr., ur., *Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće*, Croatica, Zagreb, 35–75.

Klen, Danilo i Petar Strčić, ur., *Povijest Rijeke* (1988), Izdavački centar Rijeka i Skupština općine Rijeka, Rijeka.

Lisac, Josip (2013), "Čakavština kao jezik pismenosti i književnosti od srednjeg vijeka do danas'', *Croatica et Slavica Iadertina*, 9/1 (9.), 31–37.; preuzeto s http://hrcak.srce.hr/115905 (17. svibnja 2017.).

Lukežić, Irvin (1999), "Riječki bibliopolis'', u: Lukežić, Irvin, *Liburnijski torzo,* Libellus, Crikvenica, str. 126–161.

Lukežić, Iva (2015), *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 2. Morfologija*, Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskoga sabora Grobnišćine, Rijeka.

Moguš, Milan (1995), *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, NZ Globus, Zagreb.

Moguš, Milan – Vončina, Josip (1969), "Latinica u Hrvata'', *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 11, 61–81.

Partaš, Josip (1850), *Pravopis jezika ilirskoga*, Tiskom braće Županah, Zagreb (pretisak, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002.).

Pranjković, Ivo (2015), "Filološke škole i hrvatski standardni jezik u drugoj polovici 19. stoljeća'', u: Bičanić, Ante i dr., ur., *Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće*, Croatica, Zagreb, 77–111.

Rezo, Vladimira (2015), "Jezik hrvatskih administrativno-poslovnih tekstova u 19. stoljeću'', u: Bičanić, Ante i dr., ur., *Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće*, Croatica, Zagreb, 357–401.

Rišner, Vlasta (2015), "Jezik hrvatskih novina i časopisa u 19. stoljeću'', u: Bičanić, Ante i dr., ur., *Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće*, Croatica, Zagreb, 245–299.

Samardžija, Marko (2015), "Hrvatski jezik od početka 19. stoljeća do narodnoga preporoda'', u: Bičanić, Ante i dr., ur., *Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće*, Croatica, Zagreb, 9–33.

Stojević, Milorad (1997), *SIPAK I DIRAKA, alli GLOGOVINA. Smislenka chiudoredna za mladost / LA ROSA, E LO SPINO. Favola, che in se racchiude bella morale per la gioventú*, Libellus, Crikvenica.

Stolac, Diana (2010), "Hrvatski jezik u prvim hrvatskim novinama (Kraljski Dalmatin, 1806.–1810.) = La langue croate dans le premier journal croate (Il Regio Dalmata, 1806– 1810)'', *Hrvati i Ilirske pokrajine. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti prigodom dvjestote obljetnice proglašenja Ilirskih pokrajina,* HAZU, Zagreb, 573–585.

Tafra, Branka (1993), *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Matica hrvatska, Zagreb.

Tafra, Branka (1995), *Jezikoslovna razdvojba*, Matica hrvatska, Zagreb.

Tafra, Branka (2002), "Jezikoslovac Šime Starčević'', u: Šime Starčević, *Nova ricsoslovica iliricska: Vojnicskoj mladosti krajicsnoj poklonjena trudom i nastojanjem Shime Starcsevicha xupnika od Novoga u Lici*, Trst, 1812., pretisak; Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 127–177.

Tafra, Branka i Petra Košutar (2011), "Nova periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika'', *Filologija*, 57, 185–204.

Tafra, Branka (2012), *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Vince, Zlatko (2002), *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb.

Vončina, Josip (1985), "Temelji i putovi Gajeve grafijske reforme'', *Filologija*, 13, 7–88.

Vončina, Josip (1999), "Imenički genitiv množine od iliraca do vukovaca'', *Filologija*, 33, 179–221.

Vulić, Sanja i Gordana Laco (2015), "Jezik hrvatskih književnih djela u 19. stoljeću'', u: Bičanić, Ante i dr., ur., *Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće*, Croatica, Zagreb, 179–243.

Zolnai, Klára (1932), *A Magyarországi olasz nyomtatványok (1699 – 1918) – Bibliografia della letteratura italiana d' Ungheria (1699 – 1918)*, Magyar konyvszemle, Budimpešta.

The Croatian Editions of the Printing House Karletzky in Rijeka as a Source for Linguistic Research

Abstract

The printing house Karletzky operated in Rijeka from its establishment in 1779 to the last decade of the 19th century. Under the management of its founder and later his successors, all members of the Czech family Karletzky, during more than one hundred years of its existence, the printing house Karletzky printed in Latin script numerous editions of various types in Latin, Italian, Croatian, Hungarian and German. In addition to editions in aforementioned languages, those printed in Croatian are equally valuable for the research of different aspects of Croatian history, especially of the local – the history of Rijeka. At the same time, with respect to the period of printing, Croatian editions of the printing house Karletzky represent an important corpus for the analysis of the history of the Croatian language and its standardization processes from the end of the 18th century until the end of the 19th century in the northern part of Croatian Adriatic, primarily Chakavian (Čakavian) region. Consequently, this paper discusses Croatian editions of the printing house Karletzky as a source for linguistic research accentuating potential paths in research and linguistic analysis of these editions.

Key words: *Croatian language, printing house Karletzky, Rijeka, 19th century, linguistic research*

UDK: 811.163.42'366.545'366.547“18/19”
Pregledni naučni rad

Ivana GIS

Razlikovanje dativa i lokativa u 19. i 20. stoljeću

KLJUČNE RIJEČI: *dativ, lokativ, prijedlog* prema*, nastavak*

U prvom se dijelu rada uspoređuju dativ i lokativ u gramatikama 19. i 20. stoljeća. Iz 19. stoljeća u obzir su uzete vukovske i gramatike zagrebačke filološke škole. Gramatičari zagrebačke filološke škole dativ i lokativ razlikovali su padežnim nastavcima u jednini muškoga i srednjega roda pridjevno-zamjeničke sklonidbe tako što je dativni nastavak bio *-omu/-emu*, a lokativni *-om/-em*. S gramatikom T. Maretića dolazi do njihova miješanja, a pojavljuje se i *-ome*. *Prema* je u gramatikama zagrebačke filološke škole isključivo dativni prijedlog, dok se u gramatikama hrvatskih vukovaca spominje samo uz lokativ. Usporedbom gramatika utvrđuje se da je nakon pobjede hrvatskih vukovaca broj čimbenika koji utječu na razlikovnost dativa i lokativa u hrvatskom jeziku bitno smanjen zbog sinkretiziranosti nastavaka u svim sklonidbama, a krajem 20. stoljeća i zbog svrstavanja prijedloga *prema* uz oba padeža ovisno o značenju. U drugom dijelu korpusnom se analizom istražuje čuva li se razlika između dvaju padeža u jeziku hrvatskih pisaca, a promatra se 19. i 20. stoljeće. Građa za istraživanje preuzeta je iz Hrvatskoga nacionalnog korpusa, potkorpusa Klasici. Cilj je rada prikazati da je normativna razlikovnost dativa i lokativa u jeziku koji se opisuje u gramatikama zagrebačke filološke škole znatno veća nego u jeziku opisanom u vukovskim i gramatikama 20. stoljeća. Korpusnom analizom promatra se taj jezik u uporabi, a rezultati pokazuju da je razlika na osnovi nastavaka u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi i uporabe prijedloga *prema* postojala u jeziku pisaca zagrebačke filološke škole, a da se pod utjecajem vukovske norme na kraju 20. stoljeća potpuno izgubila.

0. Uvod

U suvremenom su hrvatskom jeziku dativ i lokativ dva padeža čiji su nastavci sinkretizirani u svim sklonidbama, a na formalnoj razini razlikuju se po tom što je lokativ uvijek prepozicional, dok dativ može stajati s prijedlozima ili samostalno. Ipak, u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi nastavački mor-

fem za dativ i lokativ u jednini muškoga i srednjega roda može imati završne samoglasnike, -*u* ili -*e*, koji se u suvremenom jeziku prepoznaju kao navesci, a normativne preporuke o njihovoj uporabi u suvremenim gramatikama nisu ujednačene.[1] Dvojbenim se pokazuje i prijedlog *prema*, koji se ponegdje pripisuje dativu, drugdje lokativu, a u pojedinim gramatikama obama padežima ovisno o značenju.[2] U ovom će se radu usporediti dativ i lokativ u 19. i 20. stoljeću, a rezultati mogu biti korisni pri oblikovanju preporuke o uporabi navezaka te određenju padežne pripadnosti prijedloga *prema* u okviru tradicijskoga načela.

Cilj je rada istražiti postojanje razlike između dativa i lokativa u 19. i 20. stoljeću u gramatikama i djelima hrvatskih pisaca s obzirom na uporabu nastavaka s navescima u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi za muški i srednji rod jednine. Polazi se od pretpostavke da je normativna razlikovnost u gramatikama 19. stoljeća prema tomu kriteriju bila osigurana, a da se pod utjecajem vukovske norme u gramatikama 20. stoljeća izgubila. U opisu jezika zagrebačke filološke škole Ham (1998) zaključuje o razlici dativa i lokativa: "...dativ i lokativ je jednine u imenica moguće razlikovati, neizravno, uvijek kada su s atributom, a atribut je sročan i jedan je od oblika iz zamjeničko-pridjevne sklonidbe jer je dativni oblik iskazan morfemima -*omu, -emu*, a lokativni -*om, -em*..." (Ham 1998: 47). Autorica tvrdi da se ta razlikovnost čuva "...u književnom jeziku sve do pojave Maretićeve gramatike." (Ham 1998: 64). Tafra (2012b) smatra da je slobodna uporaba navezaka -*u* i -*e* kao propis u hrvatske gramatike ušla Daničićevim utjecajem na Maretića, ali "...ako se uzmu u obzir odredbe u starijim gramatikama i opisi jezika nekih pisaca i kada se vidi dijalektno stanje, tada bi hrvatske gramatike mogle dati prednost opisanomu stanju, tj. *idem dobromu prijatelju*, a *govorim o dobrom prijatelju*." (Tafra 2012b: 398). Uzimajući u obzir jezičnopolitičke prilike koje su uslijedile nakon izlaska Maretićeve gramatike (1899), očekuje se da će gramatičari s početka 20. stoljeća načelno slijediti njegovu normu. Usporedbom gramatika istražit će

1 Ham (2002) smatra da u *njegovanom i biranom izrazu* treba čuvati razliku između dativa i lokativa uporabom različitih navezaka, stoga predlaže uporabu dativa s naveskom -*u* i lokativa bez naveska ili s naveskom -*e*. Težak i Babić (2003) preporučuju uporabu naveska -*u* s dativom te lokativa bez naveska, a nastavak -*ome* za njih je stilski obilježen. Barić i dr. (2005) napominju da su se i u dativu i u lokativu pojavili kraći i dulji zamjenički i pridjevni oblici, čime su se ta dva padeža izjednačila u muškom i srednjem rodu jednine, a Silić i Pranjković (2007) navode kako i dativ i lokativ mogu imati nastavke -*omu/-emu, -ome, -om/-em*. O navescima u Babićevoj i dr. (1991) i Raguževoj (1997) gramatici vidi u ovom radu u poglavlju: *Dativ i lokativ u gramatikama*.

2 Uz dativ ga svrstavaju Ham (2002) i Silić i Pranjković (2007), uz lokativ Težak i Babić (2003) i Barić i dr. (2005), a uz oba padeža Babić i dr. (1991) i Raguž (1997).

se i razlike u normativnom određenju padežne pripadnosti prijedloga *prema* te zaključiti može li se on smatrati razlikovnim elementom između dativa i lokativa. Uporaba nastavaka s navescima u djelima hrvatskih pisaca istražit će se korpusnom metodom tako što se će se odvojeno promatrati djela 19. i 20. stoljeća. Građu za istraživanje čini potkorpus Klasici Hrvatskoga nacionalnoga korpusa, a rezultati će pokazati čuva li se razlikovnost dativa i lokativa u pisanom uzusu te podudara li se on s normativnim uputama. Na istom će se korpusu usporediti i uporaba prijedloga *prema* s nastavcima bez naveska i s navescima, čime se namjerava ispitati frekventnost pojavljivanja *prema* s određenim nastavkom u 19. i 20. stoljeću.

1. Dativ i lokativ u gramatikama

1.1. *Dativ i lokativ u gramatikama 19. stoljeća*

Druga polovica 19. stoljeća obilježena je borbom filoloških škola[3] među kojima su se svojim normativnim rješenjima istaknule dvije: zagrebačka filološka škola i škola hrvatskih vukovaca. Gramatike nastale u tom razdoblju nose izričita obilježja filoloških škola kojima su pripadali njihovi autori (Ham 2006: 65), pri čemu se gramatičari zagrebačke filološke škole oslanjaju na autoritet starijih hrvatskih gramatičara i jezik hrvatskih pisaca, dok vukovski gramatičari uzor pronalaze u Vuku Stefanoviću Karadžiću, koji je srpskom jeziku dao status književnoga jezika.[4] Razlikovanje dativa i lokativa u 19. stoljeću po nastavcima u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi i prijedlogu *prema* u ovom se radu promatra u gramatikama triju pripadnika zagrebačke filološke škole: Vjekoslava Babukića, Adolfa Vebera Tkalčevića i Antuna Mažuranića. Ti gramatičari ne poznaju naveske, a muški i srednji rod jednine u toj sklonidbi u dativu završavaju na *-omu*/*-emu*, a u lokativu na *-om*/*-em*. Nastavak *-ome* spominje samo Babukić i to kao isključivo lokativni: "*Dativ* i *Praepoisitional* jed. br., muž. i srěd. spola, trěba dobro razlučiti pri *izvěstnih* pridavnih imenih; jer se *Dativ* svèršuje na mu (*omu* ili *emu*), a *Praepositional* na m (*om* ili *em*). - *Praepositional* jed. br. dobiva poněgda za tvèrdim okončkom na *om* blagoglasno *e* , te se svèršuje na ome, s toga nevalja měšati ovo s Dativom, niti obratno Dativ s Praepositionalom. Tá sloboda može se jedino pěsnikom

3 Više o filološkim školama vidi u: Vince, Zlatko. 1990. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb.

4 O ulozi Vuka Stefanovića Karadžića u standardizaciji hrvatskoga književnoga jezika vidi u: Katičić, Radoslav. 1987. Vuk Stefanović Karadžić i književni jezik Hrvata. *Jezik* 35/2. 38–48.

dopustiti kao '*necessitas metrica*'" (Babukić 1854: 209). Prijedlog *prema* sva tri gramatičara svrstavaju isključivo uz dativ, stoga je u jeziku zagrebačke filološke škole dativ i lokativ moguće razlikovati po prijedlozima s kojima se slaže lokativ: *na, o, po, pri, u,* te po ranije navedenim nastavcima.

Od vukovskih se u obzir uzima ranije spomenuta Maretićeva gramatika te Daničićeva srpska gramatika kojom se želi pokazati izravan utjecaj Daničićevih rješenja u srpskom jeziku na Maretićeva rješenja u hrvatskom. "Kao oštri vukovac T. Maretić je smatrao da u književni jezik može ulaziti samo ono što se nalazi u štokavskom narodnom jeziku, oslanjajući se dakle samo na jezik narodnog blaga i Karadžićevih i Daničićevih spisa, mimoilazeći pojave iz gradskog jezika i jezika književnosti" (Vince 1982: 55–56). Kod Daničića su nastavci za dativ i lokativ[5] u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi sinkretizirani, ali kao kriterij za razlikovanje tih dvaju padeža, osim prijedloga, uvodi naglasak: "Sedmi se padež istina svršuje kao i treći, ali se u mnogijeh riječi razlikuje od njega akcentom..." (Daničić 1983: 5). U sklonidbi pridjeva, zamjenica i brojeva muškoga i srednjega roda nastavci za dativ i lokativ su: *-ome, -omu/-emu, -om/-em*, a uporaba je navezaka proizvoljna. Sinkretizam nastavaka pojavljuje se i kod Maretića, koji potvrde za njega pronalazi u Karadžićevim djelima, supotstavljajući se time normi zagrebačke filološke škole. Uporabu različitih nastavaka za dativ i lokativ označava zastarjelom: "Po dokazivanju historičke gramatike oblik na *-omu* (ili *-emu*) služio je u davnini samo za dat. sing. muškoga i srednjeg roda, a oblik na *-om* (ili *-em*) samo za lokativ. Pomalo se taj zakon poremetio, te je i *-omu* i *-om* (ili *-emu*, *-em*) uzeto za oba padeža, a k tome je još došao i treći oblik koji je tako nastao što se nastavku *-om* počeo dodavati navezak *-e*, te je nastalo *-ome* i u dativu i lokativu" (Maretić 1963: 206–207). Navodi da dativ može završavati bilo kojim nastavkom, ali da "...lokativu na *-omu* nema mjesta u književnom jeziku" (Maretić 1963: 208). Vođenomu novoštokavštinom u normiranju, Daničiću (1983: 78) je naglasak osnovni kriterij i svrstavanja prijedloga *prema* uz lokativ: "Da se prema slaže sa sedmijem padežom, pokazuju akcenti, n. p. prema glávi, prema zèmlji, a treći je padež glāvi, zȅmlji itd." Maretić (1963: 591) *prema* određuje kao lokativni prijedlog; jednako kao Daničić tu tvrdnju dokazuje razlikom u naglasku s obzirom na dativ, ali uzima i njegove primjere: "Za većinu tih prijedloga[6] ne može se sumnjati da se doista slažu s lokativom, a ne s dativom; samo za prijedlog *prema* mogao bi ko misliti da se slaže s dativom, ali i on se

5 Padeže navodi brojevnim redoslijedom: prvi padež je nominativ, drugi genitiv, treći dativ itd. Lokativ je Daničiću sedmi padež.

6 Misli se na: *na, o, po, prema, pri, u.*

slaže s lokativom, kako dokazuje akcent: prema glávi, prema zèmlji, a da se slaže s dativom, bilo bi prȅma glāvi, prȅma zemlji."

Pojedine gramatike 19. stoljeća ne mogu se u potpunosti svrstati ni u jednu od dviju dominantnih filoloških škola jer nose obilježja karakteristična i za jednu i za drugu,[7] stoga im se u ovom radu pristupa kao gramatikama *između* dviju filoloških škola. U tom se kontekstu može govoriti o Andriji Torkvatu Brliću, Peri Budmaniju i Mirku Divkoviću kao gramatičarima koji svojim rješenjima pokušavaju pomiriti dvije norme. Ham (2006: 132) Brlićevu gramatiku opisuje kao vukovsku, ali napominje da je u njoj očita prisutnost dviju suprotstavljenih književnojezičnih normi: "To će biti i temeljno načelo sljedećih prijemaretićevskih hrvatskih gramatika – zadržavale su iz hrvatske tradicije toliko da budu prepoznatljivo hrvatske, a iz vukovštine primale toliko da budu pretežito vukovske." Tafra (1995: 160) smatra da Brlića ne treba olako svrstavati u hrvatske vukovce jer nije u potpunosti prihvatio vukovska rješenja, a isto dokazuje i za Budmanija i Divkovića. Pri raspodjeli nastavaka za dativ i lokativ u muškom i srednjem rodu jednine pridjevno-zamjeničke sklonidbe kod Brlića (1854) nema razlikovnosti koju čuvaju gramatičari zagrebačke filološke škole. U primjerima koje navodi nastavci su sinkretizirani: *vruć-emu, vruć-em* te *zdrav-omu, zdrav-ome, zdrav-om*. Budmani (1867) navodi sinkretizirane nastavke za dativ i lokativ -*omu/-emu*, -*ome*, ali u uglatoj zagradi pored tih nastavaka stoje i drugi: za dativ -*omu/-emu*, a za lokativ -*om(e)/-em,* iz čega se jasno može pratiti supostojanje dviju normi. Za tu gramatiku Ham (2006: 132) kaže da bi točno "...bilo smatrati ju prvom razlikovnom gramatikom – gramatikom razlika između srpskoga i hrvatskoga jezika jer Budmani usporedno normira dva sustava...", a kao kompromis između dviju normi vide ju Brešan i Galić (2014: 518) smatrajući da pokazuje pravo jezično stanje vremena u kojem je objavljena. Ipak, o njoj se može reći tek da je to gramatika koja odaje postojanje razlikovnosti između dativa i lokativa u 19. stoljeću ako je suditi po primjerima pisanima u uglatim zagradama, a ako je suditi po onima izvan zagrade, razlikovnost je izostala. U dativu -*omu/-emu*, a u lokativu -*om/-em* u paradigmama ima i Divković[8] u svim trima izdanjima gramatike[9] koja se radi potpunijega pregleda uzimaju u obzir u ovom radu.

7 Više o tom vidi u: Tafra, Branka. 1993. *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*. Matica hrvatska. Zagreb.

8 O Divkovićevu gramatičarskom radu detaljno vidi u: Smajić, Dubravka. 2006. *Gramatike Mirka Divkovića*. Filozofski fakultet. Osijek.

9 1879., 1895. i 1903. S obzirom na to da nema promjene u normativnim određenjima, posljednje izdanje ostavlja se u ovom radu u poglavlju o gramatikama 19. stoljeća radi bolje preglednosti.

Drugačiju raspodjelu nastavaka Divković (1903: 53) povezuje s narodnim govorima: "Krajnji samoglasnik nastavka u gen., dat., ak. muškoga i u gen., dat. srednjega roda može otpasti: *nȁšega(a)*, *nȁšem(u)*, *nȁšeg(a)*. U dat. i lok. jed. muškoga i srednjega roda može se nastavku: *-om* dodati *-e*; *sámome*." Zanimljivo je da sva trojica gramatičara prijedlog *prema* svrstavaju s genitivom, Brlić još i s dativom, a Budmani i Divković s lokativom. S obzirom na to da je za zagrebačku filološku školu karakterističan nesinkretizam nastavaka i određenje *prema* kao dativnoga, a za vukovce sinkretizam i određenje *prema* kao lokativnoga, nijedan gramatičar ne pokazuju potpunu pripadnost određenoj filološkoj školi.

U *Tablici 1* prikazuju se nastavci za dativ i lokativ u muškom i srednjem rodu jednine pridjevno-zamjeničke sklonidbe te padežno određenje prijedloga *prema* u gramatikama zagrebačke filološke škole, vukovskim gramatikama te gramatikama *između* dviju filoloških škola 19. stoljeća.[10]

Tablica 1

gramatika (19. st.)	**nastavci za D**	**nastavci za L**	**prema**
Babukić (1854)	*-omu/-emu*	*-om/-em,-ome*	+ D
Brlić (1854)	*-ome, -omu/-emu, -om/-em*	*-ome, -omu/-emu, -om/-em*	+ D
Mažuranić (1859)	*-omu/-emu*	*-om/-em*	+ D
Veber Tkalčević (1859, 1873)	*-omu/-emu*	*-om/-em*	+ D
Budmani (1867)	*-omu/-emu, -ome* [*-omu/-emu*]	*-omu/-emu, -ome [-om(e)/-em]*	+ L
Divković (1879, 1895, 1903)	*-omu/-emu* (*-ome, -om/-em*)[11]	*-om/-em (-ome, -omu/-emu)*	+ L
Maretić (1899)	*-ome, -omu/-emu, -om/-em*	*-om/-em, -ome, -emu*	+L

10 Daničićeva (1864) gramatika u ovom radu služi isključivo za prikaz paralelizma s Maretićevom (1899) u normiranju nastavaka u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi za muški i srednji rod jednine i padežnoj pripadnosti prijedloga *prema*, stoga ne ulazi u *Tablicu 1,* u kojoj se uspoređuju hrvatske gramatike.

11 Nastavci napisani u ovom radu u zagradama upotrebljavaju se u narodnim govorima, stoga ih se odvaja od nastavaka koje Divković navodi u paradigmama.

1.2. *Dativ i lokativ u gramatikama 20. stoljeća*

Prihvaćanjem vukovske norme formalno je razlikovanje dativa i lokativa u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi u hrvatskom jeziku onemogućeno, a prijedlog *prema* počeo se svrstavati uz lokativ. Nastavci u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi normiraju se različito. Kod Florschütza (1916) nastavak za dativ uvijek dolazi s naveskom: *-ome, -omu/-emu*, a raspodjela je lokativnih nastavaka ova: *-ome, -emu, -om/-em*. Brabec, Hraste i Živković (1954: 81) postavljaju pravilo: "U nekim padežima ima dužih i kraćih nastavaka: u genitivu, dat., lok. jedn. muškog i srednjeg roda i u dat., lok., instr. množ. svih rodova: mladoga i mladog, mladome (mladomu) i mladom, mladima i mladim. Duži se nastavci u pravilu upotrebljavaju, kad je pridjev:

a) bez imenice, t. j. ima funkciju imenice: ...Mudrome je i jedno oko dosta...

b) kad je iza imenice: ...To on veli ocu rođenome(-u)!"

Nastavke s navescima i bez njih neselektivno pripisuju obama padežima i Težak i Babić (1966) te Barić i dr. (1979). O postojanju "triju alomorfa" u dativu jednine muškoga i srednjega roda u svojoj gramatici pišu Babić i dr. (1991: 621) navodeći da su krajem 19. stoljeća gramatike propisivale samo *-omu/-emu* te da su se pisci toga uglavnom pridržavali, a da je u 20. stoljeću *-ome* češći nego *-omu*. Nastavci za lokativ jednaki su onim dativnima, jedina je razlika što je *-omu* mnogo rjeđi u lokativu nego u dativu. U *Praktičnoj gramatici* Raguž (1997: 114) navodi kako u hrvatskom jeziku postoji sedam padeža. "Međutim, u deklinaciji hrvatskoga jezika, tj. u padežnome sustavu, dva se padeža, dativ i lokativ, ne razlikuju po nastavcima, ni u jednini ni u množini i ni u jednom tipu deklinacije, ni u jednoj vrsti riječi." Jedine razlike jesu u uporabi neobaveznih navezaka *-e* ili *-u*, s tim da je *-u* češći u dativu u sklonidbi pridjeva i zamjenica, dok je u lokativu vrlo rijedak. U skladu s tim zaključuje da u sustavu padežnih nastavaka ima šest oblika. U gramatikama koje izlaze nakon 1899. prijedlog *prema* bez posebnoga se objašnjenja pripisuje lokativu, a u *Povijesnom pregledu, glasovima i oblicima hrvatskoga književnog jezika* i *Praktičnoj hrvatskoj gramatici* i uz dativ.

U *Tablici 2* prikazuju se nastavci za dativ i lokativ u muškom i srednjem rodu jednine pridjevno-zamjeničke sklonidbe te padežno određenje prijedloga *prema* u odabranim gramatikama 20. stoljeća.

Tablica 2

gramatika (20. st.)	**nastavci za D**	**nastavci za L**	**prema**
Florschütz (1916)	*-ome, -omu/-emu*	*-ome, -om/-em, -emu*	+L
Brabec, Hraste, Živković (1954)	*-ome, -omu/-emu, -om/em*	*-ome, -omu/-emu, -om/em*	+L
Težak, Babić (1966)	*-ome, -omu/-emu, -om/-em*	*-ome, -omu/-emu, -om/-em*	+L
Barić, Lončarić, Malić, Pavešić, Peti, Zečević, Znika (1979)	*-ome, -omu/-emu, -om/-em*	*-ome, -omu/-emu, -om/-em*	+L
Babić, Brozović, Moguš, Pavešić, Škarić, Težak (1991)	*-ome, -omu/-emu, -om/-em*	*-ome, -omu/-emu, -om/-em*	+D +L
Raguž (1997)	*ome, -omu/-emu, -om/-em*	*-ome, -omu, -om/-em*	+D +L

U gramatikama 20. stoljeća pokazuje se tendencija izjednačenja dativa i lokativa na formalnoj razini, stoga se, nasuprot zagrebačkoj filološkoj školi, u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi sinkretiziraju njihovi nastavci. Uporaba navezaka u određenom padežu krajem stoljeća preporučuje se, ali nije obavezna. Težak (1984: 42) navodi da na to ne treba gledati kao na narušenost sustava, već njegovu elastičnost te mogućnost stilske slobode. Brozović (1980: 105) u članku *O navescima u dativu i lokativu* piše da *-om, -em, -omu, -emu, -ome* nemaju istu vrijednost; pritom smatra da je u dativu *-emu* češći nego u lokativu, *-em* je u pravilu lokativni nastavak, *-om* je češći u lokativu nego u dativu, *-omu* je za dativ karakterističniji nego *-ome*, dok je za lokativ nepravilan. Međutim jedna od karakteristika živog jezika njegova je dinamičnost te je prema tomu sasvim izvjesno da može doći do miješanja navezaka u govoru. S tih je motrišta također razvidno da navezak ne može biti razlikovni element za određenje dativa ili lokativa jer njegova uporaba nije strogo uvjetovana. Prijedlog *prema* krajem 20. stoljeća postaje jedini zajednički prijedlog formalno već izjednačenima dativu i lokativu. Kriterij takve klasifikacije kod Raguža (1997) jest značenje pa je tako *prema* dativni kada znači smjer ili okrenutost prema nečemu, a lokativni kada znači: položaj na suprotnoj strani, usporedbu, okolnost, kriterij. O tom koliko je značenje pouzdan kriterij za razdvajanje padeža sam je Raguž pisao prije objavljivanja svoje gramatike: “Govoriti na osnovi značenja o dativu ili lokativu nimalo nije opravdano. Npr. genitiv ima više značenja nego i dativ i lokativ skupa, pa nikome ne pada na pamet da ga

dijeli; u njemu se još razaznaju stara značenja ablativa kao zasebnoga padeža pa ipak nitko ne govori o ablativu u hrvatskome ili srpskome jeziku, što je prvi shvatio Š. Starčević" (Raguž 1984: 101). Hudeček, Mihaljević i Vukojević (2011: 92) pripisuju *prema* dativu i lokativu uzimajući u obzir mogućnost zamjene toga prijedloga drugim dativnim ili lokativnim prijedlozima; pritom je *prema* lokativni kada je sinoniman prijedlogu *po*. Takav kriterij nepouzdanim smatra Rišner (2009: 370) navodeći da "...i taj kriterij zanemaruje prijedložne padežne izraze u kojima je prijedlog *prema* zamjenjiv drugim, primjerice genitivnim prijedlozima". U svojem istraživanju o pripadnosti prijedloga *prema* dativu ili lokativu Rišner zaključno predlaže da se *prema* vrati dativu pozivajući se, među ostalim, na takvo određenje u gramatikama 19. stoljeća.

Na temelju usporedbe gramatika, može se zaključiti kako je broj čimbenika koji utječu na razlikovnost dativa i lokativa na kraju 20. stoljeća bitno smanjen u odnosu na 19. stoljeće zbog sinkretiziranosti nastavaka u svim sklonidbama, ali i zbog svrstavanja prijedloga *prema* uz oba padeža.

2. Dativ i lokativ u djelima hrvatskih pisaca – korpusna analiza

Potvrde uporabe nastavaka s navescima za dativ i lokativ u pridjevnozamjeničkoj sklonidbi istražuju se u ovom radu korpusnom analizom potkorpusa Klasici Hrvatskoga nacionalnoga korpusa. Svrha je korpusne analize provjeriti frekventnost takvih nastavaka u djelima hrvatskih pisaca 19. i 20. stoljeća te na temelju njihove uporabe zaljučiti o razlikovnosti dativa i lokativa. Posebno se promatra prijedlog *prema*, čime se nastoji utvrditi razlika u učestalosti pojavljivanja toga prijedloga s nastavcima bez naveska i s navescima u 19. i 20. stoljeću.

U *Tablici 3* nalazi se broj pojavnica dativa i lokativa[12] na *-emu, -om*u *i -o*me u 19. stoljeću, a u *Tablici 4* u 20. stoljeću.

Tablica 3

pojavnica (19. st.)	broj pojavnica s D	broj pojavnica s L
-emu	1640	432
-omu	2473	72
-ome	529	479

12 U obzir se uzima lokativ s prijedlozima: *na, o, po, pri, u*.

Tablica 4

pojavnica (20. st.)	broj pojavnica s D	broj pojavnica s L
-emu	858	834
-omu	243	27
-ome	739	758

Rezultati pokazuju da su hrvatski pisci 19. i 20. stoljeća u dativu i lokativu upotrebljavali nastavke s navescima. U 19. stoljeću zabilježena je znatno veća frekventnost *-emu*/*-omu* u dativu, što je u skladu s normativističkim uputama zagrebačke filološke škole. S obzirom na to da se *-emu*/*-omu* pokazuje kao dativni, moguće je govoriti o razlikovnosti dativa i lokativa. Podjednaka uporaba *-ome* s dativom i lokativom svjedoči o stabilnosti pisanoga uzusa u 19. i 20. stoljeću, ali upućuje na formalnu izjednačenost dvaju padeža. Pretpostavka je da se *-omu* u 20. stoljeću gubi jer ga zamjenjuje nastavak bez naveska *-om*, što je moguće provjeriti istraživanjem frekventnosti *-om* u 19. i 20. stoljeću na istom korpusu te usporedbom s *-ome*. Na temelju rezultata dobivenih istraživanjem frekventnosti uporabe nastavaka s navescima zaključak je jasan: razlikovnost dativa i lokativa veća je u 19. stoljeću, a u 20. izrazi su im gotovo podudarni.

U *Tablici 3* i *Tablici 4* izostavljeni su prijedložni padežni izrazi s prijedlogom *prema*, a njegova se uporaba s oblicima muškoga i srednjega roda jednine u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi prikazuje u *Tablici 5*. U toj je tablici uspoređen broj pojavnica *prema s -emu, -omu, -ome, -em, -om* u 19. i 20. stoljeću.

Tablica 5

pojavnica	broj pojavnica u 19. st.	broj pojavnica u 20. st.
prema + *-emu*	44	68
prema + *-omu*	48	1
prema + *-ome*	15	65
prema + *-em*	3	2
prema + *-om*	20	41

Iz usporedbe je razvidno da se u 19. i 20. stoljeću s prijedlogom *prema* upotrebljavaju nastavci s navescima i bez navezaka, ali su neki od njih frekventniji od ostalih. *Prema* je najmanje zastupljen s *-em*, ali je u obama

stoljećima vrlo frekventan s -*emu*, čime se uzus pokazao stabilnim. Budući da je u normi zagrebačke filološke škole -*emu* isključivo dativni, a -*em* lokativni, na temelju tih dvaju nastavaka može se zaključiti da se *prema* ponaša kao dativni prijedlog. S nastavkom -*omu* također je frekventan u 19. stoljeću, čime se potvrđuje prethodni zaključak, ali se u 20. stoljeću gotovo izgubio. Moguće je da je konstrukciju *prema* + -*omu* u 20. stoljeću potisnula *prema* + -*ome*, kod koje se vidi znatno povećanje pojavnica u odnosu na 19. stoljeće. Po broju pojavnica *prema* + -*om* može se zaključiti da je *prema* u 20. stoljeću češći s lokativom. Također, broj pojavnica *prema* s -*om* i -*ome* u 19. je stoljeću prilično velik s obzirom na to da je stroga norma zagrebačke filološke škole -*om* propisivala isključivo u lokativu, a -*ome* spominje samo Babukić (1854) također kao lokativni. Uporaba *prema* s -*omu, -ome* i -*om* ne odaje stabilnost uzusa; u 20. je stoljeću povećana frekventnost s -*ome* i -*om*, a -*omu* nestaje iz uporabe. U jeziku hrvatskih pisaca potvrđena je, dakle, uporaba *prema* u dativnim i lokativnim prijedložnim izrazima. Može se reći da je u 19. stoljeću običnija uporaba *prema* + -*emu*/-*omu,* što je u skladu s normativističkim uputama zagrebačke filološke škole i čime se *prema* načelno pokazuje dativnim. U 20. je stoljeću *prema* najfrekventniji s -*emu, -ome, -om,* na temelju čega se o njemu ne može govoriti kao o dativnom ili lokativnom, odnosno *prema* ne može biti kriterij za razlikovanje tih dvaju padeža.

3. Zaključak

U gramatikama objavljenim u 20. stoljeću razlikovnost je dativa i lokativa uvelike smanjena u odnosu na gramatike 19. stoljeća. Gramatičari zagrebačke filološke škole razlikovali su ta dva padeža nastavcima za muški i srednji rod jednine u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi, u Maretićevoj je gramatici ta razlikovnost svedena na isključivo dativni nastavak –*omu,* čime se gotovo izgubila, gramatičari *između* dviju filoloških škola ili normiraju sinkretizirane nastavke (Brlić) ili opisuju dvije norme: jednu u kojoj se razlikovnost čuva i drugu u kojoj se ne čuva (Budmani, Divković). U gramatikama se 20. stoljeća razlikovnost dativa i lokativa na toj razini potpuno izgubila. Prijedlog *prema* također je bio razlikovni element jer je smatran ili dativnim ili lokativnim, ali se u gramatikama s kraja 20. stoljeća počinje svrstavati s obama padežima, čime postaje zajednički prijedlog već formalno izjednačenim padežima. Korpusnom analizom potvrđena je velika frekventnost -*emu*/-*omu* u dativu u 19. stoljeću; -*ome* je podjednako frekventan i u dativu i u lokativu u 19. i 20. stoljeću, a -*emu* u 20. stoljeću. Razlika između dvaju padeža u jeziku hrvatskih pisaca veća je, dakle, u 19. nego u 20. stoljeću s obzirom na uporabu nastavaka

s navescima. U 19. stoljeću običnija je uporaba *prema* + *-emu*/*-omu*, stoga se može reći da pisci većinom slijede normu zagrebačke filološke škole po kojoj je *prema* dativni prijedlog, dok se u 20. stoljeću o njemu ne može govoriti kao o dativnom ili lokativnom. Istraživanje dativa i lokativa u gramatikama i potkorpusu Klasici dalo je jednak rezultat: u 20. stoljeću onemogućeno je razlikovanje tih padeža po dvama kriterijima: nastavcima u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi i prijedlogu *prema*.

Izvor

Hrvatski nacionalni korpus

Literatura

Babić, Stjepan i dr. (1991), *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb

Babukić, Vjekoslav (1854), *Ilirska slovnica*, Bèrzotiskom nar. tiskarnice Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb

Barić, Eugenija i dr. (1979), *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb

Barić, Eugenija i dr. (2005), *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb

Brabec, Ivan; Hraste, Mate; Živković, Sreten (1954), *Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb

Brešan, Tanja; Galić, Josip (2014), Sklonidbeni sustav imenica u Budmanijevoj *Grammatica della lingua serbo-croata (illirica)*, *Anali Dubrovnik* 52/2. 499–520.

Brlić, Andrija Torkvat (1854), *Grammatik der illyrischen Sprache wie solche im Munde und Schrift der Serben und Kroaten gebräuchlich ist*, Mechitharisten – Buchdruckerei, Beč

Brozović, Dalibor (1980), "O navescima u dativu i lokativu", *Jezik* 27/4. 105–107.

Budmani, Pero (1867), *Grammatica della lingua serbo-croata (illirica)*, Autorovim troškom, Beč

Daničić, Gjuro (1864), *Mala srpska gramatika*, (pretisak 1983), Sagner, München

Divković, Mirko (1879), *Hrvatske gramatike I. dio. Oblici,* Tiskom dioničke tiskare, Zagreb

Divković, Mirko (1895), *Oblici hrvatskoga jezika za srednje škole,* Tiskom dioničke tiskare, Zagreb

Divković, Mirko (1903), *Oblici i sintaksa hrvatskoga jezika za srednje škole,* Tisak dioničke tiskare, Zagreb

Florschütz, Josip (1916), *Gramatika hrvatskoga jezika za ženski licej, preparandije i više pučke škole*, Trošak i naklada Kr.-Slav.-Dalm. zemaljske vlade, Zagreb

Ham, Sanda (1998), *Jezik zagrebačke filološke škole*, Matica hrvatska, Osijek

Ham, Sanda (2002), *Školska gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb

Ham, Sanda (2006), *Povijest hrvatskih gramatika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb

Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica; Vukojević, Luka (2011), "Nekoliko aktualnih problema hrvatske jezične norme", *Tabula* 9. 88-103.

Katičić, Radoslav (1987), "Vuk Stefanović Karadžić i književni jezik Hrvata", *Jezik* 35/2. 38–48.

Maretić, Tomo (1963), *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb

Mažuranić, Antun (1859), *Slovnica Hèrvatska*, (pretisak 2008), Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb

Raguž, Dragutin (1984), "S kojim se padežom slaže prijedlog prema?", *Jezik* 31/4. 97–128.

Raguž, Dragutin (1997), *Praktična hrvatska gramatika*, Medicinska naklada, Zagreb

Rišner, Vlasta (2009), "Prijedlog prema između dativa i lokativa", u: Badurina, Lada; Pranjković, Ivo; Silić, Josip, ur., *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*, Disput, Osijek

Silić, Josip; Pranjković, Ivo (2007), *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb

Smajić, Dubravka (2006), *Gramatike Mirka Divkovića*, Filozofski fakultet, Osijek

Tafra, Branka (1993), *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Matica hrvatska, Zagreb

Tafra, Branka (1995), "O hrvatskim vukovcima iz drugoga kuta", u: Hekman, Jelena, ur., *Jezikoslovna razdvojba*, Matica hrvatska, Zagreb

Tafra, Branka; Košutar, Petra (2012), "Andrija Torkvat Brlić između dviju književnojezičnih koncepcija", u: Holzer, Georg, ur., *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja*, Hrvatski studiji sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Tafra, Branka (2012a), "Doprinos slavonskih lingvista hrvatskoj gramatici", u: Holzer, Georg, ur., *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja*, Hrvatski studiji sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Tafra, Branka (2012b), "Obilježja hrvatske gramatičke norme do kraja 19. stoljeća", u: Holzer, Georg, ur., *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja*, Hrvatski studiji sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Težak, Stjepko (1984), "Pridjevsko-zamjenički alomorfi", *Jezik* 32/2. 33–64.

Težak, Stjepko; Babić, Stjepan (1966), *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb

Težak, Stjepko; Babić, Stjepan (2003), *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb

Veber Tkalčević, Adolfo (1859), *Skladnja ilirskoga jezika*. (pretisak 2005), Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb

Veber Tkalčević, Adolfo (1873), *Slovnica hervatska za srednja učilišta*, Troškom spisateljevim, Zagreb

Vince, Zlatko (1982), "Norma u hrvatskom književnom jeziku potkraj 19. stoljeća", *Jezik* 30/2, 51–57.

Vince, Zlatko (1990), *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb

Differentiating the Dative and Locative Cases in the 19th and 20th Centuries

Abstract

In the first part of this paper, the dative and locative cases are compared in grammar books of the 19th and 20th centuries. Vukovian and Zagreb Philological School grammars from the 19th century are taken into consideration. Grammarians of the Zagreb Philological School differentiated between the dative and locative in terms of case endings for singular masculine and neuter gender of adjective-pronoun declension, so dative was formed by ending -*omu*/-*emu* while locative was formed by ending -*om*/-*em*. When T. Maretić's grammar was published, the endings started to mix, and -*ome* appeared. According to the Zagreb Philological School grammars, *prema* (*toward*) is a preposition exclusively used for the dative, while in the grammars of Croatian Vukovians it is used only with the locative. By grammar comparison, it is concluded that after the victory of Croatian Vukovians, distinctiveness of the dative and locative in Croatian became minor because of the syncretism of endings in all declensions and because by the end of the 20th century the use of preposition *prema* (*toward*) with both cases depended on meaning. In the second part of this paper, corpus analysis is used to investigate whether the difference between these two cases is preserved in the language of Croatian writers in the 19th and 20th century. Material for this research is taken from the Croatian National Corpus, subcorpus Classics. The aim of this paper is to

show that normative distinctiveness of the dative and locative in the language which is described in the grammars of Zagreb Philological School is significantly larger than in the language described in Vukovian grammars and the grammars of the 20th century. The language in use is investigated through corpus analysis and the results show that the difference in endings in adjective pronoun declension and the usage of preposition *prema* (*toward*) existed in the language of the writers of Zagreb Philological School and that it was lost under the influence of Vukovian norm at the end of the 20th century.

Key words: *dative, locative, preposition* prema (toward)*, ending*

UDK: 811.163.4*3'36'373(093.2)(497.6)
811.163.42'36'373(093.2)(497.6)
811.163.41'36'373(093.2)(497.6)
Pregledni naučni rad

Emira MEŠANOVIĆ-MEŠA

Funkcioniranje službenih jezika u Bosni i Hercegovini

KLJUČNE RIJEČI: *službeni jezici, bosanski jezik, hrvatski jezik, srpski jezik, norma, alternacija, dublet, imenica, zamjenica, glagol, adverbijalna odredba, predikat*

U Bosni i Hercegovini u upotrebi su čak tri službena jezika: bosanski, hrvatski i srpski. Po porijeklu, to su tri vrlo srodna i bliska jezika čiji se govornici bez ikakvih smetnji sporazumijevaju u svakodnevnoj komunikaciji i čiji govornici bez ikakvih značajnijih poteškoća mogu koristiti verziju teksta napisanu na bilo kojem od tih jezika. Za zvaničnu i službenu upotrebu svi dokumenti pripremaju se i izdaju na sve tri jezičke verzije. U ovom se radu posmatra kako zapravo funkcionira ta trojezičnost, kako se ta službena upotreba jezika ostvaruje, gdje se u tekstovima mogu javljati razlike i jesu li one uvijek prisutne, imaju li te razlike svoju opravdanost, a time i priprema jednog teksta u više verzija. Dakle, razmatrat će se funkcionira li zaista službena višejezičnost u BiH ili je ipak riječ samo o formalnoj višejezičnosti.

1. Uvod

Od 19. aprila 2002. godine, kada su ustavi Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske dobili nove amandmane koji se tiču upotrebe službenih jezika, Bosna i Hercegovina dobila je tri službena jezika: bosanski, hrvatski i srpski jezik. To znači da su sva tri jezika na cijeloj teritoriji BiH ravnopravna i njihova upotreba treba biti takva. Problemi su se odmah javili u školstvu i obrazovanju ("dvije škole pod jednim krovom", neprihvatanje naziva jezika, problem održavanja nastave iz nacionalne grupe predmeta, osporavanje izvođenja nastave na drugom službenom jeziku i sl.), dok je u službenoj prepisci ovakvo rješenje moglo lakše funkcionirati. Svi službeni akti mogu se sačiniti

u tri verzije: sadržaj ostaje isti, a svaka verzija treba poštovati normu datog jezika.

U školstvu i obrazovanju problemi i danas postoje, i nisu se u ovako složenoj situaciji riješili. Kada se radi o pripremanju tekstova u zakonodavstvu i drugim vidovima administrativne prepiske (mislimo na onu koja se objavljuje u službenim glasilima), ponuđeni model funkcionira, pa se zakoni, odredbe, rješenja, statuti i drugi akti pripremaju i objavljuju u tri verzije: na bosanskom, na hrvatskom i na srpskom jeziku. Kako ovaj način službene upotrebe triju jezika funkcionira, kako i gdje se razlike ostvaruju, jesu li te razlike opravdane i zbilja potrebne ili se radi samo o formalnom ispunjavanju obaveze da se sačine tri verzije – na ova i slična pitanja pokušat ćemo dati odgovore nakon obavljenog istraživanja čiji su izvori upravo tekstovi koji se objavljuju u službenim glasilima BiH. Ovakav način pripreme tekstova na tri verzije nije bio ocijenjen kao postupak kojim se dobivaju zadovoljavajući rezultati: "prevoditi" tekstove koji su svima razumljivi može biti samo – apsurdno (Vajzović 2008: 167), za ovaj rad treba mnogo više vremena i mnogo više finansijskih sredstava, u tekstovima se slabo poštuju norme datih jezika, uglavnom se radi samo o mehaničkoj zamjeni "nacionalno obojenih riječi", dobiveni tekstovi čudna su mješavina jezičkih osobina i radi se o nekom "vještačkom" jeziku, koji nije ni pravi bosanski, ni srpski, ni hrvatski (Mønnesland 2005: 512) i time nisu zadovoljni "ni normativci ni korisnici ni društvena zajednica" (Palić 2009: 86). Stoga ostaje da vidimo radi li se zaista samo o "mehaničkoj" zamjeni riječi ili su kritike bile preoštre.

2. Fonološke osobine

Uzimajući u obzir sve pojave posmatrane u izvorima ovog istraživanja[1] na fonološkom nivou, može se zaključiti da se rijetko u sve tri jezičke verzije izvora poštuje norma svakog jezika ponaosob. Izdvajamo tek tri pojave kada se upotrebljavaju normirani likovi u sve tri verzije.

2.1.1. Pri upotrebi riječi s vokalskom alteracijom *a*/*o* naći će se likovi koji su normirani u sva tri jezika: *tačka*, *tačnost* u bosanskoj i srpskoj (Hali-

1 Izvori su tekstovi zakona, statuta, rješenja i sl. objavljeni u *Službenom glasniku BiH*, *Službenim novinama FBiH* i *Službenom glasniku RS*-a. Njihov popis nalazi se na kraju rada, a kako se svaki štampa u tri verzije, naslovi izvora preuzeti su iz verzije na bosanskom jeziku. U tekstu ovog rada svaka verzija izvora označena je pored broja i slovom koje označava jezičku verziju: npr. izvor 1b – verzija izvora 1 na bosanskom, izvor 1h – verzija izvora 1 na hrvatskom, izvor 1c – verzija izvora 1 na srpskom.

lović 1996: 544–545, Halilović/Palić/Šehović 2010: 1312, 1335; Pešikan/Jerković/Pižurica 2005: 303) naspram *točka*, *točnost* u hrvatskoj verziji (Babić/Finka/Moguš 2004: 437).

> B: ...NOS BiH će na osnovu podataka iz dnevnog rasporeda i podataka dobivenih sa mjernih *tačaka* napraviti obračun gubitaka na prijenosnoj mreži...(Izvor 1b, str. 46) *Tačnost* izvršenog prevoda sudski tumač ovjerava potvrdom koja glasi: (...) (Izvor 2b, str. 4468)

> H: ...NOS BiH će na temelju podataka iz dnevnog rasporeda i podataka dobivenih sa mjernih *točaka* napraviti obračun gubitaka na prijenosnoj mreži...(Izvor 1h, str. 44) *Točnost* izvršenog prijevoda sudski tumač ovjerava potvrdom koja glasi: (...) (Izvor 2h, str. 4471)

> S: ...NOS BiH će na osnovu podataka iz dnevnog rasporeda i podataka dobivenih sa mjernih *tačaka* napraviti obračun gubitaka na prenosnoj mreži... (Izvor 1s, str. 45) *Tačnost* izvršenog prevoda sudski tumač ovjerava potvrdom koja glasi: (...) (Izvor 2s, str. 4473)

2.1.2. Grupa *-nt* u bosanskoj i hrvatskoj verziji javlja se u liku *dokument*, koji je usklađen s normom (Halilović 1996: 211, Halilović/Palić/Šehović 2010: 210; Barić i dr. 1997: 106, Babić i dr. 2007: 309), a s nepostojanim *a* i bez njega likovi *dokumenat* i *dokument* u srpskoj verziji, kako je i utvrđeno u srpskom standardu (Pešikan/Jerković/Pižurica 2005: 96, 201, Ivić i dr. 2011: 122, 241, Vujanić i dr. 2007: 301).

> B: Službenik će zadržati identifikacijski *dokument*. (Izvor 3b, 333) Način prikaza pojedinih topografskih znakova dat je u okviru dokumenta Digitalni geodetski plan – Digitalni topografski ključ (u daljem tekstu: DTK *dokument*). (Izvor 4b, 3248)

> H: Djelatnik će zadržati identifikacijski *dokument*. (Izvor 3h, str. 333) Način prikaza pojedinih topografskih znakova dat je u okviru dokumenta Digitalni geodetski plan – Digitalni topografski ključ (u daljnjem tekstu: DTK *dokument*). (Izvor 4h, str. 3225)

> S: Službenik će da zadrži identifikacioni *dokumenat*. (Izvor 3s, str. 333) Način prikaza pojedinih topografskih znakova dat je u okviru dokumenta Digitalni geodetski plan – Digitalni topografski ključ (u daljem tekstu: DTK *dokument*). (Izvor 4s, str. 3236)

2.1.3. Adaptirana riječ stranoga porijekla javlja se u liku prihvaćenom u normama *demokratija* u bosanskoj[2] i srpskoj verziji (Halilović/Palić/Šehović 2010: 169, 170; Pešikan/Jerković/Pižurica 2005: 101), a *demokracija* u hrvatskoj verziji (Babić/Finka/Moguš 2004: 196).

> B: ...nego to znači ugroziti jedan od ključnih principa demokratskog društva, pa, stoga, i samu *demokratiju* kao oblik vladavine... (Izvor 5b, str. 25) Prati proces uspostavljanja lokalne samouprave i uspostavljanje lokalnih *demokratija* kao autonomnih i demokratskih oblika organizovanja građana… (Izvor 6b, str. 1116)

> H: ...nego to znači ugroziti jedno od ključnih načela demokratskoga društva, pa, stoga, i samu *demokraciju* kao oblik vladavine... (Izvor 5h, str. 15) Prati proces uspostave lokalne samouprave i uspostave lokalnih *demokracija* kao autonomnih i demokratskih oblika organiziranja građana… (Izvor 6h, str. 1136)

> S: ...nego to znači ugroziti jedan od ključnih principa demokratskog društva, pa, stoga, i samu *demokratiju* kao oblik vladavine... (Izvor 5s, str. 20) Prati proces uspostavljanja lokalne samouprave i uspostavljanje lokalnih *demokratija* kao autonomnih i demokratskih vidova organizovanja građana... (Izvor 6s, str. 1157)

2.2. Kad je riječ o ostalim pojavama s fonološkog nivoa, krši se norma bar jednog jezika na kojem se priprema tekst, nerijetko i sva tri. Tako se u određenim izvorima u sve tri verzije nalaze oba lika (od kojih bar jedan nije u skladu s jednom normom), pa se i u sve tri verzije mogu pronaći likovi:

a) *suglasnost* u sve tri verzije, ali i *saradnik* u sve tri verzije (bosanski standard likove s prefiksom *sa-/su-* tretira kao dublete – Halilović 1996: 490, 491, 497, Jahić/Halilović/Palić 2000: 310, Čedić i dr. 2007: 1010, 1017, 1018, 1020, Halilović/Palić/Šehović 2010: 1167, 1176, 1180; na isti ih način prihvata i norma srpskog jezika – Pešikan/Jerković/Pižurica 2005: 289, Vujanić i dr. 2007: 1284, 1292, dok je u normi hrvatskog jezika prihvaćen prefiks *su-* u ovim slučajevima – Babić/Finka/Moguš 2004: 422, 423, 424, Anić/Silić 2001: 795, 798, 800, Babić 2002: 380, 468) (dakle, norma hrvatskoga nije poštovana):

2 Norma bosanskog jezika najprije je likove *demokratija*/*demokracija* prihvatala kao dublete (Halilović 1996: 140, 173, 201), da bi se kasnije likovima sa *-ti-* ipak dala prednost (uz likove sa *-ci-*) (Halilović/Palić/Šehović 2010: 169, 170).

B: Odlukom o imenovanju stručnog *saradnika* u Općinski sud u Livnu, br. VSTV-02-1-1480-29112006 od 27.11.2006. godine, Oliver Badrov je imenovan na navedenu dužnost. (Izvor 7b, str. 675) Na izmjene i dopune ovog statuta daje *suglasnost* Parlament Federacije Bosne i Hercegovine. Na ovaj statut daje *suglasnost* Parlament Federacije Bosne i Hercegovine. (Izvor 8b, str. 370)

H: Odlukom o imenovanju stručnog *saradnika* u Općinski sud u Livnu, br. VSTV-02-1-1480-29112006 od 27. 11. 2006. godine, Oliver Badrov je imenovan na navedenu dužnost. (Izvor 7h, str. 676) Na izmjene i dopune Statuta *suglasnost* daje Parlament Federacije Bosne i Hercegovine. Na ovaj statut *suglasnost* daje Parlament Federacije Bosne i Hercegovine. (Izvor 8h, str. 373)

S: Odlukom o imenovanju stručnog *saradnika* u Opštinski sud u Livnu, br. VSTS-02-1-1480-29112006 od 27. 11. 2006. godine, Oliver Badrov je imenovan na navedenu dužnost. (Izvor 7s, str. 675) Na izmjene i dopune ovog statuta daje *suglasnost* Parlament Federacije Bosne i Hercegovine. Na ovaj statut daje *suglasnost* Parlament Federacije Bosne i Hercegovine. (Izvor 8s, str. 368)

b) *jemstvenik* u sve tri verzije, ali i *jamčiti* u sve tri verzije (u bosanskom standardu dubleti su *jamstvo*/*jemstvo*, *jamčiti*/*jemčiti* – Halilović 1996: 282, Halilović/Palić/Šehović 2010: 456, 469, Čedić i dr. 2007: 256[3]; u normativnoj literaturi srpskog jezika nalazimo različite odnose prema ovoj pojavi, pa su likovi *jemstvo*, *jemčiti* običniji od *jamstvo*, *jamčiti* (Pešikan/Jerković/Pižurica 2005: 220–221) ili su ravnopravni (Ivić i dr. 2011: 254–255); norma hrvatskog jezika prihvata likove sa *a* – Babić/Finka/Moguš 2004: 256, Anić/Silić 2001: 399, Babić/Moguš 2011: 223) (ni ovdje norma hrvatskog jezika nije u potpunosti primijenjena):

B: Ako tekst prevoda ima dvije ili više stranica, stranice moraju biti označene rednim brojevima i ovjerene u desnom donjem uglu potpisom i pečatom sudskog tumača i prošivene *jemstvenikom*,… (Izvor 2b, str. 4468) Oni *jamče* isto tako da stvari stavljene u njegov dio nemaju skrivenih nedostataka. (Izvor 9b, str. 15)

3 *Jemstvo* i *jamstvo* navedeni su kao ravnopravni, lik *jemčiti* nema upisan uz *jamčiti* niti postoji zasebna odrednica *jemčiti*; no uz srodno *jamac* ima *jemac*.

H: Ako tekst prijevoda ima dvije ili više stranica, stranice moraju biti označene rednim brojevima i ovjerene u desnom donjem kutu potpisom i pečatom sudskog tumača i prošivene *jemstvenikom*,… (Izvor 2h, str. 4471) Oni *jamče* isto tako da stvari stavljene u njegov dio nemaju skrivenih nedostataka. (Izvor 9h, str. 15)

S: Ako tekst prevoda ima dvije ili više stranica, stranice moraju biti označene rednim brojevima i ovjerene u desnom donjem uglu potpisom i pečatom sudskog tumača i prošivene *jemstvenikom*,… (Izvor 2s, str. 4473) Oni *jamče* isto tako da stvari stavljene u njegov dio nemaju skrivenih nedostataka. (Izvor 9s, str. 15)

c) *dohoci*, *gubici*, *izuzeci*, *ostaci*, *otpaci*, *podaci*, *zadaci*, *sažeci*, *napici* u sve tri verzije, ali i *napitci* u sve tri verzije (norma bosanskog i norma srpskog jezika ne prihvataju pisanje dentala ispred afrikata u ovim likovima – Halilović 1996: 136, Jahić/Halilović/Palić 2000: 157-158; Pešikan/Jerković/Pižurica 2005: 81, Stanojčić/Popović 2008: 47; bilježenje i čuvanje dentala u ovoj poziciji postala je odlika hrvatskog jezičkog standarda – Babić/Finka/Moguš 2004: XI, Babić/Moguš 2011: 37) (u sve tri verzije nalazimo po jedan lik koji nije usklađen s odgovarajućom normom):

B: Programom rada se utvrđuju poslovi i *zadaci* Doma naroda, njihov osnovni sadržaj i način izvršavanja. (Izvor 6b, str. 1117) Djelokrug, *zadaci* i ovlaštenja zajedničkog radnog tijela utvrđuju se poslovnicima odnosno odlukama oba doma Parlamenta Federacije. (Izvor 6b, str. 1113) (1) Usluživanje gostiju jelom, pićem i *napitcima* obavlja se u restoranu… (2) Restoran je prostorija koja služi samo za usluživanje, a opremljena je namještajem prikladnim za usluživanje gostiju jelom, pićem i *napitcima*. (Izvor 10b, str. 21)

H: Programom rada se utvrđuju poslovi i *zadaci* Doma naroda, njihov temeljni sadržaj i način provedbe. (Izvor 6h, str. 1137) Djelokrug, *zadaci* i ovlaštenja zajedničkog radnog tijela utvrđuju se poslovnicima, odnosno odlukama oba doma Parlamenta Federacije. (Izvor 6h, str. 1133) (1) Usluživanje gostiju jelom, pićem i *napitcima* obavlja se u blagovaonici… (2) Blagovaonica je prostorija koja služi samo za blagovanje, a opremljena je namještajem prikladnim za blagovanje. (Izvor 10h, str. 6)

S: Programom rada se utvrđuju poslovi i *zadaci* Doma naroda, njihov osnovni sadržaj i način izvršavanja. (Izvor 6s, str. 1158) Djelokrug, *zadaci* i ovlaštenja zajedničkog radnog tijela utvrđuju se poslovnicima, odnosno odlukama oba doma Parlamenta Federacije. (Izvor 6s, str. 1154) (1) Usluživanje gostiju jelom, pićem i *napitcima* obavlja se u restoranu… (2) Restoran je prostorija koja služi samo za usluživanje, a opremljena je namještajem prikladnim za usluživanje gostiju jelom, pićem i *napitcima*. (Izvor 10s, str. 14)

3. Morfološke osobine

Dok je na fonološkom nivou veoma mali broj pojava gdje je poštovana norma sva tri jezika, na morfološkom se nivou taj broj uvećava i susreće se znatno više pojava koje su dopuštene u svim normama.

3.1.1. Imenice sa sufiksima *-a*/*-nje uspostava* i *uspostavljanje* mogu se pronaći u sve tri verzije teksta i pritom je njihova upotreba normativno ispravna za sva tri jezika (Halilović/Palić/Šehović 2010: 1397; Anić 2006: 1688, Babić 2002: 77; Vujanić i dr. 2007: 1415).

B: …, agencija u okviru državne administracije sa potpunom odgovornošću za *uspostavljanje* i osiguranje usluga traganja i spašavanja,… (Izvor 11b, str. 886) Do *uspostave* ANSPBiH, RCC BiH je unutarnja organizacijska jedinica u sastavu RS CAD. (Izvor 11b, str. 887)

H: …, agencija u okviru državne administracije sa potpunom odgovornošću za *uspostavljanje* i osiguranje usluga potrage i spašavanja,… (Izvor 11h, str. 906) (5) Do *uspostave* ANSPBiH, RCC BiH je unutarnja organizacijska jedinica u sastavu RS CAD. (Izvor 11h, str. 907)

S: …, agencija u okviru državne administracije sa potpunom odgovornošću za *uspostavljanje* i osiguranje usluga traganja i spašavanja,… (Izvor 11s, str. 865) (5) Do *uspostave* ANSP BiH, RCC BiH je unutrašnja organizaciona jedinica u sastavu RSCAD. (Izvor 11s, str. 866)

3.1.2. *Upravnik*/*upravitelj* imenice su koje se također mogu naći u svim verzijama teksta, a za čiju upotrebu postoji normativna opravdanost za sva tri jezika (Halilović/Palić/Šehović 2010: 1388, 1389; Anić 2006: 1676, 1677, Šonje 2000: 1313, 1313; Vujanić i dr. 2007: 1405, 1406).

B: *Upravnik* Zavoda je rukovodeći državni službenik… (Izvor 14b, str. 47) Za *upravitelja* sud može postaviti i nekog od nasljednika. (Izvor 9b, str. 14)

H: *Upravnik* Zavoda je rukovodeći državni službenik… (Izvor 14h, str. 2) Za *upravitelja* sud može postaviti i nekog od nasljednika. (Izvor 9h, str. 14)

S: *Upravnik* Zavoda je rukovodeći državni službenik… (Izvor 14s, str. 25) Za *upravitelja* sud može postaviti i nekog od nasljednika. (Izvor 9s, str. 14)

3.1.3. Odnosna zamjenica *koji* upotrebljava se u sve tri verzije tekstova u dužim i kraćim oblicima u G *kojeg*/*kog*, u DL *kojem*/*kom*, što je i potvrđeno za muški i srednji rod u svim gramatikama datih jezika (Jahić/Halilović/Palić 2000: 253; Barić i dr. 1997: 212, Silić/Pranjković 2005: 123[4], Babić i dr. 2007: 482[5]; Simić/Jovanović 2007: 100-101, Stanojčić/Popović 2008: 102[6]).

B: …plan izrađen na materijalu za crtanje planova, kod *koga* se podaci, obrađuju, koriste i… (Izvor 4b, str. 3247) …na osnovu *kojeg* je doneseno… (Izvor 10b, str. 24) . ”Interaktivni režim rada” je režim u *kome* se ostvaruje… (Izvor 4b, str. 3247) (1) Kamp je objekt u *kojem* se… (Izvor 10b, str. 18)

H: …plan izrađen na materijalu za crtanje planova, kod *koga* se podaci, obrađuju, koriste i… (Izvor 4h, str. 3223) …na temelju *kojeg* je doneseno… (Izvor 10h, str. 9) 14. ”Interaktivni režim rada” je režim u *kome* se ostvaruje… (Izvor 4h, str. 3223) (1) Kamp je objekt u *kojem* se… (Izvor 10h, str. 3)

S: …plan izrađen na materijalu za crtanje planova, kod *koga* se podaci, obrađuju, koriste i… (Izvor 4s, str. 3235) …na osnovu *kojeg* je doneseno… (Izvor 10s, str. 16) 14. ”Interaktivni režim rada” je režim u *kome* se ostvaruje… (Izvor 4s, str. 3235) (1) Kamp je objekt u *kojem* se… (Izvor 10s, str. 10)

4 Autori su prikazali proces nastanka kraćih likova u samoj paradigmi na primjeru zamjenice *moj*.

5 Na primjeru promjene zamjenice *moj* prikazani su duži i kraći likovi.

6 U ovoj gramatici to je prikazano na primjeru zamjenice *moj*, koja ima istu paradigmu kao i zamjenice *koji*, *tvoj*, *svoj*.

3.1.4. I prisvojnu zamjenicu *njen*/*njezin* opet susrećemo u sve tri verzije tekstova. Normativni priručnici također navode oba lika[7] (Jahić/Halilović/Palić 2000: 247; Barić i dr. 1997: 204, Silić/Pranjković 2005: 125, Težak/Babić 2005: 127, Babić i dr. 2007: 969; Klajn 2011: 167).

> B: …u drugoj pravnoj osobi kojoj je s obzirom na *njenu* funkciju… (Izvor 12b, str. 85) …, javni funkcioner međunarodne organizacije i *njezinih* organa,… (Izvor 12b, str. 85)

> H: …u drugoj pravnoj osobi kojoj je s obzirom na *njenu* dužnost… (Izvor 12h, str. 85) …, javni dužnosnik međunarodne organizacije i *njezinih* tijela,… (Izvor 12h, str. 85)

> S: …u drugom pravnom licu kojem je s obzirom na *njenu* funkciju… (Izvor 12s, str. 85) …, javni funkcioner međunarodne organizacije i *njezinih* organa,… Izvor 12s, str. 85)

3.1.5. Glagolski prilog prošli i na -*vši* i na -*v* javlja se u sve tri verzije, čime se ne krši norma niti jednog jezika, jer su negdje kraći likovi označeni kao rjeđi i stilski obilježeni, ali ne i kao nestandardizirani (Jahić/Halilović/Palić 2000: 285; Barić i dr. 1997: 245, Težak/Babić 2005: 152, Babić i dr. 2007: 549; Stanojčić/Popović 2008: 121[8]).

> B: (...) – za udruženje građana bit će upisano ” UG”, i pored toga broj, *počevši* od broja 1, – za međunarodnog posmatrača bit će upisano ”MP”, i pored toga broj, *počevši* od broja 1. (Izvor 13b, str. 333) Podaci će moći biti korišteni samo za potrebu navedenu u Zahtjevu i u roku od šest mjeseci, *počev* od dana preuzimanja podataka. (Izvor 4b, str. 3254)

> H: (...) – za udruge građana upisat će se ” UG” i pored toga broj *počevši* od broja 1, – za međunarodnog promatrača upisat će se ”MP” i pored toga broj *počevši* od broja 1. (Izvor 13h, str. 333) Podaci će moći biti korišteni samo za potrebu navedenu u Zahtjevu i u roku od šest mjeseci, *počev* od dana preuzimanja podataka. (Izvor 4h, str. 3230)

> S: (...) – za udruženje građana biće upisano ” UG”, i pored toga broj, počevši od broja 1, – za međunarodnog posmatrača biće upisano ”MP”, i pored toga broj, *počevši* od broja 1. (Izvor 13s, str. 333) Podaci će moći

7 Razlika postoji samo u njihovu poretku.
8 U ovoj gramatici nema konstatacije o učestalijem ili rjeđem obliku.

biti korišteni samo za potrebu navedenu u Zahtjevu i u roku od šest mjeseci, *počev* od dana preuzimanja podataka. (Izvor 4s, str. 3242)

3.2. Veći broj pojava u vezi s kojima svaka verzija poštuje svoju normu javlja se zbog prirode same morfološke norme u svakom jeziku: svaka norma ima veći broj dubleta pa i tripleta na ovom nivou negoli na fonološkom, pa kada se upotrijebe obje forme (a vidjeli smo da se najviše javlja takvih slučajeva), to više nije propust, nego upotreba jedne forme iz dubletnog para. Međutim, i na ovom nivou bilježimo slučajeve kada se u sve tri verzije koriste oba lika od kojih bar jedan nije u skladu s odgovarajućom normom.

3.2.1. Rod imenica vrlo često koristi se da se načini razlika među verzijama. No, ta razlika nije dosljedna pa se nađe i isti rod u svim verzijama, što opet uzrokuje kršenje bar jedne norme, a pri upotrebi imenice *posjet*/*posjeta*, koja se može naći u oba roda u svim verzijama, nailazimo na neusklađenost sa sve tri norme. Naime, u bosanskom i srpskom jezičkom standardu prihvaćen je ženski rod (Halilović 1996: 424, Halilović/Palić/Šehović 2010: 968; Vujanić i dr. 2007: 978), a muški rod u hrvatskom standardu (Babić/Finka/Moguš 2004: 349).

B: (2) Sve *posjete* iz stava (1) ovog člana moraju biti blagovremeno najavljene i odobrene od upravnika Centra. (3) Lica koja dolaze u *posjet* korisnicima Centra… (Izvor 15b, str. 5157)

H: (2) Sve *posjet*e iz stavka (1) ovog članka moraju biti blagovremeno najavljene i odobrene od upravitelja Centra. (3) Osobe koje dolaze u *posjet* korisnicima Centra… (Izvor 15h, str. 5167)

S: (2) Sve *posjete* iz stava (1) ovog člana moraju biti blagovremeno najavljene i odobrene od upravnika Centra. (3) Lica koja dolaze u *posjet* korisnicima Centra… (Izvor 15s, str. 5177)

3.2.2. Prezent pomoćnog glagola *jesam* u 3. l. jd. upotrebljava se i u liku *jest* i u liku *jeste* u sve tri verzije. Kako je u bosanskoj i srpskoj normi prihvaćen dublet (Jahić/Halilović/Palić 2000: 272; Stanojčić/Popović 2008: 122), ta je upotreba opravdana. No, u hrvatskom standardu samo je lik bez krajnjeg *e* prihvaćen (Barić i dr. 1997: 271, Težak/Babić 2005: 146, Babić i dr. 2007: 520), te je upotreba lika *jeste* u koliziji s normom.

B: Vrijednost dodana u zemlji završne proizvodnje *jeste* razlika između vrijednosti… (Izvor 16b, str. 10994) Deportacija ili prisilno preseljenje stanovništva *jest* prisilno iseljenje… (Izvor 17b, str. 108)

H: Vrijednost dodana u zemlji završne proizvodnje *jeste* razlika između vrijednosti… (Izvor 16h, str. 11014) Protjerivanje ili prisilno preseljenje pučanstva *jest* prisilno iseljenje… (Izvor 17h, str. 107-108)

S: Vrijednost dodana u zemlji završne proizvodnje *jeste* razlika između vrijednosti… (Izvor 16s, str. 11034) Deportacija ili prisilno preseljenje stanovništva *jest* prisilno iseljenje… (Izvor 17s, str. 107-108)

3.2.3. Likovi glagolskog pridjeva trpnog i na *-t* i na *-n* od glagola koji mogu imati oba lika (npr. *dat* i *dan*, *izdat* i *izdan*, *poslat* i *poslan*, *predat* i *predan*) mogu se pronaći u sve tri verzije tekstova. Kako su u normi bosanskog i srpskog jezika oni proglašeni dubletima (Halilović 1996: 199, 272, 425, 436, Jahić/Halilović/Palić 2000: 283; Pešikan/Jerković/Pižurica 2005: 196), upotreba likova i na *-t* i na *-n* smatra se opravdanom. No, za hrvatski standard običniji su likovi na *-n*: "Neki od tih glagola mogu tvoriti taj pridjev i sufiksom *-t* (*brat*, *dat*), ali su običniji oblici sa sufiksom *-n*" (Barić i dr. 1997: 246), pa su likovi na *-t* rjeđi (Babić i dr. 2007: 547) i upotrebljavaju se onda likovi na *-n*: "Ako postoje dvojni oblici glagolskog pridjeva trpnoga, s nastavcima *-n* i *-t*, u hrvatskome se književnom jeziku normalno upotrebljava lik sa *-n* (*dan – dat*, *bran – brat*, *sačuvan – sačuvat*)" (Težak/Babić 2005: 151). To znači da su likovi na *-t* u koliziji s ovom normom.

B: …odnosno o svim promjenama podataka na osnovu kojih je *izdato* odobrenje… (Izvor 18b, str. 5275) …, bit će priveden i uz zahtjev za pokretanje prekršajnog postupka *predan* nadležnom sudu. (Izvor 19b, str. 748)

H: …odnosno o svim promjenama podataka na temelju kojih je *izdato* odobrenje… (Izvor 18h, str. 5276) …, bit će priveden i uz zahtjev za pokretanje prekršajnog postupka *predan* nadležnom sudu. (Izvor 19h, str. 740)

S: …odnosno o svim promjenama podataka na osnovu kojih je *izdato* odobrenje… (Izvor 18s, str. 5274) …, biće priveden i uz zahtjev za pokretanje prekršajnog postupka *predan* nadležnom sudu. (Izvor 19s, 744-745)

4. Sintaksičke osobine

Primjeri koji se tiču sintaksičkog nivoa u izvorima istraživanja pokazuju da se sintaksičke pojave ne iskorištavaju kako bi se načinila razlika među verzijama, nego se uglavnom koriste iste konstrukcije u svim verzijama.

4.1. Za iskazivanje adverbijalne odredbe vremena (posteriornosti) koriste se prijedložno-padežne konstrukcije s prijedlozima *nakon*, *poslije* i *po* u svim verzijama, a vrlo je rijetka različita upotreba ovih prijedloga u različitim verzijama tekstova. Normativno gledano, stanje je sljedeće: u *Gramatici bosanskoga jezika* navode se sva tri prijedloga u ovoj ulozi, bez preporuke o boljem izboru ili podatka o frekventnijoj upotrebi: prijedlozi *poslije* i *nakon* imaju primarno vremensko značenje, prijedlog *po* jeste prostorni prijedlog koji uz lekseme vremenskoga tipa dobiva vremensko značenje, a sva tri služe za iskazivanje orijentacionog vremenskog značenja (Jahić/Halilović/Palić 2000: 388-389). Prijedlog *po* ima i vremensko značenje prema *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović/Palić/Šehović 2010: 914). *Gramatika hrvatskoga jezika* sadrži preporuku o normativno opravdanoj upotrebi: "Lokativ s prijedlogom *po* označuje i vrijeme, i to posteriornost (poslijevremenost). Označuje dakle da se događaj odvija poslije vremenskoga odsječka ili događaja označena lokativom, npr. *Probudili smo se u dva* ***po ponoći***, ***Po isteku*** *ugovora završili su na sudu*, ***Po dolasku*** *izaslanstva sve je sređeno.* Takva se poraba prijedloga *po* normativno ne preporučuje. Izrazita prednost daje se prijedlozima *poslije* ili *nakon* s genitivom" (Silić/Pranjković 2005: 232). *Rečnik srpskoga jezika* uz prijedlog *po* donosi primjere s vremenskim značenjem (Vujanić i dr. 2007: 937).

Dakle, nije rijetko da se isti prijedlozi koriste u svim verzijama teksta u ovom značenju.

> B: …a koje se nalazi u pritvoru u zavodu u skladu s odredbama ovog zakona *nakon* odluke Suda kojom se nalaže pritvor prije, u toku ili *nakon* glavnog pretresa; (...) (Izvor 14b, str. 46) …, kao dopunski oblik općeg i stručnog obrazovanja radi sticanja pozitivnih navika za racionalno korištenje slobodnog vremena poslije puštanja na slobodu. (Izvor 14b, str. 55) …dužno je da odštetne zahtjeve evidentira hronološki u posebnoj knjizi štete odmah po prijemu zahtjeva. (Izvor 20b, str. 2)

> H: …a koja se nalazi u pritvoru u zavodu sukladno odredbama ovoga zakona *nakon* odluke Suda kojom se nalaže pritvor prije, u tijeku ili *nakon* glavnoga pretresa; (...) (Izvor 14h, str. 1) …, kao dopunski oblik

> opće i stručne izobrazbe radi stjecanja pozitivnih navika za racionalnu uporabu slobodnog vremena poslije puštanja na slobodu. (Izvor 14h, str. 10) …dužno je odštetne zahtjeve evidentirati kronološki u posebnoj knjizi štete odmah po prijamu zahtjeva. (Izvor 20h, str. 2)

> S: …a koje se nalazi u pritvoru u zavodu u skladu s odredbama ovog zakona *nakon* odluke Suda kojom se nalaže pritvor prije, u toku ili *nakon* glavnog pretresa; (...) (Izvor 14s, str. 24) …, kao dopunski oblik opšteg i stručnog obrazovanja radi sticanja pozitivnih navika za racionalno korišćenje slobodnog vremena poslije puštanja na slobodu. (Izvor 14s, str. 33) …dužno je da odštetne zahtjeve evidentira hronološki u posebnoj knjizi štete odmah po prijemu zahtjeva. (Izvor 20s, str. 2)

4.2. Čak i uz modalne glagole dopunski punoznačni glagol ima vrlo često isti oblik – ili *infinitiv* ili *da* + *prezent*. U *Gramatici bosanskoga jezika* piše da "...u bosanskom je jeziku uobičajena upotreba dopunskoga predikativnoga glagola u obliku infinitiva" (Jahić/Halilović/Palić 2000: 365). Gramatike hrvatskoga jezika konstrukciju *da* + *prezent* apsolutno ne navode kao moguću zamjenu infinitivu u ovoj poziciji, već samo infinitiv (Silić/Pranjković 2005: 289, Težak/Babić 2005: 230, Barić i dr. 1997: 575, Katičić 2002: 495). U srpskom jezičkom standardu konstrukcija *da* + *prezent* i infinitiv imaju jednak status: složeni predikat sastavljen je od modalnog ili faznog dijela predikata i dopunskog dijela predikata, "modalni i fazni deo predikata čini modalni odnosno fazni glagol u ličnom (finitnom) obliku, a dopunski deo – kod složenog glagolskog predikata – čini glagol punog značenja upotrebljen ili u obliku *prezenta* (kongruentnog sa subjektom) sa veznikom *da* ili u obliku *infinitiva*" (Stanojčić/Popović 2008: 267); od značenja glagola i od stilsko-sintaksičkih zahtjeva zavisi koji će se model upotrijebiti: infinitiv je ekonomičniji i može poslužiti za ublažavanje "dakanja", a u srpskom je jeziku konstrukcija *da* + *prezent* šira u upotrebi nego u zapadnim govorima (Fekete 2008a: 125). Dakle, kad se u bosanskoj i hrvatskoj verziji upotrijebi *da* + *prezent*, ta upotreba nije usklađena s njihovim normama.

> B: DGP *se može realizovati* ili kao zaseban sistem… (Izvor 4b, str. 3248) U kreiranju geometrijskih i topoloških relacija između objekata *moraju se poštovati* pravila specificirana Modelom podataka. (Izvor 4b, str. 3248) Vremenski atributi objekata DGP-a *moraju da obezbijede* rekonstrukciju sadržaja DGP-a… (Izvor 4b, str. 3248) Certifikat *se može izdati* za jednu ili više grupa procesa. (Izvor 4b, str. 3249)

H: DGP *se može realizirati* ili kao zaseban sustav… (Izvor 4h, str. 3224) U kreiranju geometrijskih i topoloških relacija između objekata *moraju se poštovati* pravila specificirana Modelom podataka. (Izvor 4h, str. 3224) Vremenski atributi objekata DGP-a *moraju da osiguraju* rekonstrukciju sadržaja DGP-a… (Izvor 4h, str. 3225) Certifikat *se može izdati* za jednu ili više grupa procesa. (Izvor 4h, str. 3225)

S: DGP *se može realizovati* ili kao zaseban sistem… (Izvor 4s, str. 3236) U kreiranju geometrijskih i topoloških relacija između objekata *moraju se poštovati* pravila specificirana Modelom podataka. (Izvor 4s, str. 3236) Vremenski atributi objekata DGP-a *moraju da obezbijede* rekonstrukciju sadržaja DGP-a… (Izvor 4s, str. 3236) Certifikat *se može izdati* za jednu ili više grupa procesa. (Izvor 4s, str. 3237)

4.3. Nakon ovih saznanja ostaje nedoumica zašto su verzije ujednačenije na sintaksičkom planu negoli na fonološkom ili morfološkom? Zašto se makar jedna od najprepoznatljivijih razlika među jezicima (dopuna složenom glagolskom predikatu) ne prikaže kao razlikovna crta među verzijama izvora? U ovom slučaju ključan je, ipak, način pripreme tri verzije teksta s jednog predloška: fonološke i morfološke osobine tekstova uočljivije su i lakše ih je pratiti i promijeniti nego sintaksičke pojave, koje su složenije za izmjenu u tekstu jer zahtijevaju ponovno iščitavanje teksta; one zapravo nisu toliko pogodne za ovu vrstu pripreme tekstova, nisu prepoznatljive, "efektne" kao npr. *tačno* i *točno*, *slušatelj* i *slušalac*, i – što je vjerovatno presudno – ne mogu se izmijeniti automatski, pomoću jedne naredbe kompjuteru, kao što se to može učiniti s pojavama fonološke i morfološke prirode, koje se vrlo jednostavno daju izmijeniti na ovaj način.

5. Zaključak

Nakon provedenog istraživanja odgovorit ćemo na pitanja koja se postavljaju u vezi s opisanim postupkom službene upotrebe triju jezika u službenim glasilima u BiH i tvrdnjama pojedinih lingvista koje su navedene u uvodu ovog rada:

a) Mogu li normativci biti zadovoljni? – Sigurno ne.
b) Mogu li se naći izvori u kojima su sve tri verzije pripremljene tako da očituju prepoznatljivu normu tih jezika? – Vrlo rijetko. Određena jezička verzija prepoznat će se najprije po pismu: ćirilicom je štampana verzija na srpskom. Hrvatska verzija prepoznatljiva je po tome

što se koristi riječ *članak*, a bosanska po riječi *član*. Sve ostalo zavisi od izvora do izvora, od glasila u kojem je objavljen tekst, pa su čak i u istom glasilu različiti izvori drugačije pripremljeni.

c) Ima li svoju opravdanost priprema tekstova na tri verzije u kojima se često načinjene razlike gube ili nikako ne prikazuju? – Očito ne.

d) Je li insistiranje na razlikama uvijek zbilja potrebno? – Nerijetko obje forme mogu funkcionirati u verzijama bez bojazni da će se norma prekršiti, ali se razlike ipak načine. Nekada se razlike među verzijama šire na više jedinica, čime se otvara veći izbor kombiniranja, a samim tim i broj varijanata raste: *implementacija*, *provedba*, *realizacija*, (*s*)*provođenje*, *izvršavanje*, *izvršenje*, *počinjenje*, ili *nadležnost*, *mjerodavnost*, *djelokrug*, *ovlast*, *ovlaštenje*, ili *zvaničnik*, *dužnosnik*, *službenik*, *funkcioner*, *rukovodilac*, ili *odsustvo*, *odsutnost*, *odsustvovanje*, *dopust*, *izbivanje*, *izočenje*...

e) Prave li se razlike automatski i mehanički? – Vrlo često.
   - Dijelovi teksta koji su objavljeni 80-ih godina u jednom časopisu iz Sarajeva (a koji su predmet nekog spora) ne citiraju se izvorno, nego se taj tekst prilagođava u tri jezičke verzije iako je pod znacima navoda – kao da su se i tada pripremale i štampale tri verzije! Automatska zamjena riječi i oblika ne prepoznaje ovakve kontekste.
   - Zadatom opcijom da se, naprimjer, svako *izvršenje* iz bosanske i srpske preinači u hrvatskoj verziji u *ovrhu* (*ovrha* je zapljena, pljenidba) dobijemo *ovrha zatvorske kazne* umjesto *izvršenje zatvorske kazne* (Izvor 21h, str. 190).
   - Prilikom pozivanja na određeni naziv zakona ili člana koji je objavljen ranije taj se naziv nanovo prilagođava toj jezičkoj verziji, bez obzira na to kako on u izvornom tekstu glasio, i onda zapravo ispada da kao takav i ne postoji, a to se dešava i u istoj verziji (hr.): naslov članka glasi *Rad sudskih izvršitelja*, a prva rečenica počinje *Sudski ovršitelj provodi*... (Izvor 21h, str. 191)

f) Je li se ovaj način pokazao funkcionalnim?
   Odgovor je nama i više nego jasan: opisano prilagođavanje teksta u tri slične verzije nije se pokazalo kao model koji donosi dobre rezultate na jezičkom planu. Uz određene verzije vežu se odlike koje i nisu ni normirana ni govorna odlika određenog jezika, pa se uz sve to stvara i "kriva slika" o stvarnom stanju i o pojedinim jezičkim karakteristikama. Kada se u jednoj verziji upotrijebi lik koji je pri-

hvaćen kao dublet, a u drugoj jezičkoj verziji drugi član također istog dubletnog rješenja, tada su normativna pravila poštovana, ali je pitanje jesu li ti likovi zaista uobičajeniji i prihvaćeniji od drugog lika u istom jeziku. No ono što je mnogo opasnije jeste puko prihvatanje tako ponuđenih "bosansko-hrvatsko-srpskih" razlika i njihovo dalje širenje.

Međutim, problem ne ostaje samo na "čisto" jezičkoj razini, on ide i korak dalje (ali opet izranja iz istog izvora) – pravni termini postaju razlika među jezičkim verzijama. U *Zakonu o krivičnom postupku* iz *Službenog glasnika Republike Srpske*[9] bez razlike s obzirom na jezičku verziju koristi se *ispitivanje* i *saslušanje* u različitim kontekstima, pa se *saslušanje* koristi u vezi s leksemom *svjedok – saslušanje svjedoka* (str. 18), a *ispitivanje* u vezi s *osumnjičenim – ispitivanje osumnjičenog/osumnjičenika* (str. 17). U *Krivičnom/kaznenom zakon* iz *Službenog glasnika Bosne i Hercegovine*[10] *ispitivanje* i *saslušanje* predstavljeni su kao leksička opozicija između verzija na bosanskom i srpskom, gdje se koristi *saslušanje*, i verzije na hrvatskom jeziku s propisanim leksemom *ispitivanje*: *u saslušanju/ispitivanju zaštićenog svjedoka u krivičnom/kaznenom postupku* (str. 118) ili *prilikom izvođenja dokaza saslušanjem stranaka u parničnom ili upravnom postupku* (str. 118). Radi se, naravno, o istom značenju dvaju pravnih termina, i jedan i drugi znače prikupljanje informacija i podataka u istražnom ili nekom drugom postupku postavljanjem pitanja i traženjem odgovora (s tim da *ispitivanje* može imati drugačije konotacije od *saslušanja* – "saslušati nekoga" ne uključuje nužno i sumnju da se radi o nekome ko je počinio neko nedjelo ili o nekome ko nešto krije, kao što se to podrazumijeva kada "ispitujete nekoga", pa se vjerovatno negdje i koriste u različitim kontekstima i vezama). Bez pomoći stručnjaka iz različitih grana pravne nauke nećemo ni nuditi konačne odgovore, ali ćemo ukazati na to kako se ovo može tumačiti: na osnovu prvog izvora, *ispitivanje* i *saslušanje* različiti su termini s istim značenjem u svim jezicima i koriste se u svim jezicima jednako, pa je u ovom izvoru njihova upotreba adekvatna i precizna, a u drugom je izvoru napravljena velika greška izjednačavanjem ra-

9 ZAKON O KRIVIČNOM POSTUPKU – Prečišćeni tekst –, SGRS, 10. novembar 2009. godine, BANJA LUKA, Broj 100, god. XVIII.

10 Izvor 17 – KRIVIČNI ZAKON BOSNE I HERCEGOVINE, SGBiH, Godina VII – broj 3, 10. februara 2003. godine

zličitih termina; ili, na osnovu drugog izvora, *ispitivanje* i *saslušanje* imaju apsolutno jednako značenje uz različitu prihvaćenost u jezicima, pa je njihova upotreba u skladu s jezičkom i pravnom tradicijom, što se ne može reći za upotrebu u prvom izvoru. Dakle, jezičke razlike unose nejasnoće i u pravnu terminologiju.

g) I na kraju, trebaju li nam zaista takve jezičke verzije? – Ovim načinom zadovoljena je samo formalna i pravna strana problema, tj. tri jezika ravnopravna su u upotrebi, svaki od službenih jezika ima svoju varijantu službenih spisa i njihovi korisnici mogu čitati tekstove na svom jeziku, čime je zadovoljeno njihovo pravo garantirano ustavima. No, suštinska strana potpuno je zanemarena: jezička ravnopravnost i službena trojezičnost u Bosni i Hercegovini svedene su na puku prepisku s teksta na tekst i prevođenje nečega što je svima sasvim – razumljivo.

Izvori

Izvor 1 – ODLUKA O ODREĐIVANJU TARIFA POMOĆNE USLUGE ZA POKRIVANJE GUBITAKA NA PRIJENOSNOJ MREŽI, SGBiH, Godina XII - Broj 26, 31. ožujka/marta 2008. godine, Izdanje na hrvatskom, srpskom i bosanskom jeziku (Bosanski jezik)

Izvor 2 – UREDBA O STALNIM SUDSKIM TUMAČIMA, SNFBiH, Godina XIII – Broj 44, 9. 8. 2006. godine, SARAJEVO, Izdanje na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku (Bosanski jezik)

Izvor 3 – UPUTSTVO O PROCEDURAMA ZA AKREDITIRANJE POSMATRAČA ZA IZBORE U BOSNI I HERCEGOVINI (Prečišćen tekst), SGBiH, Godina VII - Broj 15, 5. juna 2003. godine, Bosanski jezik

Izvor 4 – PRAVILNIK O FORMIRANJU, ODRŽAVANJU, DISTRIBUCIJI I ARHIVIRANJU DIGITALNOG GEODETSKOG PLANA, SNFBiH, Godina X – Broj 67, 30. 12. 2003. godine, SARAJEVO, Izdanje na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku (Bosanski jezik)

Izvor 5 – Odluka broj AP 312/08, SGBiH, Godina XIV - Broj 84, 12. listopada/oktobra 2010. godine, Izdanje na hrvatskom, srpskom i bosanskom jeziku (Bosanski jezik)

Izvor 6 – POSLOVNIK O RADU DOMA NARODA PARLAMENTA FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE, SNFBiH, Godina X – Broj 27, 24. 06. 2003. godine, SARAJEVO, Izdanje na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku (Bosanski jezik)

Izvor 7 – ODLUKA O PONIŠTENJU ODLUKE O IMENOVANJU STRUČNOG SARADNIKA U OPĆINSKI SUD U LIVNU, SGBiH, Godina XI - Broj 10,

19. februara/veljače 2007. godine, Izdanje na srpskom, bosanskom i hrvatskom jeziku (Bosanski jezik)

Izvor 8 – STATUT REGULATORNE KOMISIJE ZA ELEKTRIČNU ENERGIJU U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE, Godina XI – Broj 13, 8. 3. 2004. godine, SARAJEVO, Izdanje na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku (Bosanski jezik)

Izvor 9 – ZAKON O NASLJEĐIVANJU, SGRS, 5. januar 2009. godine, BANJA LUKA, Broj 1 God. XVIII., Jezik bošnjačkog naroda

Izvor 10 – PRAVILNIK O RAZVRSTAVANJU, MINIMALNIM USLOVIMA I KATEGORIZACIJI UGOSTITELJSKIH OBJEKATA KAMPOVA IZ SKUPINE "KAMPOVI I DRUGE VRSTE UGOSTITELJSKIH OBJEKATA ZA SMJEŠTAJ", SNFBiH, Godina XVII – Broj 70, 27. 10. 2010. godine, SARAJEVO, Izdanje na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku (Bosanski jezik)

Izvor 11 – PRAVILNIK O RADU SLUŽBE TRAGANJA I SPAŠAVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI, SGBiH, Godina X - Broj 12, 21. februara/veljače 2006. godine, Izdanje na srpskom, bosanskom i hrvatskom jeziku (Bosanski jezik)

Izvor 12 – Odluka kojom se historijska građevina - Kuća Kočića u Brčkom proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, SGBiH, Godina VIII - Broj 21, 18. maja/svibnja 2004. godine, Izdanje na srpskom, bosanskom i hrvatskom jeziku (Bosanski jezik)

Izvor 13 – UPUTSTVO O PROCEDURAMA ZA AKREDITIRANJE POSMATRAČA ZA IZBORE U BOSNI I HERCEGOVINI (Prečišćen tekst), SGBiH, Godina VII - Broj 15, 5. juna 2003. godine, Bosanski jezik

Izvor 14 – ZAKON BOSNE I HERCEGOVINE O IZVRŠENJU KRIVIČNIH SANKCIJA, PRITVORA I DRUGIH MJERA - PREČIŠĆENI TEKST, SGBiH, Godina XIV - Broj 12, 16. veljače/februara 2010. godine, Izdanje na hrvatskom, srpskom i bosanskom jeziku (Bosanski jezik)

Izvor 15 – PRAVILNIK O STANDARDIMA FUNKCIONISANJA I DRUGIM PITANJIMA ZNAČAJNIMA ZA RAD IMIGRACIJSKOG CENTRA, SGBiH, Godina XI - Broj 41, 4. juna/lipnja 2007. godine, Izdanje na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku (Bosanski jezik)

Izvor 16 – UPUTSTVO O PROVEDBI PRAVILA O PORIJEKLU U PREFERENCIJALNOJ TRGOVINI U OKVIRU SREDNJEEVROPSKOG SPORAZUMA O SLOBODNOJ TRGOVINI, SGBiH, Godina XI - Broj 95, 11. decembra/prosinca 2007. godine, Izdanje na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku (Bosanski jezik)

Izvor 17 – KRIVIČNI ZAKON BOSNE I HERCEGOVINE, SGBiH, Godina VII - Broj 3, 10. februara 2003. godine, Bosanski jezik

Izvor 18 – PRAVILNIK O DOPUNAMA PRAVILNIKA O TEHNIČKIM I SANITARNO-HIGIJENSKIM USLOVIMA KOJE MORAJU ISPUNJAVATI ORGANIZACIJE UDRUŽENOG RADA KOJE SE BAVE PROMETOM

OTROVA, SNFBiH, Godina XIV – Broj 60, 5. 9. 2007. godine, SARAJEVO, Izdanje na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku (Bosanski jezik)

Izvor 19 – PRAVILNIK O NAČINU PROVEDBE ZAŠTITNIH MJERA KOJE SU U NADLEŽNOSTI POLICIJE, SNFBiH, Godina XIII – Broj 9, 2. 3. 2006. godine, SARAJEVO, Izdanje na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku (Bosanski jezik)

Izvor 20 – ZAKON O IZMJENAMA I DOPUNAMA ZAKONA O OSIGURANJU OD ODGOVORNOSTI ZA MOTORNA VOZILA I OSTALIM OBAVEZNIM OSIGURANJIMA OD ODGOVORNOSTI, SGRS, 20. februar 2009. godine, BANJA LUKA, Broj 12 God. XVIII., Jezik bošnjačkog naroda

Izvor 21 – PRAVILNIK O UNUTRAŠNJEM SUDSKOM POSLOVANJU, SGBiH, Godina XII - Broj 57, 15. jula/srpnja 2008. godine, Izdanje na srpskom, bosanskom i hrvatskom jeziku (Bosanski jezik)

Literatura

Anić, Vladimir (2006), *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi Liber

Anić, Vladimir i Josip Silić (2001), *Pravopis hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi Liber, Školska knjiga

Babić, Stjepan (2002), *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku* (treće, poboljšano izdanje), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Globus

Babić, Stjepan, Dalibor Brozović, Ivo Škarić i Stjepko Težak (2007), *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb: Nakladni zavod Globus

Babić, Stjepan, Božidar Finka i Milan Moguš, (2004), *Hrvatski pravopis* (VIII izdanje), Zagreb: Školska knjiga

Babić, Stjepan i Milan Moguš (2011), *Hrvatski pravopis* (2. izdanje), Zagreb: Školska knjiga

Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević i Marija Znika (1997), *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Zagreb: Školska knjiga

Brozović, Dalibor (1999), "Odnos hrvatskoga i bosanskoga odnosno bošnjačkoga jezika", Jezik XLVII/1, Zagreb, 13–16

Bugarski, Ranko (1996), "Jezičke razlike", *Srpski jezik*, god. I, broj 1/1–2, Beograd: Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika, Studije srpske i slovenske, Filozofski fakultet u Beogradu i Filozofski fakultet u Nikšiću

Čedić, Ibrahim (2001), *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu

Čedić, Ibrahim, Hadžem Hajdarević, Safet Kadić, Aida Kršo i Naila Valjevac (2007), *Rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu

Fekete, Egon (2008a), *Jezičke doumice* (Knjiga prva), Beograd: Beogradska knjiga

Fekete, Egon (2008b), *Jezičke doumice* (Knjiga druga), Beograd: Beogradska knjiga

Halilović, Senahid (1996), *Pravopis bosanskoga jezika*, Sarajevo: Preporod

Halilović, Senahid (2001), "Morfološka norma bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika – osobenosti i tendencije", *Jezik i demokratizacija*, Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu, 307-318

Halilović, Senahid, Ismail Palić i Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu

Ivić, Pavle, Ivan Klajn, Mitar Pešikan i Branislav Brborić (2011), *Srpski jezički priručnik* (5. izdanje), Beograd: Beogradska knjiga, Službeni glasnik

Jahić, Dževad, Senahid Halilović i Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica: Dom štampe

Katičić, Radoslav (2002), *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika* (treće, poboljšano izdanje), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Globus

Klajn, Ivan (2010), *Ispeci pa reci*, Novi Sad: Prometej

Klajn, Ivan (2011), *Rečnik jezičkih nedoumica* (12. izdanje), Novi Sad: Prometej

Mešanović-Meša, Emira (2011), *Kontrastivna analiza bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika u zakonima Federacije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Slavistički komitet

Mønnesland, Svein (2005), "Od zajedničkog standarda do trostandardne situacije", *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu, Oslo, Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, 481–524

Muratagić-Tuna, Hasnija (1999), "Nešto o dvorodnim imenicama", *Srpski jezik*, god. IV, broj 4/1–2, Beograd, 521–544

Palić, Ismail (1999), "Osobenosti gramatičke norme bosanskog, hrvatskog i srpskog standardnog jezika", *Forum Bosnae* 5/99, Sarajevo, 227–245

Palić, Ismail (2009), "Mogućnost funkcioniranja triju standardnih jezika (bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga) u Bosni i Hercegovini", *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Graz – Sarajevo: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Institut za jezik u Sarajevu, 77–90

Pešikan, Mitar, Jovan Jerković i Mato Pižurica (2005), *Pravopis srpskoga jezika*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Novi Sad: Matica srpska

Pranjković, Ivo (2008), *Sučeljavanja (Polemički dueli oko hrvatskoga jezika pravopisa)*, Zagreb: Disput

Vujanić, Milica, Darinka Gortan-Premk, Milorad Dešić, Rajna Dragićević, Miroslav Nikolić, Ljiljana Nogo, Vasa Pavković, Nikola Ramić, Rada Stijović, Milica Tešić i Egon Fekete (2007), *Rečnik srpskoga jezika*, Novi Sad: Matica srpska

Silić, Josip i Ivo Pranjković (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga

Simić, Radoje i Jelena Jovanović (2007), *Srpska gramatika*, Beograd: Jasen

Stanojčić, Živojin i Ljubomir Popović (2008), *Gramatika srpskog jezika za gimnazije i srednje škole* (jedanaesto, prerađeno izdanje), Beograd: Zavod za udžbenike

Šipka, Milan (2001), *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000)*, Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu

Šonje, Jure (ur.) (2000), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Leksikografski zavod *Miroslav Krleža* i Školska knjiga

Težak, Stjepko i Stjepan Babić (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika (priručnik za osnovno jezično obrazovanje)* (15. izdanje), Zagreb: Školska knjiga

Vajzović, Hanka (2008), *Jezik i nacionalni identiteti (sociolingvističke teme)*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka

Valjevac, Naila (2005), "Standardna novoštokavština i jezička situacija u Bosni Hercegovini", *Standardna novoštokavština i bosanskohercegovačka jezička situacija*, Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu, 4–111

The Use of the Official Languages in Bosnia And Herzegovina

Abstract

Bosnia and Herzegovina has three official languages: Bosnian, Croatian and Serbian. According to historic background, these are three very related and familiar languages whose speakers communicate without any obstacles in everyday communication and whose speakers can use any version of the text. For official use, all documents are prepared in all three language versions. This paper explores how this trilingualism actually works, how the official use of language functions, what differences appear in texts and if they are always present, whether these differences have their justification and hence also the ensuing preparation of a text in multiple versions. Consequently, this paper discusses whether official multilingualism in Bosnia and Herzegovina actually works or whether it is only formal.

Key words: *official languages, Bosnian, Croatian, Serbian, norm, alternation, doublet, noun, pronoun, verb, adverbial, predicate*

PODACI O AUTORIMA

Lada Badurina
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Rijeka (Hrvatska)
lbadurin@ffri.hr

Enisa Bajraktarević
Filozofski fakultet Univerziteta
u Sarajevu
Sarajevo (Bosna i Hercegovina)
enisa.ivojevic@ff.unsa.ba

Halid Bulić
Filozofski fakultet Univerziteta
u Sarajevu
Sarajevo (Bosna i Hercegovina)
halid.bulic@ff.unsa.ba

Maria Cichońska
Uniwersytet Śląski
Katowice/Sosnowiec (Poljska)
maria.cichonska@us.edu.pl

Ines Dubravica
Odjel za kroatistiku i slavistiku
Sveučilišta u Zadru
Zadar (Hrvatska)
idubravica122@gmail.com

Ivana Gis
Zagreb (Hrvatska)
ivana.gis.os@gmail.com

Sanja Holjevac
Zavod za povijesne i društvene znanosti
HAZU u Rijeci
Rijeka (Hrvatska)
holjevac@hazu.hr

Mehmed Kardaš
Filozofski fakultet Univerziteta
u Sarajevu
Sarajevo (Bosna i Hercegovina)
mehmedkardas@hotmail.com

Marina Katnić-Bakaršić
Filozofski fakultet Univerziteta
u Sarajevu
Sarajevo (Bosna i Hercegovina)
marinakatnic@bih.net.ba

Emira Mešanović-Meša
Pedagoški fakultet Univerziteta
u Sarajevu
Sarajevo (Bosna i Hercegovina)
mesanovicemira@hotmail.com

Sanela Mešić
Filozofski fakultet Univerziteta
u Sarajevu
Sarajevo (Bosna i Hercegovina)
sanela.mesic@ff.unsa.ba

Josip Miletić
Odjel za kroatistiku i slavistiku
Sveučilišta u Zadru
Zadar (Hrvatska)
jmiletic@unizd.hr

Mirela Omerović
Pedagoški fakultet Univerziteta
u Sarajevu
Sarajevo (Bosna i Hercegovina)
mirelamuftic@yahoo.com

Nikolina Palašić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Rijeka (Hrvatska)
npalasic@ffri.hr

Ismail Palić
Filozofski fakultet Univerziteta
u Sarajevu
Sarajevo (Bosna i Hercegovina)
ismail.palic@ff.unsa.ba

Mirjana Popović
Sarajevo (Bosna i Hercegovina)
mirjana.popovic@mail.com

Ivo Pranjković
Filozofski fakultet Sveučilišta
u Zagrebu
Zagreb (Hrvatska)
ivo.pranjkovic@zg.t-com.hr

Alma Sokolija
Filozofski fakultet Univerziteta
u Sarajevu
Sarajevo (Bosna i Hercegovina)
alma.sokolija@gmail.com

Aleksandar Stefanović
Université Paris-Sorbonne
Pariz (Francuska)
a.stefano@laposte.net

Edina Špago-Ćumurija
Fakultet humanističkih nauka
Univerziteta "Džemal Bijedić"
u Mostaru
Mostar (Bosna i Hercegovina)
edina@unmo.ba

Goran Tanacković Faletar
Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku
Osijek (Hrvatska)
gtanackovic@ffos.hr

Silvana Vranić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Rijeka (Hrvatska)
silvana.vranic@uniri.hr

Jezička redakcija: autori

Lektura sažetaka na engleskome: Ksenija Kondali

UDK: Senada Dizdar

Tehničko uređenje i računarska obrada: Narcis Pozderac, TDP, Sarajevo

Štampa: Dobra knjiga, Sarajevo

Tiraž: 200 primjeraka